

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Випуск 30

*Курасівські
Читання - 2005*

Книга перша

КИЇВ - 2006

УДК

Затверджено до друку Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України (Протокол №3 від 13.04.2006 р.)

Редакційна колегія:

Ю.А.Левенець, доктор політичних наук (голова)

В.О.Перевезій, кандидат історичних наук
(відповідальний секретар)

О.В.Заремба, кандидат історичних наук

В.О.Котигоренко, доктор політичних наук

М.С.Кармазіна, доктор політичних наук

О.М.Майборода, доктор історичних наук

М.І.Михальченко, чл.-кор. НАН України

М.І.Панчук, доктор історичних наук

А.Д.Пахарев, доктор політичних наук

Ф.М.Рудич, доктор філософських наук

О.О.Рафальський, доктор історичних наук

В.Ф.Солдатенко, доктор історичних наук

Ю.І.Шаповал, доктор історичних наук

Л.Є.Шкляр, доктор політичних наук

Наукові записки / Курасівські читання. Книга 1. К.: ІПіНД, 2006,

- с

ISBN

Збірник є спеціальним випуском "Наукових записок" та видається за матеріалами Перших Курасівських читань, що відбулися 15 грудня 2005 року. У ньому містяться статті з актуальних проблем етнополітології, політичної теорії і практики, зовнішньої політики, історичної політології.

УДК

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006

ISBN

ЗМІСТ

Юрій Левенець. Політична наука: параметри раціоналізму 6

ПРО І.Ф. КУРАСА

Юрій Шаповал. Іван Курас: спроба неупередженої біографії 11

Іван Варзарь. Слово искреннее – о замечательном современнике 20

Микола Кирюшко. Академік І.Ф. Курас і проблеми становлення українського ісламознавства 43

ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИКИ

Іванна Бабинець, Юрій Останець. Суспільно-політичний та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпаття (1991 – 2004 рр.) 56

Костянтин Балабанов. Народна дипломатія в системі міждержавних українсько-грецьких відносин та її роль у реалізації принципів етнополітики України 68

Тетяна Бевз. Політична і етнополітична культура як об'єкт досліджень 77

Віра Бурдяк. Феномен *буковинізму* та його конкретний вияв щодо німецької спільноти краю 87

Богдан Буяк. Етнонаціональні аспекти у формуванні політичної культури та соціалізації молоді в Україні 97

Іван Варзар, Оксана Романюк. Державна етнічна політика в політолого-етнологічних аспектах: історіологічний аналіз 107

Костянтин Вітман. Суспільно-державне управління міжетнічними відносинами як модель етнонаціональної політики Киргизстану 1991 – 2005 років 116

Ольга Волкогонова. Русская диаспора в Севастополе 128

Микола Генік. Пошук розуміння в питанні польсько-українського розмежування у контексті гельсінського процесу 140

Т. Гринюк. Етнополітична ситуація як об'єкт суспільно-географічних досліджень	151
Анастасія Дегтеренко. Етнічний вимір геостратегії України	154
Володимир Зінич. Розселення й облаштування депортованих національних меншин – важлива складова етнонаціональної політики держави	161
Олег Калакура. Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет ХХ століття	173
Ярослав Калакура. Етнополітологія в структурі історичного знання	186
Антон Кіссе. Майбутнє етнічних конфліктів	196
Анна Кисляя. Этническое поведение в Украине: факторы влияния	205
Леся Ковач. Соціально-економічна складова етнополітичних процесів на Закарпатті після здобуття Україною державної незалежності	211
Віктор Колісник. Співвідношення політики і права в процесі формування сучасної державної етнополітики України	220
Віктор Котигоренко. Соціальна адаптація кримськотатарських репатріантів: контекст політичних відносин	226
Олена Кривицька. Регіональні модифікації полікультурних відмінностей України	248
Тетяна Курінна. Із витоків благодійності й освіти єврейських громад на Україні в ХІХ – початок ХХ ст.	264
Наталія Макаренко. До питання про пріоритетні напрями сучасної етнополітики	278
Ольга Маруховська-Картунова. Потреби і вимоги сучасних політизованих етнічних груп	287
Світлана Місержи. Лінгвістична само ідентифікація та соціокультурна самоорганізація (на прикладі болгарської національної меншини в Україні)	298
Олег Омельченко. Витоки української етнополітики	308

Май Панчук. Проблема інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство на сторінках регіональної преси	315
Віталій Перевезій. Етнонаціональний фактор конфліктогенності релігійного середовища в сучасній Україні	324
О. Позняк, Л. Шишкіна. Оцінка трансформацій етнічного складу населення та стану етнічних меншин як передумова формування етнодемографічної політики	335
Сергій Римаренко. Регіоналізм та регіоналізація	344
Наталія Ротар. Етнонаціональні чинники політичної участі громадян України	350
Вадим Семко. Регіональні та глобальні аспекти українсько-російських етнополітичних відносин крізь призму досліджень зарубіжних політологів	360
Микола Скиба. Українська етнополітична ситуація сьогодні: чи можливий перехід від хаосу до полілогу ідентичностей?	372
ЄВалентин Якушик. Лінії політичного і культурно-цивілізаційного розмежування в сучасній Україні	378
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	389

ПОЛІТИЧНА НАУКА: ПАРАМЕТРИ РАЦІОНАЛІЗМУ

Проблеми розвитку політичної науки в Україні, без перебільшення, були сенсом діяльності Івана Федоровича Кураса. Правомірність існування політичної науки, професіоналізація досліджень, ступінь раціональності, праксеологічні параметри студій гостро хвилювали нашого Директора. Ця доповідь є результатом спільних дискусій.

Раціоналізм і ірраціоналізм являють собою основні способи освоєння політичної реальності. Аналіз цієї суперечливої єдності дає змогу сформулювати теорії, які пояснюють особливості структури і функціонування політичних систем, а відтак – підказати адекватні засоби розв'язання практичних завдань. Але політика багатомірна. Вона виступає і як вид соціальної дії, і як сфера управління, і як система соціальних відносин.

Почнемо з першого аспекту політики, який, будучи одним з видів активності і проектно-цільової діяльності соціальних суб'єктів, становить складне поєднання різних ступенів організованості і стихійності раціональних та ірраціональних політичних дій. Конкретним виявом останніх є поведінка учасників політичного процесу, характер рішень, які приймаються, і втілення у життя усього цього у вигляді загальної стратегії суспільного розвитку. Наголошу відразу, що раціональною у цьому випадку вважається така політична стратегія, за якої і кінцева мета ніколи не випускається з уваги, і водночас постійно досягаються проміжні результати, які ведуть до цієї мети. Концентрація ж зусиль наших політиків виключно на тактиці і окремих перемогах під гаслом так званого політичного прагматизму, так само як і одностороння орієнтація на кінцеву мету під гаслами остаточної перемоги чи то над корупцією, чи то над бідністю рівною мірою ірраціональні.

У розробці загальної стратегії політичного розвитку виявляється і другий аспект політики, а саме – сфера управління. У цьому разі вона являє собою певний механізм, який здійснює вибір шляхів подальшого розвитку суспільства. Мабуть, не випадково Парсонс визначав політичну сферу як підсистему, яка виконує функції ціле-

досягнення. У цьому аспекті політика постає як елемент соціальної структури, що посідає у ній центральне місце і який відіграє головну роль у суспільстві.

Як тільки соціальні суб'єкти усвідомлюють свої інтереси і мету, формулюють ідеологію, вони прагнуть оволодіти владою, державною владою, тому що тільки вона дає змогу реалізувати свою волю і вплинути визначальним чином на поведінку і діяльність людей. Як відомо, уже Аристотель закріплював за політикою як автономною сферою людського життя функції узгодження суспільних і приватних інтересів, здійснення панування і підтримування порядку, реалізації загальнозначущих цілей і управління людьми, регулювання ресурсів і керування суспільними справами. Якби було можливо обмежити політику виключно цими аспектами, то легко було б побачити у цьому спробу оволодіти соціальною реальністю на засадах розуму, тобто визначити її первісно раціональною. Однак насправді політичний світ виходить за межі сфери управління. Він складається стихійно і являє собою систему найрізноманітніших відносин. І це вже третій аспект політики, який той же Аристотель визначав як найвищий тип людського спілкування.

Сьогодні подібне визначення звучить досить іронічно, оскільки йдеться про багатовимірну взаємодію соціальних суб'єктів з приводу політичної влади, включаючи відносини панування і підкорення, тимчасові угоди, компроміси і боротьбу, діяльність держави, політичних партій і рухів – використання в усьому цьому авторитету, права, насильства та інших засобів задля досягнення політичної мети.

Що ж може бути в усьому цьому раціонального, якщо вважати раціональним такий спосіб орієнтації і дій у світі, де домінуюча і визначальна роль належить розуму? Безумовно, будь-який з учасників політичного процесу впевнений, що, виборюючи владу і використовуючи її, він діє вельми розумно, оскільки саме він дійсно знає, у чому справжня мета суспільства і як її досягти. Але в реальності людей рухають не стільки ідеали, скільки пристрасті і інтереси. А це означає, що об'єктивно можуть виявитися раціональними далеко не усі цілі і далеко не всі абстрактні конструкції майбутнього, а лише ті з них, які відповідають визначеним параметрам, критеріям

і вимогам. Априорно можна стверджувати, що у цей перелік входять – доказовість, обґрунтованість, досяжність.

Сьогодні у політичній науці проблема раціоналізму обговорюється у найрізноманітніших ракурсах. Розглянемо це питання у зв'язку з теорією раціонального вибору, проблемою раціоналізації політичних рішень і визначенням критеріїв раціоналізму у політичних діях.

Як відомо, теорія раціонального вибору склалася у 50 – 60-х роках як побічне відгалуження економічної науки, коли американські економісти Арроу, Даунс, Бюкенен вперше застосували економічні моделі і методи для аналізу таких політичних проблем, як вибори, голосування у комітетах та інших органах законодавчої влади, виявлення груп інтересів і тиску тощо. Базовим у цій теорії було переконання у тому, що людина від природи раціональна, стурбована перш за все поточними проблемами і прагне до збільшення власних матеріальних можливостей. А це означає, декларували прихильники зазначеного підходу, що на засадах вказаних передумов можна розробити гіпотезу, яка буде прийнятною для будь-якої сфери людської діяльності – від рішення про те, які робити покупки, скільки за це платити, з ким слід укласти шлюб, скільки мати дітей, до питань, як необхідно голосувати, вести переговори, створювати коаліції між політичними партіями, будувати міждержавні стосунки, формувати міжнародні союзи тощо. Ця теорія, зазначав американський дослідник Алмонд, економічна, логічно послідовна, спирається на математичну обробку даних, під час перевірки висунутих гіпотез її прихильники віддають перевагу експериментальним методам досліджень, а не спостереженням і індуктивним методам.

Прихильники теорії раціонального вибору використовували цю модель для пояснення найрізноманітніших явищ політичного життя, наприклад, вивчення країн, що розвиваються /Бейтс у 1990 р./, політичних інститутів, поведінки виборців, когнітивних меж людських дій тощо. Голдстайн і Кеохен у 1993 р. застосували теорію раціонального вибору до вивчення ролі ідей.

У 90-х роках Вейнгаст, Фірон і Лейтін досліджували навіть такі проблеми, які прихильниками теорії раціонального вибору, як правило, виключалися з переліку взагалі придатних до будь-якого ана-

лізу. Йдеться про зіткнення на етнічному ґрунті, мовна політика, заколоти. Вейнгаст і сьогодні оптимістично налаштований на застосування теорії у дослідженні інформації і комунікації для прийняття політичних рішень.

Так, аналіз політичних інститутів у ракурсі теорії раціонального вибору дав змогу виявити ступінь раціоналізму у діяльності американських інститутів. Є й інші блискучі досягнення цієї теорії. Попри її беззаперечні успіхи лунають і скептичні думки.

Критики теорії звертають увагу на висхідний її пункт. “В ім’я теоретичної єдності і закону економії, – зазначали Гудин і Клінгерманн, – прибічники моделі раціонального вибору прагнули звести всю політику до взаємодії вузьких матеріальних інтересів. При цьому вони відкинули духовні цінності, принципи і особисті уподобання, а разом – усю історію людства і соціальні інститути”.

Заради справедливості слід зазначити, що фундатори теорії раціонального вибору відійшли від маніхейської безкомпромісності стосовно попередніх теорій і соціальних інститутів. Так, Даунс відмовився від моделі політичної людини за лекалами людини економічної. Нині він вивчає соціальні цінності і демократії, політичну соціалізацію еліт і громадян. Той же Бейтс схиляється до методологічної еkleктики.

У цілому на початку ХХІ століття світова політична наука стала на шлях поєднання різних методологічних підходів. Прихильники моделі раціонального вибору віддають належне тим обмеженням, в умовах яких люди чинять політичні дії, збагачуючи свої концептуальні побудови висновками політичних психологів.

У сфері управління проблема раціоналізму розкривається у зв’язку з процесом прийняття політичних рішень і визнанням за ними надзвичайної важливості у керівництві всім політичним життям. Теорія раціональних рішень, яка відображає цей аспект, так само, як і теорія раціонального вибору, сформувалася у середині ХХ століття. І тоді ж у науки про людину – її економічне і політичне буття – увірвався потік нових понять, методів, концепцій, пов’язаних із застосуванням математичних методів, ідейно-теоретичним і технічним арсеналом кібернетики. На засадах використання під час обробки величезних масивів інформації відповідних математичних методів,

процедур алгоритмізації, формалізації і моделювання стало можливим порушити питання про раціоналізацію політичних рішень. Стратегічною лінією тут виявилось прагнення до формалізації процесів прийняття рішень з метою їх точного опису і оптимізації.

Політична наука в Україні сьогодні лише на шляху опанування сучасним інструментарієм досліджень. Саме тому і в політикумі, і в науці потужно присутнє ірраціональне. Наша наука молода. Їй лише чотирнадцять років. Але ми точно знаємо, у якому напрямку нам просуватися. І перші дороговкази на цьому шляху поставив Іван Федорович Курас.

ПРО І.Ф. КУРАСА

Юрій Шаповал

ІВАН КУРАС: СПРОБА НЕУПЕРЕДЖЕНОЇ БІОГРАФІЇ

Життя – найкращий драматург. Понад тридцять років тому ми вперше зустрілися з Іваном Федоровичем Курасом в alma mater – Київському Національному (тоді ще просто державному) університеті. Потім життя розвело нас, а у 1984 році знов об'єднало. Сталося навіть так, що фактично за день до фатального ранку 16 жовтня 2005 року мені (як і двом колегам, про яких ще йтиметься) довелося спілкуватись з Іваном Федоровичем. Нарешті, саме мені дирекція нашого інституту доручила підготувати його біографічний нарис.

Відомо, що біографію як текстувальну конструкцію створюють не персонажі, а біограф. Skorиставшись цим, дозволю собі розпочати розповідь про Івана Федоровича із такої сентенції: “Підхід до біографій може бути різний, але увага мусить бути звернена на складну і багатогранну людську індивідуальність... Коли нам тепер заявляють, що історії не можна знати, тільки відтворювати, то відтворимо її через життєписи, для яких маємо документальні дані...”

Поза сумнівом, академік І.Ф.Курас мав складну і багатогранну людську індивідуальність, а його життєвий шлях дозволяє глибше зрозуміти неповторність часу, в якому він жив. Тим більше, як зауважив поет, часи не обирають, в них живуть і помирають.

І.Ф.Курас народився 3 жовтня 1939 року у селі Немирівське Балтського району Одеської області. Батько Федір Петрович працював трактористом, мати Ганна Юхимівна була колгоспницею. Вчився Іван Федорович спочатку у семирічній школі у рідному селі, а у 1953 – 1956 роках у Перелітській середній школі у Балтському районі. Традиційне виховання у єдино прийнятних (і, зрозуміло, “єдино правильних”) для тієї доби політико-ідеологічних парамет-

рах не змогло девальвувати його патріотизм. Це виховання сполучалось у нього з любов'ю і до “малої батьківщини”, і до України.

Хоч і не відразу, але вирішив бути істориком і закінчивши школу, вступив на історичний факультет Одеського державного університету імені І.І.Мечникова. Та розпочати відразу навчання не довелося. Сталася біда: пошкодив ногу, цілий рік хворів і хвороба залишилася пожиттєво. До речі, мало хто знає, що він був інвалідом другої групи (мав навіть офіційний документ), але жалітися і нарікати на долю не любив. Удар Іван Федорович завжди вмів тримати і в прямому, і в переносному сенсі.

По закінченні Одеського університету його рекомендують до аспірантури. Однак стати аспірантом він не поспішав, а поїхав працювати на Кіровоградщину. Спочатку у філіалі політехнічного інституту, потім, до жовтня 1964 року, працював науковим співробітником Кіровоградського обласного партійного архіву.

Робота з архівними документами багато чому навчила його, сформувала смак до науки, до аналітичного мислення, до постійного читання. У 1964 році він став аспірантом кафедри історії КПРС Київського університету. Отже, досить рано він потрапив у контекст ідеології, обійми якої були досить міцними і задавили (не лише в інтелектуальному сенсі) не одного адепта.

У 1967-му Іван Федорович успішно захистив кандидатську дисертацію на тему “Більшовики і національно-визвольний рух на Україні в 1917 – 1918 роках”. Після аспірантури залишився викладачем у цьому самому університеті.

Та надто великого викладацького стажу набути йому не вдалося: вже в 1970 році його запросили в Інститут історії партії при ЦК Компартії України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Він працював старшим науковим співробітником, ученим секретарем інституту. Заклад цей мав своєрідний статус.

З одного боку, він працював на “обслуговування” апарату ЦК КПУ (готувалися різного роду аналітичні записки, довідки, рукописи книжок і статей для тодішніх партійних вождів різних рангів, тексти їхніх промов з нагоди якихось річниць тощо).

З іншого боку, Інститут мусив генерувати свіжі, цікаві ідеї в таких своєрідних дисциплінах як історія партії, партійне будівництво, на-

уковий комунізм, вести дослідницьку і публікаторську роботу. Слід зазначити, що Івану Федоровичу вдалося тоді підготувати праці, в яких вірність апріорно прийнятій політико-ідеологічній парадигмі сполучалася із творчим підходом. Близькість до партійного “двору” навчила ще одній якості, що йому знадобиться у майбутньому, – виртуозній дипломатичності і вмінню мислити стратегічно.

Ці якості невдовзі йому знадобилися: у 1972 році його запрошують на роботу власне до апарату ЦК Компартії України. Він працював інструктором, консультантом, завідуючим сектором суспільних наук відділу науки і навчальних закладів ЦК Компартії України. Зрозуміло, що це була не просто посада, а посада політична. Івана Федоровича втягнула у свою орбіту політика.

Уже перший період роботи в апараті припав на час, коли секретарем ЦК Компартії України з ідеології був В.Ю.Маланчук. Працювати за тих умов було складно, особливо легко було втратити порядність, “підставляючи” когось, зводячи рахунки, що, до речі, дехто робив, покликаючись на “викривальну” лінію і вимоги “маланчукізму”. Іван Федорович багато розповідав мені про той час, про тогочасну атмосферу, про деталі якихось конкретних колізій (а в деталях, як відомо, диявол). Він таки зумів пройти між Сциллою і Харибдою “маланчукізму” і залишився людиною, яку поважали і до якої зверталися за порадою.

Під час роботи в апараті ЦК КПУ І.Ф.Курасу вдалося захистити докторську дисертацію. Щоб там не розповідали, а тоді це не дуже вітало начальство. Мовляв, працювати треба, а не витратити цінний для партії час на щось інше. І.Ф.Курас узяв дозвіл на захист не в кого-небудь, а у тодішнього першого секретаря ЦК КПУ В.В.Щербицького особисто. І захист дисертації, присвяченій історії непролетарських (так тоді висловлювалися) партій на Україні відбувся у 1981 році у Москві в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

У 1982 році помер Л.І.Брежнев, стало зрозуміло, що епоха “брежневізму” не буде продовжена у чистому вигляді. Це засвідчив у своїх перших виступах “генсек з Луб’янки”, тобто Ю.В.Андропов, який очолив ЦК КПРС. Саме у цей час І.Ф.Курас повертається в Інститут

історії партії при ЦК Компартії України. У 1983 – 1991 роках він обіймав посаду заступника директора спочатку з архівних справ, а згодом з науки. Насамперед він виявив неабиякий хист до археографії; під його керівництвом було видано корпус документальних та довідкових видань, присвячених переважно контрверсійним 1917 – 1920 рокам.

У цей, сказати б, партійний період його біографії з-під науковця пера виходить кілька фундаментальних книжок, написаних і ним самим, і в співавторстві з колегами. Саме тоді він значно, сказати б, розширив свою присутність на історіографічній сцені.

Спроби М.С.Горбачова розпрощатися зі спадщиною колишньої правлячої геронтократії, його “косметичні” зусилля нанести на казармений соціалізм макіяж “людяності” Іван Федорович сприйняв з обережністю, по можливості дистанціював від “перебудовного” політичного мейнстріму.

З іншого боку, він добре розумів, чим насправді є система, що постала з листопада 1917 року. Пам’ятаю, коли я (будучи тоді в ранзі вченого секретаря інституту) ініціював видання двох “перебудовних” збірників статей “Про минуле – заради майбутнього” (1989) та “Маршрутами історії” (1990) ще під егідою Інституту історії партії при ЦК Компартії України, він (як і тодішній директор інституту Ф.М.Рудич) без вагань підтримав ці проекти. Звісно, надворі вирувала “перебудова”, однак апорії тодішнього політико-ідеологічного життя не зникли, про що, до речі, в стінах ЦК КПУ тоді нам періодично нагадували. Тим не менш книжки вийшли і стали важливим кроком до переосмислення ключових проблем політичної історії України ХХ століття.

Принциповою подією став вихід у 1990 році науково-документального видання “Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”, також ініційованого колективом Інституту історії партії.

Цей збірник статей і документів був першим виданням, що містило документи найвищих партійно-державних інстанцій і засвідчувало їхню незаперечну причетність до інфернальних подій початку 1930-х. Незважаючи на ідеологічну заангажованість деяких статей, що “супроводжували” документальну частину книжки, зна-

чення цього збірника не девальвоване і він дотепер отримує позитивні оцінки фахівців.

Тим часом з переродженої Української РСР почала поставати незалежна Україна. Формально після 24 серпня 1991 року наш інститут, що тоді мав назву Інститут політичних досліджень ЦК Компартії України, не закрили. Однак влада нічого і не робила для прояснення долі колективу. Ось тоді у світогляді Івана Федоровича і відбулася остаточна перемога реалій над ідеологією, про яку вже йшлося.

І.Ф.Курас запропонував радикальне рішення – створити новий інститут у структурі тодішньої АН УРСР. Було знайдено підтримку у Б.Є.Патона (який, до речі, неодноразово бував у нашому інституті, ніби придивляючись до нього з позицій академічних) і ця ідея матеріалізувалась: у грудні 1991 року виник Інститут національних відносин і політології АН України (згодом – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України). Його утворено рішенням Президії АН України, а директором став І.Ф.Курас, який ще з 1988 року виконував обов'язки академіка-секретаря Відділення історії, філософії і права АН (згодом НАН) України, був членом її Президії.

Непростим виявився шлях до цього. Було забагато спроб “з’їсти”, себто ліквідувати інститут (особливо з огляду на привабливість приміщення, у якому він розміщується). Іван Федорович вміло, без перебільшення, майстерно цьому протистояв. І вийшов переможцем, хоча це коштувало йому чимало нервових клітин.

Показово, що ще задовго до розпаду СРСР Іван Федорович порушував перед керівництвом УРСР питання про необхідність дослідження національних відносин. Він ініціював створення в Інституті історії партії сектору історії, теорії і практики міжнаціональних відносин і послідовно створював відповідну наукову школу.

Цей досвід знадобився під час формуванні нової академічної структури, що її було засновано у зв'язку з тим новим контекстом, якого набули в умовах незалежності проблеми співвідношення політики і етнонаціональних відносин, необхідність вироблення нових парадигм етнонаціонального розвитку, запобігання конфліктності в

етнонаціональній сфері, моделювання оптимальних варіантів етнополітики, технологій управління сферою політичних і міжетнічних відносин, здійснення експертизи нових модернізаційних проектів у соціокультурній сфері.

Під керівництвом І.Ф.Кураса інститут досягнув вагомих успіхів у теоретико-методологічному обґрунтуванні нового напрямку соціогуманітарних наук – етнополітології.

Поступово склався колектив кваліфікованих фахівців, які зосередилися на таких напрямках досліджень, як етнополітологія, розвиток національних меншин, етноісторія, політична думка і політичні процеси, історична політологія, єврейська історія і культура, релігійна ситуація і взаємовідносини різних конфесій в Україні. В інституті виховано не одне покоління молодих дослідників.

І.Ф.Курас був ініціатором і очолював роботу з виконання низки важливих науково-дослідницьких проектів. Зокрема, у 1999 – 2004 роках очолюваним ним авторським колективом було підготовлено фундаментальне шеститомне видання “Політична історія України. XX століття”, що вийшло друком у київському видавництві “Генеза”.

Розвивалися міжнародні наукові зв’язки, які Іван Федорович завжди заохочував. Інститут плідно співпрацював з державними органами та громадськими організаціями, вів активний діалог з представниками різних партій, рухів, конфесій щодо оптимальних шляхів подальшого розвитку України, функціонування політичних інститутів, політичних технологій тощо. Ці та інші напрацювання, досягнуті під орудою І.Ф.Кураса, не можна втрачати, хоча, звісно, у кожного часу свої особливості, а відтак і вимоги.

Вірю, що не девальвує час ще одну традицію, закладену Іваном Федоровичем. Він багато працював сам як науковець, завжди пам’ятаючи латинську приповідку “*Verba volant, scripta manent*” (“Слова відлітають, написане залишається”). Був автором понад 200 праць з проблем політичної історії України і етнології. З-поміж них варто виокремити два томи під назвою “Етнополітика: історія і сучасність: статті, виступи, інтерв’ю 90-х років” (1999) і “Етнополітологія. Перші кроки становлення” (2004). В них сконцентровано найвиразніші, найяскравіші його публікації останніх років.

І.Ф.Курас був видатним організатором науки. Як вже було зазначено, у 1988 – 1993 роках він працював академіком-секретарем Відділення історії, філософії і права НАН України. З листопада 1998 року і до відходу у вічність він – незмінний віце-президент НАН України. Його діяльність на цих посадах підвищила престиж гуманітарної науки не лише в Україні, а й за її межами.

І.Ф.Курас сприяв розвиткові у НАН України соціогуманітарних наук, відчутному зростанню їх впливу у незалежній Україні, у її державному і суспільно-політичному житті, освіті і культурі, у гуманітарній сфері загалом, у розширенні міжнародного співробітництва нашої країни.

Напружену наукову і науково-організаційну роботу І.Ф.Курас успішно і ефективно сполучав з обов'язками державного діяча. У вересні 1994-го указом Президента України його було призначено віце-прем'єр-міністром України з питань гуманітарної політики. Він працював на цій посаді до 1997 року і зарекомендував себе як відповідальний керівник, здатний розв'язувати складні проблеми, як послідовний патріот і державник. Ці риси він повною мірою виявив також як народний депутат України, яким був обраний у 2002 році.

У Верховній Раді України очолював підкомітет міжпарламентських зв'язків Комітету у закордонних справах, був членом спеціальної комісії з підготовки змін до Конституції України, розробив і подав низку законопроектів. Як було підкреслено у привітанні Голови Верховної Ради України, діяльність І.Ф.Кураса як народного депутата назавжди увійде світлою сторінкою в історію вітчизняного парламентаризму.

Політика так ніколи і не пішла з його життя. Він мав широченне коло зв'язків і знайомств у сучасному українському політикумі та істеблішменті, включно з двома попередніми і нинішнім 3-м Президентом України. Можливо, це було не зовсім добре, оскільки забирало багато часу і сил. З іншого боку, вийшовши із советської спадщини, Іван Федорович самою своєю діяльністю і присутністю підкреслював, що не можна списувати на советськість усі нинішні проблеми.

Він добре розумів і прагнув донести до влади: ці проблеми є частиною ширшого історичного надбання. І не в локальних, а навіть в регіональних вимірах. Наприклад, ми з ним дискутували неодноразово про так звану візантійську спадщину не лише України, а саме: про слабкість традицій поділу влади, про занадто зцентралізовану і бюрократичну державу, якою правлять клани, консервативність суспільних форм, колективізм і слабкість індивідуалізму тощо.

Іван Федорович, як міг, намагався підказати владоможцям шляхи подолання цієї спадщини. Його не завжди слухали, охоче натомість експлуатуючи його інтелект у кон'юнктурних і різного роду передвиборчих ситуаціях. Часом він з гіркотою на це реагував, що не додавало здоров'я.

Доля розпорядилася так, що ми разом з членом-кореспондентом НАН України М.І.Михальченком і доктором історичних наук О.М.Майбородою були останніми представниками нашого колективу, які бачили Івана Федоровича і спілкувалися з ним незадовго до його смерті, буквально напередодні, 14 жовтня 2005 року, у п'ятницю, ми відвідали його в лікарні в Феюфанії. Відвідали за його згодою.

Поздоровили з днем народження, що минув, обговорювали різні речі, радились. Зауважили, що на столі було чимало цікавих книжок, які він вже прочитав чи планував прочитати. Як завжди, він був обізнаний з усіма останніми подіями політичного життя, коментував їх, обмінювався думками з нами. Здавалося, ніщо не віщувало біду, але сталося непоправне. На жаль.

Колись академік І.В.Курчатов сказав: "Життя людини не вічне, але наука і знання переступають пороги століть". Ці слова повністю стосуються Івана Федоровича Кураса. Для нього знання і наука були внутрішнім імперативом, а створена ним школа має добрі перспективи. Свідченням цього є, зокрема, курасівські читання. Традиція, що започатковується нашими спільними зусиллями.

СЛОВО ИСКРЕННЕЕ – О ЗАМЕЧАТЕЛЬНОМ СОВРЕМЕННОМ

С внешнеаксиологической точки зрения да с близкого расстояния я знал **Ивана Федоровича Кураса** (далее: **И.Ф.**) с сентября 1972 г., говоря летописным слогом, – тридцать лет и три года. В возрастном смысле я старше его на целых два года, в других же отношениях и измерениях (научная квалификация, государственная служба, общественно-политическая деятельность, руководство творческими коллективами и др.) он, несомненно, опережал и превосходил меня. Таким образом, в строгом социолого-политическом смысле, **И.Ф.** – мой старший современник.

Когда недавно мне предложили поделиться воспоминаниями об **И.Ф.**, – признаюсь, был в немалой степени смущен своим же самовопрошанием: как же мне подходить к такой неординарной фигуре? По зрелом размышлении, кажется, нашел свой угол зрения: это будут некие мемуарные аксиологизмы в строго личностной призме; это будут записки в стиле уже апробированного мною некоторое время назад своеобразного жанра¹. Т.е., это будет “**только мой Иван Курас**”.

Перечитав ниже изложенное, подумалось: будь **И.Ф.** жив, вряд ли бы он смог, как **А.С. Пушкин**, вглядываясь в тропининский портрет, сказать: “Себя, как в зеркале, я вижу, но это зеркало мне льстит”. Конечно, мое “зеркало” ему и льстить, и исказить его облик не должно и не будет. За это ручаются две разносмысловые обстоятельствоственные материи.

Во-первых, моя память... Хотя я на свою память еще не очень жалуясь, – в сугубо концептуально-аксиологическом смысле сошлюсь на авторитетное мнение **А.Ф. Кони**. В конце XIX в., в одной своей мемуаристской рецензии он отмечал: в любых мемуарах “просачивается то, что в экспериментальной психологии носит название “мечтательной лжи”. Это – коллизии, когда в памяти мемуаристов “затуманивается далекое прошлое и начинает казаться, что то или другое в действительной жизни **могло произойти**, и мысль начинает останавливаться на том, что оно **должно именно так произойти**

и, наконец, укрепляется в убеждении, что оно в самом деле **так и было**". Поэтому, заключал он свою мысль, к мемуарам "следует относиться без слепого и безусловного доверия, а с благожелательной критикой"².

Разумеется, я не отрицаю возможности – может, и необходимости – такого доверительного и благожелательно-критического отношения к ниже изложенным мемуарам об **И.Ф.** Но не умолчу при этом об одном "смягчающем дело обстоятельстве": мои мемуары фактически уже давно написаны, точнее: своевременно зафиксированы ... в моих многолетних личных дневниках. Т.е. в своеобразной форме они уже задокументированы, – на личностном этико-интимном уровне. Вот почему я выше оговаривался: это "только мой" **И.Ф.**, – только тот, каким я его воспринимал и "усваивал" на протяжении тридцати трех лет нашего дистанционно-контактного знакомства. Таким образом, момент "**во-вторых**" состоит в определении меры достоверного документирования чьих-то воспоминаний. Как это кому ни покажется парадоксальным, а то и просто несуразным, – это археографическое явление в моей писательски-исследовательской жизни – как-то отдаленно, но все же связано ... с **И.Ф.**

В 50-х годах XX в. я с некоторым особенным усердием изучал – "для себя" да "на будущее" – историю и культуру восточно-романских народов. Летом 1952 г. в чудом уцелевшей церковной библиотеке молдавского села Сынжерей (это – родина **Сергея Лазо**, а рядом – и родина **Сергея Тигипко**, с. Дрэгэнешть) попал на сборник средневековых молдавских хроник. Среди прочих в сборнике была и известная хроника **Григоре Уреке** (который, к слову сказать, в начале XVII в. учился во Львовском коллегииуме одновременно с царевичем **Петру Мовилэ**, Украине более известного в качестве все-странового митрополита **Петра Могилы**). Во вступлении к своему "Letopisețu" историк касался и обыденного, казалось бы, вопроса: для чего же мыслящему человеку следует писать вообще и писать дневник в частности? И отвечал: писать следует для того, "чтобы оставить сыновьям и внукам не только сведения о прошлой жизни, но и побудить их к самообразованию для развития", дабы впоследствии не оказалось так, что "все страны, народы и прошлые времена для них потонули в темную неизвестность, а грядущие люди не упо-

добились зверям и скотам безгласным и беспамятным”³. Конечно же, в 15 лет о детях и внуках я еще не думал, а вот над сентенцией мудреца: “Пиши дневник, – дабы впоследствии не оказаться безгласным и беспамятным зверем”, – над этим я задумался всерьез. На второй или третий день я завел дневник (с которым и до сих пор не расстаюсь), и первые записи в нем – о визите в “Музей героя гражданской войны **С.П. Лазо**” и хроникерском сборнике из местной епархиальной церкви (построенной прадедом героя, **Диомидом Лазну**, – такова настоящая фамилия известного человека начала XX в.)... Через двадцать лет одна из дневниковых тетрадей (с записями от мая 1971 г.) в сентябре 1972 г. оказалась “весомым кирпичом” в системе моих аргументов в первой встрече с ... **И.Ф.** (*подробней об этом – ниже*). Вот сегмент той беседы.

– Но дневник – тоже документ соответствующего времени, – не так ли? – горячился я.

– Да, – ответил спокойно **И.Ф.**, – если запись правдиво фиксирует текущую минуту... И, конечно, если ваш воспоминатель не лебезит и не холуйствует перед собеседниками и событиями...

Тридцать лет и три года спустя перед памятью **И.Ф.** я свидетельствую: в моих воспоминаниях о нем, говоря словами **К.М. Симонова**, – “не розовая водичка и не старческие песнопения прошлому, а рассказ о реальной прошлой жизни...”⁴. Конечно, в полном дневниковом массиве того “рассказа” есть – адресованные именно **И.Ф.** – детали да нюансы лишние и наносные. Они часто встречаемы в тех коллизиях, когда я контактировал с **И.Ф.** – “представителем власти”, с “должностной особой” или даже с “вышестоящим коллегой”.

Но с годами я научился, кажется, видеть перед собой и диалогизировать как бы с двумя человеками, – с *интеллектуалом высокой пробы* и с *воспитанным и волевым политиком*. Подобные девиации **Ю.И. Шаповал** называет проявлениями “незаурядной дипломатичности” **И.Ф.**⁵. Я же это называл бы и волевыми проявлениями вышколенного бюрократа а ля **М. Вебера**. В веберовской типологии “мыслящий бюрократ” не превалирует ни “сладкое”, ни “горькое”, – только “ситуативно сущностное”. Как сказал бы о подобном элитарном типе политика, например, **Г. Гейне**: “Обладать волей можно

только будучи личностью, а проявить волю можно только тогда, когда не связаны локти”⁶.

Что **И.Ф.** – незаурядная личность, я заметил уже в начале 70-х годов XX в. после двух-трех неприятных, но полезных для меня встреч, а к концу того десятилетия, когда он (незаметным извне образом) проталкивал и себя, и меня, как выражался тот же **Ю.И. Шаповал**, “между Сциллой и Харибдой “маланчукизма”⁷, – да так, чтобы я остался лишь слегка пожуренным за какие-то “национал-сепаратистские проявления” и “ревизионистские шатания гародистского типа”, – с тех пор я стал замечать за спиной у **И.Ф.** не ангельские крылья, а “несвязанные локти”, по **Г. Гейне**. С тех же пор и самый образ **И.Ф.** стал в моих глазах высвечивать все новые и новые грани. Обо всем этом – ниже...

Но почему же я пишу по-русски? – резонно спросят. В этом... повинен **И.Ф.** В первом же контактном эпизоде от сентября 1972 г. **И.Ф.**, узнав из моих документов и уст о моем иноземном происхождении да по прочтении написанной мною накануне по его требованию “докладной записки” (что и как да почему, – об этом позже), сказал: “Судя по письму, мысли свои вы, как говорил **Остап Бендер** в адрес “человека, измученного нарзаном”, излагаете складно, а вот по-украински устно... пока не рекомендуется часто изъясняться. – Откинувшись в кресле, продолжил: – Знаете, мы с вами – почти что земляки. Я родился и прожил годов пятнадцать в приднестровском полуукраинском-полумолдавском селе. Ваш молдавский говор (мягкое “л”, овалы окончаний слов в безударном положении, путание падежей и все такое) мне напоминает о двух неприятных человеках. Это – учитель физкультуры и секретарь сельсовета: оба были молдаванами, но изо всех сил старались говорить по-украински, ужасно коверкая язык... Надеюсь, вы не обиделись на меня?..”

В смущении я пообещал ему больше при нем “не коверкать мелодичный украинский язык”, но в дневнике своем, признаюсь, ему “досталось”... По прошествии лет я обиды за это замечание на **И.Ф.** не держу. Но, чтобы быть честным и в долге до конца, – я решил: воспоминания о нем излагать по-русски.

Мои воспоминания об **И.Ф.** – не цельно-сюжетное повествование, не тематические эпизоды или коллизийные очерки. Скорее, это

– некие ситуативы из моей биографии, на которые – волею случая – “наложился” какой-то отпечаток грани личности **И.Ф.** Об “обратной связи” наших контактов мало ведаю. Не уверен, обогатил ли я его чем-то, – скорее всего, на что-то когда-то надоумил. Впрочем, обо всем этом я уже кое-что опубликовал в научной печати, на что в свое время будут соответствующие ссылки.

1. *Сентябрь 1972 года.* Предыстория встречи такова. С сентября 1969 г. до мая 1971 г. пребывал в заочной аспирантуре Одесского университета. По совету известного ленинградского ученого, эстонца **Р.Ф. Итса**, разрабатывал политолого-этнологическую проблематику, которой верен до сих пор. В феврале 1971 г. выступал на ежегодной аспирантской научной конференции с сообщением “В.И. Ленин о роли в политике народа как этноисторической общности”. На трибуну поднимался “подающим надежды исследователем-лениноведом”, а возвращался в зал к своему месту “под зонтом” чьей-то фразы из президиума: “Да это же чистый гародизм”. Присаживаясь рядом со своим научным руководителем **Д.С. Бельфором**, тихо спросил: “А это что за зверь?” “Потом узнаете. А пока ясно, что ваша песенка спета”. Так и случилось, – через два месяца меня уже “тихо” из аспирантуры исключили. Немедленно связался по телефону с **Р.Ф. Итсом**. Я рассказал ему о своих перипетиях. Он предложил выслать ему докладик, – мол, попытается издать, обозначив меня аспирантом его (Ленинградского университета) кафедры этнологии.

Так оно и произошло, но лишь к концу 1971 года. Тем временем потекли тревожные месяцы моей “идеологической реабилитации” и восстановления в аспирантуре. Присвоив мне громкий и “весомый” в те годы титул “сына иностранного коммуниста-подпольщика”, **Р.Ф. Итс** (в качестве внештатного лектора ЦК КПСС) пошел с моим “делом” к “покровителю всех интернационалистов”, к председателю КПК при ЦК КПСС **А.Я. Пельше**. И из Москвы “украинским товарищам” посоветовали восстановить меня в аспирантуре одного из киевских вузов. Таким вот образом, – с 1 октября 1971 г. – я оказался не “восстановленным”, а “вновь принятым” в аспирантуру Киевского пединститута.

О моих “гародистских прегрешениях” тут не ведали, и я продолжал интенсивно заниматься политолого-этнологической проблематикой. В ноябре съездил в Ленинград к **Р.Ф. Итсу**. Он показал мне версточный номер Вестника ЛГУ в статусе научного журнала с моей первой научной статьей. Со словами “Вы – накануне, быть может, важного научного обобщения принципиального значения” и “Как только журнал выйдет в свет, я дам знать”, – попрощались. В дверях вдруг вспомнил: “Что касается обвинения в “гародизме”, – так это нечто несуразное... На какой-то встрече с партактивом, кажется, г. Саратова, **Р. Гароди** в июне 1969 г. предрекал КПСС “кризисные неприятности” из-за того-де, что она недооценивает роль этнополитического фактора в истории вообще. Но это же несерьезный аргумент. Так что не переживайте, у вас этого греха нет. До лучших времен!”

Вернулся в Киев в бодром настроении. Работалось на большом творческом подъеме. Особенно плодотворными оказались четыре месяца (январь – апрель 1972 г.) стажировки в ИМЛ при ЦК КПСС в Москве. Периодически звонил **Р.Ф. Итсу** в Ленинград. На мой “дежурный вопрос”, когда выйдет в свет вожделенный журнал, однажды он ответил уклончиво: “Скоро...” В мае того года сдаю к обсуждению на кафедре первый вариант кандидатской диссертации. Обсудиться же не успел, – меня вот-вот должны были вызвать в ЦК КПУ по поводу каких-то “идеологических грехов прошлого”. В понятной тревоге звоню **Р.Ф. Итсу**, мол, что бы это значило? “Да, у нас неприятности. Я недооценивал известный тезис **Р. Гароди**: бдительные “идеологические чистильщики” нашли ее следы в том номере журнала, а у вас – прямо в названии статьи; журнал запрещен, но тираж где-то на складе еще есть; я “под колпаком” у **Е.А.** (позже узнал, что это – дочь известного **А.А. Жданова**, Елена Андреевна **Жданова**, секретарь горкома партии по идеологическим вопросам), в адрес республиканских руководств всех “грешников” направлены соответствующие рескрипции. Вероятно, дошли и до вас. Держитесь и аргументируйте, по совету **Гегеля**, только научными понятиями. До лучших времен!”

Таким образом, я, хотя отчасти, но оказался более-менее подготовленным к “встречам в республиканском руководстве”. Однако

“наверх” почему-то не спешили вызывать. Все лето 1972 г. провел в незатихающей тревоге. Слетал в Ленинград. **Р.Ф. Итса** застал на даче под Выборгом. И у него тревога не улеглась. Показал единственный, спасенный им от “зареза” номер журнала с моей “гародистской” статьей. “Можете смело библиографировать и статью считать аутентичным научным трудом, – заметил **Р.Ф.**, – наши книгопродавцы журнал зафиксировали во ВКП и ВААП, и теперь **Е.А.** вылавливает журнал по всей стране”. “Между прочим” узнаю от него, а он – “от самого Арвида Яновича”, – о том, что – “по инициативе **М.А. Суслова**, одобренной самим **Л.И. Брежневым**”, – по всей стране готовится замена идеологических кадров высокой квалификации “новыми людьми” и что “Украину тоже ждут” такие перемены. Вернувшись в Киев, делюсь этими “сведениями” с бывшим николаевцем, “работником центрального аппарата”. Тот, в знак благодарности, обещает поточней узнать, “как движется мое дело” и где да кем оно обсуждается. В самом начале сентября он сообщил: как такового “личного дела” нет, а есть лишь какой-то “запрос” из парткома Ленинградского университета и подобие “ответа” на чей-то “вопрос из Киева” от парткома Одесского университета. Папка с этими разрозненными материалами находится у зав. сектором Отдела науки ЦК КПУ **С.И. Дорогунцова**, который, не считая это “делом серьезным”, не спешит встретиться со мной, – “да и вообще **С.И.** выжидает, ибо сам вот-вот передаст дела преемнику, – одесситу с хорошей историко-нациологической подготовкой”. Им и оказался **И.Ф. Курас**.

16 сентября 1972 г. – я у него на приеме. Встретил вежливым кивком головы. Несколько минут перебирал бумаги в “моей” папке. Я успел заметить ризографическую копию верстки моей ленинградской статьи. По всему видно, что **И.Ф.** с “делом” знаком, статью читал. Дал мне десять минут на “устную личную интерпретацию” вопроса. Я, как обычно говорливый, перебрал “два регламента”, но **И.Ф.** вежливо слушал с непроницаемым лицом. Лишь один раз по его лицу пробежала какая-то хитроватая усмешка, – когда я приводил имя **Д.С. Бельфора** и его слова “ваша песенка спета”. “Как говорится, знакомые все лица, – подытожил **И.Ф.** – Все названные вами одесситы – это и моя профессура, а ленинградские и москов-

ские персонажи знакомы издали. Я вас выслушал и попытался понять. Кажется, понял. Даем вам два – три дня на подготовку короткой докладной записки обо всем и про все. Устно вы анализируете свой вопрос убедительно, но несколько апологетично, что, впрочем, объяснимо.

Как говорят французы, кто себя оправдывает, – тот сам себя и обвиняет. Об этой диалектической грани вы помните вообще и в частности, – когда будете писать свою записку. Как только окажетесь готовыми, дайте знать по этому телефону (подает бумажку с номером телефона), и мы еще раз встретимся. Докладную пишите по-русски, а вот устно изъясняться в следующий раз я попрошу по-украински. Згода? Тоді домовилися. До зустрічі!” Попрощались, как и встретились, без рукопожатия. В последующие тридцать три года **И.Ф.** никогда этого “начальничества” по отношению ко мне не позволял себе: всегда здоровался за руку, на дружелюбном “ты” и по имени-отчеству.

Вторая сентябрьская встреча с **И.Ф.** оказалась совсем неординарной... Дружелюбно поздоровавшись, он долго читал мою докладную записку, делал какие-то подчеркивания. Беседу по ее содержанию **И.Ф.**, как и обещал, навязал на украинском языке. По всему судя, я “провалился”, – и через минут пятнадцать последовала уже приведенная выше его “антимолдавская филиппика”. А далее – серия совсем неожиданных провальных эскапад... Посыпая свою (уже русскую) речь пословицами и афоризмами, **И.Ф.** произнес (наверняка с кем-то согласованный) вердикт: диссертацию по этнополитической проблематике (тогда он называл ее “нациологической”) с обсуждения на кафедре снять, – да “без шума и пыли” и так, “чтоб комар носа не подточил” и вообще... “отложить на самое дно личного архива”... Я был поражен пуще грома небесного.

– Как же так, – столько лет работы, и вы такое советуете?!!

– Когда-нибудь вы поймете, что вам дают дельный совет, – отпарировал он. – Ведь, сняв голову, по волосам не плачут, – поняли?

– Я не юноша, мне тридцать пять лет, я отец двоих детей и глава большой семьи, – продолжал я пылить, – а вы легким жестом Чапаева: наплевать, растереть и спрятать на дно памяти...

– Да, да, именно так, но не по-чапаевски, а по-самоохранительски, – урезонивал меня **И.Ф.** – Вы не забывайте о пущенном в ваш адрес словечке “ревизионист”: это намного весомей “молдаванского акцента в речи”, как вам инкриминируют в этих бумагах.

– Но почему это так важно, – раз это глупо по отношению ко мне конкретно: какой же я ревизионист? – отчаянно трепыхался я.

– В конце-концов, – похоже, **И.Ф.** собирался “закрыть вопрос”, – не столь это важно по сути, как опасно с внешней стороны: слово “ревизионист” в такой увязке с “национальной политикой” да с именем **В.И. Ленина**, – эту-то опасность вы чувствуете? Наконец, вспомните поэта: Нам не дано предугадать, как слово наше отзовется...

Я был сражен и вконец обескуражен. Вероятно, и сам **И.Ф.** психологически переживал ситуацию. Он медленно встал и, слегка прихрамывая, подошел к боковому столику с 3 – 4 безномерными телефонами. Снял трубку – положил. Обернулся ко мне, все еще стоявшему в растерянности. “Остыньте и присядьте. Нациологическую проблему сдайте в архив памяти, когда-то пригодится. Сейчас я свяжу вас с полезным человеком и дам ему полезный для вас совет”. Снова снял ту трубку и позвал какую-то **Молостову** или **Малостову**: “Я прошу вас о нижеследующем: фамилию В. из списка аспирантов Одесского университета переведите в аспирантуру Киевского пединститута, старую тему диссертации исправьте на машинке, новое название он сам вам сообщит. Саму ж фамилию переведите в список разрабатывающих лениноведческую проблематику. Мы это проверили, – он хорошо знает труды **В.И. Ленина**. Когда наберете очередной список новобранцев-диссертантов, прежде чем дать Виктору Васильевичу на подпись, покажете мне. Договорились!” Положив трубку, **И.Ф.** направился ко мне. Я встал, предчувствуя конец встречи.

– Вы все слышали и все поняли?

– Да, кажется, все, – ответил я и симитировал веселую ноту слэнгом **Р.Ф. Итса**:

– До лучших времен?

И.Ф. скорректировал: – Мы и сейчас переживаем прекрасные времена. Поэтому можно сказать иначе: До новых встреч! Вот этим кличем и должны расставаться творческие марксисты!

На свою кафедру я вернувся і пришибленим, і оновленим... Зав. кафедрою і научний керівник проф. **М.Д. Ющенко** (некогда – работник аппарата ЦК КПУ) встретил успокоительным сообщением: “По вашему вопросу я поставлен в известность. Работайте спокойно и самоответственно”. После нескольких “зондажных” бесед **М.Д.** сказал: “Про себя вы меня своим учителем можете не считать, – я в теории революции не понимаюсь. Отпускаю вас в свободное плаванье”.

О старой моей диссертации быстро забыли и во всевозможные учетные списки стали включать в качестве “революциолога-лениноведа”; вскоре был назначен зав. кафедрой УМЛ Киевского ГК КПУ и внештатным лектором разных партийных инстанций. В июне 1974 г. сдал к обсуждению на кафедру новую диссертацию, и – в качестве “досрочно закончившего аспирантуру” – был направлен на работу главным редактором одного научного издательства, а в мае 1975 г. защитил ту кандидатскую диссертацию. Нутром чувствовал, что за этими моими “успехами”, как тень отца Гамлета, наблюдает **И.Ф.** Что он и подтвердил двадцать лет спустя в некоторых деталях, о которых мог знать только он один. На вопрос, что же понуждало его тогда “возиться со мною, с неприметной фигурой?”, он ответил “приднестровской балакуцей” (это – его слово): “Если вы вытянули человека из холодной проруби, – не считайте, что уже спасли, – его нужно еще обогреть, накормить, одеть в сухую одежду. Вот только тогда вы его и спасли...”

2. Однако *осенью 1975 г.* со мной стряслась какая-то двойная остракистская коллизия, под стать той, “ревизионистской” и чем-то сродни той. Но на этот раз роль **И.Ф.** долго не самоочерчивалась...

Работая главным редактором издательства, мне ежедневно приходилось читать и подписывать в набор и в свет довольно объемное количество разнопроблемной научной продукции. От меня требовались и большое трудолюбие, и большие знания. Естественно, далеко не всегда я соответствовал этому “долженствованию”. Тем не менее, на меня распространялся старолатинский принцип “Obscurantio non est argumentum”... В 1973 – 1975 гг. группа ученых в военной форме или отставных военных готовила к изданию книгу, как тогда говорили, “интернационального звучания и масштаба”: “Советский

солдат – патриот и интернационалист”. Книга фигурировала в каких-то списках ЦК КПУ к 35-летию Победы. В процессе апробации и редактирования рукописи, как мне потом “между нами” сказали, я проявил “чрезмерную бдительность”, находя там много существенных, а еще более – “вкусовых” ошибок, недостатков и огрехов. Этим я объективно сорвал плановые сроки выхода книги в свет. С точки зрения профессиональной, у меня был частокोल оправданий, – но меня “прижимали к стенке”, большей частью, “идеологическими аргументами”: Почему “резко сократил антирумынский материал”? Почему “допустил местнический подход” к освещению Яско-Кишиневской битвы августа – сентября 1944 г.? Почему “неоправданно притушены акценты” на особую роль в войне 18-й армии, где начальником политотдела был **Л.И. Брежнев**? И т.д. Из трех крупных “инкриминаций” две тянули в опасное для меня, интонационала, русло. И еще...

Два поверхностно знакомых человека, которые беспрепятственно занимались этнополитической проблематикой, – коллега по аспирантуре Одесского университета и ленинградский ученик **Р.Ф. Итса**, – уговорили включиться в подготовку “специального научного сборника” по этим проблемам. Задористо звучал подзаголовок сборника: “Новый взгляд на старые историко-этнологические вопросы”. Нашли “ответственного научного редактора” (им соглашался быть... армянский ученый из Таллинна) и “авторитетного рецензента” – москвича **М.Я. Гефтера**. В этих “координатах” я и подготовил свою 10-страничную статейку и летом 1975 г. “окольным путем” выслал ее **М.Я.**, а тот передал уже в Таллинн тому безымянному арменину. А уже в октябре 1975 г. “круг замкнулся”: в двойной ипостаси, – как “должностное лицо” и в качестве “диссидентствующего автора”, – вызвали в “Группу Главлита”. Там к моим “молдорумынизмам” из книги о войне добавили... верстку сборника “из подпольной Прибалтики”, в котором была и моя статья, якобы “кишащая националсепаратизмами”. Вердикт этих высших на то время “спеццензоров” был лаконичен: по служебной линии мне объявят строгий выговор и понизят зарплату (“такова наша рекомендация”), “а вот насчет идеологии и нацуклонизмов вам скажут в ЦК партии. Ждите приветы-ответы!”

По линии служебной “ждать приветов” довелось не долго. А вот “туда” почему-то не спешили вызывать. Почему же?.. Некоторое прояснение пришло с неожиданной стороны. В мае 1976 г., будучи в Москве по служебным делам, связался по телефону с **М.Я. Гэфтером**. “А-а-а, таинственный товарищ Варзер?! С удовольствием встречусь...” Говорили, что он нелюдим и радушен, главным образом, с еврейскими сородичами. Принял радушно, снова обозвав меня швабской фамилией. Вот и подумалось: значит, я для него – “свой”. Удивил и обогатил раскованным размышлением-“сообщением”: “По моим наблюдениям, за почти две тысячи лет сожителства с другими народами и культурами диаспорные евреи выработали три элитные группы самовыделяющихся: 1) благородные и творческие интеллектуалы (я смею относить к ним себя и, судя по таллиннской да ленинградской статейкам, – и вас), 2) бескорыстные и беззащитные гении (**А. Эйнштейн, Р. Оппенгеймер**) и 3) интеллигентные злодеи. Так что **В. Парето** со своими “лисицами” и “львами” – нам не в урок... Секрет украинской ситуации мне видится в следующем: по подсказке из Москвы накануне и после XXV съезда партии в киевский центральный идеологический аппарат внедрилась пара-тройка вот тех развитых злодеев, которые еще осваиваются во своем положении и не отвлекаются на детали. Извините за ремарку: вы для них – еще деталь, вами они могут заняться попозже. Поэтому поройтесь в своем архиве и – по “методу” **Гоголя** – почистите мало-мальски значущий “компроматик на себя”. Но теоретическую новизну из головы не вытравливайте, – уверен, наступят лучшие времена!” (Во второй раз – после **Р.Ф. Игса** – мне встретился этот диссидентский слэнг-лозунг 60 – 70-х годов.) Вернувшись домой, я всерьез занялся своим “этнополитическим архивом” и в две – три “ходки с портфелем” в близлежащий виноградарский лес сжег очень много рукописей, хоть отдаленно “тянувших” на “этнацкомпромат”. Особо сожалею до сих пор о первой кандидатской диссертации 1969 – 1972 гг., ленинградской статье 1971 г. и таллиннской статье 1975 года.

3. “Мостик” к **И.Ф.** самообозначился много позже. **В январе 1999 г.** состоялся учредительный съезд ВОДС “Злагода”. Резолюция съезда протокольно поручала **И.Ф.** и мне подготовить проект

“Манифеста” этой новой для нас общественно-политической организации. Выходя из зала, **И.Ф.** взглядом позвал к себе и сформулировал вопрос-установку.

– Предлагаю: каждый из нас, гигантов мысли, пишет свой проект. Згода? Затим – погоджувальна зустріч, підписання спільного проекту і заключна кава. Ваша думка?

– Повна згода. Уточніть час і місце зустрічі.

– Місце зустрічі змінити не можна, – Кутузова, 8. А час уточнюємо телефоном.

Через 10 – 12 днів зустрілись в его институтском директорском кабинете. С полчаса **И.Ф.** “прохаживался” ручкой по моему проекту, я – осторожным глазом по его проекту. Затем он вышел в приемную и несколько минут кому-то объяснял, как “щадящим образом конкубинировать положения” из двух проектов (это – его слова). В дверях уточнил громко: “Звичайно, це вже буде третій, погоджений проект. Так ви й зазначте в кінці”. **Нелли Георгиевна** принесла кофе, **И.Ф.** поделился своим бутербродом, – и мы молча приступили к обеду. Принесли отпечатанный, “согласованный вариант” документа. Еще 3 – 5 минут **И.Ф.** “прощупывал” текст глазами. Хлопнув ладонью по бумаге, отложил в сторону.

– Мне твой почерк мышления и письма нравится, и я сожалею, что так и не удалось поработать вместе... (Отвлек телефонный звонок. **И.Ф.**, видно, потерял нить своей мысли.) В дальнейшем поступим так: у тебя есть свой экземпляр проекта, – береги, в придачу бери экземпляр нашего общего проекта, а я себе отложу все проекты по одному экземпляру в свой архив.

Встал и, подойдя к книжному стеллажу, сказал:

– В этих папках – лишь часть моего архива. Очень люблю археографическое дело, но нет времени этим заниматься... А ты продолжаешь вести дневник? Ведешь ли свой архив?

– Продолжаю и веду, но с середины 70-х годов – бессистемно.

– Почему именно с тех пор?, – удивился **И.Ф.**

– Вы помните то время. Так вот, тогда, весной 1976 г., по совету одного московского диссидента, многое из того архива лично сжег, уничтожил...

– Интересно, кто тебе такую глупость посоветовал?..

Я коротко обрисовал перипетии середины 70-х годов с так до сих пор неясными обстоятельственными обвинениями в “ревизионизме” и “националсепаратизме”. Закончил пересказом приведенного выше рассуждения **М.Я. Гефтера** и лишь эпизодическим упоминанием имени **В.Е. Маланчука**.

– Как говорят одесситы: Муля, не трави душу, – отозвался **И.Ф.** непривычно. – Ты нарываешься на большое интервью по поводу “комплекса больных тем неоднозначного прошлого”. В дневник точно запиши эту формулу. Сейчас я на подробный разговор не пойду, – время не назрело. А несколько штрихов, сугубо тебя касающихся, могу обрисовать. *Первый.* Упомянутый **В.Е.** был навязан Украине “самим” **М.А. Суловым**, представивши его на пленуме в качестве “крупного знатока ленинского наследия в области национального вопроса”. Вероятно, и сам **В.Е.** в это поверил... *Второй штрих.* У **В.Е.** был спецпомощник-референт по нацвопросу – **Сосновчик С.А.**, которого ты должен помнить. Вот он-то и выполнял личные поручения **В.Е.** в этой области. Какие материалы и имена, конкретно каких людей подавались лично “шефу”, – это вряд ли какая спецслужба может уточнить. Когда же эти материалы “обрабатывались” в аппарате, я мог и лично что-то скорректировать. Например, относительно тебя я точно помню два случая, когда твоя фамилия была подана “к порке”: один раз, кажется, в 1975 г. в связи с какой-то книгой о войне, другой раз – в 1977 г., в связи с выпуском тобой “вредной” книги **Я.С. Калакуры**. Оба раза от двигавшейся на тебя “телеги” мы тебя спасали, как могли. А в каком-то официальном документе ЦК тех же 70-х годов твоя фамилия попала не с нашей подачи и не помню, под каким соусом. Видно, это было одно из “прямых деяний” **С.А. Сосновчика**.

– Это точно так и есть, – говорю я. – В этом он мне сам признался на смертном одре в марте 1994 г., прося у меня за это прощения...

– Мой совет тебе: не выступай в печати с психологическим открытием явления “чистосердечного признания мерзавца на смертном одре”... *Последний штрих* – о твоём **Гефтере**. В свете всего сказанного мной и тобой, я склонен пересмотреть свою оценку: на счет гоголевского сжигания архивов он тебе дал дельный совет... А вообще-то, соберись с силами и по дневниковым записям, с точны-

ми деталями напиши толковые воспоминания об этом замечательном человеке, которого я знал весьма отдаленно...

Нас прервал еще один телефонный звонок, и **И.Ф.** вежливым жестом попрощался со мной.

4. *Букет эпизодов 1985 – 1995 гг.*, связанных с подготовкой и защитой мной двух докторских диссертаций, в двух столицах – Москве и Киеве, по двум концептуально разным темам и на грани двух историко-формационных эпох. Без благотворного участия и влияния на ход десятилетних событий **И.Ф.**, – кто знает, каким бы оказалось для меня это десятилетие физиологической и творческой жизни...

Началось с детали: “отбыв” два срока выборной работы в парткоме одного столичного вуза, по правилам тех лет я был “отпущен” в докторантуру. Но “отпущен” безадресно и не-гарантированным образом: просись и стучи в любые двери... Наиболее удачным адресом для “отставленных” партийных работников считалась АОН при ЦК КПСС.

С этой самоустановкой в феврале 1985 г. я и обратился к **И.Ф.**, – за помощью и советом. Как всегда сдержанный и внешне бесстрастный, он неуверенно пообещал “попробовать выбить” в Секретариате ЦК КПУ одно докторантское место в АОН. “Выбил”, и в мае из Москвы последовало телеграммное требование: это должен быть мужчина до 50 лет, свободно владеть 1–2 иностранными языками, иметь оптимальное количество научных публикаций и опыт разработки геополитико-правовой или революциологической проблематики. Получалось, что по всем этим пунктам я “проходил”. Но **И.Ф.** охладил эйфорию сообщением: есть негласное или неписанное требование, – из соответствующей республики – соответствующие “коренные национальные кадры”... Когда я уже было собирался “на себя махнуть рукой”, **И.Ф.** хитровато улыбнулся:

– Фамилию тебе некогда изменили, согласишься теперь на коррекцию национальности, – по национальности одного из родителей. Это допускается советским законодательством, – ведь мама, как сказано в документах, “малороссийская липованка”.

– В такие зрелые годы? – удивился я. – Меня же сочтут черт знает каким обратном...

– Ну, тебе видней, – сказал **И.Ф.** – Хотя в этом вопросе есть еще один гипотетический плюс: “сын иностранного коммуниста”.

– Это – слабый аргумент, – пролепетал я. – Отец был и репрессированным иноземцем...

– Я помню, в документах сказано об этом, но там же отмечено, что он реабилитирован. Так что надежда слабая, но попробуем и этим аргументировать, – заключил **И.Ф.**

На этом мы расстались аж до сентября 1985 г., – когда секретарь **И.Ф.** по телефону сообщала, что мне надлежит быть у них со всеми документами на 3 сентября. Явился. Самого **И.Ф.** не было на месте, но мне оперативно помогли оформить свое “дело” и отправить его в Москву. Оттуда вскоре поступил положительный ответ: с 1 октября (1985 г.) я зачислен в докторантуру.

Потекли годы нелегкого труда, нескончаемых поездок, встреч, библиотечных сидений, разочарований, ситуативных побед и жестоких поражений. Особо же часто подстерегали поражения. Первое из них – докторская монография: в Москве без авторских денег не хотели издавать. (“Перестройка требует средств на более важные дела, – раздраженно сказал руководящий человек в хозчасти АОН, – если б вы еще были иностранцем... Обратитесь к своим украинцам...”) Звоню **И.Ф.** Отвечает почти в тон “московского товарища”. Но по приезде моем действительно помог, – и за полцены книгу издали в Киеве. Презентую книгу **И.Ф.**: “Да с такой новаторской книжицей⁸ ты защитишься там на “ура!” Желаю успехов!” Это было в конце августа 1987 года. На 1 декабря уже назначили защиту (в те годы в АОН и ВПШ в Москве этот вопрос решался “конвейерно”: буквально ежедневно заседал какой-нибудь СУС). Монгольское слово “урра”, оказывается, означает “смерть” и “поражение”, – оно меня и настигло: три голоса “против”... Отдельным пунктом СУС принял решение рекомендовать меня на повторную защиту при условии обновления текста диссертации на две трети.

По возвращении в Киев, – к **И.Ф.**, “на разбор полетов”. Отругал лишь за один огрех, – за “пристрастное цитирование одних авторитетов в ущерб другим, не менее крупным авторитетам”. “Это – твоя Ахиллесова пята, – понял? Над этим, преимущественно, и работай”, – заключил **И.Ф.** Когда я уже хотел прощаться, он задержал полез-

ным для меня акцентом: “В каком-то московском журнале я прочитал недавно о твоём увлечении теорией революционной перестройки⁹, – не пренебрегай этим при доработке диссертации. Как по мне, это должно сработать. До новых встреч!”

Полтора года “оттачивал” текст. Дважды съездил в Ленинград – на советы к **Р.Ф. Итсу**. Рекомендацию **И.Ф.** насчет революционной перестройки одобрил, но предостерег: не перебарщивать! Ибо-де “советские революциологи сегодня – это больше восточные марксисты, чем западные...” Увы, – я этим советом пренебрег. В октябре 1989 г. состоялась моя повторная защита. Кворум членов СУС был “на пределе”, зато гостей – полный зал. Среди них – и **Р.Ф. Итс**. Думаю, сама его явка – “битого диссидента-ревизиониста” (это “реноме” я слышал в предзащитном зале) – раздражила некоторых “диспутантов”, которые в новой обстановке будто продолжали обсуждение итогов летней (1989 г.) XIX партконференции. Заседание началось с часовым опозданием. Полагаю, против меня априори поработали два момента, – а) повторная защита с “перебарщиванием” насчет “теории революционной перестройки” (а на фоне XIX партконференции эта “теория” выглядела и не очень теоретической, и не в меру революционной) и б) невзвешенный тактический ход из моей вступительной речи насчет диалектики соотношения “возможного” и “целесообразного” в практике революционной эпохи. Разнотолки вызвала и моя цитата из мемуарной книги **М. Борна**: “...Интеллект отличает возможное от невозможного, а здравый смысл отличает лишь целесообразное от “бессмысленного”...” Едва я доцитировал этого “негуманитарного классика”, как в зале зашумели. Председательский стук в графин никого уже не “ставил на место”. Мне бы на этом остановиться, – так нет, я продолжил цитирование **М. Борна**, уснащая конец фразы “перестроечными реализмами”: “...Поэтому в реальной жизни даже возможное может быть бессмысленным”¹⁰. “На что он намекает?” – вопрошал кто-то из зала. Я отбивался: “Это не я, это – гениальный **Макс Борн!**”. Но это уже никого не убеждало... Дальнейший ход защиты оказался и сумбурным, и деформированным, и искусственно прискоренным. Вероятно, “масла в огонь” добавило заявление главного моего оппонента, в принципе, очень хорошо ко мне относившегося дотолде,

Р.И. Косолапова насчет того, что он – “доперестроечный марксист”...

Второй защищавшийся коллега, сенегалец **Д. Диало**, коснувшись этих же “острых углов” борновского и косолаповского высказываний, назвал всю сумбурную процедуру защиты русским словом, но на французский лад, – “лэ вертайп” (вертеп). Словом, мы оба достаточно рассердили СУС и зал, и – помимо, несомненно, неудовлетворительного содержания наших диссертаций, – нам это в конечном итоге “зачлось”: сенегальцу кинули два “черных шара”, мне – три. Но кворум в составе СУС оказался таким, что он победил, а я снова проиграл. Относительно меня СУС принял еще дополнительный пункт решения, – “рекомендовать украинским товарищам помочь [...] с защитой в целом интересного научного исследования на месте”.

От второго удара диссертационной судьбы я оправлялся долго, но... молча. Ни с кем из “украинских товарищей”, включая и близких людей, не делился. С **И.Ф.** – тоже. О моем провале он, как сам утверждал в декабре 1990 г., впервые узнал от меня. Мы свиделись в здании ВПШ при ЦК КПУ.

– Не огорчайся всмерть и завладей своим настроением, – посоветовал он. – Лучшее спасение – работа на перспективу.

– И что же вы посоветовали бы мне делать в такое невеселое время? – спросил я.

– Займись каким-нибудь писательским делом, – например, обработай свои дневники, пиши мемуары, а еще лучше – пиши новую диссертацию.

– Вы серьезно? Кто издаст мои дневники или монографию? Или кто защитит мою новую диссертацию? – задавал я **И.Ф.** незряшные для меня вопросы.

– Ну, о дневниках и мемуарах, – это я полущутя. А вот о новой монографии и новой диссертации – всерьез: почему бы и нет? А то распустил мизантропические нюни... – Он отвлек меня за локоть в сторону и заговорщически сказал: – Если нам удастся одна благородная затея, мы откроем заведение типа академического НИИ со своим СУС, в том числе, – по твоей проблематике.

– По революциологии? – спросил я.

– Нет, эта проблема, похоже, отойдет в тень на пару десятилетий, а вот твоя этнологическая проблема двадцатилетней давности вот-вот станет очень актуальной, помани мои слова.

Немного помолчав, словно обдумывая какую-то мысль, **И.Ф.** обратился ко мне:

– **И.М.!** Я считаю себя серьезным человеком и с нормальными людьми веду только серьезные дела. Так ты запомнил наш разговор? Вот еще один практический совет тебе: в Институте государства и права у **Ю.С. Шемшученко** зачинают серию изданий по этнологической проблематике; из Москвы возвращается **А.Н. Мироненко** и идет в тот Институт; там уже угнездились писучие и мыслящие **Ю.И. Римаренко, В.Д. Бабкин** и другие, – примкни к ним, начни новую жизнь и не хнычь. Ну вот теперь все. Бывай!

Не скрою: это для меня оказалась не просто отрезвляющая, но прямо-таки судьбоносная встреча! Буквально на второй день я постучался в двери к “шемшученковцам”. Все упомянутые выше люди радушно меня встретили-приютили; у них я прошел вторую (крайне краткую) докторантуру и защитил в 1995 г. вторую докторскую диссертацию; с ними я издал более сотни разноформатных и разноценностных научных работ, – в том числе монографию в статусе научно-учебного пособия¹¹, по поводу которой в конце сентября 1995 г. **И.Ф.** сформулировал неординарную констатацию: “...Ознакомился добряче с твоей книжкой о новой науке... Прелюбопытная вещь выходит: ты один результативно работаешь над тем ворохом проблем, которые параллельно решает мой институт”¹². Этим высказыванием **И.Ф.**, по сути, подвел высочайше положительный итог всему очень нелегкому для меня предыдущему десятилетию, буквально окрашенному его творческим именем.

5. С июня по декабрь 1995 г. – клубок разносмысловых событий в моей творческой и общественно-политической жизни, тоже “напрямую” связанных с именем **И.Ф.** На том этапе – он уже не только большой ученый, но и краеугольная фигура в конструкции тогдашнего правящего политикума страны...

Еще с февраля 1993 г. я был внештатным советником Министра КМУ **В.П. Пустовойтенко** “по этнополитическим и регионально-территориальным вопросам”. В июне 1995 г. **В.П.** сказал мне:

– Тут вас віце-прем'єр **І.Ф. Курас** та міністр **М.О. Шульга** рекомендують на солідну посаду державної служби, – аж до заступника міністра. Я теж за. Але усі ми вважаємо, що ви маєте попередньо апробуватися на письмі, аби усім було видно: ось, мовляв, як люди на теоретично бачить предмет своєї державно-політичної опіки.

– Що я маю конкретно робити?, – спросил я.

– Гадаю, для початку вам слід підготувати велику аналітичну довідку про ваше бачення суті сьгоднішньої державної етнополітики та практичні завдання щодо реформування нинішнього Міністерства у справах національностей та міграції.

– А як напишу, – що далі?

– Тоді цю бумаженцію сторінок до 70 – 75 віддамо на апробацію віце-прем'єрові **Курасу** та міністрові **Шульзі**. Термін підготовки – до 1 вересня. А далі видно буде...

Все лето 1995 г. мне работалось на высочайшем творческом подъеме. Аналитическая справка на 68 страницах была готова к концу августа. Но еще за месяц до этого, в конце июля, разыгрался этнополитический микрокризис на Керченском полуострове. “Делегация из центра” была компактна, но априори раскололась на две подгруппы, – а) на “административных” этнополитиков фактически во главе с **В.П. Пустовойтенко** и б) на “аналитических” этнополитиков фактически во главе с **Н.А. Шульгой**. Мы были там три дня. С первых же шагов пребывания делегации в Крыму кристаллизировались два ориентира: одни стремились “тушить пожар в зачатке” и “на ходу” да “попутно решать назревшие организационно-кадровые вопросы”, другие же преимущественно анализировали конкретику этносоциальных проблем микрорегиона для выработки теории и методологии государственной этнополитики завтрашнего дня и реформирования структуры и “методики” работы тогдашнего Миннацмиграции. Среди последних был и я, – чему и посвятил две аналитические записки и три теоретические статьи в том же 1995 году¹³. По пути в Киев **В.П.** всем велел подготовить “короткие записки” по поводу увиденного и лично осмысленного тогда в Крыму. Подготовил и я свою справочку на 6-ти страницах. **В.П.** она, похоже, не понравилась. Пробежав ее глазами, через минут 10 вернул мне ее со словами: “Ви з **Миколою Шульгою** – в одній гарбі. Віддайте це

йому”. Когда же через три недели отдал ему ту большую “аналитку” (на 68-ми страницах), **В.П.** держал ее у себя 5 – 6 дней. В начале сентября сказал мне: “Я не гуманитарный специалист. С внешней стороны мне многое там нравится. Слово – за специалистом **Иваном Федоровичем**”¹⁴.

4 сентября 1995 г. я – у **И.Ф.** Цитирую свой уже опубликованный дневник от того числа.

– Справка справкой, – говорит **И.Ф.** – а... тебе следует высвечиваться в периодической печати. Советую: по опорным пунктам твоей же справки, “зацепив” как-то и твою новаторскую книжку, – статью написать или дать интервью в солидной газете. Вот такая задачка!

– Это что, еще одно испытание, выходит? – разочарованно спросил я.

– Может быть. На публике, а не в зашторенном кабинете надо апробироваться на такую должность, – понятненько я высказался?

– В гносеологическом смысле все понятно. А в практическом? Куда мне податься, кому себя предложить для печати? – растерянно спросил я.

– Ищите и обрящете, стучитесь и вам откроют, – по-старорежимному выпроводил меня **И.Ф.** из кабинета”¹⁵.

Дневник зафиксировал и нелицеприятную мою филиппику в адрес **И.Ф.** и **В.П.**: “Как же так, два солидных современных государственныхника, а по отношению ко мне ведут себя, как со своим крепостным писарем...”¹⁶.

Недели через две мое смутное настроение стало развеиваться. И вообще светлей на душе стало, когда в начале октября 1995 г. моей “большой аналиткой” заинтересовался тогдашний первый помощник Президента **А.В. Разумков**, одобвивший “в целом” мою теоретическую призму области государственной этнополитики и проект реформирования министерства. “Однако, – заметил он, – вряд ли все безоговорочно со всеми вашими позициями согласятся”. Когда же я осторожно коснулся вопроса о возможности “где-то и в какой-то форме опубликовать свои соображения”, **А.В.** хмуро сказал: “Впрочем, вам надо спешить, пока само министерство еще живо... Ну, а насчет органа печати, – вас уже ждут...”¹⁷. С его легкой руки

мой материал, – конечно, в переформатированном и в значительно сокращенном виде, – появился в газете “Зеркало недели” за 11 – 17 ноября 1995 г. под “страшильским” названием: “...В противном случае Украина перестанет существовать как государство”.

Полагаю, что и эта публикация, и теоретизмы насчет области государственной этнополитики, и мои предложения по реформированию Миннацмиграции **И.Ф.** не импонировали. Но он виду сам не подавал. Вот показательные эпизоды... **В середине ноября 1995 г.** состоялась встреча Президента с лидерами национально-культурных обществ, на которую пригласили и меня. Я оказался во втором ряду заседательского зала, **И.Ф.**, естественно, – в президиуме, рядом с Президентом. Несколько минут украдкой искал “зрительской встречи” с **И.Ф.**, – он на контакт не шел. Когда же **Д.В. Табачник**, представляя участников встречи, назвал меня “знанием дослідником, політологом і етнологом, одним із розробників концепції державної етнічної політики”¹⁸, как обычно на людях дипломатически непроницаемое лицо **И.Ф.** засветилось в мой адрес симпатичной улыбкой и “одобрительным” опущением век. Встреча у Президента оказалась короткой, а в кратологическом плане, – “дежурной”, “задля годиться”. По окончании встречи **И.Ф.**, направляясь за Президентом во внутренние комнаты-кабинеты, повернул голову в мою сторону, показал на свои часы и пальцем очертил в воздухе знак “телефонного звонка”. В тот же день к вечеру я к нему дозвонился. Видно, кто-то был при этом в кабинете, – ибо **И.Ф.** говорил со мной сухо, на украинском и на “вы”: “Все нормально йде, без позаштатних ситуацій. Ви надали гарні пропозиції щодо міністерства, але, бачте, перемагають інші погляди, – така діалектика життя”¹⁹. Конечно, в тот момент я “не видел”, чьи и какого качества этнополитические взгляды “побеждали” мои. Это стало явным лишь через несколько дней, – когда опубликовали указы Президента о ликвидации Министерства и о создании вместо него Госкомитета. Еще через несколько дней (это было 9 декабря 1995 г.) супруга **И.Ф.** передала мне его просьбу позвонить ему. Звоню. Как мне показалось, он извинительно сообщил, что на мое место – “по просьбе” посла одной дружественной страны – на предполагавшееся мне место в том Госкомнацмиграции назначили известного поэта и переводчика. “Но ты не горюй, – жизнь

продолжается!..” Так была перевернута еще одна страница моих отношений с **И.Ф.** – политиком, у которого, как оказалось, “были связаны локти”.

6. *Последней – и целостно позитивно окрашенной – страницей оказались октябрьские дни 2002 г.*, когда **И.Ф.** в качестве вице-президента НАНУ подписал какой-то “перспективный план увековечивания в произведениях печати” (это – его слова) имен и дел чем-то отличившихся интеллектуалов страны... По его звонку мы свиделись (16 октября) в его официальном академическом офисе. Не здороваясь, **И.Ф.**, как римляне, с порога сказал:

– Пришло время отмечать всех героев.

– Не дожидаясь их кончины? – мрачно пошутил я.

– Тебе рано об этом думать. Мне вот наши органы предоставили о тебе соответствующую справку: поди ж, – какой ты скромный и плодовитый научный и общественный деятель! И очень нормальный, по-человечески трудовой путь прошел: от рядового колхозника – до высокорангового госслужащего, от сельского учителя – до доктора наук и университетского профессора, от пропагандиста районного масштаба – до основателя новой социальной научной дисциплины. И т.д.

– И что эта справка мне, – так же, как мифическая Гекуба шекспировскому герою?, – не то всерьез, не то вшутку спросил я.

– Зря иронизируешь, – пожурил **И.Ф.** – Эту справку, согласованную с Администрацией Президента и “очищенную” от пятен коммунистического прошлого, я отдаю в печать. Это тебе – нечто вроде компенсации за “недотримане слово” в некоторых ситуациях недавних дней. Уж извини, **И.М.** Вот таким образом. Отже, всего тобі доброго!

Это была последняя этико-деловая встреча с **И.Ф.** После того мы издали виделись то в парламентских кулуарах, то на каких-то научных форумах, то на пресс-конференциях. Всего 5 – 6 раз, – и каждый раз издали. “Следы” той справки относительно недавно обнаружили в двух справочно-энциклопедических изданиях²⁰. Считаю это своеобразным нетленным подарком большого человека.

Вот каким я знал и в дневниках “запечатлел” для себя **И.Ф.** Мне, как и ему, шло и идет к семидесяти. В эти годы, писал американский

мрачный афорист **Э. Дэннел**, “ты точно знаешь, что о тебе никто и никогда вообще не думал”. Это – черная мистификация! Я, кажется, неплохо знал и понимал **И.Ф. Кураса**. Мы – “разноступенчатые” современники. Для меня, да и сам по себе, **И.Ф.**, как говорят англичане, был “the right man in the right place” (он был человеком на нужном месте).

¹ См.: Варзар Иван. Из контекстів минулих літ. Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах. Книга 1: Держава і народ-етнос в політологічному дискурсі. – К., 2003.

² См.: Собрание сочинений А.Ф. Кони. – В 5-ти томах. – Том 5. – М., 1968. – С.238.

³ Цит. по: **Cartea cronicilor**. Texte antologate și comentate de Elvira Sorohan. – Iași, 1986. – Pag. 133.

⁴ Симонов Константин. Сегодня и давно. Статьи. Воспоминания. Литературные заметки. О собственной работе. – М., 1974. – С.128.

⁵ См.: Иван Федорович **Курас**. Біобібліографія. – К., 2005. – С.5.

⁶ Гейне Генрих. Лирика. – В 3-х томах / Пер. с нем. – Том III. – М., 1939. – С.167.

⁷ См.: Иван Федорович **Курас**. Біобібліографія. – С.6.

⁸ См.: Варзарь И.М. Соотношение внутренних и внешних факторов в процессе развития социалистической революции. Теория и методология проблемы в свете ленинизма. – К., 1987.

⁹ Речь о моем выступлении на выездном заседании редколлегии журнала “Вопросы философии” в сентябре 1986 г. в г. Севастополе на тему: “Философское осмысление реальностей начавшейся эпохи перестройки”. – См.: Сафонов Ю.Ф. Читательская конференция в Севастополе / Вопросы философии. – 1987. – №4. – С.160 – 163.

¹⁰ Борн Макс. Моя жизнь и взгляды / Пер. с нем. – М., 1973. – С.10.

¹¹ См.: Варзар І.М. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. – К., 1994.

¹² Цит. по: Варзар Иван. Из контекстів минулих літ. Вибране. Книга 1: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. – К., 2003. – С.269.

¹³ См.: Там же. – С.266 – 306.

¹⁴ Цит. по: Там же. – С.269.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ См.: Там же. – С.269 – 270.

¹⁸ Цит. по: Там же. – С.270.

¹⁹ Цит. по: Там же. – С.280.

²⁰ См.: Енциклопедія сучасної України. – У 25-ти томах. – Том 4 / За ред. І.М. Дзюби. – К., 2005. – С.82; Політологічний словник. Навч. посіб. / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К., 2005. – С.85.

г. Киев, декабрь 2005 г.

Микола Кирюшко

АКАДЕМІК І.Ф. КУРАС І ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСЛАМОЗНАВСТВА

Видатний організатор науки академік НАН України І.Ф.Курас завжди був особливо чутливий і відкритий до нових явищ і течій в українській науці, спричинених складними процесами у сучасному світі. Зокрема, він, як, мабуть, ніхто інший серед керівників українських наукових інституцій, глибоко відчув і зрозумів гостру суспільну потребу у всебічному вивченні таких планетарних явищ, як іслам та мусульманська цивілізація. На зламі ХХ – ХХІ ст. стало цілком ясно, що ісламські країни з їхнім військовим, економічним та людським потенціалом поступово опинилися чи не в епіцентрі світової політики та економіки.

Іслам – одна з найпоширеніших у світі релігій, яка має величезний потенціал для свого розвитку і справляє у ХХІ ст. дедалі зростаючий вплив на політичні, економічні та культурні процеси, на міжнародні відносини. Ми всі є свідками того, як світ ісламу пробуджується, стає на весь свій велетенський зріст, ніби прокинувшись під тиском західної глобалістичної експансії. Звісно, велику тривогу і стурбованість світового співтовариства викликають прояви радикалізму та екстремізму серед певної частини мусульман. У свою чергу, світова мусульманська спільнота дуже стривожена стрімкою глобалізацією, яка сприймається як безпосередня загроза підвалинам мусульманської цивілізації і чинять цьому відповідний спротив.

Вивчаючи особливості організації науки в інших державах, відвідавши багато країн світу, І.Ф.Курас помічав у цивілізованих країнах, де присутні громади мусульман, глибоке зацікавлення державних

чинників у заохоченні вивчення ісламу, у підтримці ісламознавчих центрів, здатних допомогти державним інституціям у формуванні відповідної політики щодо ісламу та мусульман, особливо щодо запобігання проявам екстремізму та радикалізму серед мусульман. Він знав про успішне функціонування Інституту арабського світу у Парижі, Інституту арабістики в Ліоні (Франція), Академії ісламу в Німеччині.

І тим разючіший контраст з цим прагненням західних країн убезпечити себе від викликів, які виходять зі мусульманського середовища, являла собою Україна. Наша країна з своїм мусульманським населенням, яке збільшується і виявляє зростаючу суспільну активність, за 15 років не потурбувалася бодай про створення хоча б однієї ісламознавчої кафедри в університетах або відділу в інститутах Національної Академії наук. У країні існує лише невеликий за кількістю співробітників Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, однак він є надто багатопрофільний і на вивчення ісламу не зорієнтований. Окремі публікації його співробітників з ісламознавства мали спорадичний характер, або здійснені поза його межами.

Між тим причини щодо вивчення ісламу існують й в Україні. Землі, які складають територію сучасної України, століттями були однією з ділянок своєрідного кордону між мусульманським і християнським світами. Тут тривалий час існувала оригінальна, самобутня культура сформованого у Криму народу – кримських татар. Після 1991 р., коли Україна перейшла до демократичного стандарту релігійних свобод, швидкими темпами відбулося відновлення релігійного і політичного життя мусульман України. Протягом останніх років в основному завершився етап інституціоналізації мусульманського руху. В Україні у 2005 р. діяли 445 зареєстрованих мусульманських громад і 22 поза реєстрацією. Мусульмани України мають 7 духовних навчальних закладів, багато майбутніх імамів навчаються за кордоном. Мусульмани використовують понад 160 мечетей і молитовних будинків. У країні функціонують 3 духовно-адміністративних центри мусульман, дуже вірогідною є поява нових. Українські мусульмани беруть дедалі активнішу участь у соціально-політичному житті країни. Активізувала під час минулих виборчих кампаній Партія мусульман України, нині діє практично відкрито

відома своєю радикальністю в інших країнах партія Хізб-ут-Тахрір. Посилення соціальної діяльності мусульман вимагає формування концептуального підходу до вивчення ісламу та побутування мусульман в Україні. Гострою стала потреба у розробці моделі сучасних відносин між державними інститутами і мусульманською спільнотою Криму.

У приватній бесіді з автором цих рядків І.Ф. Курас якось зауважив, що тільки працюючи віце-прем'єром в уряді України, вповні зрозумів величезну роль релігії в суспільному житті, яку, згідно з традиціями радянського виховання, раніше недооцінював. Одним з найбільш ранніх свідчень глибокого розуміння І.Ф.Курасом важливості уваги до ісламського чинника став його виступ на міжнародній науковій конференції “Кримські татари: історія і сучасність” 13 травня 1994 р., присвяченій 50-ій річниці депортації кримсько-татарського народу. Він відзначив особливу роль ісламського фактора у складних міжконфесійних відносинах в Україні, зупинився на соціальних і політичних орієнтаціях мусульманської спільноти. І.Ф.Курас звернув увагу на потенційні можливості мусульманських організацій у підтримці дипломатичної діяльності України в країнах Сходу, наданні Україні кредитів для економічного розвитку, у вирішенні диверсифікації джерел енергоносіїв, у розвитку туризму, наукових і мистецьких контактів. Було наголошено на необхідності “уважнішого вивчення і практичного врахування цього органами влади Криму та України в цілому”¹. Важливість уважного ставлення до ісламу з боку владних органів академік Курас обґрунтовував і в інших своїх працях, зокрема у колективній монографії “Релігія і політика в сучасній Україні”, науковим редактором якої він був.

Після подій 11 вересня 2001 р. у США, після терористичних актів, здійснених мусульманськими радикалами у Росії, низці європейських та азійських країн, І.Ф.Курас зумів переконати керівництво Національної Академії наук у необхідності звернути нарешті бодай мінімальну увагу на розгортання досліджень ісламу, враховуючи його безпосередній зв'язок з економічними, військовими, політичними процесами сучасності. Так, Президією НАН України були затверджені Заходи з поліпшення вивчення історії та сучасного стану ісламу та мусульман в Україні. Зокрема, на виконання цих за-

ходів вперше у незалежній Україні було виділено невеличкі кошти на перші ісламознавчі дослідження, проведення яких доручалося Відділенню релігієзнавства Інституту філософії ім.Г.Сковороди НАН України. І хоча фінансування розробок мало короткотривалий характер, а в число виконавців проектів потрапляли вчені, які не мали відповідної фахової підготовки (бо інколи були спеціалістами з православ'я, загальних проблем релігієзнавства), створення тимчасових дослідницьких груп означало визнання державою значення ісламознавства для національної безпеки і сталого розвитку країни. Вченим, залученим до двох наукових проектів, вдалося підготувати низку цікавих документів щодо стану мусульманської спільноти в Україні, її ролі в євроінтеграційних прагненнях держави, розробити пропозиції для державних органів стосовно визначення державної політики відносно ісламу та мусульман. Безпосереднім ініціатором і натхненником цих наукових розвідок став віце-президент НАН України І.Ф.Курас.

За безпосередньої підтримки Івана Федоровича розпочався також процес інституціоналізації українського ісламознавства. Протягом 90-х років ХХ – початку ХХІ ст. нечисленні українські ісламознавці діяли як ентузіасти, без жодної державної підтримки. Усвідомлюючи величезну суспільну значущість наукового вивчення ісламу та мусульман, ці фахівці почали створювати власну наукову громадську організацію, яка мала хоча б на громадських засадах забезпечити країну та її владні інституції науковим продуктом, необхідним для формування ясного і чіткого погляду можновладців на іслам та небезпеки, які походять з певних прошарків мусульманського середовища. Але створення такого об'єднання вчених відбувалося важко, наштовхувалося на нерозуміння та навіть опір окремих чиновників. Будучи людиною з глобальним мисленням, політичним і державним діячем, академік Курас рішуче виступив на підтримку і захист цієї ініціативи вчених. Внаслідок цього Міністерством юстиції України 16 грудня 2004 р. було зареєстровано Всеукраїнську громадську організацію “Український центр ісламознавства”. Вона об'єднала ісламознавців з 15 областей України, міст Києва і Севастополя. Загальними зборами Українського центру ісламознавства його президентом було обрано М.І.Кириюшка, віце-

президентами Р.Н.Джангужина та В.О.Шведа. Нині можна з впевненістю стверджувати, що без І.Ф.Кураса народження цієї організації вчених не відбулося б. Він назавжди став її духовним отцем.

Основна мета діяльності Центру полягає у задоволенні та захисті законних творчих, освітніх, професійних, культурних, соціальних, громадських інтересів його членів, допомога членам Центру у здійсненні ісламознавчих проектів та програм, поширенні та популяризації їхніх результатів. Співробітники Українського Центру ісламознавства (далі – УЦІ) сприяють подоланню в українському суспільстві проявів ксенофобії, ісламофобії, жорстокості і насильства у міжрелігійних відносинах, а також інших явищ, що перешкоджають миру, злагоді та стабільності в українському суспільстві. Ісламологи беруть участь у підтримці міжрелігійного діалогу, спрямованого на утвердження толерантності, віротерпимості, взаємопорозуміння між мусульманами та прибічниками інших віровчень, світоглядів та культур в Україні.

Вони є авторами аналітичних матеріалів для державних органів та установ, сприяють пошуку і підготовці молодих фахівців у галузі українського ісламознавства, допомагають вдосконаленню методологічних основ висвітлення в освітньому процесі навчальних закладів країни питань, пов'язаних з ісламом, а також виданню ісламознавчих праць. Структура УЦІ передбачає роботу директорів по зв'язках з науковими і релігійними установами арабських, тюркомовних і європейських країн. ЦД взаємодіє з іншими громадськими організаціями, які спеціалізуються на вивченні ісламу та поширенні об'єктивних, наукових знань про нього, а саме: з Центром близькосхідних досліджень та Міжобласною асоціацією “Арраїд”, має контакти з духовними центрами мусульман в Україні. Отже, наукове вивчення ісламу в Україні здійснюється здебільшого громадськими організаціями, інколи за підтримки фонду “Відродження”. Державна підтримка ісламознавчих проектів досі залишається мінімальною, і несистематичною.

Однак до нашого часу єдиної концепції стосовно ісламу Українська держава не має, державна політика щодо нього не сформульована. На часі є розробка моделі відносин між державою і мусульманською спільнотою. Потреба в її розробці пов'язана з комплексом

проблем, які з року в рік накопичуються у відносинах між державою і мусульманами України, насамперед в АРК, зі зростанням конфліктогенного потенціалу всередині самої мусульманської спільноти та в її взаємовідносинах з іншими етноконфесійними групами населення країни, з появою і поширенням в АРК радикальних варіантів ісламу, які групуються навколо 30 незалежних від ДУМК громад та незареєстрованої (але діючої) партії “Хізб-ут-Тахрір”.

До нашого часу залишається незрозумілим, чим власне є іслам для представників різних державних органів – традиційною для України релігією чи однією з нових релігій, до того ж маловідомих і не зовсім бажаних. У всякому разі очевидним стало практичне застосування державними службовцями на місцях *двох моделей* ставлення до різних релігій – *коопераційної з християнством (передусім з православ'ям) і сепаративної щодо ісламу*. Таку суперечливість можна пояснити не тільки традиційно настороженим ставленням до ісламу, особистими симпатіями державних чинників, а й відсутністю чіткої державної позиції в цьому питанні. Напрацювання цілісної і послідовної *концепції щодо ісламу* сприятиме стабільності мусульманського середовища та ефективності державно-конфесійних відносин. Нинішня практична політика органів державної влади щодо мусульман оцінюється ними гостро негативно.

До причин початку радикалізації мусульманського середовища Криму належать:

- повільне розв'язання економічних і правових проблем облаштування кримських татар, підхід до розв'язання цих проблем з позицій рівності, а не на основі відновлення справедливості, спеціальних заходів з відродження мови та культури;

- відсутність ясної політики Української держави щодо ісламу, що призводить до застосування державними службовцями різних моделей державно-церковних відносин стосовно православ'я (партнерська) та ісламу (сегрегаційна); звідси впливає доцільність розробки цілісної концепції релігійної політики держави;

- бездіяльність органів влади у питаннях, пов'язаних із зростанням популярності ідей радикального ісламізму, відсутність науково обґрунтованих кроків щодо цих проявів, очевидно, сподівання на спецоперації та стримувальний ефект органів правопорядку в разі

переходу небезпечних тенденцій у гостру фазу; останній Курултай кримськотатарського народу підтвердив, що ситуація вимагає негайного втручання й адекватної реакції держави, якщо вона не бажає допустити розвитку некерованого конфлікту на кримській землі. Поки що на півострові не відчувається жодної реальної протидії радикальним ісламським течіям²;

– перебування українських військ в Іраку, що посилює відчуження мусульман від зовнішньополітичної лінії державних органів України, а також тривалий час створювало потенційну небезпеку перетворення нашої країни на об'єкт для здійснення терористичних актів, зокрема гіпотетично з боку угруповання “Ісламська єдність”³.

У доповіді Міжфракційного депутатського об'єднання Держдуми Росії серед причин появи радикальних настроїв у мусульман названо: “падіння життєвого рівня, неконкурентоспроможність сільських господарств у мусульманських регіонах, недоступність кредитів для занять дрібним і середнім бізнесом; надмірна різниця у прибутках між громадянами, що збагатилися, і “простими” людьми; масова корупція на місцях; високий рівень безробіття, особливо серед молоді; деградація суспільної моралі; вербування безробітної молоді... до незаконних озброєних формувань”⁴. Цьому ж сприяють окремі прояви часткового відсторонення мусульман з активного суспільного життя: ісламофобські матеріали у ЗМІ; викривлення або приниження ролі мусульманських народів у навчальних програмах з історії у навчальних закладах; прояви тиску на приїжджих одновірців з боку органів правопорядку; відсутність представництва кримських татар у Верховній Раді Криму; зволікання з розв'язанням юридичного статусу Меджлісу.

Підштовхує до радикалізації настроїв нерозв'язувана проблема вакуфних земель, форми принаймні часткового повернення яких досі не знайдено. Між тим у XIX ст. мусульманам в Криму належали чималі вакуфні землі: Феодосійський повіт – 1422 десятини; Євпаторійський – 30431 десятина; Сімферопольський – 2161; Ялтинський – 917; Перекопський – 34645 десятин⁵. Радикалізації схильності до ісламізму можуть сприяти пришвидшення темпів зближення України з Росією, культурна та економічна монополія росіян на півострові, зростання загрози асиміляції з боку росіян

– великої і культурної нації, схильної до асиміляторства малих народів.

У ряду цих же факторів стоять конфлікти між різними етнічними і конфесійними елітами Криму. Нині конфлікти тут мають переважно соціально-економічний характер і найчастіше набувають форми міжетнічної напруженості. Набагато менше тут конфліктів міжрелігійних. Реальністю стали такі конфлікти з літа та осені 2000 р., які дістали публіцистичну назву “хрестоповал”. Суттю його було сформоване вже протистояння між проросійськи орієнтованим православ’ям і декларативно маніфестуючим свою відданість ідеї незалежної Української держави мусульманством. У ході конфлікту між двома громадами суперечності між етнічними елітами були перенесені на сферу міжрелігійних відносин.

До радикалізму кримських мусульман підштовхує також використання ісламофобії як засобу політичних технологій. У цьому ряду знаходяться залякування громадськості Криму ісламськими бойовиками, перенесенням боснійського варіанту на Крим, засиллям чеченців на півострові, панісламізмом тощо.

Соціально-економічні фактори, правові проблеми, негативні психологічні наслідки депортації, етноцентричні установки лідерів Меджлісу, зовнішні впливи і політичні технології можуть відіграти роль каталізатора політизації і радикалізації життя мусульман в Криму. Вивчення і моніторинг процесу політизації ісламу в Криму тільки розпочато і потребує спеціальної підтримки держави. Не можна перебільшувати “ісламської загрози” в Криму, оскільки плани кримських татар на перспективу пов’язані не з побудовою ісламської державності, а з відновленням елементів національно-територіальної автономії. Однак не можна і применшувати її загрози, що стало звичним для української правлячої еліти, яка практично розглядає Крим як курортно-рекреаційну зону, місце розміщення VIP-санаторіїв та котеджів.

Гостро необхідною є розробка концепції державно-ісламських відносин, а також доопрацювання “Закону про свободу совісті” відповідно до факту існування в Україні компактною групи мусульман. На часі надання статусу *державних* в межах АРК двом головним мусульманським святам – Курбан-байрам та Ураза-байрам, шир-

ше залучення мусульманського духовенства до участі у державних офіційних заходах, більш активна участь держави у моніторингу процесів у мусульманському середовищі, обмеженні діяльності приїжджих місіонерів, стримування діяльності незареєстрованих політичних угруповань, як-от Ісламська партія Криму та “Хізб-ут-Тахрір”. Особливо ефективною буде допомога держави у налагодженні мусульмансько-християнського діалогу. Тільки він відкриє шлях до мирного співіснування двох великих релігій на одному півострові. Взагалі базую міжрелігійних відносин в Криму варто зробити концепцію “різноманіття та єдності”. В її основу покладено принцип дотримання балансу між етнічними групами та конфесіями. Її сьогодні вдало використовують у Татарстані, де вона забезпечує гармонійне існування православ'я та ісламу, їх співучасть у здійсненні окремих державних програм. Метою державної політики щодо ісламу має бути залучення позитивного морального і культурного потенціалу ісламу у демократичні перетворення в Україні, а також спрямування соціальної активності кримських мусульман на зміцнення внутрішньої єдності України. Однак тільки розробка і реалізація чіткої й ясної державної концепції ставлення до проблем мусульманської спільноти, її адаптації в українському суспільстві може сприяти міжрелігійному мирові та запобігти вельми вірогідним соціальним небезпекам.

Серед усіх існуючих релігій іслам якнайбільше схильний до політизації. Ця його властивість може бути суспільно корисною або шкідливою. Відповідно в залежності від ставлення до нього він може стабілізувати або навпаки – розхитувати ситуацію в суспільстві, іноді створюючи потенційні загрози його мирному існуванню. Однак вибір і реалізація одного з цих двох сценаріїв залежить від держави, від державних службовців, від їх розуміння унікально складної ролі ісламу в суспільстві або ж його ігнорування. Повернутися обличчям до проблеми ісламу в українській державі стає гостро невідкладним завданням. Нехтування нею стає політично і соціально небезпечним.

Якщо відволіктися від соціально-економічних і земельних питань, то серед проблем державно-релігійних відносин, що хвилюють кримських мусульман й які потребують державного регулю-

вання, особливо важливими є наступні: 1) неповне виконання Указу Президента “Про заходи по поверненню культових споруд”, внаслідок чого частина культових будівель та інших споруд, що належали мусульманам, досі не повернені їм; 2) нерівноправне залучення урядовими структурами представників православного і мусульманського духовенства до участі в офіційних заходах з наданням явного пріоритету першим; 3) відсутність у межах Криму статусу державних святкових днів у головних мусульманських свят – Ураза-байрам та Курбан-байрам; 4) відсутність правових норм, які б гарантували права мусульманина, зокрема забезпечували б можливість виконання приписів ісламу під час навчання, роботи, проходження служби в армії, перебування у місцях позбавлення волі тощо.

Суттю концепції такої політики може бути визначення чітких правил і процедур у відносинах між державою і релігійними інститутами, гармонізація захисту прав найбільш поширених релігій з захистом прав релігійних меншин та окремих осіб. Публічно висловлена політика допоможе зняти безліч непорозумінь і сприятиме стабільності державно-церковних відносин у такому складному регіоні, як АРК.

На сьогодні державна регіональна політика в Криму не має чіткої концептуальної основи. Внаслідок цього в одних випадках всі надії державних чинників покладаються на оманливу ілюзію, що кримськотатарська проблема з часом якось владнається сама собою, в інших – на вжиття термінових заходів силами всіх можливих інститутів державної влади з фокусуванням зусиль на одних лише кримських татарах. В обох випадках відсутнє розуміння того, що суть проблеми полягає у більш широкому контексті формування українського соціокультурного простору на Кримському півострові. Труднощі у розв’язанні кримськотатарської проблеми пов’язані не тільки з обмеженістю матеріальних ресурсів для кращого облаштування кримців, а й з відсутністю чіткого усвідомлення урядовцями і всім суспільством того, що являють собою кримці та яким безмежно складним і серйозним явищем є іслам.

На шляху розв’язання проблеми кримських татар найперше важливо дійти до загальносуспільного консенсусу щодо стратегії і засобів вирішення цього питання. Цьому має передувати офіційна

пропозиція щодо соціальної суті проблеми у всіх її відгалуженнях з усіма бажаними і небажаними наслідками. Мета такого проекту очевидна – забезпечити ефективну інтеграцію кримськотатарської спільноти в українське суспільство. Складові цього процесу – проведення державно-адміністративної реформи; підвищення уваги Міністерства закордонних справ до розвитку відносин з арабськими та іншими мусульманськими країнами; долання нав'язаної ззовні парадигми оцінювати кримську ситуацію в категоріях протистояння “російськості” та “татарськості”; долання довільного і тенденційного тлумачення історії; демонстрація легітимності успадкування Україною державності Криму; впорядкувати процес репатріації, зокрема, через обмеження терміну пільгового повернення і набуття громадянства; визначення правового статусу Меджлісу кримськотатарського народу; визнання правових підстав внутрішньообщинного (у сфері релігійного життя) застосування норм шаріату (подібно тому, як діють західне і східне канонічне право у християнських церквах України).

Проблемність ситуації, пов'язаної з нашим дослідженням, полягає в недостатності інформації про неї, що зумовлено повною відсутністю наукових інституцій, які б проводили моніторинг явищ релігійного життя і виробляли б пропозиції для органів державного управління щодо державної політики відносно релігій на півострові.

З визначенням статусу і функцій Меджлісу в українській державі безпосередньо пов'язана можливість зменшення ступеня політизації ісламського середовища в АРК. Таким чином, відновлення релігійного життя кримців розпочалося з інституціоналізації мусульманського руху, пов'язаної з виникненням громад, формуванням структур управління, організацією духовних навчальних закладів. Було встановлено зв'язки з міжнародними ісламськими організаціями, з'явилися перші прояви політизації ісламу. Вплив міжнародних організацій виявився неоднозначним: очевидною є велика допомога у розбудові ісламської інфраструктури; разом з тим суперництво цих організацій за вплив своїх єдиновірців у Криму призвів до суттєвого послаблення колишньої релігійної єдності кримських татар. Спільнота виявилася розділеною на послідовників помірковано-

консервативних і фундаменталістсько-радикальних поглядів. Це свідчить про неповну ефективність контролю Меджлису за процесами у релігійному житті народу. Фактом стало втручання політиків у релігійні процеси, привнесення політичної інтриги в життя мусульманської спільноти, тенденція до об'єднання релігійних проблем з соціальними, економічними, політичними питаннями. Очевидними стали негативні наслідки відсутності чіткої державної політики щодо релігії загалом і щодо мусульман Криму зокрема.

Розв'язання існуючих соціально-культурних і правових проблем, з якими стикаються мусульмани Криму, сприятиме консолідації суспільства, подальшій демократизації соціально-політичного життя в країні, запровадженню в ній елементів мультикультуралізму, зростанню рівня релігійних свобод, вихованню толерантності.

Важливим фактором пом'якшення напруженості у відносинах між православними і мусульманами може стати підвищення культури подачі інформаційних матеріалів у ЗМІ. Висвітлення ними ісламу відзначається непрофесіоналізмом, політичною заангажованістю, конфесійною упередженістю авторів матеріалів, їх орієнтацією на власні етнічні групи. Для запобігання деструктивному впливові ЗМІ на сферу міжрелігійних відносин необхідними є заходи з підвищення кваліфікації журналістів. Гостро необхідною є підтримка державою ісламознавчих досліджень, зокрема створення спеціалізованої кафедри з вивчення ісламу, наприклад, в одному з провідних університетів АРК, відкриття аспірантури з проблем ісламу в Інститутах Національної Академії наук. Необхідним є забезпечення приміщенням ЦІД в одному з академічних інститутів, наприклад, в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса раціональне витрачання тих невеликих коштів, які призначаються Президією НАН на дослідження ісламу. Ґрунтовне вивчення ісламу як з теологічного, так і з наукового боку відкриває шлях до глибокого розуміння фундаментальних принципів цієї великої релігії, до кращого її розуміння у слов'янському світі, що є передумовою миру і стабільності в Україні.

¹ Курас І.Ф. Кримськотатарська проблема в світлі сучасної етнополітичної ситуації в Україні//Кримські татари: історія і сучасність. Матеріали

міжнародної наукової конференції: Київ, 13 – 14 травня 1994 р. – Київ, 1995. – С.23.

² Релігійна панорама. – 2004. – № 8–9. – С.18.

³ Там само.

⁴ Россия и исламский мир: проблемы, предпосылки и перспективы долгосрочного взаимодействия. – Москва, 2004. – С.18–19.

⁵ Центральний державний архів Криму. – Фонд 27, опис 1, справа 7530, арк.84.

ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИКИ

Іванна Бабинець, Юрій Остапець

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УГОРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ ЗАКАРПАТТЯ (1991–2004 РР.)

Угорці – автохтонний етнос, що компактно проживає в Берегівському, частині Ужгородського та Виноградівського районів Закарпатської області України. Автохтонність означає, що, проживаючи більше тисячі років на цій території, угорці представляють корінних, місцевих жителів Закарпаття. Вони адаптувалися до природно-екологічної ніші краю, є його патріотами, плекають традиції рідного етносу та цінують рідну мову. Тобто, умови компактного проживання сформували основні пріоритети національної та конфесійної ідентичності угорців Закарпаття. Саме тому і донині угорці є найчисельнішою національною меншиною у Закарпатській області.

У кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. країни Центральної та Східної Європи опинилися у вирі національно-політичного та етнокультурного ренесансу. Угорська національна меншина, яка компактно проживає в Закарпатській області України, постала перед новими перспективами суспільно-політичного та духовно-культурного буття.

Дванадцятилітній досвід державності виявився плідним для оптимізації, насамперед, етнокультурного життя угорців Закарпаття. Вони розбудували національну систему освіти та виховання, створили численні національно-культурні товариства, володіють угорськомовними засобами масової інформації (преса, радіо, телебачення) тощо.

Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на території Закарпаття проживає 151,5 тис. угорців (12,1% населення)

з 156,6 тис. у межах всієї України (0,3% всього населення України)¹. Отже, угорці і надалі займають перше місце серед найбільш чисельних національних меншин Закарпаття. Характерним для угорців України є те, що вони слабо інтегровані в український соціум, добре зберігають свої традиції, культуру, мову. Тут доречно згадати вислів голови Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) М.Ковача, що “угорці Закарпаття націлені на те, щоб відіграти власну посередницьку роль між українським і угорським народом, і тому основне завдання для них – щоб два народи зрозуміли один одного. У нас, тутешніх угорців, є подвійна місія: нам потрібно знайти собі місце, як громадянам України, а з культурницької точки зору – прив’язуватися до історичної батьківщини”².

НайбільшакількістьугорцівпроживаєуБерегівському(76,14% населення всього району), Ужгородському (33,36%) та Виноградівському (26,17%) районах. Значна частка угорців мешкає на Мукачівщині (12,7%)³. Угорці компактно проживають насамперед у селах, яким зовсім недавно повернули колишні назви, що були українізовані у радянські часи. У Берегівському районі це села – Батьово (Bátyú), Астей (Asztély), Бене (Bene), Берегдйда (Beregdeda), Берегуйфолу (Beregújfalva), Четфалва (Csetfalva), Галабор (Halábor), Чонкапопі (Csonkapi), Гут (Gut), Горонглаб (Harangláb), Гетен (Hetyen), Яноші (Jánosi), Косонь (Kaszony), Кідьовш (Kigyós), Мала Бийгань (Kisbégány), Велика Бийгань (Nagybégány), Вари (Vári), Шом (Som), Запсонь (Zápszony) та ін. Саме в угорських селах Берегівщини традиційно зберігається рідномовна ідентичність. Угорське населення Ужгородського та Виноградівського районів також проживає переважно в селах. В Ужгородському районі – Тийглаш (Téglás), Тисоартелек (Tiszaártelenek), Сюрте (Szürte), Палло (Palló), Паладь-Комарівці (Palágy-Komoróc), Гомок (Homok), Гелмец (Korláthelmecek), Малі Селменці (Kisszelmecek), Кетергийнь (Ketergény), Есень (Eszeny), Ботфолво (Botfalva), Батфо (Bátfa) та ін. У Виноградівському – Ботар (Batár), Чома (Csoma), Фертившолмаш (Fertőszalmás), Форголань (Forgolány), Пийтерфолво (Péterfalva), Неветленфолу (Nevetlenfalva), Тисобикинь (Tiszabökény) та ін.

Скорочення частки угорського населення відбулось в Тячівському, Хустському, Рахівському районах, на Свалявщині та Іршавщині.

Десятки представників угорської національності залишилися на Воловеччині, Перечинщині, Великоберезнянщині, Міжгірщині.

Захищати права угорців в Україні покликані законодавчі акти Української РСР кінця 80-х рр. та незалежної України початку 90-х рр., які по праву вважалися одними з тих, в яких найбільш повно віддзеркалені права національних меншин. Зокрема, це – Закон Української РСР “Про мови в Українській РСР” (1989 р.)⁴, Декларація про державний суверенітет України (1990 р.)⁵, Декларація прав національностей України (1991 р.)⁶, Закон України “Про національні меншини в Україні” (1992 р.)⁷, українсько-угорська Декларація про принципи співробітництва по забезпеченню прав національних меншин (1991 р.). Питанням захисту прав національних меншин приділено значну увагу і в Договорі про основи добросусідства та співробітництва між Україною й Угорською Республікою від 6 грудня 1991 р.⁸.

Зокрема, в Декларації про принципи співробітництва по забезпеченню прав національних меншин обидві країни визнали, що вони поважають основні права і свободи національних меншин. Важливим пунктом документа є зобов’язання України і Угорщини створити для національних меншин такий статус, який забезпечував би їм ефективну участь у державних справах. Згідно з цим принципом меншинам можуть надаватися права різного рівня культурної автономії, а також права на адміністративно-територіальну автономію⁹.

На основі Декларації була створена змішана комісія з представників державних установ і національних меншин двох країн. Повноваження і склад змішаної комісії було визначено у відповідному міжурядовому Протоколі (ст. 16), що додавався до Декларації¹⁰. Аналіз протоколів засідань комісії свідчить, що угорська її частина більш активно висуває для обговорення проблеми угорської національної меншини в Україні, ніж українська.

Зазначена Декларація, а також інші нормативно-правові документи про національні меншини створили юридичні підстави для Берегівської районної ради народних депутатів Закарпатської області у вересні 1991 р. прийняти рішення “Про проведення референдуму по утворенню угорського автономного округу в адміні-

стративних межах Берегівського району”. На місцевому референдумі, який відбувся одночасно із Всеукраїнським референдумом про державну незалежність України та виборами Президента України 1 грудня 1991 р., позитивну відповідь на запитання: “Чи бажаєте Ви утворення в Берегівському районі угорського автономного округу?” дали 43482 виборці, що становило 81,4% дорослого населення району¹¹. Із метою практичної реалізації результатів референдуму керівництво району та залучені фахівці розробили проект Закону України “Про Угорський автономний територіальний округ” (УАТО)¹². Проект Закону визначав УАТО як адміністративно-територіальне утворення у складі Закарпатської області України, який має особливий правовий статус, що ґрунтується на таких принципах: 1) національно-територіального та культурного самоврядування; 2) господарсько-економічної самостійності та права вибору її реалізації, самофінансування; 3) розмежування компетенції загальнодержавних органів та органів УАТО. Стаття 7 Проекту передбачала використання угорської мови на рівні з державною українською мовою в роботі державних, громадських органів, підприємств, установ і організацій Округу. Спеціальна норма проекту була присвячена гарантованому представництву Округу у Верховній Раді України та у Закарпатській обласній раді.

Проект Закону був схвалений районною радою і отримав схвальні відгуки фахівців. Та не зважаючи на це, документ не був внесений на розгляд Верховної Ради України ні Закарпатською обласною радою, ні народними депутатами від Берегівського виборчого округу. Наприкінці 1992 р. питання автономного округу не дістало підтримки в обласній раді¹³.

Важливим для дослідження суспільно-політичного розвитку угорської національної меншини є аналіз участі угорців у виборах до Верховної Ради України та місцевих органів влади, оскільки компактність проживання угорців робить їх вагомим політичним силою на виборах. У 1994 р. угорці від Берегівського виборчого округу обрали народним депутатом України відомого політичного діяча М.Товта. На парламентських виборах 1998 р. Центральною Виборчою Комісією (ЦВК) був утворений 72 виборчий округ з центром у м. Берегові, більшість виборців у якому є угорці. У виборчі

бюлетені на вибори до Верховної Ради України ЦВК були внесені прізвища 16 кандидатів. Головними претендентами на отримання депутатського мандату стали М.Ковач, голова ТУКЗ, та М.Товт, народний депутат попереднього скликання від Берегівського виборчого округу. За результатами голосування перемогу здобув М.Ковач, набравши 35170 голосів виборців (29,27%).

Головними претендентами на депутатський мандат у цьому окрузі в 2002 р. були М.Ковач, народний депутат України, голова Товариства угорської культури Закарпаття, та І.Гайдош, голова Берегівської районної адміністрації, член СДПУ(о), а з 2002 року ще й голова Демократичної спілки угорців України. Результати волевиявлення громадян у цьому виборчому окрузі були оприлюднені останніми в Закарпатській області. Перемогу за результатами голосування здобув І.Гайдош. Але результати виборів в окрузі були сфальсифіковані. Нині можна сказати, що Берегівський виборчий округ був один із тих виборчих округів України, у якому в 2002 році відпрацьовувалися маніпулятивні політтехнології, які пізніше будуть використані в м.Мукачево, на президентських виборах 2004 року (невизнання дійсними результатів, де переміг опонент, переписування результатів голосування і тд.). Внаслідок цього СДПУ (о), яка підтримувала І.Гайдоша, отримала лише 1 депутатський мандат в шести виборчих округах. Адмінресурс почав діяти в окрузі, починаючи з утворення виборчих округів, коли до 72-го Берегівського округу не були включені ряд угорських сіл, де мав перемогти М.Ковач. Голова Територіальної виборчої дільниці відкрито агітував за І.Гайдоша. Підготовлений був двійник М.Ковача, який набрав 8 тис. голосів і посів 3 місце за результатами виборів. У кінцевому результаті вибори на 4 дільницях, де виграв М.Ковач з перевагою в 1219 голосів, були визнані недійсними. Показовим було також те, що у мажоритарному окрузі кількість виборців була на 8462 чоловіки меншою, ніж при голосуванні за партійні списки. Після перерахування були знайдені 5122 бюлетені, але всі вони виявилися недійсними. А загалом по округу недійсними були визнані 15404 бюлетені (для прикладу, в 70 окрузі недійсних було – 6271, 71 – 8250, 73 – 7204, 74 – 6452, 75 – 6577). Так І. Гайдош здобув перемогу всього в 1176 голосів¹⁴.

Партії, які подолали чотирьохвідсотковий бар'єр голосів виборців у Закарпатті, набрали у цьому окрузі таку кількість голосів: ВБ В.Ющенко "Наша Україна" – 23,06%, СДПУ(о) – 16,31%, ВБ "За єдину Україну" – 11,39%, КПУ – 5,19%, ВБ ПП "Виборчий блок Ю.Тимошенко" – 3,36%.

Напередодні парламентських виборів 2006 року угорська меншина краю буде вибирати між двома політичними силами, які в 2005 році були зареєстровані Міністерством юстиції України – Політичною партією "КМКС" Партією угорців України (17.02.05, Ковач Микола Миколайович) та Демократичною партією угорців України, яку очолює народний депутат України Іштван Гайдош (24.03.05). Іштван Гайдош після президентських виборів 2004 року залишив лави СДПУ(о) і став членом фракції Соціалістичної партії в Верховній Раді України (тобто він буде вести агітацію в окрузі за СПУ), а М.Ковач і надалі підтримує В.Ющенко і ПП "Народний Союз Наша Україна".

Таким чином, суспільно-політичні процеси в Україні, на Закарпатті поділили колись монолітну угорську меншину принаймні на два протилежні табори. Хоча потрібно визнати, що до такого поділу причетними є і політичні сили в самій Угорській республіці.

Починаючи з 1996 р. Угорська Республіка активно стала підтримувати ініціативу угорських національно-культурних товариств Закарпаття, зокрема ТУКЗ, спорудити пам'ятний знак на Верещькому перевалі на честь 1100-річчя приходу угорців у басейни рік Дунаю і Тиси. У 2000 р. набула поширення ідея створення у складі Закарпаття адміністративно-територіальної одиниці – Притисянського району, з метою більш повної реалізації прав та збереження традиційного національного середовища громадян України угорської національності¹⁵. Однак у квітні 2002 р. на попередньому обговоренні й узгодженні протоколу ХІІ засідання Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин з тексту нового протоколу було вилучено питання щодо встановлення пам'ятного знаку на Верещькому перевалі та створення Притисянського району¹⁶.

Слід наголосити, що у Закарпатській області функціонує 17 угорських національно-культурних товариств, серед яких найчи-

сельнішими і найвпливовішими є Товариство угорської культури Закарпаття, Товариство угорської інтелігенції Закарпаття (ТУІЗ), Форум угорських організацій Закарпаття (ФУОЗ). Крім того, діють такі товариства, як Закарпатське угорськомовне товариство студентів та молодих дослідників, Спілка угорських журналістів Закарпаття, Закарпатська угорська асоціація скаутів, Спілка угорських бібліотекарів Закарпаття, Закарпатське угорське товариство працівників охорони здоров'я, Спілка угорських підприємців Закарпаття тощо¹⁷.

У 2002 р. Україна погодилася на впровадження на своїй території Закону Угорської Республіки № LXII про угорців, які проживають у сусідніх країнах. Закон був ухвалений парламентом Угорщини 19 червня 2001 р. і набув чинності з 1 січня 2002 р.¹⁸. Державні Збори, ухвалюючи згаданий закон, керувалися метою сприяння збереженню мовної та культурної самобутності етнічних угорців сусідніх країн на території держави їх проживання¹⁹. Як наголосив політичний Держсекретар Угорської Республіки Ж.Немет: “Дуже важливо, що Україна не вважає дискримінацією підготовку Угорщиною такого закону”²⁰. Оскільки Угорська Республіка розпочала впровадження Закону в односторонньому порядку без погодження із сусідніми країнами та міжнародними організаціями, то більшість з країн-сусідів висловили свої серйозні застереження щодо нього, а Венеціанська комісія по демократії у жовтні 2001 р. рекомендувала Угорщині внести зміни до Закону, тому його впровадження протягом 2002 р. постійно супроводжувалося під підвищеною увагою сусідніх країн та міжнародних організацій. Враховуючи всі ці обставини, новий уряд Угорщини протягом осені 2002 р. проводив активну політику з метою модифікації та узгодження доопрацьованого Закону Угорської Республіки з міжнародними організаціями та усіма сусідніми країнами²¹.

У ході реалізації на Закарпатті Закону Угорської Республіки “Про угорців, які проживають в сусідніх країнах” розширюються можливості для підтримання зв'язків угорської меншини краю з етнічною батьківщиною. Наприклад, станом на 1 грудня 2002 р. було прийнято на розгляд відповідними організаціями понад 100 тис. заяв²² для оформлення посвідчення закордонного угорця від громадян угорської національності Закарпатської області.

Угорці Закарпаття мають гарантоване державою право навчати дітей рідною мовою, вивчати історію свого народу, відроджувати традиції. Впродовж 90-х рр. XX ст. була вдосконалена мережа угорськомовних освітніх та культурно-мистецьких закладів. Збільшилася кількість дошкільних та загальноосвітніх закладів, де мова навчання та виховання – угорська. В області функціонують спеціальні середні навчальні заклади, в яких створені угорські групи. Сьогодні спеціалістів для шкіл із угорською мовою навчання готують на кафедрі угорської філології Ужгородського національного університету (УжНУ). У листопаді 1989 р. при УжНУ офіційно було відкрито Центр гунгарології, який очолив професор П.Лизанець²³.

Із початку 90-х рр. XX ст. частішими стали заяви угорськомовної інтелігенції області, культурних та громадських товариств щодо створення вищого угорськомовного навчального закладу на Закарпатті. Саме з цією метою у 1993 р. був створений “Фонд за Закарпатський угорський інститут”, який у 1994 р. було зареєстровано як юридичну особу. У цьому ж році Фонд уклав угоду з Міністерством культури і освіти Угорщини та Ніредьгазьким педагогічним інститутом ім. Д.Бешенеї²⁴. Однак, через відсутність відповідної ліцензії Міністерства освіти України, замість вищого навчального закладу, влітку 1994 р. у м. Берегові були відкриті спеціальні угорські педагогічні курси Ніредьгазького педагогічного інституту ім. Д.Бешенеї. У червні 2001 р. інститут був акредитований Українською Державною атестаційною комісією. Восени 2003 р. цей навчальний заклад був перейменований у Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II²⁵.

Із метою сприяння розвитку міждержавних зв'язків у освітній сфері, здобуття вищої освіти угорською мовою представниками угорської національної меншини Закарпаття та забезпечення конституційних прав на здобуття освіти рідною мовою і формування нових засад для проведення процесу інтеграції України до Європейського Союзу, Україна й Угорщина домовилися створити на історичному факультеті Ужгородського національного університету кафедру історії Угорщини та євроінтеграції, яка розпочала свою роботу з 1 травня 2005 р. Договір було підписано у квітні 2005 р. на виконання Закону України “Про національні меншини в Україні”

та протоколу XII засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин від 25–26 вересня 2003 р.²⁶

Таким чином бачимо, що з 90-х рр. XX ст. спостерігається істотне зростання кількісних показників угорськомовної системи освіти краю, починаючи від дошкільної і закінчуючи вищою.

Важливу роль у формуванні суспільної думки та збереженні національної самоідентичності відіграють засоби масової інформації. Мозаїка закарпатської угорськомовної преси представлена понад 20 щоденними, щотижневими, щомісячними і щоквартальними виданнями²⁷. Населення Закарпатської області, особливо низинних районів, має можливість дивитися угорські телеканали та слухати радіо. Із 1997 р. на територію області з території Угорщини розпочалася трансляція нових телепрограм: RTL Club, TV-2 та Zemplén TV. Загалом же, значна частина Закарпаття (у місцях компактного проживання угорців) знаходиться у зоні впевненого прийому 5 угорських телепрограм: 3 – наземні (MTV 1, RTL Club, TV-2), 2 – сателітних (MTV 2, Duna). Угорські радіoproграми (Шлягер-радіо, Доновіус-радіо та ін.) угорці краю мають можливість приймати на FM-хвилях²⁸.

Важливим було рішення Закарпатської обласної ради народних депутатів № 2 від 08.02.1992 р. “Про відкриття угорського національного театру в м. Берегове” і за погодженням з Кабінетом Міністрів України було започатковано становлення угорського театрального мистецтва²⁹. Ідею створення театру підтримав фонд ім. Д.Йєсша (м. Будапешт), і тому починаючи з 1992 р. у м. Берегові Закарпатської області здійснювалася реконструкція будівлі угорського драматичного театру³⁰, який за художнім рівнем театральних вистав є одним із провідних мистецьких колективів України.

Протягом досліджуваного періоду угорськомовне населення краю обслуговували 82 клубні установи та 5 музеїв на громадських засадах та за фінансової підтримки Угорської Республіки. Культурно-пропагандистські акції знайшли втілення у встановленні пам’ятних знаків, пам’ятників на честь історичних подій, відомих діячів угорської культури. Угорська національна меншина Закарпаття має найбільший відсоток пам’ятників історії та культури національних

меншин краю. Тільки із 1994 р. по 2000 р. в області на честь історичних подій і відомих діячів угорської культури було встановлено 45 пам'ятників, пам'ятних знаків та меморіальних дошок. У цьому зв'язку, можна стверджувати, що угорці Закарпаття повною мірою можуть реалізовувати свої запити у професійній, художньо-самодіяльній та мистецькій сферах³¹.

Крім того, всім національним меншинам в Україні, і на Закарпатті зокрема, створені відповідні умови для сповідання своєї релігії. Все це стало можливим завдяки демократизації українського суспільства та прийняттю демократичного закону "Про свободу совісті та релігійні організації"³². Щодо угорців Закарпаття, то слід зазначити, що вони належать до 12 релігійних напрямів за віросповідальною ознакою. Крім реформатської, угорці Закарпаття об'єднані майже у 50 римо-католицьких, а також більш як у 30 греко-католицьких громадах³³.

Частина угорського населення відносить себе до православної церкви, а також до протестантських та неорелігійних віровчень. Варто зауважити, що для Закарпатської області характерним є поєднання національних факторів у наявній структурі населення. Об'єктивною реальністю є існування етноконфесійних спільнот, тобто релігійних громад, створених національними меншинами. Прикладом може слугувати Закарпатська реформатська церква, основна увага якої спрямована на зміцнення духовності та культури угорських реформатів.

Таким чином, на основі вище сказаного можна дійти висновку про те, що угорська національна меншина в Україні, зокрема на Закарпатті, має всі можливості для забезпечення своїх суспільно-політичних та духовно-культурних потреб.

¹ Протокол V засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин // Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – 1995 р. На 7 аркушах. (Арк. 2, 6).

² Nemzetközi tudományos konferencia // Kárpáti igaz szó. – 2000. – december 2.– P.1–2.

³ Неопубліковані статистичні дані Закарпатського обласного управління статистики. – Спр. Розподіл населення за національністю та рідною мо-

вою за даними перепису 2001 року. Закарпатська область. Все населення. Постійне населення. Абсолютні дані.

⁴ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про мови в Українській РСР” (1989) // Відомості Верховної Ради України. – 1989. – № 45.

⁵ Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 31. – С.429 – 430.

⁶ Декларація прав національностей України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – С.9 – 10.

⁷ Закон України “Про національні меншини в Україні” // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – С.529–531.

⁸ Декларація про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – Т.1. – К., 2001. – С. 269–274; Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою // Політика і час. – 1992. – № 4. – С. 24–27.

⁹ Декларація про принципи співробітництва між Україною і Угорською Республікою. – С.26

¹⁰ Протокол до Декларації про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей // Політика і час. – 1992. – №11–12. – С.28.

¹¹ Товт М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку). – Ужгород: Інформаційно-видавниче агентство “ІВА”, 2002. –158 с. (Арк.1)

¹² Проект Закону України “Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття” // Новини Закарпаття. – 1992. – 1 лютого. – С. 4.

¹³ Рішення ХХІІІ сесії ХХІ скликання Берегівської районної Ради народних депутатів від 28 квітня 1992 р. “Про проект Закону України “Про угорський автономний округ” // Вісник Берегівщини. – 1992. – 7 травня.

¹⁴ Гіркий та повчальний досвід Закарпатських виборів (Берегівський округ № 72 – 2002 // Трибуна. – 2004. – 9 жовтня.

¹⁵ 1998-2002. Országgyűlési jegyzőkönyv. Tavasz ülésszak VI. 2000. május 22-25. 141-144. Az Országgyűlés hiteles jegyzőkönyve. 2000. évi tavasz ülésszak május 22-23-24-25-ei ülésének második ülésnapja. 142 szám

¹⁶ Щодо ХІІ засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (18 – 19 червня 2002 р., м. Ужгород) // Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. 2002 р. На 5 аркушах. (Арк.2)

¹⁷ Dupka Gy. Kárpátalja magyarsága. – Budapest: Markó és Kiss Nyomda Kft, 2000. – С.152–159.

¹⁸ Закон про угорців, які проживають у сусідніх країнах: інтереси та цілі // Факти про Угорщину. – 2002. – №1. С. 1.

¹⁹ Закон Угорської Республіки № LXII 2001 року про угорців, які проживають у сусідніх країнах // Угорщина на шляху до Шенгену: Виклики Україні (Матеріали міжнародного “круглого столу” експертів (м. Ужгород, 1 – 3 листопада 2001 р.)). – Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2001. – С.6, 7, 11.

²⁰ Відомчий архів Закарпатської ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 77. Т. X. Довідки, інформації, звіти про роботу міськвиконкомів, райдержадміністрацій, обласних установ та організацій. 03 серпня – 29 грудня 2000 р. На 166 аркушах. (Арк.132).

²¹ На виконання доручення Кабінету Міністрів України від 5 лютого 1999 р. № 2377/34 щодо реалізації Протоколу VIII засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин та на запит Держкомнацміграції № 14-154/11 від 04.08.99 р. // Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – 1999 р. На 6 аркушах. – Неопубліковані статистичні дані Закарпатського обласного управління статистики. – Дело № 4. Распределение населения по национальности и родному языку по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Закарпатской области и по районам. На 298 листах.

²² Про хід виконання Плану заходів щодо реалізації Протоколу XI засідання українсько-угорської змішаної комісії з питань забезпечення прав національних меншин // Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – 2002 р. На 10 аркушах. (Арк.1)

²³ Lizanec P. Hungarológiai kutatások Ukrajnában // Acta Hungarica. 1995, VI-ий рік видання. – Ужгород – Ungvár, 1997. – С. 41–47.

²⁴ Інформація до засідання робочої комісії з підготовки до акредитації Закарпатського педагогічного інституту м.Берегово (з угорською мовою навчання). – Берегово, 1995. – С.2–3.

²⁵ Beregszászi Anikó, Csermicskó István, Orosz Ildikó. Nyelv, oktatás, politika. – Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2001. – 143 old.(Old.58).

²⁶ Поточний архів Ужгородського національного університету. – 2005. На 2 аркушах. (Арк.1)

²⁷ Magyarok a világban. Kárpát-medence (Kézikönyv a Kárpát-medencében, Magyarország határain kívül élő magyarságról) / Sorozatfőszerkesztő dr. Kasza Sándor. – Budapest: Ceba Kiadó, 2000. – p.251.

²⁸ Csernicskó I. A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). – Budapest: Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely, 1998. – p. 122–123.

²⁹ Відомчий архів Закарпатської ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 14. Діловодство. – Спр. Рішення Голови обласної Ради народних депутатів від 8.01.92. № 2 “Про відкриття угорського національного театру в м. Берегове”. – На 168 арк. (Арк.16).

³⁰ Рішко М. З днем народження Берегівський театре! // Новини Закарпаття. – 1994. – 24 березня. – С. 3.

³¹ Відомчий архів Закарпатської ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 30. Т. IV. Листування з постановчих питань на виконання Указів Президента та доручень Кабінету Міністрів України. 05 травня – 22 травня 2000 р. На 185 аркушах. (Арк.2)

³² Постанова Верховної Ради Української РСР про порядок введення в дію закону Української РСР “Про свободу совісті та релігійні організації” // Новини Закарпаття. – 1991. – 1 червня. – С. 4.

³³ Йовжій С. Релігійна ситуація в Закарпатському поліетнічному середовищі // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення / За загальною редакцією П.В.Токаря. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2001. – С. 217–

Костянтин Балабанов

НАРОДНА ДИПЛОМАТІЯ В СИСТЕМІ МІЖДЕРЖАВНИХ УКРАЇНСЬКО-ГРЕЦЬКИХ ВІДНОСИН ТА ЇЇ РОЛЬ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПІВ ЕТНОПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

На сучасному етапі розширення та поглиблення двосторонніх та багатосторонніх контактів України з найближчими традиційними південними сусідами має важливе значення. Тут виникають реальні можливості використати всі переваги співробітництва з усіма країнами саме Середземноморського регіону, який належить до найбагатших і найрозвинутіших регіонів світу. У зв'язку з цим співробітництво нашої країни в цьому регіоні може розумітися як різнопланова співпраця з найближчими сусідами, країнами-членами Європейського Союзу, зокрема Грецією. Така співпраця дозво-

ляє активно використовувати різні форми зв'язків, сприяє реалізації конкретних реальних економічних проєктів, програм науково-технічного співробітництва, які прискорюють процеси "європеїзації", створюють необхідні умови для досягнення соціально-економічних та політичних стандартів Євросоюзу, вирішення етнонаціональних питань у нашій державі.

Не варто забувати, що одним з перших успіхів України на міжнародній арені вважають саме її присутність як запрошеного гостя у листопаді 1995 року на Євро-Середземноморській конференції, що проходила в Барселоні під егідою Європейського Союзу. Запрошення України на цю конференцію фактично означає, що нашу країну визнали невід'ємною частиною Середземноморського регіону. Враховуючи національні інтереси в цьому регіоні, для України Грецька Республіка є важливим партнером, оскільки вона є членом ряду впливових міжнародних та регіональних організацій, а саме: Європейського Союзу, Ради Європи, НАТО, Організації Чорноморського економічного співробітництва, які також відіграють значну роль на Балканах та у регіоні Північного та Східного Середземномор'я.

Серед найбільш яскравих доказів міждержавного співробітництва слід визначити те, що саме під час головування Греції в Європейському Союзі та за її активної підтримки була укладена у 1994 році Угода про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС. Відтоді Греція активно сприяє розвитку співробітництва між Україною та Євросоюзом, прихильно ставлячись до євроінтеграційних намірів нашої держави. Зокрема, у квітні 2002 р. грецька сторона висловила готовність опрацьовувати пропозиції України стосовно її євроінтеграційних зусиль під час головування Греції в ЄС у 2003 р. При цьому було також заявлено про готовність Афін розглядати перспективу укладення договору між ЄС та Україною, про асоційоване членство, а також співпрацювати у напрямі підготовки Спільної стратегії Європейський Союз-Україна (із врахуванням зауваження української сторони про те, що в основу зазначеної стратегії має бути покладена ідея про асоційоване членство України). В цьому аспекті слід привести слова голови Верховної Ради України Володимира Литвина, які він сказав під час офіційного візиту до

Греції у листопаді 2002 року, що високий рівень конструктивізму та взаєморозуміння, який існує між Києвом та Афінами, має сенс перенести на відносини України з Європейським Союзом та співробітництво з Грецією, що може слугувати еталоном цих відносин¹.

Греція підтримала входження України до Ради Європи, розцінюючи це як важливий фактор зміцнення демократії і безпеки в Європі, її конструктивна позиція та підтримка нашої держави у Парламентській Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) протягом 1999 – 2001 рр. сприяла поглибленню взаємодії між нашими країнами на багатосторонньому рівні. Греція виступає проти застосування подвійних стандартів з боку ПАРЄ проти України, прихильно ставлячись до реформаторських процесів, що відбуваються сьогодні в нашій державі.

Саме в Греції надзвичайно чутливо сприйняли трагедію на ЧАЕС. Грецька Республіка надала Україні гуманітарну допомогу, ліки, організувала оздоровлення та відпочинок українських дітей, у тому числі по лінії грецької православної церкви. Греція не тільки приєдналася до країн-донорів проекту “Укриття”, декларувавши готовність виділити 2,5 млн. єкю на його реалізацію, але і виконала всі зобов’язання.

Тобто офіційне міждержавне українсько-грецьке співробітництво за короткий термін набуло великого розмаху та дістало багато позитивних зрушень та результатів.

Однак процеси такого співробітництва, незважаючи на наявність найтісніших політичних, економічних, культурних зв’язків між нашими країнами, на сучасному етапі проходять дуже повільно. Насамперед, ще не до кінця осмислений та залучений у практику великий потенціал форм міжнародного співробітництва, які за своєю природою не мають офіційного характеру, але повною мірою впливають на ефективність та результативність зовнішньої політики держави в цілому, впливають на формування позитивного іміджу та авторитету нашої держави за кордоном. У цьому разі йдеться про величезний потенціал “народної дипломатії”, яка з кожним роком набуває нового змісту та міжнародного визнання.

Як відомо, суб’єктами міжнародних відносин можуть виступати не тільки державні органи, а й фізичні та юридичні особи, у свою

чергу виокремлюють державні та недержавні форми здійснення таких відносин.

У сучасній теорії і практиці міжнародних відносин народна дипломатія та державна дипломатія тісно пов'язані між собою.

Історична практика засвідчує, що недержавні форми здійснення міжнародного співробітництва більш послідовні та не залежать від визначених державних пріоритетів у сфері зовнішньої політики. У цьому випадку об'єктом здійснення міжнародного співробітництва виступає народна дипломатія як різновид недержавної, тобто неофіційної форми налагодження міжнародних відносин.

Сучасні форми народної дипломатії широко відображені у точному законодавстві. Функціями для здійснення народної дипломатії потенційно наділений будь-який суб'єкт, який має право на міжнародне співробітництво. Суб'єктами народної дипломатії можуть бути громадяни України, громадські організації, вищі навчальні заклади тощо.

Формування сучасної народної дипломатії активно розпочалося з здобуття України незалежності. Не варто недооцінювати і той факт, що перші позитивні результати у визнанні України як держави на міжнародній арені були зроблені завдяки активній підтримці широкого загалу української діаспори, та з боку підтримки тих країн, етнічні представники яких проживають на території нашої держави (Польща, Греція, Туреччина, Вірменія тощо). Йдеться про численні національні меншини, які в умовах розвитку поліетнічного українського суспільства на законодавчому рівні здобули право на вільний національно-культурний розвиток; вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій тощо. Тобто сучасній народній дипломатії властива така ознака, як етнічність.

Більш докладніше вищезазначене можна проілюструвати на прикладі розвитку грецької національної меншини, більшість з яких, майже 100 тис., мешкає у м. Маріуполі та північному Приазов'ї.

Так, у 1991 році з метою духовного відродження греків України, підготовки кадрів української інтелігенції за підтримки Маріупольської громади греків, Донецького державного універси-

тету, Маріупольської міської ради депутатів було засновано Маріупольський гуманітарний інститут Донецького державного університету (з червня 2004 року – Маріупольський державний гуманітарний університет).

Нині МДГУ – вищий навчальний заклад європейського рівня, визнаний не тільки в Україні, а й за кордоном як один з провідних центрів розвитку еллінізму, який активно сприяє процесу національного відродження греків України і є своєрідним мостом дружби між українським та грецьким народами. На його базі пройшли чотири у 1993, 1996, 1999 роках науково-практичні конференції за участю відомих політичних та державних діячів, дипломатів, провідних науковців України, Греції, країн СНД. У підготовці та проведенні зазначених трьох науково-практичних конференцій брав активну участь директор Інституту політичних та етнопольських досліджень НАН України, віце-прем'єр-міністр України, віце-президент НАН України, академік НАН України Іван Федорович Курас.

Так, наприкінці травня 1999 року пройшла широкомасштабна міжнародно-практична конференція “Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва”. В роботі конференції взяли участь понад 300 осіб: вітчизняні та зарубіжні вчені, політичні та державні діячі, ректори провідних європейських університетів та мери міст Росії, Грузії, Греції тощо. В рамках конференції вперше зустрілися міністри освіти України і Греції – В. Зайчук та Г. Арсеніс. Міністри провели двосторонні переговори, конкретні домовленості яких ввійшли до підписаних офіційних угод щодо гуманітарного співробітництва між Україною та Грецією.

Конференція мала великий політичний та науковий резонанс, дала змогу значною мірою розширити культурні, наукові та освітні зв'язки між двома країнами. Результати цього наукового форуму сприяли значному розширенню співробітництва з зарубіжними партнерами.

Даючи позитивну оцінку проведених наукових конференцій, в одній з промов Іван Курас відзначив, що знаходячись у Маріуполі, самому центрі грецької діаспори України, МДГУ, завдяки своїй діяльності щодо відродження та розвитку еллінізму, широкомасштабному співробітництву з численними міжнародними партнерами, на

думку керівників Греції та України, став міцним та надійним мостом дружби між українським та грецьким народами².

Практика проведення таких спільних міжнародних заходів сприяє поглибленню наукових пошуків, організації та проведенню їх на висококваліфікованому рівні, значно покращує дослідні роботи, забезпечує швидке розв'язання багатьох важливих у світовому масштабі проблем. Таке співробітництво впливає на прискорення науково-технічного прогресу, одночасно сприяє підвищенню професійного рівня вчених обох країн, дозволяє встановлювати культурні, наукові зв'язки з грецькими діаспорами США, Італії, Англії, Бельгії, Голландії, Німеччини тощо.

Взаємне збагачення та розширення наукових зв'язків – важлива закономірність поступального розвитку суспільства. Це особливо помітно на прикладі українсько-грецьких взаємин, які завдяки різноманітним контактам постійно збагачують увесь спектр українсько-грецьких відносин. Рух від епізодичних контактів до доктрини цілеспрямованого співробітництва – ось визначальна тенденція українсько-грецьких наукових взаємозв'язків, у якій Маріупольський державний гуманітарний університет відіграє не останню роль.

Крім налагодження українсько-грецьких наукових контактів, МДГУ успішно розвиває і гуманітарні зв'язки між двома народами. Університет унікальний тим, що – це єдиний не тільки в Україні, але і в Європі вищий навчальний заклад, окрім Греції та Кіпру, де понад 800 студентам різноманітних спеціальностей на високому професійному рівні протягом п'яти років викладається новогрецька мова, історія та культура Греції. Біля 140 – 150 студентів щорічно проходять стажування за різними освітянськими, науковими, культурними програмами саме в Греції. При цьому вдосконалюють новогрецьку мову, знання з економіки, юриспруденції. В 2005 році понад 240 студентів і викладачів МДГУ взяли участь в 57 програмах освітньо-наукового співробітництва в 14 країнах світу. Ми одержуємо багато листів, телеграм і телефонних дзвінків від ректорів університетів і мерів міст, з якими співпрацюємо. Вони відзначають високий рівень знань, ерудованість і гідну поведінку наших студентів за рубежом. Беручи участь в зарубіжних освітньо-культурних програмах, у різних семінарах і фестивалях, спілкуючись з однолітками в міжнарод-

них студентських таборах, студенти МДГУ виступають провідниками української культури і духовності, вносять свій скромний внесок у зміцнення дружби і співробітництва між народами.

У 2002 році в університеті був заснований факультет грецької філології, який здійснює підготовку за спеціальностями “Новогрецька мова та література”, “Переклад (новогрецька, англійська)”. У вирішенні певних педагогічно-кадрових питань викладання новогрецької мови, питань матеріально-технічного забезпечення навчального процесу на спеціальностях МДГУ не тільки співпрацює, а й відчуває активну підтримку та допомогу з боку Міністерства національної освіти Греції. В університеті щорічно працює 4-5 викладачів новогрецької мови (більше, ніж в інших університетах країн СНД) по лінії Міністерства національної освіти Греції. Більш того, провідні професори Салонікського і Патрського університетів щорічно проводять спеціальні заняття та методичні семінари з викладання новогрецької мови для молодих викладачів МДГУ.

Варто відзначити, що новогрецьку мову з великим бажанням вивчають не тільки студенти-греки, але й українці, росіяни, представники інших національностей. Тобто в університеті створюються всі умови для гармонійного розвитку та зміцнення дружби представників усіх народів, які проживають в багатонаціональному Донбасі.

У цьому напрямі керівництво університету послідовне та цілеспрямоване в тому, що, по-перше, новогрецька мова та культура мають інтернаціональне значення, оскільки у всьому світі, в усіх провідних університетах Заходу є кафедри класичної філології та еллінізму, де студенти, як і студенти МДГУ, вивчають історію, культуру, літературу та мову грецького народу, який заклав фундамент європейської цивілізації та демократії, зробив істотний внесок у світову історію та культуру. По-друге, успішно вирішуються питання національно-культурного відродження грецької національної меншини у Приазовському регіоні.

З ініціативи Маріупольського державного гуманітарного університету спільно з Федерацією грецьких товариств України за останні роки проведено цілий ряд міських, обласних, всеукраїнських та міжнародних заходів, присвячених розвитку та зміцненню українсько-грецьких відносин, встановленню дружби між молоддю двох

країн. Велика робота проводиться з пропаганди грецької мови та культури, проведення стажувань викладачів новогрецької мови, студентів, ліцеїстів, організації відпочинку та оздоровлення дітей. У вересні 1998 року за ініціативою Генерального секретаря у справах греків зарубіжжя МЗС Греції С.Ламбринідіса вперше в Україні проводився місячник грецької культури, присвячений 220-річчю переселення греків до Приазов'я. Низку заходів було проведено на базі МДГУ.

Завдяки плідній діяльності МДГУ в сфері україно-грецького співробітництва, в середині 90-х років починають налагоджуватися не тільки міцні наукові та гуманітарні зв'язки, а й економічні і навіть політичні. Так, у 1996 році в місті Маріуполі відкривається Генеральне консульство Грецької Республіки. Це питання, зокрема, вирішувалось під час проведення в місті Салоніки I Всесвітнього з'їзду греків, на якому неодноразово наголошувалося про активізацію та подальше поглиблення зв'язків між грецькою діаспорою України та Грецією.

Історичне та політичне значення для зміцнення українсько-грецьких відносин, а також розвитку еллінізму в Україні мав офіційний візит в Україну Президента Греції Константиноса Стефанопулоса у грудні 1997 року.

Президент відвідав також Маріупольський державний гуманітарний університет. К.Стефанопулос високо оцінив діяльність МДГУ як вищого навчального закладу і як центру розвитку еллінізму в Україні. За значний внесок у зміцнення дружби між українським та грецьким народами та велику допомогу у розвитку гуманітарного університету Президенту Греції К.Стефанопулосу було присвоєно звання почесного професора Маріупольського державного гуманітарного університету та вручений диплом почесного професора за номером один.

Також почесними професорами університету є Прем'єр Міністр Греції, доктор політичних наук Константинос Караманліс (2003), міністр освіти і релігії Греції Герасімос Арсеніс (1999), заступник міністра закордонних справ Греції, доктор медичних наук Панайотис Скандалакіс (2005), міністр освіти і культури Кіпру Ураніос Іоаннідіс (2002), ректор Янінського університету, професор Дімітріс Гларос

(1998), директор Благодійного фонду ім. А. Лівендіса всесвітньовідомий археолог професор Васос Карагеоргіос (2004) та ін.

Усього за 14 років МДГУ прийняв понад 290 офіційних делегацій загальною кількістю понад 1350 осіб. Слід зазначити, що прийом офіційних делегацій потребує від колективу викладачів, співробітників і студентів університету високого рівня відповідальності та професіоналізму.

Таким чином, МДГУ встановив власну модель комплексного міжнародного співробітництва, яка передбачає співробітництво з міністерствами освіти, міністерствами закордонних справ, посольствами, обласними державними адміністраціями, меріями, провідними університетами, фондами, державними та громадськими організаціями Греції.

Більш того, через Грецію університет поступово інтегрується у Європейський освітянський простір та налагоджує співробітництво з новими зарубіжними партнерами з Кіпру, Італії, Німеччини, Нідерландів, Великої Британії тощо. У вересні 2004 року МДГУ серед 10 національних університетів України офіційно став учасником Болонського процесу підписавши Велику Хартію університетів у Болонському університеті.

Для координації діяльності університетів в рамках Болонського процесу з-поміж видатних ректорів і професорів університетів Європи – ідеологів Болонського процесу вибрана колегія наглядової Ради Великої Хартії університетів.

Влітку цього року вперше в Україні на базі МДГУ було проведено засідання членів колегії наглядової Ради Великої Хартії університетів. Учасники цього важливого міжнародного університетського форуму дали високу оцінку діяльності нашого вузу, що направлена на якісну підготовку фахівців і розвиток міжнародного співробітництва.

На сучасному етапі університет активно налагоджує наукові освітянські контакти з Італійськими та Кіпрськими університетами.

Завдяки такій плідній діяльності за 14 років свого існування, на думку авторитетних вітчизняних та зарубіжних засобів масової інформації, МДГУ став, без перебільшення, одним з лідерів народної дипломатії з такою країною, як Греція, ефективно реалізуючи осно-

вні принципи державної етнонаціональної політики нашої держави.

¹ Голос України. – 2002. – 4 листопада. – С. 1–2.

² Курас И. Предисловие. В кн.: Балабанов К.В. Украина – Греция: с любовью в сердце. Выступления, интервью, статьи, размышления. – Донецк, 2004. – С. 11–12.

Тетяна Бевз

ПОЛІТИЧНА І ЕТНОПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕНЬ

Незважаючи на велике значення політичної культури для розуміння політичного світу, в нашій суспільствознавчій літературі вона ще не набула належного висвітлення. Досі існує широкий спектр думок і позицій навіть у визначенні категорії “політична культура”. Іноді її отожднюють з освітнім і культурним рівнем людини, її здатністю відповідним чином поводити себе на публіці, вмінням чітко і зрозуміло висловлювати свою позицію. Інша частина плутає “політичну культуру” з політичною системою і політичною поведінкою. Визначають “політичну культуру” і як особливу модель орієнтації в політичній дійсності (Г. Алмонд, С. Верба); як сукупність позицій, цінностей і зразків поведінки, які торкаються взаємовідносин влади і громадян (Е. Вятр), як модель орієнтації і спосіб політичної діяльності (У. Розенбаум), як систему відносин і одночасно процес виробництва і відтворення складових її елементів серед поколінь (К. Гаджієв). Усе це свідчить про те, що політична культура являє собою складний і багатогранний феномен, динамічний і водночас стійкий в історичному, просторовому і часовому вимірі. Для виявлення сутності і змістовних рис української політичної культури ми вирішили звернутися до наукових праць і публічних виступів академіка, колишнього віце-прем'єр-міністра України та віце-президента Національної Академії наук України Івана Федоровича Кураса. Він неодноразово стверджував, що “саме від стану культури і міжкуль-

турних взаємин великою мірою залежить майбутнє людства”¹.

Приємно відзначити, що молоде покоління науковців серед політологів, яке займається дослідженням політичної культури, з пошаною називає ім’я академіка І. Кураса, зазначаючи, що він, як і В. Андрущенко, М. Михальченко, В. Полохало, С. Рябов та інші, стверджував, що українська політична культура поєднує різні системи цінностей, часом несумісні політичні орієнтації та діаметрально протилежні типи політичної свідомості, позитивні і негативні характеристики, містить в собі раціональні та ірраціональні чинники². Стосовно чинників варто зазначити, що політична культура відрізняється також від передполітичної (потестарної) участі громадян, яка базується не на раціональних, а ірраціональних орієнтирах, спрямування яким надає кругова порука етносу, міфологія земляцтва, “єдина кров” своєї общини. Носії такого роду поглядів, не знаючи “загального інтересу” і дисципліни (Ільїн) служать джерелом класового і соціального егоїзму, сприяють поширенню хворобливих етнофобій і спалахів насильства у суспільстві.

Серед досліджень І. Кураса, присвячених українській політичній культурі варто назвати: “Політика і культура”, “Етнополітична культура в Україні”, “До проблеми політичної культури”, “Культура між-національного спілкування” та інші. У його книзі “Етнополітика: історія та сучасність” п’ятий розділ має назву “Етнонаціональна та політична культура”. Він неодноразово наголошував на гострій проблемі комплексного дослідження сучасних політичних процесів в Україні, **сучасної політичної культури**³. Адже все “залежить від рівня культури народу, насамперед його політичної культури”⁴.

Виступаючи на сесії Загальних зборів Національної Академії наук України у квітні 1998 р. І. Курас наголосив: “Сьогодні у нас політична думка в шаленому темпі обертається навколо проблеми: вибори і вибір”⁵. І незважаючи на те, що минуло багато часу, ці слова досить вдало відтворюють сучасні реалії політичного життя. Далі він зазначав: “Власне все те, що сталося, легко було передбачити. Недосконалий виборчий закон (незважаючи на те, що минуло майже сім років, він не став більш досконалим і, як це вже стало традиційним, до нього звернулися знову – лише за два з половиною місяців до виборів – Т.Б.), амбітні (амбітність зросла у декілька ра-

зів – Т.Б.), не схильні до порозуміння політики (а про порозуміння взагалі не йдеться – люди, які лише трішки більше року стояли на “майдані” стали непримиренними ворогами – Т.Б.), вкрай поляризоване суспільство – у сумі усіх цих факторів ми, замість структурування і консолідації суспільства, дістали, здається, ще більше політичне розмежування”⁶. Оцінка вченого тих подій восьмирічної давнини повністю відтворюють сучасні політичні реалії. Розуміння такого стану він радив шукати у сфері політичної культури, зазначаючи при цьому, що “про її низький рівень не говорить лише той, хто взагалі мовчить”⁷.

Водночас вчений відзначав, що феномен політичної культури недостатньо осмислений наукою і у цьому поки що робляться лише перші кроки. Він переконаний, що з великими труднощами стикаються ті, хто прагне чітко окреслити поняття “політична культура”. Адже цим терміном позначають як простір цінностей (етос), так і базові знання про суспільне життя та засоби регулювання політичної поведінки⁸. “Між тим, – зазначав І. Курас, – політична культура – це досить об’єктивний показник цивілізованості суспільства, легітимності влади, лояльності громадян. Якщо хочете, це також історія хвороб суспільства як щойно придбаних, так і генетично успадкованих. Чимало складностей створює консервативність політичної культури, те, що вона зберігає ще чимало напластувань тоталітарної доби”⁹.

Адже політична культура включає в себе ті елементи і феномени суспільної свідомості в більш широкому плані духовної культури тієї чи іншої країни, які пов’язані з суспільно-політичними інститутами і політичними процесами і здійснюють значний вплив на форми, формування, функціонування і розвиток державних і політичних інститутів, надають значимість і напрям політичному процесу в цілому і політичній поведінці широких мас населення, зокрема.

Визначаючи особливості української політичної культури, І. Курас стверджував, що “сьогодні ми значною мірою розплачуємося за глибоко закорінену звичку жити “чужим розумом”. Інерція провінційності у політичній культурі і досі проявляється в нездатності до усвідомлення своєї самобутності, самоцінності власної культури”¹⁰. Внаслідок властивій політичним культурам інертності зміни в орі-

ентаційній сфері відбуваються повільніше, ніж у політичній системі. Політичні уподобання і особливо стереотипи електоральної поведінки тривалий час зберігають залишкову традиційність. Тому цілком закономірно, що на фоні невваженої соціальної політики і зубожіння більшості населення на масовому рівні посилюються, з одного боку, настрої апатії, демонстративної відстороненості від справ суспільства, а з іншого – посилення активності полярних сил. Результати соціологічних опитувань відтворюють роздвоєність свідомості, амбівалентність ціннісних орієнтацій, настрої ностальгії.

Сьогодні уявляється надзвичайно важливим без емоцій і упередженості проаналізувати прорахунки, допущені різними політичними силами. Заклик відмовитися від емоцій спонукає звернутися до найвідомішого, на думку політолога Д. Видріна, політологічного документа в історії людства “Артхашастри” Каутіл’ї. Варто нагадати, що “Артхашастра” Каутіл’ї – світська пам’ятка староіндійської політичної думки. Авторство цієї книги приписують міністру стародавньої Індії – Чанак’є, який під псевдонімом Каутіл’я написав поради з мистецтва управління. Перш за все він стверджував, що політика розпочинається з перемоги над почуттями. Таких почуттів є шість: пристрасті, гнів, користолобство, гординя, безумство і зарозумілість. Перемогу над почуттями мислитель давнини називає найважливішою рисою справжнього лідера. Наче перегукуючись, І. Курас наголошував на бурхливих пристрастях і війнах компроматів, які шкодять справі, і стверджував, що “доводиться констатувати, що саме амбіції, емоції, примітивно витлумачені партійні інтереси дощенту зруйнували ілюзію про можливість досягнення у найближчому майбутньому “картинної” злагоди”¹¹.

Іван Федорович неодноразово у своїх наукових працях та публічних виступах порушував питання співвідношення політики і моралі, зокрема проблеми етики. Він вважав, що в концепціях постмодернізму те місце, яке донедавна належало ідеології, замінила нова етика. І далі прозвучала досить оригінальна думка про те, що при цьому інтегруючою силою соціуму виступає не стільки індивідуальна мораль, яка спирається на традицію, скільки соціальна етика. Саме у ній дедалі більшу роль починають відігравати етика відповідальності, функції обмеження і контролю. Під етикою відпо-

відальності вчений розумів – етику цінностей, однак модифіковану таким чином, що в ній виразно вчувається стурбованість людини щодо свого майбутнього¹².

Використовуючи ідеї засновника метаетики Д. Мура, який на початку ХХ ст. зазначав, що всі моральні закони є не що інше, як передбачення наслідків людських вчинків¹³, І. Курас стверджував, що на цьому фундаменті ґрунтується етика відповідальності і принцип універсалізації комунікативної етики. Саме вони застосовуються у сфері політизованої етнічності. Адже професія політика у часовій перспективі пов'язана з трьома видами відповідальності: *ретроспективною* – відповідальністю за минулі політичні вчинки, дії, поведінку, *преспективною* – відповідальністю суб'єкта політики за виконання покладених обов'язків сьогодні і за прийняття поточних рішень, дій, вчинків, *перспективною* – відповідальністю політичного суб'єкта за майбутні результати своєї діяльності. З огляду на сказане вище, відповідальність ніколи не може бути реалізована в повному обсязі, що зумовлює прояви безвідповідальності в різних аспектах політичної діяльності на різних її рівнях.

Варто зауважити, що у сучасному політичному житті терміном “політична культура” підміняється значно вужче поняття “політична етика”. Особливо яскраво це проявляється під час виборчих кампаній. Опоненти постійно звинувачують один одного у відсутності політичної культури. Але в принципі політична культура – не тільки і не стільки брак цивілізованості у політичних відносинах, скільки об'єктивний показник “стану здоров'я” суспільства. Це вироблений тривалим історичним досвідом алгоритм суспільних уявлень про світ політики, сукупність зразків поведінки, що визначають ставлення громадян до політичного життя. Одними лише умовляннями політиків дотримуватися правил політичної етики, змінити стан політичної культури неможливо¹⁴.

І. Курас був переконаний, що “звільнення політики від будь-якої моральної відповідальності загрожує суспільству великими бідами. Вносячи у політичне протиборство елементи культури, політична етика має створити ці діалогічні умови і ненасильницькі форми комунікації, які сьогодні нам так необхідні”¹⁵. Він був впевнений, що це саме та проблема, яка б могла об'єднати філософів і політологів,

правознавців і істориків, соціологів і спеціалістів у галузі соціальної психології. І вважав, що на такій основі можна було б здійснити комплексне дослідження проблем політичної історії, політичної культури, створити відповідні підручники і посібники. Варто зауважити, що ці проекти І. Кураса частково були реалізовані. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України видав шеститомну “Політичну історію України”, автором і головним редактором якої був директор інституту – І. Курас. Ідея підготовки фундаментальної праці з історії української культури зародилася в Національній Академії наук наприкінці 80-х –початку 90-х років ХХ ст. на хвилі національного піднесення і відродження гуманітарних наук в Україні. Щоправда, реалізована вона була значно пізніше. Починаючи з 2001 р. почалося видання п’ятитомної “Історії української культури”, заступником головного редактора якого був І. Курас. З окресленої проблематики вийшла низка підручників і посібників.

Сучасну політичну культуру нашого суспільства можна розглядати в трьох ракурсах: 1) виявлення витоків її виникнення, аналіз минуло політичного досвіду (а у нас він був досить незначний – Т.Б.), традицій, менталітету; 2) вивчення її сучасної структури, визначення ціннісних орієнтацій, виявлення проблем формування і впливу на суспільство; 3) визначення тенденцій і пріоритетів розвитку політичної культури, визначення її місця і ролі в світовій цивілізації.

Одним із різновидів політичної культури І. Курас вважав культуру міжнаціонального спілкування. Під культурою міжнаціонального спілкування він розумів “сукупність норм, які регулюють відносини національних спільнот і окремих людей різних національностей, систему ідей і способів діяльності, підпорядковану завданням поглиблення їхньої взаємодії і взаємовпливів”¹⁶. Рівень культури міжнаціонального спілкування, на думку академіка, залежить від історичних традицій того або іншого народу, сповідуваної ним національної ідеї, політичного курсу держави, а також від тих міфів і стереотипів, які склалися на буденному – особистісному і груповому рівні. Зміст культури міжнаціонального спілкування він визначав: 1) узаконеними нормативними вимогами, які регулюють взаємини

між людьми різних національностей; 2) моральними нормами, які склалися у процесі повсякденного спілкування; 3) стилем поведінки окремих людей і етнічних спільнот, їх діями, спрямованими на оптимізацію (або, навпаки, дезорганізацію) міжнаціональних стосунків¹⁷. Водночас у наступних дослідженнях вчений відзначав, що формула “культура міжнаціонального спілкування” була замінена поняттям “етнополітична культура”. Етнополітична культура визначалася як система морально-етичних і політичних цінностей, норм поведінки, форм діяльності суб’єктів етнополітики¹⁸. Запровадження у науковий обіг нового поняття І. Курас вважав своєчасним, зважаючи на ряд обставин: по-перше, на рубежі тисячоліть як в усьому світі, так і в Україні спостерігалася певна девальвація традиційних методів дослідження політичних культур; натомість посилюється науковий інтерес до проблем ідентичності і мультикультуралізму; по-друге, в умовах соціотрансформаційних змін в етнічній сфері неминуче загострюється вся гама ціннісних диференціацій – між традиціоналізмом і модернізмом, колективізмом і індивідуалізмом, толерантністю і нетерпимістю, що вимагає більш досконалих методів дослідження ментальностей й точнішого інструментарію¹⁹. Утвердження нової моделі пов’язане, перш за все, з переходом від колективістських цінностей до особистісної парадигми.

Роль “етнополітичної культури” І. Курас вбачав у набутті особою глибоких політичних знань й політичного досвіду, який би допоміг вільно орієнтуватися у складних конфігураціях масової свідомості і розстановці політичних сил у поліетнічному середовищі. Таким чином, “етнополітична культура” – це комплекс елементів політичної культури, пов’язаних зі станом етнічної свідомості і діяльністю національно-політичних інститутів²⁰. Акумулюючи все він дає і коротке визначення цієї категорії: “спосіб людського буття у поліетнічному соціумі”²¹.

Варто зауважити, що незважаючи на появу і утвердження категорії “етнополітична культура”, термін “культура міжетнічного спілкування” продовжує існування. “Однак за всієї подібності, – стверджував І. Курас, – ці два поняття не тотожні; перше уявляється значно ширшим. Культура міжетнічного спілкування регулює міжетнічні взаємини на груповому та міжособистісному рівнях; в якійсь

частині її можна ототожнити з етикою міжетнічних відносин. Тоді як термін “етнополітична культура” охоплює увесь комплекс ідей, уявлень, норм, які тією чи іншою мірою стосуються етнополітичної сфери. Етнополітичну культуру можна визначити як ряд комплексів елементів політичної культури, пов’язаних зі станом етнічної свідомості і діяльністю національно-політичних інститутів”²².

Тут варто зупинитися на аналізі елементів політичної культури. До них варто віднести: наявність певного рівня знань про політику в цілому і в різних її сферах; вміння давати самостійну оцінку політичним явищам, партіям, рухам і окремим особистостям; здатність брати участь в політичній діяльності, висловлювати власну позицію і волю як у сфері політичної боротьби, так і політичного компромісу, консенсусу; вміння управляти емоційною стороною політичних дій, зважено і тверезо оцінювати як дії опонентів, так і свої власні. Ці елементи можуть носити як позитивний, так і негативний характер.

Водночас вчений намагається розтлумачити значення категорії “етнополітична культура” у широкому і вузькому значенні. На його думку, ця категорія у широкому значенні відтворює якісний стан політичного життя у поліетнічному і полікультурному соціумі, визначаючи рівень його цивілізованості, включаючи в себе нормативні вимоги, моральні норми, стиль поведінки учасників політичного процесу. Натомість вузьке тлумачення включає в себе рівень культури політичного спілкування етнічних спільнот і громадських об’єднань, які претендують на представництво їхніх інтересів, мотивації і напрями діяльності суб’єктів етнополітичного процесу.

Натомість можливість порівнювати рівень етнополітичної культури у даному суспільстві як із певною ідеальною моделлю, так із відповідними характеристиками інших етнополітичних культур відкриває шлях до дослідження особливостей етнічної психології населення і до політичного прогнозування.

Визначаючи функції етнополітичної культури, І. Курас виділяє насамперед аналітичну, регулятивну, інтегративну, ціннісно-нормативну. Відзначаючи при цьому, що саме категорія “етнополітична культура” відкриває широкі можливості як для аналізу чинників, які зближують чи, навпаки, роз’єднують народи, так і для регулювання етнополітичних процесів. У цьому контексті відбувається осмислен-

ня явищ історичної індивідуальності та самобутності, здійснюються процеси національної самоідентифікації, йде активний пошук подолання криз “ідентичності”. “Критичне переосмислення минулого досвіду міжетнічної взаємодії торує шлях, – переконував академік, – до створення сприятливого морально-психологічного клімату в суспільстві, забезпечує безперервність формування цивілізованих основ співжиття етнічних спільнот”²³.

Говорячи про специфічні і самобутні риси української політичної культури, неможливо забувати про досягнення світової цивілізації. Необхідно ширше та інтенсивніше використовувати політичний досвід, накопичений як всередині країни, так і поза її межами. Перспективи розвитку українського суспільства залежать від досягнень органічного поєднання ринкової економіки, політичної демократії, історичних традицій державності, гуманістичних природно-правових основ. Стан політичної культури в суспільстві залежить від багатьох параметрів: ментальності, вкоріненості демократичної традиції, системи управління, стану громадянського суспільства. Можна погодитися з думкою, що “політична культура трансформаційних суспільств (України, зокрема) дуже часто набуває демагогічного забарвлення, політичного критиканства та популізму. Політична критика – це ще не опозиційність, у певних випадках вона є варіантом егоїстичного популізму. Демагогічні тенденції у політичній культурі, як правило, виявляють себе: у популістських гаслах; у відході від конструктивної співпраці між політичними силами; у продукуванні обіцянок, які неможливо реалізувати за наявних ресурсів; у появі політиків-демагогів, які ідейно й іміджево протистоять політикам-прагматикам; у поширенні неконструктивного способу мислення серед різних груп населення”²⁴.

Сьогодні українське суспільство поляризоване й сегментоване, його політична культура має виразні ознаки фрагментованості, про що свідчить, зокрема, характерна для політичного життя України часта зміна урядів. На сегментованість і фрагментованість української політичної культури часто вказував І. Курас, маючи на увазі і етнічний, і культурний, і регіональний, і мовний, і конфесійний виміри. Це означає, що єдино можливим фундаментом культурної політики має бути ставлення до розмаїтості як однієї з суспільних

цінностей. У цьому контексті вчений вважав за необхідне створити сучасну термінологічну й емпіричну базу для дослідження сфери політичної культури.

Актуальність цих завдань суттєво зростає напередодні парламентських виборів 2006 року. Адже попередні вибори багато разів демонстрували відсутність політичної культури на всіх рівнях. Тому нині українці хочуть бачити не “кулачні бої” претендентів, а серйозні, виважені політичні дії, політичні рішення, а також політичні дискусії. Як повітря, необхідні наука взаєморозуміння і мистецтво компромісів, досягнення консенсусів, активізація політичної участі. Врешті, і передвиборчі баталії формують міжнародний імідж України. Від рівня політичної культури вирішальною мірою залежатиме її здатність увійти в коло цивілізованих держав.

¹ Курас І. Етнополітична культура в Україні (Замість післямови) // Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – С.589.

² Дмитренко М. Особливості сучасної української культури: проблема визначення // Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – С.134.

³ Курас І. До проблеми політичної культури // Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — С.475.

⁴ Курас І. Культура міжнаціонального спілкування // Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К.: ШІЕНД, 1999. – С.407.

⁵ Курас І. До проблеми політичної культури // Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — С.475.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Див.: Курас І. Етнополітична культура в Україні (Замість післямови) // Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. –С.594-595.

⁹ Курас І. До проблеми політичної культури // Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. –С.475-476.

¹⁰ Там само. – С.476.

¹¹ Там само. – С.476-477.

¹² Див.: Курас І. Етнополітична культура в Україні (Замість післямови) // Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. –С.602.

¹³ Мур Дж. Природа моральної філософії. – М., 1999. – С.158.

¹⁴ Литвин В. Політична культура українського суспільства: традиції та сучасність // Столичные новости. – 2002. – 19–25 марта.

¹⁵ Там само. – С.478.

¹⁶ Курас І. Культура міжнаціонального спілкування // Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – С.407.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Курас І. Етнополітична культура в Україні (Замість післямови) // Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – С.590.

¹⁹ Там само. – С.592.

²⁰ Там само. – С.594.

²¹ Там само.

²² Там само. – 593–594.

²³ Там само. – С.595.

²⁴ Дмитренко М. Особливості сучасної української політичної культури: проблема визначення // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5 (14). – С.137.

Віра Бурдяк

ФЕНОМЕН БУКОВІНИЗМУ ТА ЙОГО КОНКРЕТНИЙ ВИЯВ ЩОДО НІМЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ КРАЮ

Україна, як і більшість країн світу – поліетнічна. Водночас на загальному поліетнічному тлі суспільства, аналізуючи поселенську структуру, можна чітко виокремити регіони, де компактно проживають представники багатьох етносів. Яскравий приклад – Чернівеччина. Одна з її особливостей – поліетнічний склад населення, яке здавна славиться інтенсивними міжетнічними контактами. Представники східнослов'янського і східнороманського населення століттями жили поруч, створюючи, як пише І. Буркут, своєрідну модель співжиття різних етносів¹. Так, до 1918 р. більша частина сучасної Чернівецької області України разом з нинішнім Сучавським повітом Румунії входили до складу герцогства Буковини – коронної землі Австро-Угорської імперії. В науковій літературі вже сформувався образ буковинця (набувши навіть деяких міфологічних ознак), терпимого до людей різного етнічного походження та конфесійної належності. Зокрема, О. Добржанський використовує поняття *буковинізм* для означення регіональної самосвідомості, вказуючи на характерний для нього високий ступінь етнічної толерантності².

Нещодавно ми дослідили соціально-політичний портрет Буковини щодо сприйняття великої німецької спільноти, яка проживала тут до 1940 р.³. Основна мета дослідження полягала в виявленні ставлення буковинців до політичних подій ХХ ст., поінформованості і знання Німеччини, її розвитку, взаємин населення України та ФРН. Значна увага приділялася ставленню буковинців до діяльності різних німецьких фондів та товариств, посольства ФРН в Україні, оцінці взаємин з німцями й офіційними структурами ФРН.

Для отримання об'єктивних даних і неупередженого політологічного аналізу було проведено повномасштабне дослідження громадської думки мешканців області в лютому-березні 2004 р. Це дало змогу з'ясувати погляди населення щодо різних аспектів розвитку регіону та їх ставлення до німецької спільноти, об'єднання двох частин німецької держави, її сучасного розвитку. Методом анкетування опитали 750 громадян. У першому питанні “Скажіть, будь-ласка, які історичні події ХХ ст. Ви вважаєте найважливішими?”, звернулися до тих історичних подій, які найбільше турбували людей у минулому ХХ ст. Відповіло на це питання 99,86% респондентів. Їх відповіді, за переліком 9-ти вказаних подій, умовно поділені на 2 групи. До 1-ї п'ятірки ввійшли ті, які безпосередньо пов'язані з внутрішнім життям України чи безпосередньо торкалися населення краю (Перша та Друга світові війни, *холодна війна*, розпад СРСР, незалежність України). Вони зумовлювали небезпеки, ризики і турботу про власне життя, своїх дітей, родин, близьких, які воювали на фронтах світових війн, або труднощі викликані зміною звичного, усталеного способу життя. Значний відсоток відповідей випав саме на ці події. Найбільше респондентів (69,21%) вважають найважливішою подією ХХ ст. Другу світову війну. Очевидно тому, що ще живе покоління людей, яке на власному досвіді відчуло всю біль втрат і негараздів, розповіло про страшну подію молоді. Близьким є результат, за яким 62,85% респондентів вважають визначальною подією ХХ ст. відновлення незалежності України. З вірогідністю цього можна погодитися, адже самостійність, незалежність, свобода власної держави, за яку боролися десятки поколінь упродовж століть стала реальністю, відкрила нові перспективи розвитку. На 3-му місці показник, пов'язаний з розпадом СРСР. Він майже тотожний

з попереднім – 61,16% респондентів назвали його головною подією ХХ ст. Близькість цих показників пояснюється безпосереднім зв'язком подій. Адже Україна стала незалежною лише після розпаду СРСР. Найменше відповідей випало на таку подію ХХ ст., як *холодна війна*, напевно, тому, що закритість України та СРСР зробили її значимою швидше для політиків, ніж для пересічного буковинця.

До питань 2-ї групи, куди ввійшли події, які опосередковано торкалися буковинців, можна віднести: поділ Німеччини на Західну (ФРН) та Східну (НДР), руйнування Берлінського муру, об'єднання двох частин Німеччини, утворення ЄС. Серед них відповіді респондентів поділилися так: на 1-му місці (24,44%) стоїть утворення ЄС; на 2-му (11,86%) – об'єднання Німеччини; на 3-му (10,03%) – падіння Берлінського муру. Найменший результат – 4,24%, зазначено щодо поділу Німеччини на дві держави. Це можна пояснити тим, що країна вже об'єдналась і респонденти розцінили цю подію більш значимою, та й тоді, коли Німеччина поділилася, вона сприймалася в СРСР як *евентуальний ворог*, а багато людей і нині, особливо старше покоління, оцінюють подію як закономірну розплату за розпалювання війни і як засіб збереження миру. Отже, майже всі респонденти визначилися з найважливішими історичними подіями ХХ ст., віддаючи перевагу тим, що торкалися внутрішнього стану України.

Попри існуючі регіональні відмінності у ментальності, світонастановах, рівні розвитку національної свідомості, населення Чернівецьчини – органічна складова українського народу в цілому; вже понад 60 років буковинці живуть в *єдиному організмі* з населенням усіх регіонів країни; вони, як і представники всієї України, в однаковій (а можливо і більшій) мірі зазнали руйнівного тиску тоталітарного режиму; нині, незважаючи на регіон проживання, ми всі разом розбудовуємо нову демократичну, правову і соціальну державу – Україну.

Водночас населення західних областей у цілому, і Чернівецьчини зокрема, давно, внаслідок політичних обставин, утворює особливу спільноту, частину території Української держави з поліетнічним населенням; специфічний регіон, якому притаманні самотутнє мислення і поведінка, релігійні преференції і мови, культурні традиції

минулого і ставлення до сучасних реалій. Певна річ, що традиційна ментальність та національна свідомість буковинців спонукали їх до вивчення, ознайомлення чи просто вияву людського інтересу до історії краю, в якому вони живуть, до усвідомлення його специфічності, у порівнянні з іншими регіонами України. Тут більше проявляється пізнавальний чинник (елемент) культури, що являє собою досить різнопланове і багатовимірне явище, і, відповідно, поділяється на ряд складників та їх емпіричних індикаторів. Серед них на перший план виступає чи не найголовніша передумова, що спонукає особу до пізнання історичних процесів, – інтерес до історії як такої. Аналізуючи відповіді на питання “Скажіть, будь-ласка, чи цікавитеся Ви історією краю, в якому живете?”, ми виявили, що інтерес до історії краю досить високий. Проаналізуємо залежності, які дають змогу з’ясувати міру зацікавленості різних категорій респондентів історією краю.

За ознакою *статі* у зацікавленості історією особливих переваг немає. З усіх опитаних чоловіків позитивно відповіли 88,57%, серед жінок – 84,99%. Отже, і чоловіки, і жінки Буковини майже однаково цікавляться історією краю, хоча інтерес у чоловіків дещо вищий. Кількісні показники обох статевих груп, на нашу думку, досить високі. Щодо пов’язаності рівня зацікавленості історією краю та *рівнем освіти*, відмінності між різними групами респондентів незначні. Наше припущення, що інтерес до історії краю характерний особам з вищим рівнем освіти, не підтвердилося. Так, позитивну відповідь дали 90,91% опитаних з початковою освітою, 89,47% – з неповною середньою освітою, а серед осіб з середньою спеціальною освітою його виявили – 88,57%, з незакінченою вищою освітою – 77,94% і з вищою освітою – 89,27%.

За *віковою ознакою* інтерес до історії більше виявили особи середніх і старших вікових груп. Одержані дані свідчать, що серед молоді до 30 рр. інтерес дещо нижчий (77,31%), а далі підвищується серед представників різних вікових груп: 31-40 рр. – 90,91%, 41-50 рр. – 91,43% та 51-60 рр. – 91,75%, утримуючись у межах 87,91% серед тих, кому 61-70 рр. і трохи спадає у групі тих, кому за 70 рр. – 82,61%. Тож, звернення до вікових категорій не дало багато даних, але підтвердило стереотипну думку щодо пізнавальної пасивності

молоді: значна частина якої не цікавиться історією краю або відчуває до неї лише споглядальний інтерес.

Подальше дослідження і поглиблений компаративний аналіз виявили, якими є пізнавальні інтереси людей *працюючих і непрацюючих* (у державному чи легальному приватному секторах). Означене питання було проаналізоване також крізь призму думок респондентів – представників різного *професійного статусу*. Спад інтересу до історії краю спостерігається у групі тих, хто не пов'язаний з певним виробництвом чи трудовим колективом. Серед домогосподарок, що позитивно, інтерес до історії краю становить – 86,00%, у пенсіонерів – 86,76%. Натомість серед т.зв. непрацюючих інтерес до історії краю проявляють дещо менше респондентів, ніж домогосподарки та пенсіонери – 79,17%. Очевидно, їм просто не *до історії*, оскільки доводиться боротися за виживання. Але все ж їх інтерес вищий, ніж серед учнів. Дивно, що лише 74,39% учнів цікавляться історією краю. Це підтверджують і наведені уже дані, одержані серед молоді за ознакою *віковий статус*. Тож відповіді показали, що більшість респондентів цікавиться історією краю.

Наступне запитання – “Чи відомо Вам, що Буковина багатонаціональний край?” вияснило знання громадян про поліетнічність краю. Феномен *буковинізму* має власну історію, досить складну і неоднозначну, що, до певної міри, відображають наступні питання анкети та відповіді на них. Співвідношення тих, хто цікавиться історією краю, за попередніми даними становило 86,54% : 13,46%. З відповідей на це питання видно, що про Буковину як багатонаціональний край знають – 96,75%. Тобто на 10,21% більше тих осіб, які цікавляться історією краю. Отже, незважаючи на нижчий інтерес до історії краю, це не впливає на високу переконаність і знання того, що Буковина – поліетнічна, а можливо й, до певної міри, сприяє толерантності у взаєминах між представниками різних націй у сучасний період. Адже на Буковині ніколи не було і нині відсутнє етнічне протистояння.

На запитання “Назвіть, будь-ласка, ті нації, які населяли цей край у минулому” – позитивно відповіли 85,17% респондентів. З різною частотою вказувались усі варіанти відповіді-меню та ще 3 нації, не внесені до переліку. Найчастіше зустрічаються 11 націй, серед них

– 8 з анкети (українці, румуни, молдовани, німці, євреї, росіяни, поляки, білоруси) і 3 нації – додатково названих респондентами у графі “Ваш варіант відповіді” (вірмени, угорці, австрійці). Ті, що зустрічалися рідше або зазначені як “різні”, становлять 15,59%.

Кореляційна залежність за ознакою – *місця проживання* і відповіддю виявила помітні особливості. Так, у районах компактного проживання румунів та молдован, респонденти найперше вказують на проживання на Буковині представників тих націй, до яких належить більшість населення району, або й вони самі (Новоселицький (78,72%), Глибоцький (94,92%), Сторожинецький (98,21%), Герцаївський (100%)). І, навпаки, у районах, населених переважно українцями, насамперед називають представників цієї нації.

До 1940 р. на Буковині проживали десятки тисяч німців, репатрійованих у 1940 – 1941 рр. до Німеччини. Частина з них у 80 – 90-х рр. відродила зв'язки з краєм, що увійшов у їх особисту та їх предків долю. Тож, закономірно, що багато респондентів (44,44%) з тих, які відповіли на запитання, зазначили, що серед націй, які населяли Буковину в минулому – проживали німці. Можна припустити, що більшість німців проживала саме в тих районах, респонденти з яких найчастіше зазначали представників цієї нації, або ж внаслідок різних обставин частіше спілкувалися з німцями. Цікаво, що респонденти у своїх відповідях найчастіше зазначали серед націй, що проживали на Буковині, румунів (86,90%), євреїв (50,41%), німців (44,44%), австрійців (42,12%) і лише на 5-му місці по частоті стоять українці (39,30%), які нині становлять більшість у краї. Ймовірно, що частина опитаних, вказуючи на проживання австрійців, мала на увазі німців. У цьому разі відсоток гіпотетично може збільшитися.

Отже, аналіз відповідей респондентів показав, що авторитет німців на Буковині був значним, оскільки, незважаючи на те, що минуло понад 60 років з часу масової переселенської акції, внаслідок якої більшість німців залишили край, така кількість респондентів вказала на їх проживання в області. Майже тотожні відповіді про проживання німців на Буковині дали респонденти чоловіки і жінки, різниця у частоті відповідей становить 2,17% на користь чоловіків. Розбіжність відповідей за *освітньою ознакою* – 14,13%. Частіше про це зазначали респонденти з початковою і вищою освітою, менше з

середньою. Загалом, на нашу думку, відсоток відповідей на питання досить високий.

Практично всі опитані відповіли на запитання “Назвіть, будь-ласка, ті нації, які сьогодні проживають на Буковині?”. 61,28% респондентів вказали на проживання німців. За ознакою вік серед опитаних у віковій групі 10 – 20 рр. – 69,23% зазначили проживання німців; у групі 21 – 30 рр. – 54,22%; у групі 31 – 40 рр. – 66,41%; у групі 41 – 50 рр. – 58,99%; у групі 51 – 60 рр. – 70,10%; у групі 61 – 70 рр. – 67,78%, у групі 71 – 80 рр. – 50,72%. За ознакою стать серед чоловіків про проживання на Буковині німців вказали 62,82%, серед жінок – 60,05%. Отже, аналіз відповідей на це питання майже аналогічний з аналізом попереднього. Так, більше поінформовані про проживання німців на Буковині чоловіки (різниця з жінками – 2,77%); респонденти з початковою та вищою освітою і менше з неповною середньою; та представники 10 – 20 рр., 51-60 рр. і 61 – 70 рр.

Відповіді на питання “Скажіть, чи відомо Вам щось про існування в минулому на Буковині великої німецької спільноти?” поділилися майже порівну. 47,94% респондентів знають, що в минулому на Буковині жила велика німецька спільнота, а 52,06% – не знають. На питання анкети “Скажіть, будь-ласка, які асоціації викликають у Вас німці Буковини?” відповіло 510 респондентів або 68,00% опитаних. Відповідь на це відкрите питання, очевидно, викликала певні труднощі, оскільки 240 респондентів (32,00%) не відповіли, хоч питання не могло спричинити певні незручності. Але люди не завжди бажають відверто заявляти про своє особисте ставлення до того чи іншого питання. Так, і в нашому випадку 32,00% опитаних не висловили своєї думки. Швидше всього, вони просто не задумувалися над подібним питанням або не спілкувалися з німцями і тому не виробили до них певного ставлення, що підтверджує відповідь на наступне питання.

Серед тих, хто відповів на це питання, відповіді були досить різні і варіативні. Асоціації опитаних представлені у вигляді широкого віяла: щире захоплення (захоплююць їх стійкістю і мужністю після всіх пережитих труднощів); визначення основних характеристик властивих німцям (виховані, багаті, індивідуальні, надзвичайно на-

полегливі, скурпульозні, освічені, акуратні, педантичні, культурні, схильні до підтримування чистоти і порядку, працелюбні, підприємливі); часто дивні, але без оцінок (старі австрійські офіцери у відставці); позитивні; нейтральні; без жодних асоціацій; негативні; відверто негативні (вороги, вбивці). Зазначимо, що аналіз відповідей на питання поділився так: позитивні асоціації німці викликають у 41,93%, нейтральні і жодних асоціацій у – 45,72%, негативні – у 12,35% респондентів. Отже, відповіді дають певне уявлення про ставлення опитаних до німців Буковини. Позитивний потенціал – високий і в сумі становить 87,65%.

Це виглядає цілком закономірним, якщо пригадати соціальний статус німців на Буковині, перші поселення яких з'явилися тут у другій половині XVIII ст., з включенням краю до Австрійської імперії у 1774 – 1775 рр. Тоді ж етнічний склад Буковини зазнав відчутних змін. У попередні століття більшість населення краю становили православні українці та молдаване, а національні меншини представляли євреї-сефарди, роми (цигани), меншою мірою вірмени, греки та поляки. Відомий дослідник історії Буковини А. Жуковський, посилаючись на Г. Креквіца, вказує серед етнічних громад середньовічного Молдавського князівства, поряд з *русинами* (українцями), молдаванами, поляками, болгарами й представниками інших етносів також німців⁴. С.Осачук пише, що “у німецькому заселенні Буковини нового часу були задіяні головним чином два регіони Німеччини: південно-західний із рейнським Пфальцем, Баденом, Вюртембергом, Франкеном та Богемія. Поряд з ними необхідно згадати й вихідців із Ціпсу (Верхня Угорщина), які мігрували в край як робітники гірських копалень, та міські елементи німецькомовних провінцій Австрії. Це був, так би мовити, стрижневий потік, до якого долучалися й німецькі переселенці з інших міст Німеччини та Австрії”⁵.

Науковець зазначає, що про виняткову потребу поселення німців у новоприлученій провінції повідомляли вищих управлінців держави глави військової адміністрації Буковини генерал Г. фон Сплени, а згодом його наступник генерал Енценберг. Останній, зокрема писав, що землеробству Буковини потрібні “німецькі робочі руки” і “німецький спосіб господарювання”⁶. Генерал Енценберг і його управ-

лінці знали, що заснування на Буковині німецьких колоній шляхом протиставлення корінним жителям не прийнятне, а тому для підвищення побутової і господарської культури серед місцевого населення слід було включати три-чотири німецькі сім'ї до складу більших існуючих автохтонних поселень як певний *культуризаційний взірець*. Самостійні німецькі поселення мали засновуватися лише на приватних маєтках. За сприяння австрійських, а з 1918 р. румунських властей, кількість німців значно зросла. У 1940 р., з приходом на Буковину радянської влади і включення її до складу Української РСР, тут нараховувалося понад 40 тис. німців.

Німці жили у 115 населених пунктах області, займалися сільським господарством, кустарництвом, ремісництвом, підприємництвом, працювали в державних установах краю тощо. Більшість їх жила у сільській місцевості, де було понад 5 тис. німецьких сільськогосподарських маєтків⁷. Найбільше німецьких господарств знаходилось у Сторожинецькій (1547), Чернівецькій (618), Глибоцькій (540) та Вижицькій (228) волостях. У решті волостей було від 9 до 100 господарств, за винятком деяких населених пунктів, де цей показник значно перевищував узагальнений. Так, у с. Жадова-Нова Сторожинецької волості було 176 німецьких господарств, у с. Мостичани – 257, у с. Красно-Шора – 349. Подібна ситуація була й у Глибоцькій волості (Тереблече-Нова – 351, у Петрівцях Верхніх – 55 господарств) та у Вижицькій волості (Катеринендорф – 110, Верхні Луківці – 41 господарство). У цих селах німці жили компактно і становили основне населення. Їх господарства мали добре устаткування, охайність, добротність, порядок, передову для того часу агротехнічну культуру та технологію сільгоспвиробництва. На одне німецьке господарство припадало 1 – 3 га землі, 1 кінь, 1 корова. З сільгосппреманенту на початок жовтня 1940 р. (розпал депортації німців) у їх господарствах було 58 молотарок, 24 двигуни, 19 трілерів, 295 віялок, 927 плугів, більше тисячі борон та 283 брички. Майже 20% сільських німців займалися ремісництвом⁸. Міські німці компактно проживали в основному у Чернівцях та Сторожинці.

Старанною працею в сільському господарстві, промисловості та торгівлі вони зуміли досягти високого економічного статусу. На протигагу неможливим, чи й бідняцьким оселям місцевих селян, їх

господарства були повністю товарними, свідчили про певну відкритість спільноти та її комунікативні якості.

Німецька спільнота мала високий рівень побутової культури і вмiла задовольняти естетичні потреби. У Чернівцях створили Німецький народний дiм, який став центром культурної, суспiльно-полiтичної i громадської дiяльностi для всього краю. (До речi, за сприяння нiмецького культурного товариства у Чернівцях, посольства ФРН в Україні – нинi він вiдновлений i є активно функцiонуючим осередком культури обласного центру, де часто вiдбуваються рiзні заходи, спрямованi на посилення мiжетнiчного спiлкування на Буковинi).

Зростання кiлькостi членiв спiльноти та географiя їх розселення сприяли розвитку таких установ. Духовнi та релiгiйнi потреби нiмцi задовольняли у молитовних будинках–кiрхах, розмiщених у багатьох населених пунктах⁹.

Успiшному розвитку спiльноти буковинських нiмцiв сприяло й те, що вони мали мiцний захист i пiдтримку з боку Нiмеччини в особi нiмецького консульства, яке розмiщувалося в Чернівцях. Завдяки дiяльностi консульства Нiмеччина мала змогу активно впливати на покращання умов проживання i допомагати розвитку спiльнотi. Незважаючи на те, що в перiод румунського панування на Буковинi румуни вважали себе панiвною нацiєю, а iншi нацiї всiяко утискували, буковинськi нiмцi були в досить вигiдних умовах. Вони користувалися певними правовими i фiнансовими привiлеями, а це породжувало в них лояльнiсть щодо румунської влади i її функцiонерiв. Нiмцi мали право (i використовували його) делегувати своїх представникiв – депутатiв до вищих румунських владних органiв, зокрема до Нацiональних зборiв, мали свої нацiональнi школи тощо¹⁰.

Отже, до встановлення радянської влади на Буковинi нiмецька спiльнота мала всi умови для розвитку i, вiдповiдно, їх реалiзовувала.

Толерантнi взаємини мiж представниками рiзних нацiй Буковини, добре ставлення до нiмецької спiльноти, повага до турботливого ставлення нiмцiв до господарства, iнших видiв дiяльностi викликали на загал шану до них. Тому у iнших нацiй склалася заслужена повага до способу життя i культури нiмецької спiльноти i не викликає

сумніву, що саме ці якості пригадували респонденти, коли позитивно відповідали на запитання даного дослідження.

¹ Буркут І. Проблеми етнічної толерантності у поліетнічному середовищі (на прикладі єврорегіону “Верхній Прут”) // Єврорегіони: потенціал міжетнічної гармонізації. Збірка наукових праць. – Чернівці: Букрек, 2004. – С. 191.

² Добржанский А.В. “Буковинизм” как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца XIX – начала XX вв. // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – М., 1997. – С. 75–76, 82.

³ Бурдяк В.І., Ротар Н.Ю. Образ німців і Німеччини у громадській думці населення краю (на матеріалах Чернівецької області). Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 152 с.

⁴ Жуковський А. Історія Буковини. Ч. I. – Чернівці: Час, 1991. – С. 92.

⁵ Осачук С. Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – С. 57.

⁶ Там само.

⁷ Державний архів Чернівецької області, ф. Р 3, оп. 1, спр. 65, арк. 5.

⁸ Там само. ф. Р 1, оп. 1, спр. 48, арк. 1.

⁹ Там само. ф. Р 623, оп. 2, спр. 47, арк. 5, 10, 19, 22, 24, 25.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 32, арк. 7.

Богдан Буяк

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ

Політична життєдіяльність народів постійно змінюється, оновлюється. Існує об’єктивна закономірність у зміні методології політичної науки, типу влади, механізмів державотворення, ідеологічних цінностей і символів. Але ці зміни завжди зберігають в собі певні національні традиції, цільові установки, які навіть в єдиному часовому періоді і конкретній державі можуть давати різні наслідки політичної діяльності.

Ці процеси пов'язані з поняттям політичної культури, яка є історично детермінованою категорією, що зазнає постійних змін, пов'язаних з політичним розвитком конкретного соціуму.

Вивчення соціально-духовної генези політичної культури дає можливість визначити основи громадянської активності, її духовні історико-національні цінності.

У вивченні феномена політичної культури важливим залишається національний аспект. Дефініція політичної культури перебуває в діалектичній єдності з поняттям нації, бо є частиною її загальної культури.

Етнос – це поняття, яке відповідає спільності особливого типу з єдиною територією, типом ландшафту, расової належності, єдності генофонду, історичної долі, типу господарської діяльності, релігії, мови, традицій, звичаїв. Нація – це етнос на вищому рівні розвитку, який усвідомлює необхідність створення незалежної держави, яка об'єднує усі соціальні верстви спільноти.

Деяку національну окрасу політичної культури показує О.М. Рудакевич Він зазначає, що серцевиною політичної свідомості і культури нації є ідея власної держави. Автор розкриває як менталітет, ця своєрідна пам'ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, відбивається в політичній культурі нації. “Такі чинники української ментальності і національного характеру як волелюбність, демократизм, честолубство, оптимізм, милосердність, невойовничість, щирість, філософічність душі формували такі якості політичної культури: прагнення народу до державної незалежності, його нескоримість, цілеспрямованість, впертість, демократичність форми державного правління та устрою, миролюбність, немстивість, традиційна дружність стосунків, терпимість до інших вірувань, впевненість у своїй перемозі. Але окремі негативні якості ментальності, як індивідуалізм, жадоба соціальної рівності, тяжіння до невеликих спільностей негативно проявлялися у політичній культурі: анархія роздроблення, українська міжусобна боротьба гетьманства. Нація, яка довго перебувала під іноземним гнітом, схильна до розвитку мімікрії – здатності пристосовуватися до чужих порядків, також це дає можливість до процвітання конформізму, рабської психології”¹.

Н.В. Гаврилів вважає, що базовими, вихідними у формуванні політичної культури є національні чинники, оскільки саме вони в умовах становлення і розвитку національних держав визначають її рівень, єднають людей у державу і спільноту. На когнітивному рівні національні чинники політичної культури проявляються в таких напрямках:

- розуміння етносу як дивовижного феномена, унікальної форми існування людства;
- загальні знання теорії нації і національних відносин, їхньої ролі і місця у взаєминах з іншими націями і народами, змісту і форм етнополітичних утворень;
- оволодіння поняттєво-категоріальним апаратом як основним ключем до розуміння суті національних проблем, засобом нарощування знань і перетворення їх на переконання;
- знання особливостей історичного шляху української нації, компетентності в питаннях сучасної етнополітичної ситуації в Україні;
- усвідомлення суті української національної ідеї, бачення національних інтересів та майбутнього власної нації².

Аналіз наукових праць показує, що єдиної думки щодо визначення поняття політичної культури на сьогодні немає, а значна кількість систем типізації ускладнює можливість конкретного визначення особливостей політичної культури в історичному аспекті чи на сучасному етапі. Недостатньо досліджена генеза політичної культури, її аналіз з урахуванням геополітичного впливу, взаємодії субкультур і особливостей конкретних соціально-економічних і культурних процесів, що супроводжують її становлення і розвиток.

Узагальнені особливості і закономірності формування політичної культури в сучасних умовах дають можливість окреслити їх значимість для політичного процесу.

Політична культура:

- визначає рівень розробки і обґрунтованості державотворчих цілей політичного процесу;
- впливає на рівень залучення (соціалізації) громадян держави до політичного процесу;
- забезпечує розвиток політичної структури і її соціальну спрямованість;

- прискорює процес входження певної політичної системи в фазу завершеної державної структури управління, здатної забезпечувати стабільність усіх сфер політичного життя.

Принцип етнічної належності є найбільш чітким вираженням почуття групової ідентичності й тому пов'язаний переважно із соціологією та соціальною антропологією, національна ж належність набуває у сучасних умовах політичного сенсу (за політичною теорією нації). Проте у сучасних поліетнічних суспільствах принцип етнічної належності та відповідної суб'єктивної ідентичності набуває політичного сенсу, подекуди провокуючи різке збільшення випадків суперечностей і суперечок між етнічними групами. Виборна демократія породжує такий механізм, який дає змогу етнічним групам (меншинам) діяти як потужна сила, досягти концентрації, достатньої для успіху їхніх кандидатів на виборах, ефективно домагатися своєї частки у централізованих ресурсах. Таким чином, етнічні групи здобувають великий суспільний потенціал.

Б.Цимбалістий наголошує, що політична культура українців глибоко фрагментарна (східні і західні українці, католики й православні, велика кількість політичних партій, старше і молодше покоління). Якщо відносини цих субкультур будуть взаємно толерантні, здатні співпрацювати, йти на компроміси, то це забезпечить стабільність демократичної системи в країні³.

Нині у великих масштабах спостерігається повернення від суспільної ідентичності до групової: щодо країн Центральної і Східної Європи, де в міру занепаду старого режиму, розмивання старих відносин і зростання загального почуття невпевненості члени нетитульних етнічних груп вбачають у спільності мови і культури якусь абсолютну певність та цінність, де на уламках соціальної стабільності й планової економіки мова стає потужним чинником інтеграції у роздрібненому, аморфному суспільстві, нація і національна державність стають останнім притулком. Колективна належність, бажано до груп чи об'єднань, що мають певні символи членства і знаки відмінності, є найважливішою, ніж будь-коли раніше, для посттоталітарних суспільств. Щоб належати до нації або етнічної групи, від людини нічого не вимагається. З цієї спільноти не можна вигнати, виключити. Людина об'єктивно перебуває в ній від наро-

дження і залишається до кінця. Це робить привабливою таку спільноту в свідомості людини, в її ототожненні, злитті з групою. Отже, дослідження етнічної та національної самоідентифікації молоді є надзвичайно актуальним завданням політичної науки.

Теоретичною основою матриці формування сучасної політичної культури молодого покоління українців стали сьогодні такі національні надбання в цій сфері, як національна гордість, державотворча активність, поєднання колективізму і господарського індивідуалізму. Але досить високий рівень індивідуалізму в поєднанні зі слабо розвиненим почуттям суспільного обов'язку і відповідальності є тією рисою, що уподовж віків сприяла розвитку мімікрії і політичної байдужості. Проте останні події у державі актуалізували політичні потуги молоді на благо розбудови власного державного утворення.

Важливість з'ясування проблеми етнічної та національної ідентичності пов'язана насамперед з тим, що в ситуації гострої соціальної нестабільності саме етнічні спільноти відіграють вирішальну роль для самозбереження індивіда чи групи, з якою він себе ідентифікує. Це багато в чому пояснює поширення сепаратизму, фундаменталізму, ксенофобії тощо, які слід розуміти як симптоми соціальної дезорієнтації, розриву тих зв'язків, з яких була сплетена звична тканина людської спільноти. Сила ксенофобії – у страху перед невідомим, тією темрявою, що може накрити людей, як тільки зникнуть кордони земель, що означають об'єктивні, постійні, позитивні межі спільної належності до якогось цілого. І ця колективна належність, бажано до груп чи об'єднань, що мають певні символи членства та знаки відмінності, нині є більш важливою, ніж будь-коли раніше, для суспільств, усі сили яких, здавалося б, об'єдналися для того, щоб зруйнувати відносини, котрі пов'язують людські істоти в різні спільноти. Саме тоді, коли суспільство занепадає, нація або етнічна група опиняється “останнім прихистком”⁴.

Якщо проаналізувати типологію етнічної ідентичності, то можна дійти висновку, що в рамках одного етносу в один і той самий часовий період можуть мати місце різні типи етнічної ідентичності осіб, які є представниками певної етнічної групи. В цьому відношенні й український етнос не є винятком. Попри всю розбіжність типологічних ознак етнічної ідентичності різних груп населення об'єднуючим началом для них слугує самоідентифікація особи, яка, за визначенням українського етнополіто-

лога О. Картунова, є “однією з головних відповідей на потребу людини належати до певної спільноти”⁵.

Одним з головних компонентів і важливим фактором існування та збереження окремішньої етнічної ідентичності, її неповторною характерною рисою є мова. Вона відіграє надзвичайно важливу роль як основа соціальної свідомості певного індивіда чи спільноти. На різних рівнях аналізу дедалі більше уваги приділяється тому незаперечному факту, що етнічна ідентичність пов’язана не стільки з реальним використанням мови всіма членами групи, скільки з її символічною роллю у формуванні почуття спорідненості з групою й одночасно в процесах міжгалузеві диференціації⁶. В цьому плані на державному рівні варто більше зосередити увагу на виконанні норм Конституції України, що стосуються державної мови, особливо в молодіжному середовищі, зокрема, в системі освіти.

Суттєвого значення для етнічної ідентичності набувають культурні особливості, традиції, звичаї, їжа, помешкання, одяг та інші об’єктивні фактори. Важко переоцінити і значення суб’єктивних факторів, зокрема таких, як етнічна обізнаність, етнічні почуття, етнічна свідомість тощо. Етнічність певною мірою визначається тим, що особа врешті-решт відчуває і думає про себе. Адже самосвідомість, самовизначеність особи є однією з головних відповідей на потребу людини належати до якоїсь спільноти, щоб вижити. Загалом же збереження етнічної окремішності є досить складною справою, оскільки питання про належність чи неналежність особи до етнічної групи вирішується людьми, які не входять до цієї групи, а також власним визначенням самої особи.

Розглядаючи проблему етнічної ідентичності в умовах розбудови незалежної Української держави, не можна не зупинитися на дослідженні духовно-ціннісних орієнтацій українців як одного з чинників формування їх етнічної самосвідомості. Система етнічних цінностей – це багатоаспектне явище, у трансляції якого беруть участь усі покоління українського етносу. До найвагоміших факторів, що визначають ціннісні орієнтації будь-якого покоління, належать рівень матеріального стану, освіти, культури, різновид діяльності, соціальну самоідентифікацію особистості. Здійснене на початку 90-х років дослідження етнічної самоідентифікації серед населення України у найчисельніших етнічних групах виявило її основні чинники: володіння рідною мовою, знання історії та культури свого народу, національність батьків, громадянство, місце проживання, місце на-

родження та ін.⁷ В наш час доцільним було б аналогічне дослідження як своєрідний зріз названої проблематики за певний період існування державності, що дозволило б зробити висновки і цілеспрямовано будувати державну політику в цьому плані.

Тема етнічної ідентичності на сьогодні особливої актуальності набуває для посттоталітарних суспільств, у тому числі для українського. Сучасні етнополітичні процеси в зазначених суспільствах характеризуються загостренням компліментарності, тобто особливого почуття підсвідомої взаємної симпатії членів етнічної спільноти, яка є своєрідним критерієм поділу на “своїх” і “чужих”. У зв’язку з підвищенням рівня компліментарності, що належить до надзвичайно складної підсвідомої сфери життєдіяльності людей, на посттоталітарному просторі з початку 90-х років ХХ ст. активізувалися дослідження в етносфері. Причому значно більшою мірою, ніж у соціосфері, котра на відміну від етносфери (домінування підсвідомих стереотипів поведінки), включає свідомі дії людей, певних спільнот, суспільства в цілому.

У етноцентризмі завжди присутній неконтрольований емоційний компонент. Варто зазначити, що саме цей компонент є характерною ознакою сучасної політичної ситуації на пострадянському просторі, яка полягає в повсюдному загостренні “національного почуття і проблем, пов’язаних з національною само ідентифікацією”⁸.

На даний момент ми мусимо констатувати відносну відсутність в молодіжному середовищі етнокультурної самоідентифікації. Народна культура (традиції, звичаї, фольклор і т.п.) більшістю молодих людей сприймаються як анахронізм. Спроби внесення етнокультурного змісту в процес соціалізації в здебільшого обмежується пропагуванням обрядових звичаїв і християнства різного релігійного спрямування. А етнокультурна самоідентифікація полягає насамперед у формуванні позитивного ставлення до історії, традицій свого народу, тобто того, що зазвичай називають “любов’ю до Батьківщини”, а не тільки в приязні до однієї, нехай і наймасовішої, конфесії.

У наш час молоді люди швидко просунулися в оволодінні новими стереотипами, молоде покоління вільне від тоталітарного страху. Проведене дослідження показало, що розуміння молоддю, наприклад, свободи повною мірою відповідає “новому мисленню”.

Звичайно вони розглядають свободу не у відповідності з необхідністю, а в “зв’язку” з примусом і насиллям. Невтручання держави в приватне життя людини молоді люди розуміють як важливу ознаку свободи.

Питання про розуміння молоддю соціальної справедливості виявив темп набуття новим поколінням цінностей демократичного суспільства, а саме – життя за законом. Молодіжна субкультура, зокрема в політичній сфері, є викривлене дзеркало “дорослого” світу речей, відносин і цінностей. Найважливішою цінністю у багатьох визнається “еквівалентність взаємної розплати *воздаяння* (необхідність винагороди за добро і помсти за зло)”⁹.

Молоді люди вибирають демократичну форму правління, враховуючи навіть негативний бік сучасного соціального розвитку суспільства. Розраховувати на ефективну політико-культурну самореалізацію молодого покоління в проблемному суспільстві не доводиться, тим більше, що і політико-культурний рівень інших вікових і соціально-демографічних груп населення України також поступово падає.

Роблячи висновок, можна констатувати той факт, що наукова розробка концепції етнічної ідентичності у вітчизняній літературі ще вимагає ґрунтовної і тривалої роботи. Можна погодитися з висновком українського дослідника О. Шморгуна про те, що зазначена проблема перебуває в тісному взаємозв’язку з проблемою збереження української незалежності: “...якщо народ буде психологічно й світоглядно не готовий до реформи, жодні найідеальніші теорії (яких, до речі, теж досі немає) ніколи не будуть зреалізовані на практиці”¹⁰. Нині, хоча й з’являються вітчизняні підходи до проблеми етнічної ідентичності, поки що основні теоретичні положення запозичені із західних праць з етнополітології та етносоціології. За цих умов вітчизняні наукові розробки покликані надати допомогу в створенні необхідних суспільству ідей та цінностей, які б стали символами-образами майбутнього нашої держави.

Український народ упродовж віків виборював свою незалежність, право мати власні традиції, мову, культуру, ідентифікувати себе як самостійну націю. Шлях до утвердження української нації був нелегким, але тепер ми маємо незалежну державу і можемо говорити про національну ідентичність українців. Відома українська

дослідниця в галузі етнічної історії Л.Нагорна вважає, що основну увагу слід приділити вивченню саме національної ідентичності. Такий підхід дасть змогу, на її думку, створити додаткові можливості для зняття перешкод на шляху консолідації української нації¹¹.

На наш погляд, етнічну і національну ідентичності слід розглядати як окремі явища, оскільки кожна з них має певне місце у змісті життєвих цінностей.

Поряд з цим не можна забувати й про тісний зв'язок між ними в процесі формування загальних ознак політичної культури. У нашому розумінні етнонаціональна ідентичність – це феномен, який об'єднуватиме українське суспільство в майбутньому як наслідок поєднання явищ етнічного і національного в єдине ціле. Що ж стосується сьогодення, то етнонаціональна ідентичність, з одного боку, дає змогу вийти за межі етнічних груп, титульного етносу та їхнього світорозуміння, а з іншого – розширює межі поняття ідентичності, дає можливість доповнити національну ідентичність специфічним змістом, який утримує в собі етнічна ідентичність.

На думку деяких західних учених, пошуки українцями власної етнічної та національної ідентичності є симптомом кризової ситуації в українському суспільстві. Така ситуація не може довго тривати. Нинішній період національного розвитку є найбільш відповідальним, тому що це формативний період, у процесі якого Україна шукає свою національну ідентичність, формує сучасну цивілізаційну політичну культуру.

Як зазначає професор Школи славістики та східноєвропейських досліджень Лондонського університету Е. Вілсон, утвердженню в Україні “сильної національної ідентичності” перешкоджає “брак національних ресурсів держави”¹². Активні намагання осмислити поняття “особистість”, “національна ідея”, “свідомість”, “віра” вказують на те, що пошуки виходу з тієї ситуації, яка склалася, пов'язуються насамперед з духовними, а не соціально-економічними пріоритетами. В цьому плані потрібна активна позиція як раз молодих людей, які б взяли комплексно за вирішення цієї проблеми.

Держава, суспільство, усі соціальні інститути в своїй основі складаються на особистість, її цінності, її систему уявлень, волю до дії і згоду чи незгоду жити певним чином. Не на особистість окремої

людини, конкретного індивіда, а на особистість як тип, вихований національною культурою, носій цінностей певної цивілізації.

Національно свідомі особистість – це та, яка нормалізує світ, приводить його у відповідність із загальнолюдськими вартостями. Їй і випадає завдання – зібрати в єдиний живий організм етнос, тобто сформулювати і висунути у вигляді зрозумілої ідеї, уявлень та гасел систему цінностей, рефлексувати поняття про минуле у ті духовні принципи, які потрібно відстоювати. В умовах сучасних перетворень сплеск етнічної та національної свідомості переживають етноси України.

Водночас амбівалентність цих феноменів потребує особливої ретельності вчених у понятійному апараті, адже використання цих термінів в етнополітології безпосередньо впливає на програму їх досліджень, на зміст інструментарію опитувань тощо. Це спонукає до наукового аналізу індикаторів культури, етнічності та свідомості людської спільноти, особливо до змісту таких важливих категорій, як етнічна та національна ідентичність.

Виявлення специфічних рис самоідентифікації української молоді, визначення основних тенденцій і трансформаційних процесів її свідомості створюватиме у подальшому можливість щодо прогнозування процесу самоідентифікації, формування нових характеристик етнічної та національної ідентичності громадян України та політичної культури, а також утвердження в майбутньому самобутнього сплаву цілісної етнопонаціональної ідентичності українських громадян.

¹ Рудакевич О. Політична культура України: руйнація та шляхи відродження // Розбудова держави. – 1995. – № 1. – С. 19.

² Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26–27 лютого 1998. – К.: Гнозис, 1998. – С. 51.

³ Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. – 1994. – № 3. – С. 97.

⁴ Хобсбаум Е. Принцип этнической принадлежности и национализм в современной Европе // Нации и национализм. – М., 2002. – С. 334.

⁵ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 35.

⁶ Донцов А.И., Стефаненко Т.Г., Уталиева Ж.Т. Язык как фактор этнической идентичности // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 75.

⁷ Саєнко Ю.І. Міжнаціональна толерантність етносів України // За міжнаціональну злагоду проти шовінізму та екстремізму: Матеріали науково-практичної конференції: Київ, 8–9 жовтня 1993р. – К., 1995. – С. 103–112.

⁸ Збірник матеріалів про молодіжні об'єднання України. – К., 1991. – С. 249.

⁹ Лисовский В.Т. Социология молодежи. – М., 1996. – С. 340.

¹⁰ Шморгун О.О. Україна: шлях відродження (економіка, політика, культура). – К., 1994. – С. 198.

¹¹ Нагорна Л. Національна ідентичність: український феномен в історичній ретроспективі // Розбудова держави. – 1997. – № 7–8. – С. 47.

¹² Вілсон Е. Національна ідентичність в Україні // Політична думка. – 1999. – № 3. – С. 126.

Іван Варзар, Оксана Романюк

ДЕРЖАВНА ЕТНІЧНА ПОЛІТИКА В ПОЛІТОЛОГО-ЕТНОЛОГІЧНИХ АСПЕКТАХ: ІСТОРИОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У будь-якій країні перманентно триває діалог політичної надбудови і соціуму – діалог, який у вітчизняних дослідженнях дістає рольові оцінки “містка між політикою і народом”¹ та “каналу зв’язку між державою і суспільством”². У цивілізованих країнах названі діалогові “містки” та “канали” кратологічно опредмечуються **державною політикою**. Історичне призначення останньої – невпинно сприяти тому, аби народ перебував у статусі активного та цілющого джерела політичної влади. “Екологічна чистота” та творчий потенціал того джерела періодично апробуються під час революцій і реформацій, соціумо- і державотворчих акцій та процесів, плебісцитарних кампаній та природно-технотронних катаклізмів, а найвідчутніше – у поточній життєдіяльності окремих сфер і галузей народного життя, врегульованих відповідними областями державної політики (далі: ОДП).

Законовідповідність співвідношення державної політики та результуючого явища прогресу/регресу суспільного життя невпинно апробується у житті багатонародних, поліетнічних країн, серед яких – і сьогоденна Україна. У статті плекаємо дослідницький намір: у

кількох теоретичних аспектах спробувати виявити основні політолого-етнологічні взаємозалежності, на яких базуються етнічна сфера суспільного життя (термін Л.М. Гумільова, далі: етносфера) і область державної етнічної політики (термін І.Ф. Кураса, далі: ОДЕП) у кожному суспільстві. Задля апріорного прояснення гіпотетичних висновків, що детерміністськи мають впливати з нашого аналізу, підкреслюємо:

а) неприйнятність змістосенсового отождоження двох квазіпарних понять – “країна – держава” і “народ- населення – народ-етнос” (термін Ю.В. Бромлея);

(б) неприпустимість спрощеного погляду на структуру та соціокультурний зміст етносфери;

(в) тверде переконання у тому, що будь-яка етнічна меншина у складі багатонародного суспільства має історичне право на державно-політичну суб’єктність.

Свою президентську каденцію В.А.Ющенко відкрив приголомшуючою констатацією: виявляється, що “усі суверенні роки ми були незалежними, але ми не були вільними...”⁷³. Якщо це так, – не маємо сумніву у тому, що цесувора аксіологіка безпосередньо стосується і етносфери, і ОДЕП: сьогодні вони обидві, фігурально кажучи, “лежать на лопатках”. Але чи в усі роки Незалежності так було? А якщо так, – то чому ж так сталося?

Відповіді на свої ж запитання та й весь аналіз позначеної теми подаємо у предметній призмі **науки політичної етнології**, яка – під специфічним кутом зору – вивчає роль і місце у політичному житті народу як етноісторичної спільності, а не як пересічного народу-населення, – останнє є предметом **науки політичної соціології**. Обидві ж науки розглядають будь-яку етноменшину – попри її різнісновагомий фізичний людський масив –самодостатнім народом-етнос, здатним стати повноцінним політичним суб’єктом. Політична соціологія окреслює для народу-населення будь-якої країни єдиноцілісне політико-суб’єктне поле – електоральні та плебісцитарні кампанії (вибори, референдуми, переписи, опитування тощо). Політична етнологія ж акцентується на дещо ширше політичне поле. Відштовхнемося від неочевидного, але об’єктивного: титульний народ-етнос багатонародної країни вважає усі етноменшини

своїми народами-співвітчизниками і – через систему ОДП – надає їм найширші можливості для створення триступеневої конструкції політичної суб'єктності державного рівня – у просторі між суспільством і державою: 1) **мережі еліт** інтелектуально просунутих і політично активних “місцевих людей”, 2) **системи політичних партій і громадських асоціацій** та 3) **єдинокраїнової політичної нації**.

Підійдемо впритул до феномена ОДП. Закордонна політична наука (Г. Лассуел, М. Дюверже, Леслі А. Пал та ін.) вже встановила, що будь-яку ОДП “створять” і “реалізують” два колективних суб'єкти – теоретичні фахівці та уряди (або ж окремі державні органи) відповідної країни. Перші розробляють наукову концепцію тої області політики, другі – праксеологічно її реалізують, попередньо, звісно, “переводячи” на інструменталістську мову практичної політики, тобто доводячи справу до вироблення різносенсових політичних рішень⁴. Якщо наукову концепцію розроблено і правовою логікою легітимовано, – вся подальша справа – в урядових руках.

Відтоді і надалі неодмінно звивистою виявиться й доля тої людини, яка попеременно опиняється то у групі професіоналів – “розробників” концепції відповідної ОДП, то у складі урядових команд – “реалізаторів” проєкцій належних ОДП: у “чисто професійних” колізіях цей фахівець має можливості проявити своє неповторне обличчя, а вже на політико-виконавській державній службі обов'язково вимушений “грати за командними правилами”. Стосовно суто ОДЕП приблизно такою самовимальовувалася в останні 30 – 35 років доля І.Ф. Кураса – видатного вченого і творчого державного службовця. Ми тут пригадали із вдячністю це ім'я у наступній колізії. Всередині 90-х років саме І.Ф. Курас одним з перших високо оцінив теоретико-методологічний потенціал науки політичної етнології⁵, практично багато чим посприявши її становленню вузівською навчальною дисципліною та однією із засадничих відповідної дисертаційної спеціальності у системі ВАК України.

Тепер – акцентніше, штрихами до суто ОДЕП та у концептуальній призмі політичної етнології... На початку 90-х років ХХ ст. групі політолого-етнологічних фахівців (І.Ф. Курас, Ю.І. Римаренко, В.Б. Євтух, Л.Є. Шкляр, О.В. Картунов, І.М. Варзар та ін.) вдалося довести до відома правлячого романтичного політикуму країни

низку новаторських на той час етносоціальних, етнополітичних та етнокультурних ідей і орієнтацій, оприлюднення яких – у формі наукових статей, монографій та довідково-енциклопедичних видань – розпочалося з кінця 1993 року. Сталося малоймовірне: цих професіоналів “наверху” почули.

А у подальшому спрацювала **тріада**: теоретична ідея – політичне рішення – політико-правовий документ... До честі романтиків буде сказано: з літа 1990 р. починаючи, вони послідовно стали приймати дедалі зростаючу низку неординарних етнополітико-правових документів непересічних змісту і цінності. Серед них особливо рельєфно виділялися загальнополітична “Декларація про державний суверенітет України” (16 липня 1990 р.); етнодержавознавча “Декларація прав національностей України” (1 листопада 1991 р.); парламентський Закон “Про національні меншини в Україні” (25 червня 1992 р.); громадсько-політична “Декларація про національну єдність, захист прав та інтересів німців Криму” (9 листопада 1996 р.) та ін., які створили молодій незалежній країні “імідж етноліберального оазису на пострадянському просторі” (М. ван дер Стул). Теоретичний потенціал цих документів в історії вітчизняної політичної думки склався у цілісну та неповторну епоху.

Основний позитив тої епохи виявився у наступному: 1) Країну було визнано “багатонародною”, “поліетнічною”. Це – щодо змісту. У словесно-понятійному сенсі, щоправда, з тих пір і понині “країну” в нас ототожнюють із “державою”. За одним, хіба що, винятком. Глава прагматиків Л.Д. Кучма, виступаючи у липні 1994 р. у парламенті з інаугураційною промовою, наголошував: “Держава Україна – це не ікона, на яку треба молитися, це лише **надзвичайно важливий інститут** (підкресл. нами. – Авт.), який повинен ефективно працювати в інтересах людей, служити їм”⁶. 2) Було визначено, що все розмаїття етноменшин (групи, утворення, національності) – це є **різномірневої зрілості народи**, які перебувають на одній з чотирьох соціоцивілізаційних стадій, – роду, племені, народності, нації⁷. Це дозволило переконливіше за попереднє спростувати “чорно-білу діалектику” Й.В. Сталіна стосовно критеріїв визначення “більшості/меншості” у соціоцивілізаційному змужнінні народів-етносів: мовляв, до 1 млн. чоловік етномасив – це “народність”, понад 1 млн.

– це вже “нація”. Приблизно у ті ж роки в нас дізналися про те, що в Україні живуть народи-етноси на стадіях роду (цигани-келдерарії, кіпчаки, караїми), племені (ассирійці, турки-месхетинці, цигани-сінті або “закарпатські роми”, гагаузи). Більше того, мисляча публіка вперше дізналася про те, що у складі української зрілої етноісторичної нації є донаціональні стадії племені та народності, – русини, бойки, гуцули, лемки, литвини, гуралії та ін.⁸. Зрештою 3), у політичних верхах етносферу дедалі упевненіше стали визнавати значущою, у зв’язку з чим з 1991 р. було прийнято рішення про виділення окремої ОДЕР та вироблення багатоступеневої ієрархії політичного управління нею: однопрофільний урядовий комітет (...у справах національностей) – трипрофільне міністерство (...у справах національностей, релігії та міграції) – двопрофільний державний комітет (...у справах національностей і міграції) – однопрофільний департамент (...у справах національностей) у складі двогалузевого міністерства.

Уже із тільки-но викладеного випливає думка-спостереження: з середини 90-х років означені позитиви, імідж країни та етноренесансна епоха поволі стали “тьмяніти” і атрибутивно віддалятися від свого об’єкта. Приблизно з початку 1995 р. вірність прагматичних політиків тим документам та романтичним установкам першої половини 90-х років поступово ставала риторичною даниною та “архівною цінністю”. В ідеологічних “відсіках” усіх сфер суспільної життєдіяльності людей задомінувала політико-прагматична тріада, – “коли говорити слід одне, думати друге, а практично робити третє”⁹. Етнополітичні негативізм щодо цього були закріплені в Конституції 1996 р., згодом – в “Концепції етнонаціональної політики України” (2000 р.), авторство якої чомусь приписують І.Ф. Курасу.

Цього можна було б уникнути лише одним, апробованим у політичній історії цивілізованих країн, способом, – **теоретично засадованою, концептуально досконалою, правом легітимованою та інституційно забезпеченою державною політикою**. Судячи з усього, экс-голова держави того часу неначе був свідомий цього. Так, виступаючи у Львові 13 лютого 1995 р., Л.Д. Кучма зазначав: “Україна не є однорідною ні за станом розвитку економіки в регі-

онах, ні за політичними орієнтаціями, ні за релігійними та навіть етнічними ознаками... Зберегти її цілісність зможемо лише за двох умов, – оздоровленням економіки та... врахуванням у державній політиці всіх сучасних реалій країни...”¹⁰. На запитання, чому ж цього не сталося, презумуємо правильною таку відповідь: тому, що й реалії неадекватно були осмисленими, і теоретична призма того осмислення не була адекватною, і концепція даної ОДЕП не була “наповнена” адекватним етнократологічним змістом. З приходом на кратологічний поміст (влітку 1994 р.) політичні прагматики припустилися трьох сутнісних огріхів, що у синтезі посприяли підведенню країни під поріг “помаранчевої революції” восени 2004 року.

Перший огріх. Неадекватно істині був визначений соціодемографічний та етносоціальний характер українського суспільства суверенізаційної епохи. У преамбулі названої “Декларації” від 1 листопада 1991 р. констатувалося, що “на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями складають... народ України”. Усі сім статей “Декларації” до цього додавали: до складу “народу України” – як соціодемографічного поняття – входять такі етносоціальні суб’єкти, як “народи”, “національні групи”, “національні меншини” та “національності”. А тепер до честі прагматика Л.Д. Кучми буде сказано: в інаугураційній промові у парламенті 19 липня 1994 р. він констатував, що Україна є багатонародною “рідною матір’ю для всіх громадян, незалежно від того, якої вони національності, якого віросповідання, яку мову вважають рідною”¹¹. Однак у Конституції України від 28 червня 1996р. усе це етносоціальне розмаїття було “перемішано” і “влито” у два етнопоняття, – “корінні народи” і “національні меншини” (ст. 10, 11, 118 та ін.), а вони вже опинилися у складі – знову етнодемографічного – поняття “Український народ”. Конституційна реформа від 8 грудня 2004 р. тут не внесла ані найменших корекцій. Практична ОДЕП у цьому сенсі досі залишається без належного теоретичного орієнтуру.

Другий огріх. З середини 90-х років не завжди науково визначають структуру і зміст етносфери. Як і будь-яка інша сфера суспільної життєдіяльності людей, вона складається з трьох “відділень”: а) відносин людей з приводу чогось важливого для них у цій сфері;

б) інститутів (інституцій), які фіксують слухні для людей відносини у цій сфері, в) ідеології, яка освячує (чи дезавує) відносини та інституції людей у цій сфері¹². В Законі “Про національні меншини в Україні” (25 червня 1992 р.) романтики – де “жирним шрифтом”, де “напівнатяком” зафіксували усі три “відділення” етносфери, а прагматики лише зазначали, що вона “мінлива, делікатна і дуже підвладна емоціям”, зводячи її лише до “міжнаціональних відносин”. Завдання же ОДЕП полягало лише в тому, щоб нагадати: “... будь-які деструктивні дії дістануть відсіч усіма державними засобами”¹³. Отже, ОДЕП стала авторитарним феноменом остракістського гатунку.

Третій огріх. Нерівним (почасти: волюнтарним) чином визначали етнополітичну суб’єктність багатонародного суспільства. З самого початку 90-х років романтики досить ліберально вирішували проблему суб’єктизації не-українських етнолюдностей (народів, меншин, етнологрп, національностей), – як її загальносоціальний, так і суто етнополітичний зрізи, “визнаючи нерозривність прав людини і національності”. В етносфері цій політичний лібералізм з кінця 1991 р. став утілюватися в обов’язок держави “забезпечити існування національно-адміністративних одиниць” (ст. 2 “Декларації” від 1 листопада 1991 р.), в гарантуванні “всім національним меншинам права на національно-культурну автономію” (ст. 6 Закону від 25 червня 1992 р.) і, зрештою, у праві компактних етноменшин створювати на своїй території національно-виборчі округи (ст. 5 Закону “Про вибори народних депутатів України” від 17 листопада 1993 р.); це право діяло протягом двох парламентських каденцій – 1994 і 1998 рр.

У цілому ж обстановка “етноліберального ренесансу” (Ю.І. Римаренко) тривала аж до порога прийняття нової Конституції України влітку 1996 р. З тої пори “під конституційну сурдинку” політичні прагматики розпочали кампанію з дезавуації усіх наведених етноліберальних прав і свобод. Новоскомпонований із “громадян України усіх національностей” Український народ в ст. 13 Конституції проголошується єдиносуб’єктним правовласником землі, її надр, водних та природних ресурсів, морського шельфу і навіть атмосферного повітря. На подібній правоекономічній базі фактично

й розчинився у пустоті феномен політичної суб'єктності усіх неукраїнських людностей.

Таке спустошення цілої етносфери не може не торкатися українців. Згадані вище етнополітичні негативи фактично паплюжать імідж і статус українців як титульного народу, а ст. 13 Конституції підносить його на знайому з арсеналу минулої політичної історії роль “старшого брата”. Давайте вдумуватися в етнополітичне підґрунтя деяких “округлених цифр”. За підсумками перепису населення (грудня 2001 р.) в Україні проживають представники 136 народів-етносів світу, з яких, поряд з українцями, 8 – 10 народів є за етнологією аборигенами і на нинішньому геотерені країни вони мали колись свої політико-державні утворення. Етномасив неукраїнських людностей ледь не добігає 30% усього населення країни. В інформаційному просторі країни притчею во язицех стала ідеологема про “контрреволюційне переродження російської меншини” в помаранчевій Україні: за “біло-синіх сепаратистів” проголосувало понад 12 млн. російськомовних виборців. У цього справді прикрого етнополітичного негативу є прихований “додаток”... У процесі попереднього аналізу ходи президентських виборів кінця 2004 р. та уточнення списків виборців із націленістю на парламентські вибори березня 2006 р. неочікувано наштовхнулися на два явища: 1) кудись “поділися” 1,5 млн. голосів і 2) понад 2 млн. чоловік настійно не бере участі в усіх електоральних і плебісцитарних кампаніях, соціумо- і державотворчих процесах і акціях з 1998 р. по 2004 рік. Коли ж уважніше придивитися до тих списків виборців, то з'ясовується: це й є представники етноменшин, які за суверенізаційних часів, з об'єктивної точки зору, виявилися “зайвими” на рідній землі, – ось вони “політикою не займаються”, в конкретних виборчих чи плебісцитарних кампаніях абсентеїстськи “голосують ногами” і охочіше займаються своїм мікронатуральним господарством, почасти – контрабандою, а ще охочіше – масою виїжджають на закордонні заробітки. Після велемовного святкування річниці “помаранчевої революції” чи замислюються на правлінському помості країни: а якою ж, у гіпотетичному сенсі, може виявитися у березні 2006 р. електоральна поведінка цих сьогоднішніх “антиелементів мимоволі”?..

Уже рік країною правлять помаранчеві революціонери. Природно, що до зазначених вище позитивів і негативів вони не причетні, а вже до негативів поточного моменту – так! Чим та як? Гадаємо – і бездіяльністю, і байдужістю до долі та стану справ у цілій етносфері країни та специфічній ОДП: сфера та область перебувають у “безхозному” стані. Громадськості не видно, – чи робиться що-небудь там, на відповідних щаблях кратологічних ієрархій. Наука права давно вже засадувала норму каральних санкцій за бездіяльність у соціально-політичних справах. Політична ж наука до цього ще не приступилася, але вже виробила певний методологічний підхід до цієї етнополітичної колізії: рішення державних властей “нічого не робити є такою ж політикою, як і рішення щось робити”¹⁴. Етносфера кризуючої країни вимагає від властей виваженої думки, конструктивних дій і далекоглядних політичних рішень, – інакше кажучи: гуманістично засадованої, осмисленої і перспективно зорієнтованої державної етнічної політики.

¹ Див.: Курас І.Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. – К., 1999. – С.16.

² Див.: Варзар Іван. Із контекстів минулих літ. Вибране. – Книга 1: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. – К., 2003. – С. 263, 515.

³ Цит. за: Ми незалежні і вільні // Голос України. – 2005. – 5 січня.

⁴ Див.: Говлет Міхаель, Рамеш Магадеван. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми / Пер. з англ. – Львів, 2004. – С. 13, 21.

⁵ Див.: Варзар Іван. Із контекстів минулих літ. – С. 269.

⁶ Кучма Леонід. Вірю в український народ. Вибрані статті, виступи. 1994 – 2000. – К., 2000. – С. 8.

⁷ Див.: Варзар І.М. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. – К., 1994. – С.129 – 134; Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. – К., 2003. – С. 37, 42 – 44.

⁸ Див.: Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – С. 125 – 128.

⁹ Скачко Владимир. В поисках победного расклада // Киевский телеграф. – 2005. – 1 – 7 июля.

¹⁰ Кучма Леонід. Вірю в український народ. – С. 66.

¹¹. Там само. – С. 9.

¹² Див.: Варзар І.М. Політична етнологія як наука. – С. 63 – 67.

¹³ Кучма Леонід. Назв. праця. – С. 183, 221.

¹⁴ Говлет Міхаель, Рамеш Магадеван. Дослідження державної політики. – С. 13.

Костянтин Вітман

СУСПІЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ МІЖЕТНІЧНИМИ ВІДНОСИНАМИ ЯК МОДЕЛЬ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КИРГИЗСТАНУ 1991–2005 РОКІВ

Киргизстан став першою постсоціалістичною країною Центральної Азії, в якій відбулася демократична революція, що отримала назву “тюльпанової”. Причини повалення авторитарного режиму президента Аскара Акаєва лежать як в економічній, так і політичній площинах. Серед них неможливість розв’язання економічних та соціополітичних проблем демократичним, конкурентним шляхом із врахуванням думки більшості населення та опозиції. Опозиційно налаштовані політики, журналісти потрапляли до в’язниць, мирні демонстрації в кращому разі розганялися за допомогою силових структур. У найгіршому – розстрілювалися, як це сталося у 2002 році в м. Акси, внаслідок чого загинули мирні демонстранти. Аскар Акаєв, обраний президентом Киргизької ССР 27 жовтня 1990 року, ще до оголошення незалежності Киргизстаном, тричі переобирався всупереч Конституції, яка передбачає лише два терміни каденції. За часи свого президентства він зосередив усю реальну владу в країні у власних руках та руках своєї родини, призначивши її членів на ключові пости. Аналогічно контролювалися основні економічні потужності країни. При цьому країна залишалася однією з найбідніших на пострадянському просторі (дохід на душу населення не перевищував 20 доларів США на місяць) розколотою на економічно багатшу та політично і соціально розвинену Північ і більш заселений бідніший Південь.

Таким було політичне тло реалізації етнонаціональної політики Киргизстану впродовж 14 років незалежності. Вивчення історії

формування концепції етнополітичної парадигми, правового забезпечення та методів її реалізації стає сходинкою на шляху до порівняльного аналізу вирішення проблем міжетнічної взаємодії у поліетнічних країнах Центральної Азії, які належать до пострадянського простору і для яких розвал Радянського Союзу став серйозним викликом у сенсі необхідності розробки та впровадження моделей власної етнонаціональної політики. Ця стаття присвячена правовому та політичному досвіду Киргизстану в сфері розвитку міжетнічних відносин. У такій постановці проблеми ступінь її розробки дуже незначний, оскільки більшість досліджень міжетнічних відносин та політики держави щодо їх врегулювання мали практичний характер, були спрямовані на виявлення та запобігання конфліктів, неузгодженостей між представниками різних етносів. Завданнями роботи також є аналіз конфліктогенного потенціалу країни на основі історичного досвіду взаємодій народів, що населяють країну, виявлення динаміки державної політики реагування на виникнення конфліктів. Важливим джерелом дослідження стали результати соціологічних опитувань, проведених Інститутом етнічної політики, з виявлення актуальних проблем у сфері міжетнічних відносин у Киргизькій Республіці протягом 1996, 1998, 2000 років¹.

Перша проблема, з якою зіткнувся Киргизстан, – це необхідність напрацювання законодавчого корпусу загалом та в сфері міжетнічної взаємодії, забезпечення прав національних меншин зокрема. Першим правовим документом, який став основою законодавчої бази етнонаціональної політики, є Конституція Киргизької республіки 1993 року. В ній закладено базову підвалину етнонаціональної політики Киргизстану – принцип рівності всіх громадян: “Всі в Киргизькій Республіці рівні перед законом і судом. Ніхто не може зазнавати будь-якої дискримінації, обмеження прав і свобод з мотивів походження, статі, раси, національності, мови, віросповідання, політичних і релігійних переконань або з будь-яких інших умов і обставин особистого або громадського характеру” (Гл 2., ст. 15, п.3.) Також Конституція визнає за кожним право вільно визначати власну національну належність: “Ніхто не може бути примушений до визначення і вказівки своєї національної належності. Образа національної гідності людини переслідується законом” (Гл.

2, ст. 16, п. 12). З аналізу цих положень випливає, що Конституція Киргизької Республіки демонструє класичний світовий досвід фундаментального закріплення права рівності всіх національностей з правом особистого вибору національної належності. Крім того, в Конституції у різних контекстах декілька разів вказується, що розпалювання міжнаціональної ворожнечі є протизаконним. (Гл 1, ст. 9, п. 4; Гл. 2, ст. 16, п.22).

Конституцією, власне, обмежується правова база регулювання міжетнічних відносин у цій поліетнічній країні зі складом населення 4,8 млн. осіб. За даними останнього перепису населення 1999 року, в Киргизстані нині проживають представники близько 80 національностей: з них титульного етносу – киргизів 61,6%, найбільшими меншинами є росіяни та узбеки – по 14,4%. Оскільки Киргизстан є поліетнічною країною з високою часткою представників інших етносів (38,4%) і багатим досвідом міжетнічних конфліктів, цілком закономірним був би розвиток правової бази забезпечення мирного співіснування та розвитку усіх націй. Тим більше, якщо взяти до уваги конфліктогенний потенціал регіону. Адже національне розмежування у 1924 році, внаслідок якого й утворилися Центральноазійські республіки, не зовсім відповідало картині розселення народів.

Це й стало причиною міжнаціональних конфліктів у регіоні, які не вщухали протягом усього часу існування Радянського Союзу тривають дотепер. Головною причиною конфліктів є земля, територія, на якій проживає нетитульна нація, яка є титульною у сусідній державі і підтримує тісні зв'язки з нею. Водночас меншина зазнає постійних претензій та політичного тиску з боку титульної нації країни і апелює до етнічної Батьківщини за підтримкою. А титульна нація демонструє переважне право на кращі землі, якщо вони виявилися в межах кордонів її держави, хоча історично заселені представниками іншої нації. Територія в цьому контексті є причиною міжетнічного конфлікту із тенденцією трансформації в етнополітичний міждержавний конфлікт із сусідніми державами, що стають на захист своєї титульної нації – утискуваної меншини у зоні конфлікту, а також конфліктогенним джерелом у Киргизстані й більшості країн Центральноазійського регіону.

Незалежному Киргизстану вдалося не сформувати законодавчої бази розпалювання конфлікту: під час напрацювання тексту Конституції Киргизької Республіки націоналістичні сили наполягали на формулюванні на зразок “земля – належить Киргизькому народу”, натомість президент Акаєв завбачливо наполіг на іншому формулюванні – “народу Киргизстану”, який включає всі національності, що проживають на території Киргизької Республіки. Навіть без законодавчих підстав територія є потенційним джерелом щонайменше двох етнополітичних конфліктів за участю сусідніх держав:

Киргизько-узбецький конфлікт. Делімітація кордонів двох держав ще не завершена. На кордоні Киргизстану з Узбекистаном є близько 100 спірних ділянок. Процес делімітації кордонів ускладнюється нерівномірним етнічним розселенням двох націй на прикордонній території. Дрібні територіальні суперечки набули постійного й яскраво виявленого етнічного характеру. Крім того, загострює етнополітичну напругу між двома націями та стосунки між двома державами анклавний фактор. На території Киргизстану розташовані два узбецькі анклави – Сох і Шахімардан із кількістю населення від 40 до 50 тис. осіб. А в Узбекистані знаходиться киргизький анклав – село Барак з населенням менше тисячі осіб. Неодноразово з боку Узбекистану здійснювалися спроби обмінятися територіями, зокрема, приєднати анклав Сох смугою землі до Узбекистану в обмін на південну частину Соха. Однак киргизька сторона визначила не вигідним такий обмін для себе, оскільки за такого територіального розмежування два райони країни – Лейлекський та Баткенський – будуть відрізані від решти території.

Загострює ситуацію і той факт, що політичне, соціальне та економічне становище узбеків у Киргизстані набагато краще, ніж становище киргизів в Узбекистані. Зокрема, мешканці анклаву Барак практично позбавлені можливості підтримувати зв'язки з етнічною Батьківщиною через жорсткі обмеження з боку Узбекистану. Це неабияк обурює киргизів. Натомість узбеки почуваються у Киргизстані значно краще. У південних областях – Ошській, Джалал-Абадській і Баткенській вони становлять близько 27% населення і займають провідні позиції у бізнесі та інтелектуальному житті. Оскільки політика

узбекомовних ЗМІ слабо контролюється Киргизстаном, вони успішно проводять мовну, культурну експансію, внаслідок чого узбецьке населення на півдні дедалі більше орієнтується на Ташкент, аніж на Бішкек. Усе це не може не позначатися на стосунках між представниками двох націй. Чергове загострення киргизько-узбецьких суперечностей відбулося в Ошській та Джалал-Абадській областях під час парламентських виборів у 2000 році на окремих виборчих дільницях.

Найрезонанснішим і найгострішим міжетнічним конфліктом за участю киргизів та узбеків, у якому пролилася кров, вважають Ошський. Суть його полягала в тому, що у місті Ош на території Киргизької Республіки співжиття киргизів та узбеків у 1990 р. завершилося кривавим конфліктом, що мав яскраво виражений етнічний характер, внаслідок якого загинуло кілька тисяч людей. Як вже згадувалося, після розмежування Узбекистану та Киргизстану на території Киргизстану опинилося кілька міст, заселених переважно узбеками – осілими землевласниками. Вони споконвіку займали рівнинні території, в той час як киргизи – скотарі-власники селилися у передгір'ях та горах переважно у сільській місцевості. В таких містах, як Ош та Узген, частка узбеків на момент розмежування території перевищувала 90%. У другій половині ХХ століття внаслідок урбанізації різко зросла кількість киргизів-мігрантів із сільської місцевості до міст. Вони почали конкурувати з узбеками в економічному та соціальному житті, потребуючи житла, робочих місць тощо. Все це завершилося кривавими сутичками у місті Ош, в яких взяли участь близько 5 тис. осіб. Офіційною причиною конфлікту стала земля для забудови: киргизами було створене неформальне товариство “Ош аймаги” для забезпечення киргизів, що потребували житла, землею під забудову. Це товариство організувало мітинг, який став початком сутичок. Узбеки, в свою чергу, почали вимагати автономії та надання узбецькій мові статусу офіційної. Подібні сутички відбувалися і в Узгені.

Отже, Ошський конфлікт черговий раз продемонстрував до яких наслідків призводить неврегулювання територіального питання двох політично потужних націй. Тим більше, що етнічний фактор посилюється політичною напругою між державами навколо не-

врегульованих територій та порушенням міжнародного законодавства. Узбекистан використовує свої анклав як інструмент тиску на Киргизстан, і якщо взяти до уваги, що там знаходяться його збройні сили, це значно підвищує конфліктогенний потенціал регіону.

Революційні демократичні перетворення 2005 року дещо перевели вектор етнополітичної напруженості в іншу площину – боротьбу з авторитарними режимами Акаєва і Карімова у ході “тюльпанової” революції в Киргизстані та “зеленої” в Узбекистані. Коли остання почалася в Андіжані у травні 2005 року зі звільненнями невідомими в’язнів місцевої в’язниці і організацією мітингів з вимогою відставки президента Карімова і завершилася кривавою розправою з боку влади, сотні узбеків знайшли притулок у Киргизстані. Акаєв відмовився видати їх Узбекистану. Але політична кон’юнктура швидко змінюється, а етнічні образи, стереотипи та претензії демонструють свою живучість століттями.

Дуже подібними є причини **киргизько-таджицького** етнополітичного конфлікту. Киргизстан та Таджикистан не можуть завершити делімітацію кордонів через гальмування вирішення питання то однією, то іншою стороною. Ситуація ускладнюється густозаселеністю прикордонних територій, наявністю 70 спірних ділянок у Лейлекському районі Ошської області, Баткенській області Киргизстану та Ісфаринському районі Ленінабадської області і Джиргатальському районі Таджикистану. Розселення етнічних груп тут неоднорідне: киргизьке населення компактно проживає в деяких районах Таджикистану, і навпаки. За радянських часів конфлікти ледь не завершилися перерозмежуванням республіканських кордонів. Переговори тривали і на початку 90-х між адміністраціями Ісфаринського та Баткенського районів про перерозподіл територій відповідно до етнічного розселення. Результатів – ніяких, оскільки централізовано здійснювалося заморожування конфлікту.

Ситуація загострилася у 2002 році, коли Таджикистан на спірних із Киргизстаном ділянках встановив додаткові пости, і киргизи не змогли вільно пересуватися місцями, які звикли вважати своїми, а таджики – відповідно своїми. Це пасовища, багаті на водні ресурси. Конфлікт вдалося врегулювати шляхом переговорів щодо делімітації кордонів. Однак загострення прикордонного конфлікту,

в якому офіційна влада звинуватила місцеві адміністрації, загрожувало спалахом міжетнічної ворожнечі між киргизами і таджиками. На території Баткенської області розташований таджицький анклав Ворух усього за 20 кілометрів від Таджикистану. Там проживають близько 40 тисяч етнічних таджиків, що активно підтримують зв'язок з Таджикистаном. Конфлікт загрожував їм ізоляцією. Тим більше, що анклав практично не підконтрольний жодній офіційній владі, ані киргизській, ані таджицькій, що сприяє посиленню радикальних настроїв серед населення. Попри домовленості конфлікт остаточно не було вичерпано, спірні території не розмежовано, а відповідальність знову ж таки покладено на місцеві адміністрації, які начебто діяли на свій розсуд.

Зважаючи на конфліктогенний потенціал регіону від початку створення незалежної Киргизької Республіки, доцільним було в врегулювання питань розмежування прикордонних територій із сусідніми державами, а також створення відповідної законодавчої бази прав національних меншин на територіях, на яких вони проживають, щоб не було спокуси апелювати до етнічної Батьківщини і загострювати міжетнічну та міждержавну напругу. Нічого подібного в умовах формування квазідемократичного, напівавторитарного кланового режиму Аскара Акаєва здійснено не було. Політика здійснювалася шляхом тактичного державного реагування на ті чи інші міжетнічні проблеми. Щось подібне спостерігалось і в Росії, однак там на тлі тактичної, навздогінної політики реагування на міжетнічні конфлікти одночасно розроблялася законодавча база захисту та розвитку прав всіх етносів.

У Киргизстані законодавчої бази створено не було. Щоразу доводилося в екстерному порядку вирішувати те чи інше питання стосовно прав етнічних груп. Це однаковою мірою стосувалося представництва в органах влади, проблем освіти та мови, державної підтримки національного підприємництва та соціального захисту окремих етнічних груп. Відсутність законодавчо закріплених механізмів унеможлилювали демократичну етнонаціональну політику щодо тих або інших етносів. У законодавстві Киргизстану не були закріплені навіть загальноприйняті міжнародні правові норми захисту прав національних меншин. Киргизстан ратифікував Рамкову кон-

венцію захисту національних меншин тільки нещодавно. Саме вона має стати ваговою ланкою у формуванні системи сталого етнічного розвитку та зміцнення міжетнічної злагоди. Нагальним у цьому контексті є прийняття закону про національні меншини, однак досі в Киргизстані не могли дійти згоди щодо визначення “національної меншини”, закріпленого у міжнародній практиці. Найголосніше проти його інституціоналізації в національному законодавстві виступають представники найбільших етнічних груп – росіяни, узбеки. У деяких регіонах, почувавшись соціально, економічно та політично комфортніше ніж титульна нація, вони не погоджуються на “меншинний” статус. Таким чином, у країні з часткою інших національностей 38,4% досі не було легалізовано і визначено статус національних меншин. Ускладнює ситуацію з визначенням і захистом їхніх прав наявність у Киргизстані не лише національних, а й релігійних меншин. Релігійний чинник відіграє не останню роль у посиленні напруженості у регіоні.

Напевно, з огляду на проблемність вирішення міжетнічного питання Киргизстан не пішов шляхом законодавчого закріплення та гарантування прав національностей. За такого співвідношення участі етнічних груп в політичному, економічному житті права одних етносів відразу сприймалися як дискримінація інших. До того ж титульний етнос – киргизи не у всіх регіонах перебували у пріоритетному становищі, що якраз і передбачає надання окремих прав національним меншинам. У районах з кількісним домінуванням узбецького населення киргизи самі потребували захисту своїх прав. Право землеволодіння киргизьким народом землею за Конституцією ледь не стало причиною переділу земельної власності й нового етнічного конфлікту. Більшість експертів стверджують, що за складністю та запутаністю міжетнічних стосунків Киргизстан не має собі рівних у Центральній Азії. І саме ця складність забезпечувала сталість системи міжетнічної злагоди. Досить потужні етнічні групи – узбеки, киргизи, таджики та інші блокували агресивні імпульси одне одного, і міжетнічна напруга порівняно не так часто, як того можна було очікувати, завершувалася відкритими конфліктами.

Можливо, саме тому влада Киргизстану підійшла до створення відповідної законодавчої бази дуже обережно, побоюючись нових

конфліктів, порушення того хиткого балансу міжетнічних стосунків. Простіше було забезпечити права меншинам, мовні, культурні, політичні потреби яких гірше задовольняються, ніж узгодити взаємовиключні інтереси кількох потужних етнічних груп. Аскар Акаєв вирішив не ризикувати, оскільки міжетнічний спокій був запорукою його перебування при владі. Саме тому розробка законодавчої бази не була пріоритетним напрямом етнонаціональної політики держави.

Натомість, як стверджують провладні видання, “практична національна політика набагато випередила законодавчу базу... За оцінками багатьох міжнародних експертів в країні реально сформовано досить унікальну систему суспільно-державного управління міжетнічними відносинами”². Ця модель потребує особливого розгляду.

Шляхом тактичного державного втручання вирішувалася більшість міжетнічних проблем. Відразу після створення Киргизстану нагальною проблемою стала міграція населення. З погіршенням економічної ситуації розпочалися як внутрішня, так і зовнішня міграції. Масова внутрішня міграція відбувалася у вигляді переселення з окремих гірських районів у приміську зону та міста. Найбільше ці процеси зачепили Наринську область. Як запобіжний засіб міграції Наринській області надали статусу вільної економічної зони.

Зовнішня міграція охопила некорінне населення, що вирішило залишити країну з економічних та національно-культурних міркувань. Серед них варто згадати, по-перше, росіян і німців. Запобігти виїзду росіян влада намагалася кількома способами: російській мові Конституцією було гарантовано статус офіційної, відкрито Киргизько-Російський університет. Крім того, в 1992 році внесені корективи до державної мовної політики: дозволено вести офіційну документацію російською мовою в місцях компактного проживання російськомовного населення. Запобіжна політика щодо міграції німців, більшість яких виявила бажання залишити країну, стосувалася створення німецьких національних округів, захисту прав саме німецької меншини. Міграції ж китайців із сусіднього Китаю, навпаки, ставилися перешкоди.

У такий спосіб здійснювалася спрямована етнонаціональна політика щодо певних етнічних груп для запобігання порушенню

міжетнічної стабільності. Водночас на державному рівні активно засуджувався радянський досвід вирішення міжетнічних проблем, і причини політизації етнічного фактора, поляризації населення за національною ознакою перекладалися на колишню радянську владу. Поряд з окремими заходами здійснювалася й загальнодержавна політика підтримки національних меншин. Це створення громадських об'єднань за національною ознакою (національно-культурних центрів), порівняно висока активність (як для регіону) громадських організацій, що переймаються етнонаціональною проблематикою. У 1994 році на Курултаї була створена Асамблея народу Киргизстану, яка за своєю суттю бути унікальним народним парламентом, що гарантує представництво кожної етнічної групи. Створення цієї Асамблеї мало стати імпульсом до формування згадуваної експертами суспільно-державної системи підтримання міжетнічної згоди. Правова форма Асамблеї – громадська організація, що відображає та захищає інтереси всіх етносів, що проживають у Киргизстані. Асамблею називають інститутом громадянського суспільства, але діяла вона під пильним оком Президента, і суспільна складова ініціатив Асамблеї перебувала під контролем держави. Втім, за роки свого існування Асамблея втілила низку таких ініціатив:

По перше, в 1994 під час введення нових паспортів вона внесла пропозицію до парламенту та Конституційного суду і наполягла на заміні формулювання “громадянин Киргизької республіки” вказівкою національної належності власника документа. По-друге, в 1995 внесено пропозицію Президенту КР про надання земельних наділів представникам національних меншин, що проживають у сільській місцевості. По-третє, в 2002 році Асамблея виступила з пропозицією включити до складу майбутнього парламенту 15 представників Асамблеї.

Деякі з ініціатив Асамблеї народів Киргизстану були реалізовані. Асамблея була радше дорадчим органом, оскільки не мала жодних законодавчо виписаних повноважень. Але сам факт її існування та діяльності є прикладом застосування специфічних механізмів підтримання міжетнічної стабільності у країні. З її допомогою творилася специфічна для Киргизстану модель етнонаціональної політики, так званої суспільно-державної системи регулювання без

юридичного закріплення повноважень. Цю модель варто назвати скоріше державно-суспільною, ніж суспільно-державною, оскільки роль Асамблеї та інших органів самоорганізації національних меншин як громадських організацій не варто перебільшувати порівняно з державною. За даними соціологічних опитувань 2000 року до найавторитетнішої структури, що впливає на міжетнічні відносини, респонденти віднесли Президента Киргизстану – 35,3%, суспільство в цілому – 19,1%, Асамблею народів Киргизстану – 3,5%.

Державна політика у вирішенні міжетнічних проблем не завжди була успішною. Пропорційне кадрове представництво етнічних груп в органах влади законодавчо закріплене не було, хоча широко декларувалося. Приміром, типовою для медійного дискурсу Киргизстану було твердження: “помітну роль у зміцненні міжетнічної злагоди відіграє Жогорку Кенеш як вищий державний орган у якому представлені різноманітні етнічні групи, що проживають у Киргизстані”. Величезним недоліком конституційного принципу рівноправності націй у виборних органах влади є те, що він не отримав жодних юридичних механізмів реалізації. Нетривалість та нестабільність цієї норми підтвердили вибори 1999–2000 років до органів місцевого самоврядування, Жогорку Кенеш, у ході яких переважна більшість представників нетитульних етносів не змогли пройти до виборних органів влади, оскільки місцева влада жорстко лобювала певних провладних кандидатів. Внаслідок цього національна структура виборних органів різко контрастувала з етнічною палітрою населення регіонів. Саме це стало причиною загострення міжетнічної напруги в кількох областях Киргизстану. Найактивніше висловлювали невдоволення росіяни, уйгури, казахи, узбеки.

Тому лідери національних меншин уже вкотре порушують питання про запровадження квотування у виборних органах та державному апараті усіх рівнів для представників різних етнічних груп, оскільки вважають, що іншого реального шляху забезпечити етнічне представництво просто не існує. Тому й просили Президента ввести жорстке державне регулювання цього питання і надалі контролювати дотримання норм представництва національних меншин. Так функціонувала суспільно-державна модель управління міжетнічними відносинами в Киргизстані.

Підсумовуючи, варто зазначити, що за 14 років незалежності Киргизстан створив власну, певною мірою унікальну модель забезпечення міжетнічної злагоди у поліетнічному суспільстві. Це так звана модель державно-суспільного регулювання, в якій домінували риси авторитарного управління. Зовні створювалося враження активної громадської участі у вирішенні етнополітичних проблем, однак остаточні рішення приймалися одноосібно Президентом. Не тільки належної, а й практично ніякої законодавчої бази сформовано не було. Відтак не було створено надійної демократичної основи для стабільного етнічного розвитку. Стан справ ускладнюється історично етнічними конфліктами, що перебувають у латентному стані й можуть спалахнути внаслідок дії конфліктогенного чинника в будь-який момент. Непродумана державна політика щодо підтримання міжетнічного миру може стати зброєю, спрямованою на розпалювання міжетнічних конфліктів. Маніпулювання національними питаннями з боку держави може бути таким же конфліктогенним фактором, як і решта причин. Це яскраво проілюстрували події “тюльпанової” революції, коли здійснювалася спроба самої влади – розпалити міжетнічний конфлікт між лояльними до влади узбеками і революційно налаштованими киргизами. Під час мітингів у березні 2005 року на півдні країни представники Аскара Акаєва нацьковували узбеків проти киргизів, звинувативши останніх у дестабілізації обстановки у Киргизстані. В цьому і полягає небезпека такої моделі етнонаціональної політики.

¹ Аналитический отчет по результатам социологического исследования по выявлению актуальных проблем в сфере межэтнических отношений // Институт этнической политики - <http://www.assamblea.kg/info.htm>

² Официальный сайт Президента Кыргызской Республики - http://www.president.kg/president/int_politic/

РУССКАЯ ДИАСПОРА В СЕВАСТОПОЛЕ

Крымской геополитической проблемы в глазах ведущих мировых политиков официально не существует. Иллюстрацией же Крыма как культурной проблемы может быть ситуация из пьесы польского драматурга С. Мрожека, где в финале два матроса, украинский и русский, идут в тумане, широко расставив руки, пытаются найти друг друга, но проходят мимо. По сути, истинное место встречи Украины и России находится именно в Крыму, а точнее – в Севастополе, который воспринимается русскими (независимо от их места жительства) как “город русской славы” и героическая часть русской истории.

Можно сказать, что Севастополь приобрел символическое значение для русского национального самосознания, – и как исток христианства на Руси, и как память о Крымской войне 1853 – 1856 гг. Он стал устойчивой мифотемой, симулякром, свою лепту в который внесли многие писатели, поэты, исследователи.

Крым считался частью российской территории вплоть до 1954 г., когда был передан Украине. Уже с тех пор русские крымчане оказались в сложной ситуации; но если в советское время главной сложностью было “мягкое” введение украинского языка в ряде школ и учреждений, то после распада СССР к языковой проблеме прибавились и многие другие. Положение украинского населения в Крыму тоже не из простых: по сути, украинцы являются меньшинством на их собственной земле. Кроме того, на полуостров возвращаются крымские татары, подвергшиеся политическим репрессиям в сталинское время. Население Крыма сегодня – почти 2,5 миллиона. Этнические русские составляют 64% населения, 23% – украинцы, 10% – крымские татары и 3% приходится на белорусов, армян, греков, немцев, евреев и других. В Севастополе же ситуация даже более драматична: согласно городскому управлению статистики там сейчас постоянно проживает 378,5 тыс. человек (в том числе, 356,9 тыс. городского населения и 21,6 тыс. сельчан), из которых 74,3% – русские, 20,6% – украинцы, 1,9% – белорусы, 0,4% – татары, на

население всех других национальностей приходится в общей сложности около 2,8%¹.

Национально-этническая ситуация в современной Украине сложнее, чем показывают официальные данные переписи 2002 года. Это связано, прежде всего, с большим количеством смешанных браков, которые особенно характерны между украинцами и русскими в силу общности культуры, религии, образа жизни. Во время проведения переписи респонденты должны были выбрать только одну национальность, причем результаты показали, что многие дети от таких смешанных браков, называвшие себя ранее русскими, сейчас предпочли “числиться” украинцами. В результате, по данным переписи, число русских в республике сократилось на 4 млн. человек, или на 26,6%, что отражает не только действительную миграцию и отток русского населения, но и тенденцию увеличения числа людей, называющих себя украинцами, что может рассматриваться как реальные показатели межэтнических отношений. Цифра огромная, которая заставляет задуматься о положении русской диаспоры в Украине.

Национальный бюджет Украины был сильно затронут экономическим кризисом и растущим долговым бременем. Негативные экономические тенденции в силу ряда причин особенно ярко проявились в местах, где процент русского и русскоговорящего населения выше, чем в целом по стране – в Донбассе, в Харьковском регионе, в Крыму. Это привело к тому, что этническая идентичность, которая, как правило, уступает базовым идентичностям, приобрела несвойственное ей ранее значение. Этнокультурная идентификация, которая прежде, в иных условиях, находилась на периферии личностной мотивации, актуализировалась и стала занимать более значимое место в сознании населения; этничность стала дополнительным и вполне реальным *социальным ресурсом*.

Правительство Украины не обладало достаточными возможностями для того, чтобы конструктивно обратить внимание на ухудшающуюся экономическую ситуацию в Крыму. Ограниченные финансовые средства, которые были предназначены, чтобы помочь региону, были значительно сокращены в государственном бюджете. Опыт многих стран показывает, что влияние экономического факто-

ра резко усиливает этнокультурные проблемы на многонациональных территориях: в условиях трудностей ищут “виноватого”, которым всегда оказываются “другие”. В Западной Европе в 70-е годы вошло в обиход понятие “*новая этничность*”. Это понятие связано с групповым поведением, когда группа преследует цели признания ее социально-политических интересов другими группами. В такой ситуации этничность становится одним из источников стратификации². Поэтому при анализе положения в Крыму встает важный вопрос: какую роль играет этничность в реальном и воображаемом социальном неравенстве на полуострове?

Постсоветское развитие Украины шло в условиях глубокого социокультурного кризиса, связанного с разрушением прежней идентичности и поисками новых ценностных ориентиров и норм социальной регуляции. Среди этих ориентиров большое место занимает национальная традиция (как правило, мифологизированная и заново конструируемая), которая становится фактором складывания “воображаемого” этнического сообщества (используя термин Б. Андерсона). Причем процессы эти свойственны как украинской, так и русской общностям. Для большинства людей в неустойчивой ситуации переходного общества семейная и этническая принадлежность (восприятие себя членом “семьи” – маленькой или большой) становится наиболее приемлемым способом вновь ощутить себя частью некоего целого, найти психологическую поддержку в традиции. Отсюда – повышенное внимание к этнической идентификации, потребность консолидации этнической общности, попытки выработки интегрирующего национального идеала в новых социальных условиях, “охранение” и обособление своей национальной мифологии, культуры, истории, языка от других.

Можно назвать, по меньшей мере, три причины подобного повышения роли этничности: во-первых, затянувшийся переход к другому типу социальной организации (реакцией на который является обращение к традиционности и устойчивости), во-вторых, ответ на былую политику русификации в СССР и, в-третьих, направленное идеологическое воздействие. Чрезвычайно важным представляется именно третий фактор: чувство этнического единения возникает не столько стихийно (из сходного жизненного опыта, объективной об-

щности “крови” и “почвы”), сколько формируется целенаправленно. В конечном счете, нация конструируется элитой, ведь вера в наличие неких естественных связей между членами этнической общности значит больше, чем реальное наличие этих связей. В этом смысле, именно идеологи декларируют единство на основе общей истории этноса (о которой рядовой член общности может иногда иметь весьма смутное представление), единой культуры (несмотря на то, что в условиях господства массовой культуры этнодифференцирующий аспект культура имеет, главным образом, лишь для интеллигенции), религии (хотя речь идет в большинстве случаев о мировых религиях, и православный алеут не менее православен, чем православный русский или украинец) и т.д. Национальная идентичность (и украинская, и русская, и татарская) в современном Крыму используется как инструмент для политической “мобилизации” самыми разными силами. Идеологи находят в процедуре этнонациональной идентификации тот ритуал, который позволяет выражать солидарность больших анонимных общностей и является катализатором социальной активности.

Мои размышления, изложенные в данном докладе, затрагивают лишь часть проблемы: речь пойдет о русских в Крыму на примере Севастополя, где присутствие Черноморского Флота России усложняет политическую ситуацию. Весной 2004 г. студентами и сотрудниками Черноморского филиала Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова среди населения города был проведен анкетный опрос с целью выявить взаимосвязь между национальной принадлежностью респондентов и их политической позицией, отношением к будущему Крыма, оценкой влияния национальности на перспективы карьерного роста. Программа исследования предусматривала опрос взрослого (старше 18 лет) населения города. Было опрошено 558 человек, причем распределение респондентов по возрасту и национальности совпало со средними данными Севастопольского городского управления статистики, что позволяет считать выборку репрезентативной.

Один из пунктов анкеты был посвящен оценке межнациональных отношений в регионе. Необходимо отметить, что анкетирование проводилось в относительно спокойной политической обстановке,

за полгода до президентских выборов в Украине, тем не менее более половины опрошенных высказали ту или иную степень озабоченности состоянием межнациональных отношений в регионе.

Большинство опрошенных (278 чел. или около 50%) оценили межнациональные отношения как “внешне спокойные, но внутренне напряженные”, причем украинцами оценки давались более оптимистичные, чем людьми других национальностей. (Самые пессимистичные оценки принадлежали этническим татарам).

Как вы оцениваете межнациональные отношения в Крыму?

Варианты ответа	Количество ответивших	% от общего числа ответивших	Среди опрошенных		
			русских	украинцев	татар
Спокойные	222	40%	35%	53%	32%
Внешне спокойные, но внутренне напряженные	278	50%	51,5%	44%	51,6%
Напряженные	44	8%	9,3%	4%	16%
На грани столкновений	14	1,25%	4%	нет	нет

Проведенное анкетирование и другие исследования показали, что у русских, живущих в Украине, *выше критичность* по отношению к происходящим в стране изменениям, чем у лиц титульной национальности.

Например, согласно данным Stephen Rapawу в 1999 г. только 9% русских на Украине считали, что экономическая ситуация улучшится для их семей в течение следующего года (среди украинцев таких оптимистов 18%). Подобным образом, 22% украинцев ожидали развития демократия в стране, но только 12% русских полагали так же³. Ситуация не изменилась и сейчас, что показало и севастопольское анкетирование: многие русские испытывают психологический дискомфорт, причем “катализатором” для их критичности выступает болезненная проблема языка.

В Украине происходит вполне закономерное и ожидаемое сужение сферы функционирования русского языка. Имевшая в прошлом место политика русификации породила естественное стремление к развитию и распространению украинского языка, пережившего

долгие годы отношения к себе как “второсортному”. Но подобная реакция приводит к крайностям иного рода: согласно официальным данным переписи населения Украины 2002 г. около трети населения Украины считает русский язык родным, тем не менее, вопрос о его статусе обсуждается в стране уже 14 лет и ставится в прямую зависимость от того, кто стоит у руля власти. Многочисленные опросы показывают, что население страны, в том числе и этнические украинцы, в целом толерантно относятся к перспективе двуязычия (в качестве примера ниже приведена диаграмма Фонда общественного мнения, демонстрирующая результаты опроса в июле 2002 г.), но проблема не решается. Как верно заметила Л.М. Дробижева: “Язык в условиях социальных и политических перемен часто играет роль политического символа”⁴.

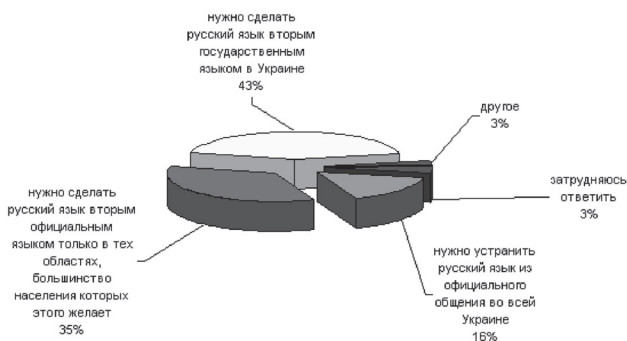
В Крыму, где основным языком общения является русский (в Севастополе, например, даже 70,1% этнических украинцев родным языком считают русский⁵), нерешенность данной проблемы является одним из мощных факторов дестабилизации политической обстановки в регионе, тем не менее, власти идут на такой неоправданный риск и проблема не решается. Интересно, что позиция русских граждан Украины чрезвычайно далека от “великодержавного настроения”. Опрос жителей Севастополя показал, что большинство из них приветствуют изучение украинского языка (“необходимо знать язык страны, в которой живешь”), но считают, что “наравне с украинским необходимо использовать в качестве официального языка русский” (89% опрошенных) как родной для большинства населения региона.

По Ф. Барту не сами культурные различия, а “этническая граница” (маркеры) определяет группу. Маркером могут быть и политические пристрастия. Рабочей гипотезой для проведенного в Севастополе исследования стала идея о “*ресоветизации*” сознания русской диаспоры. Эта гипотеза получила подтверждение лишь отчасти. Действительно, ностальгию по бывшему СССР переживают 49% опрошенных, но у русских она не сильнее, чем у представителей других национальных групп. Гораздо более важным в этом вопросе является фактор возраста, а не национальности (среди лиц старше 55 лет отрицательно относятся к распаду СССР 90%).

В то же время, анкетирование показало, что романтизация СССР – это тоска по сильной государственности и по временам, когда, по крайней мере, минимальные человеческие потребности удовлетворялись правительством, а вовсе не устойчивые идеологические убеждения.

**Опрос населения Украины Фондом общественного мнения
“О статусе русского языка”, 22.07.2002 г.**

Как Вы считаете, какой должна быть государственная политика по отношению к русскому языку в Украине? (Карточка, один ответ.)

В этом смысле показательно, что среди русских оказались не так сильны эгалитаристские убеждения по вопросу о справедливом распределении доходов (сильнее всего они оказались среди татар):

Что такое, по вашему мнению, справедливое распределение дохода?

Варианты ответа	Количество ответивших	% ответивших	Среди опрошенных		
			русских	украинцев	татар
Распределить всю сумму поровну	26	4,65%	2,34%	4,84%	6,45%
Распределить каждому по результатам его работы	446	79,9%	81,9%	72,6%	77,42%
Больше должны получать те, кто больше нуждается	62	11,1%	9,94%	14,5%	12,9%

Руководитель (владелец) должен поделить деньги по своему усмотрению	24	4,3%	3,5%	8%	3,23%
---	----	------	------	----	-------

“Ресоветизация” сознания проявилась ярче всего в том, что большинство опрошенных крымчан, как русских, так и украинцев (!), связали политическое будущее полуострова с Россией.

Какое политическое будущее вы считаете предпочтительным для Крыма?

Варианты ответа	Количество ответивших	% от числа ответивших	Среди опрошенных		
			русских	украинцев	татар
Войти в состав Российской Федерации	378	67,7%	75,44%	61,3%	41,9%
Остаться в составе Украины	108	19,35%	12,28%	33,9%	25,8%
Получить независимость	38	6,8%	7,6%	3,2%	9,6%
Другое	34	6,1%	4,7%	1,6%	22,6%

Вполне ожидаемым результатом стал тот факт, что среди русских респондентов процент ориентированных на “историческую родину” был значительно выше. Тем не менее, если вспомнить, что 1 декабря 1991 г. в референдуме 54% населения Крыма и около 43% севастопольцев проголосовало за независимость, то прослеживается явная тенденция разочарования в политическом курсе украинского правительства. Показательно, что даже среди этнических украинцев – жителей города большинство предпочло включенность полуострова в состав РФ. Возможно, такая ситуация была вызвана недовольством линией Л. Кучмы и произошедшая “оранжевая революция” изменила положение, что выяснится после повторного анкетирования населения в 2006 г.

Тем не менее, эти цифры можно проинтерпретировать и в том смысле, что в иерархии идентичностей национальная (в том числе, украинская) и крымская идентичности не являются равноценными для жителей региона. Когда респондентам (по тесту М. Куна) было предложено ответить на вопрос: “Как в первую очередь вы бы оха-

рактизовали себя? Кем вы себя ощущаете прежде всего?”, причем они могли выбрать не более двух из предложенных вариантов ответов (“Гражданин Украины”, “Житель Крыма”, “Житель своего города/деревни”, “Представитель той или иной профессии (студент)“, “Представитель той или иной национальности”, “Верующий той или иной конфессии (православный, мусульманин и т.д.)”, “Человек, имеющий определенные политические убеждения (коммунист, либерал и т.д.)”, “Мужчина/женщина” и др.), *самая высокая интенсивность была зафиксирована именно у крымской идентичности* (ее выбрали 250 человек или около 45% опрошенных). Данный факт трудно переоценить: несмотря на обострение этнических проблем, население многонационального региона ощущает себя как единую общность, что является объективной предпосылкой для предотвращения серьезных этнических конфликтов и формирования толерантности в этнонациональных вопросах.

Разумеется, все идентичности контекстуальны: на дискотеке человек ощущает себя, прежде всего, мужчиной (женщиной) и представителем определенной возрастной группы, на митинге – носителем тех или иных политических убеждений, а при общении с родней – сыном (дочерью) своих родителей. Возможно, сам факт заполнения анкеты тоже создал для респондентов ситуацию, когда та или иная идентичность стала представляться более значимой. Тем не менее, хотя данные и нельзя считать объективными, интересно субъективное приписывание себе той или иной идентичности как первостепенной. Показательно, что *восприятие себя как крымчанина “обошло” по показателям все остальные идентичности*, даже гендерную. Показатель же национальной идентичности хотя и высок, но вдвое ниже (около 20%).

Уточняющим место национальной идентичности стал следующий вопрос анкеты (*Смотри на стр. 137*):

Полученные данные показывают, что наименьшее значение национальная принадлежность имеет для украинцев, которые ощущают себя “титულიной” нацией на полуострове. Русские, в силу сходства своего образа жизни, поведения и т.п. с образом жизни, поведением украинцев, так же не придают решающего значения национальности. Но ситуация коренным образом меняется, когда речь

заходит о респондентах-татарах, – более половины из опрошенных никогда не забывают, членом какой национальной группы они являются, то есть национальная идентификация у них носит базовый характер. Очевидно, что стимулирование других идентичностей (гражданской, прежде всего) у этой группы крымского населения является единственным способом предотвращения конфликтов на этнической почве.

Какое значение для вас имеет ваша этническая (национальная) принадлежность?

Варианты ответа	Количество ответивших	% от числа ответивших	Среди опрошенных		
			русских	украинцев	татар
Я всегда помню, что член своей этнической группы, человек определенной национальности	132	23,7%	21,6%	16,1%	51,6%
Для меня этническая (национальная) принадлежность не имеет существенного значения	274	49,1%	48%	58%	38,7%
Это зависит от ситуации	152	27%	30%	25,8%	9,6%

Одной из наиболее интересных задач исследования стало выявление взаимосвязей между этнической принадлежностью и социальным статусом, доходом, властным ресурсом этнической группы и ее представителей. Украина является правовым государством, поэтому речь шла о наличии или отсутствии неформальной дискриминации по национальному признаку (формальной занимаются юристы). Более того, меня интересовали представления о неравенстве, закрепленные в мифологемах, поскольку анализ данных, полученных многими независимыми исследователями, свидетельствовал, что национальность (в отличие от языка) не является в современной Украине условием жизненного успеха. В частности, не было выявлено взаимозависимости между национальной принадлежностью и уровнем дохода респондентов. Тем не менее, реальность и ее отражение в сознании людей могут сильно отличаться друг от друга, а

согласно теореме Томаса, если люди воспринимают ситуацию как реальную, то она может стать реальной по своим последствиям. Поэтому респондентам был предложен следующий вопрос:

У людей каких национальностей в современном Крыму больше возможностей? (кол-во опрошенных)

	<i>Не знаю, нет ответа</i>	<i>Не зависит от национальности</i>	<i>У татар</i>	<i>У русских</i>	<i>У украинцев</i>	<i>Другой ответ</i>
Занять высокий пост в органах власти	58	232	28	62	158	20
Получить хорошо оплачиваемую работу	44	334	20	64	72	24
Открыть свое дело	34	374	38	46	42	24

В целом, результаты ответа на этот вопрос показывают, что большая часть респондентов не прослеживает прямой зависимости между жизненным успехом и национальной принадлежностью. Тем не менее, если положение дел в бизнесе видится таковым для 67% опрошенных, то занятие высокого поста в органах власти не связывают с национальностью лишь 41,6%, а 28,3% считают украинскую идентичность способствующей государственной карьере. Полученных данных явно недостаточно для того, чтобы говорить о различии между номинальной и реальной идентичностью⁶. Именно поэтому планируется предпринять еще одно исследование текущей этнонациональной и социальной ситуации в Севастополе и Крыму, для чего разрабатывается анкета, позволяющая произвести анализ как социальных потребностей существующих национальных групп, так и степени их удовлетворенности.

Но уже полученные сведения позволяют сделать ряд выводов и предположений.

Во-первых, долгий опыт многонациональной истории Крыма является фактором, гармонизирующим этнонациональные отношения в регионе. “Этническая плотность”, как было показано в ряде исследований (например, Reich & Purbhoo, 1975; Ziegler, 1980;

Wagner & Zick, 1995 и др.), напрямую связана с предпочтением социального разнообразия. Тем не менее, этот запас не безграничен и может быть достаточно быстро исчерпан (недаром отношения в регионе были оценены большинством “как внешне спокойные, но внутренне напряженные”):

1. при возникновении экономических трудностей (в Крыму практически отсутствует средний класс, являющийся естественным стабилизатором социальных отношений. По данным анкеты, 36% опрошенных считают, что их материальное положение за последние 10 лет ухудшилось, а ежемесячный доход у 35% респондентов чрезвычайно низок и приблизительно равен 100 долларам США в месяц);

2. в случае непринятия властями адекватного решения по проблеме двуязычия в регионе;

3. в ситуации резкого прироста численности татарского населения (согласно теории Taylor & Moghaddam, 1994 этническая враждебность при отсутствии целенаправленных гармонизирующих мер между членами явно различающихся между собой групп может быть выражена как криволинейная (\cap) зависимость от количества межэтнических контактов, достигающая своего максимума в случае сопоставимости численности различных этнокультурных групп).

Во-вторых, косвенно подтвержденной гипотезой является смещение интересов представителей русского сообщества данного региона в процессе национальной идентификации из сфер культурной и психологической в сферу государственно-политическую и социально-экономическую. По сути, сама национальная идентификация становится процедурой идеологического сплочения группы. В-третьих, в условиях численного доминирования русская диаспора как в Севастополе, так и в Крыму в целом приобретает черты и особенности, которые не укладываются в “классическую” модель диаспоры (что проявляется, прежде всего, в динамике авто- и гетеростеротипов).

¹ См.: Статистический сборник за 2002 год. – Севастополь: Государственный комитет статистики Украины, 2003. – С. 159.

² Впервые этнические группы как одно из полей стратификации стали рассматриваться О.И. Шкартаном.

³ Stephen Rapawy, 1999. Ethnic Reidentification in Ukraine. IPC Staff Paper No. 90. Washington, DC: U.S. Bureau of the Census.

⁴ Дробижева Л.М. Социальные проблемы межнациональных отношений в постсоветской России. – М.: 2003. – С. 65.

⁵ См.: Статистический сборник за 2002 год. – Севастополь: Государственный комитет статистики Украины, 2003. – С. 159.

⁶ Номинальная идентичность возникает в результате приписывания индивида к общности извне и изнутри, реальная – имеет практические последствия.

Микола Геник

ПОШУК РОЗУМІННЯ В ПИТАННІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО РОЗМЕЖУВАННЯ У КОНТЕКСТІ ГЕЛЬСІНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

Питання польсько-українського післявоєнного кордону становило одну з найважчих проблем Центрально-Східної Європи у період біполярності і розглядалося у контексті примирення народів регіону, возз'єднання Німеччини, боротьби з тоталітаризмом і радянським експансіонізмом. Передумовами досягнення польсько-українського порозуміння у справі кордонів були певні зміни міжнародної ситуації середини 1970-х років, які проявилися у новій східній політиці ФРН, відмові від німецького реваншизму і визнанні існуючих кордонів у підписаних канцлером В.Брандтом договорах з ПНР, ЧССР і СРСР та закріпленні принципу непорушності повоєнних кордонів у Підсумковому акті Наради з питань безпеки і співробітництва у Європі (Гельсінкі, 1975 р.). Немаловажне значення мали також незворотні зміни національної структури населення спірних територій, прихід у політику діячів нового покоління та діяльність ряду публіцистів і політиків, спрямована на визнання існуючих повоєнних кордонів. Важливим фактором, що вплинув на зміну ситуації у країнах Центрально-Східної Європи, була поява організованого опозиційного руху. Зафіксувавши непорушність європейських кордонів та створивши умови для ліберальної еволюції комуністичного режиму, конференція у Гельсінкі дала могутній поштовх справі польсько-українського порозуміння та формування нових реалій у

Центрально-Східній Європі. Після Гельсінської конференції необхідність вирішення проблеми кордону диктувалася потребою інтенсифікації співпраці визвольних рухів на еміграції та посилення опозиційних рухів у ПНР та УРСР.

Тематика формування польсько-українського кордону достатньо глибоко розкрита в науковій літературі¹. Однак практично відсутні публікації про стан проблеми у двосторонніх відносинах у період геополітичних трансформацій другої половини 80-х – початку 90-х років, що і є завданням цієї публікації.

Загалом у зазначений період у польській політичній думці розглядалося 4 основні варіанти вирішення проблеми кордону: ревізіонізм, федералізація чи лібералізація, непорушність та пролонгація проблеми для розв'язання у період після отримання незалежності. При цьому більшість опозиційних середовищ, ґрунтуючись на поглядах споріднених еміграційних об'єднань, не мала чітко розробленої концепції у питаннях кордонів, перебувала на стадії її розробки та коливалася між кількома варіантами.

Принцип ревізіонізму передбачав перегляд лінії кордону, сформованої Ялтинською і Потсдамською конференціями та наступними договорами між ПНР і СРСР та УРСР. Концепцію ревізії умов Ялтинської конференції відстоював польський еміграційний уряд в Лондоні та опозиційні середовища, які перебували на позиціях легітимізму та націоналізму, зокрема, групи “Samostanowienie”, “Zamek” та інші. Їхні погляди знаходили визнання частини польського суспільства, переважно на емпіричному рівні політичної свідомості. Одночасно слід погодитися з думкою дослідника проблеми професора А.Фрішке про те, що вони не мали значної підтримки і не відігравали помітної ролі в середовищі політичної еліти.

Варіант пролонгації та відкладення проблеми на вирішення після здобуття незалежності був найменш розробленим. До нього схилилися як деякі прихильники ревізіонізму, так і прихильники непорушності кордонів. Певною мірою варіант пролонгації був вигідним маневром для тих політиків, які усвідомлювали необхідність зміни позицій, однак остерігалися осуду громадської думки частини своїх суспільств. Загалом серед польської політичної еліти на середину 1970-х років визріло розуміння незворотності втрати Східних

земель, однак політична свідомість еміграційного суспільства не дозволяла відкрито висловлювати нові погляди.

Відкладення проблеми кордонів на остаточне вирішення у період після отримання незалежності було платформою, на якій погоджувалися еміграційні уряди УНР і Польщі. Зокрема, такої домовленості було досягнуто на зустрічі прем'єра Т.Леонтія з президентом С.Островським та прем'єром А.Урбанським 3 квітня 1976 р. у Лондоні. Пізніше прем'єр К.Саббат пояснював, що відмова від східних земель була неможливою для польського уряду і практично нічого українцям не давала, оскільки в тих умовах це була б відмова на користь Росії, а не України². Міжурядова польсько-українська декларація, підписана 28 листопада 1979 р. у Лондоні, була витримана у досить туманних тонах і оминала проблему кордону. Стосовно цього “Українське Слово” у своїх коментарях стверджувало, що “немає жодного значення теоретичний спір про майбутні польсько-українські кордони. Їх на практиці вже вирішили в Польщі чільні діячі молодой польської опозиції, які стали на становищі сучасного статус-кво, коли йдеться про кордони між Україною і Польщею”³.

Проекти вирішення проблеми кордонів шляхом федералізації та лібералізації регіону розроблялися на еміграції ще з 1940-х років, проте їхня популярність у період, який розглядається, значно знизилась. Однак у 1970 – 80-х роках проявляється тенденція до того, що концепція федералізації, яка передбачала перетворення кордонів з міждержавних на адміністративні, поступається концепції лібералізації кордонів, тобто максимальному спрощенню перетину та гарантуванню прав національних меншин при збереженні попереднього статусу кордонів. Певним прикладом у цьому служили кордони між західноєвропейськими державами.

На зустрічі зі студентами краківських університетів 25 червня 1987р. лідер Конфедерації Незалежної Польщі (КНП) Л.Мочульський переконував аудиторію у необхідності відмови від претензій на повернення лінії ризького кордону, що створить передумови для лібералізації та демократичних змін у макрорегіоні. Лідер КНП вважав, що слід надати право всім депортованим і виселеним полякам чи українцям повернутися на попереднє місце проживання, хоча передбачав, що після 40-річного вигнання тільки невеликий відсоток

скористається цим правом. Виступаючи прихильником незалежності України, Л.Мочульський пропонував розв'язати проблему розмежування шляхом відкритості кордонів. "(...) Мусимо визнати справедливі кордони між нами, тобто згідно з волею людей, які проживають у даному пункті – етнографічні кордони. Тільки це повинні бути пропускні кордони. Навіть якщо біля Польщі існуватиме якась незалежна українська і литовська держава, то Україна ніколи не буде для нас закордоном і навпаки – Польща не буде ніколи закордоном для України, хоч би це були дві різні держави". Афористично проблема кордонів Л.Мочульським була сформульована наступним чином: "Якщо хочемо повернутися до Львова, мусимо відмовитися від Львова"⁴.

Особливо важливе значення під впливом діяльності колективу "Kultury" мало зародження і зміцнення концепції непорушності кордонів у поглядах польської опозиції після Гельсінської конференції. Проголошені паризькою "Kultura" ідеї проникали до Польщі і мали там відгомін. У численних інтерв'ю, зокрема, з автором цієї статті, Є.Гедройць підкреслював, що одним з найбільших досягнень "Kultury" стало переконання польського суспільства про необхідність нормалізації відносин зі східними сусідами навіть за ціну відмови від Львова на користь України і від Вільна на користь Литви⁵.

Польський опозиційний рух, виходячи з необхідності координації антитоталітарної боротьби з іншими народами та визнаючи незворотні зміни національної структури населення спірних територій, пропонував застосування принципу *uti possidetis*. Зокрема, у травні 1976 р. програма Польського Незалежницького Порозуміння стверджувала, що східним сусідом Польщі є не Росія, а Україна, Білорусія і Литва.

Виражаючи підтримку ідеї незалежності східних сусідів, ПНП відмовлялася від територіальних претензій на Львів і Вільно, незважаючи на те, що ця втрата була і залишиться болісною. Проблема розмежування пропонувалося вирішувати у площині відкритості кордонів. "Вимагаємо від усіх урядів, які будуть реалізовувати владу на колишніх територіях Речіпосполитої, територіях, відірваних від неї шляхом зовнішніх рішень, які не затверджувалися жодним

із зацікавлених народів – щоб гарантували полякам, які там проживають, рівні права і можливість вільного збереження мови і національної культури. Вимагаємо також, щоб поляки з Польщі мали можливість необмеженого доступу до місць, пов’язаних з історією нашого народу і нашої колись спільної держави”⁶.

У березні 1979 р. видатний польський історик В. Рошковський (під псевдонімом А. Альберт), виражаючи точку зору ПНП, опублікував у “Zeszytach Historycznych” (Париж) статтю про польські східні кордони, в якій стверджував, що через 30 років після здійснення сваволі вимога повернення східних земель є анахронізмом, оскільки жорстока німецька та радянська політика кардинально змінили національну структуру цих земель. Тому він вважав, що Польща не повинна мати територіальних претензій до своїх сусідів, а має прагнути їх демократизації та незалежності⁷.

Подібну позицію займало також люблінське середовище, згруповане навколо часопису “Spotkania”. У 5-му номері декларувалося, що необхідно уникнути суперечки стосовно т.зв. Східних Земель Другої Речіпосполитої, відібрання яких вимагає еміграція зі щораз меншим переконанням. “Виходячи з того, що сучасна Польща є національною державою і що на т.зв. Східних Землях виникли формально національні республіки, що основані на місцевому населенні, яке становитьв них беззаперену більшість, слід ці явища визнати тривалими”⁸. Представник “Spotkań” П.Сглінський на зустрічі Польсько-українського товариства у Парижі зазначив, що репрезентоване ним середовище виступає проти польських і українських спроб ревізії кордонів⁹.

Заснована 11 листопада 1984 р. Ліберально-демократична партія “Незалежність” (ЛДПН) виступила за необхідність негайного і однозначного визнання теперішнього східного і південного кордону Польщі остаточним, залишення Вільна литовцям, а не Литовській РСР, Львова – українцям, а не УРСР, і білоруських територій – білорусам, а не БРСР. Під час дискусії над “Програмними засадами” партії висловлювалася думка, що у цій частині Європи немає справедливих кордонів і кожне конкретне розв’язання кривдить котрись зі сторін. Тому пропонувалося передати Литві, Білорусії і Україні колишні польські східні окраїни, зокрема околиці Вільна і Львова на

основі суверенного польського рішення, а не внаслідок ялтинського диктату Великої Трійки¹⁰.

До принципу непорушності кордонів схилилося також середовище журналу “Obóz”. Згідно з інформацією Я.Маліцького, великої дискусії стосовно кордонів у редакції не велося, загалом визнавала-ся позиція Є.Гедройця. Очевидною була також розбіжність з лондонським урядом у справі кордонів¹¹. На обкладинці 4-го номера “Obozu” було поміщено карту регіону ЦСЄ, яка, очевидно, виражала бачення майбутнього колективом журналу. Публіцисти “Obozu” не планували перегляду кордонів у посттоталітарний період, однак передбачали об’єднання Східної і Західної Німеччини, Румунії та Молдавії, збереження цілісності Чехословаччини і Югославії, дезінтеграцію СРСР та появу незалежних України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії та Московської держави¹².

Кілька разів польська опозиція проголошувала колективні звернення чи декларації, в яких висувалася ідея непорушності кордонів. Зокрема, в 1985 р. у “Ялтинському зверненні”, вимагаючи ревізії принципів Ялтинської системи, стверджувалося визнання існуючих кордонів¹³.

Значного розголосу набула спільна декларація шести опозиційних організацій, особливо активних у розгляді питань східних сусідів. 16 грудня 1984 р. у Варшаві організація “Свобода – Справедливість – Незалежність”, політичний рух “Визволення”, ЛДПН, видавництво “In Cogore”, політична група “Воля” та група часопису “Niepodleglosc” – виступили із “Пропозицією спільної позиції щодо польсько-українського, польсько-білоруського та польсько-литовського кордону”. У декларації стверджувалося, що територіальні конфлікти багаторазово ділили, сварили і загрозливо ослаблювали як поляків, так і українців, білорусів та литовців. Єдиним способом подолання таких конфліктів вважалося збереження теперішніх кордонів. “Це відповідає найбільш життєвим геополітичним інтересам наших народів, які борються за свободу. Будемо прагнути, щоб згаданий принцип був взаємно підтверджений національними представництвами”¹⁴.

Згадані опозиційні політичні організації звернулися до Президії Конференції українських політичних партій і організацій (КУППО)

з пропозицією припинити суперечки у справі кордонів та визнати існуючі кордони. У відповіді КУППО у травні 1986 р. зазначалося, що “ми свідомі факту, що визначення теперішніх кордонів було результатом порозуміння учасників нещасної Ялтинської Конференції і це не є виявом волі наших народів. Визнаючи однак теперішній стан як реально існуючий факт, заявляємо наше принципове твердження, що ніхто в світі не має права вирішувати проблеми кордонів наших держав, крім наших народів і вибраних ними державних органів у наших вільних і суверенних державах”¹⁵.

Активізація польсько-українського діалогу дала змогу досягнути у березні 1987 р. у Парижі домовленості між КУППО, з одного боку, та ЛДПН і організацією “Свобода–Справедливість–Незалежність”, з другого. Згадані контрагенти у своїй заяві відзначали, що не маючи можливості розв’язувати питання кордонів у правовому аспекті, вони вважають, що існуючі кордони повинні бути збережені між майбутніми незалежними українською і польською державами. Всі історичні умови та міжнародні конвенції, які стосувалися польсько-українських відносин, мають втратити силу. Визнання існуючих кордонів кваліфікувалося як необхідна умова польсько-української співпраці у боротьбі за незалежність. Сторони зобов’язувалися до поборювання у своїх середовищах тенденцій до територіальних претензій щодо партнера, виступали за толерантну політику стосовно національних меншин та висловлювали надію, що майбутні польський і український парламенти, обрані шляхом вільних виборів, також визнають існуючі кордони¹⁶.

У відповіді на запитання анкети “Віднови” Пйотр Маркович стверджував, що непорушність кордону є необхідним компонентом польсько-українського порозуміння та спільної боротьби проти радянського поневолення. “Неможлива розмова, а тим більше союз з українцями тих поляків, які прагнуть до включення до вільної Польщі українських земель зі Львовом, оскільки це є прагнення до реалізації планів Сталіна, який задумувався, чи не краще дати полякам Львів, щоб таким чином назавжди порізнити поляків і українців і не допустити польсько-українського порозуміння проти панування Москви над обома народами”. Проаналізувавши історію спірних теренів, П.Маркович дійшов висновку, що “українці можуть висувати

більш обґрунтовані аргументи, ніж поляки, вимагаючи відкоректування теперішнього східного кордону, але на зменшення ПНР”. Загальне резюме зводилося до того, що оскільки поляки і українці не мали впливу на формування сучасного кордону, а від часу її створення минуло понад 40 років і права на території з обох боків кордону отримали проживаючі там нові покоління поляків і українців, які там проживають, прагнення до коригування лінії розмежування є небажане і небезпечне, особливо на початку польсько-українського діалогу, що зароджується і готує в перспективі укладення політичного союзу¹⁷.

Після виборів 1989 р. польська опозиція дістала можливість впливу на формування державної політики. Г.Костжева, який представляв часопис “Nowa Koalicja”, виклав наступні принципи курсу у справі кордонів: “Визнання територіального status quo, тобто взаємна відмова від територіальних претензій, у т.ч. посередніх вимог, наприклад, вимог територіальної автономії (...) По-перше теперішні кордони в принципі збігаються з етнічними, по-друге, будь-який сумнів щодо кордонів відкрив би справжню скриньку Пандори зі всіма наслідками також для польських західних кордонів. Повна повага прав національних меншин з обох боків кожного кордону. Прагнення до відкритості кордонів (...), вільний рух людей, інформації та ідей залишається нашою метою”¹⁸.

Делегація польської опозиції взяла участь у роботі I Установчого з’їзду Народного Руху України. У своєму виступі А.Міхнік висловлювався за відкритість кордонів¹⁹. Певний дисонанс спричинило оформлення актового залу Київської Політехніки гербами українських земель, у т.ч. Закерзоння, що було сприйнято польською делегацією як певна непослідовність української опозиції у справі кордонів²⁰. Під час I з’їзду НРУ було досягнуто домовленості про зустріч українських і польських парламентаріїв, яка відбулася у Яблонній під Варшавою 4 – 5 травня 1990 р. Опозиційні депутати на цій конференції висловилися у справі кордонів за непорушність і відкритість та толерантну політику стосовно національних меншин²¹. Проблема кордонів дискутувалася під час двох турів польсько-українських переговорів (Київ, 27 – 28.01.1992; Варшава, 9 – 12.03.1992) при підготовці рамкового двостороннього договору. Під

час другого туру було парафоровано текст договору із підтвердженням принципу непорушності кордонів²².

Підписання 18 травня 1992 р. у Варшаві польсько-українського договору про добросусідство, дружні відносини і співпрацю зафіксувало непорушність міждержавного кордону та визнання права національних меншин на збереження, вираження і розвиток своєї тожності²³. У ст. 2 договору декларувалося, що “Сторони вважають за непорушний існуючий та нанесений на місцевості кордон між ними і підтверджують, що не мають жодних територіальних претензій та не висуватимуть таких претензій у майбутньому”²⁴.

Гельсінський процес сприяв розв’язанню багатьох проблем політичної модернізації регіону Центрально-Східної Європи. Під його впливом протягом періоду 1975 – 1991 рр. спостерігалася тенденція ослаблення табору ревізійністського підходу та паралельного посилення прихильників застосування принципу непорушності кордонів. Зазначені фактори сприяли цивілізованому вирішенню складних міжнаціональних проблем та досягненню порозуміння між незалежними Польщею та Україною стосовно проблем міждержавного кордону. Еволюція польсько-українського порозуміння в справі кордонів поряд з іншими факторами сприяла позитивним міжнародним змінам у Центрально-Східній Європі, подоланню тоталітаризму, демократизації регіону, розпаду ОВД і СРСР та становленню нових геополітичних реалій.

¹ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2002. – С. 609; Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168 с.; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – 430 с.; Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 6–13; Когут І. Українсько-польські етнічні кордони: історія та політика // Розбудова держави. – 1994. – № 10. – С. 60–63; Ольшанський Т.А. Формування українсько-польського кордону // Ї. – 1998. – № 12. – С. 128–137.

² Tarka K. Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie 1945-1990.- Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2003.- S. 269.

³ Українсько-польська декларація // Українське Слово.– Париж, 1980.– Ч.1992.– 27 січ.– С.3.

⁴ Інтерв'ю з проф. В.Мокрим, Краків, 28.02.2004; Kwestia niepodległości jest sprawą jakości naszej polityki. Wystąpienie Leszka Moczulskiego na spotkaniu ze studentami wyższych uczelni krakowskich w kościele oo Dominikanów w Krakowie w dniu 25.VI.1987 r. // Opinia krakowska: Pismo II Obszaru Konfederacji Polski Niepodległej.– Nr 34.– Kraków, 1987.– S. 1–5; Wschodnie granice Polski. Fragmenty wypowiedzi L.Moczulskiego podczas dyskusji // Opinia krakowska: Pismo II Obszaru Konfederacji Polski Niepodległej.– Nr 34.– Kraków, 1987.– S. 6–7; Przytaczamy fr. wypowiedzi Leszka Moczulskiego dotyczącej kwestii stos. polsko-ukraińskich // Świt Niepodległości. Pismo grupy afiliowanej przy KPN.– 1986.– N 2. – S. 3–5.

⁵ Les Archives de l'Institut Litteraire a Paris (AILP).– Coupures de presse (CP).– 1979.– Vol.1.; 1986.– Vol.2.; Інтерв'ю з Є.Гєдройцем, Мазон–Ляфіт, 18. 09. 1999.; Wywiad “Biuletynu Informacyjnego” KSS “KOR” z Jerzym Giedroyciem // Dziennik Polski.– 1979.– 25 styc.; “...Nasza rola jest ogromna”. Wywiad z Jerzym Giedroyciem // Biuletyn Dolnośląski.– 1986.– N 6(74).– Październik-listopad-grudzień.– S. 7; Radio Wolna Europa.– 27.10.1986.

⁶ Polskie Porozumienie Niepodległościowe // Kultura.– Paryż, 1976.– N 7-8.- S. 108; Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie; Program Polskiego Porozumienia Niepodległościowego w Kraju // PPN. Polskie Porozumienie Niepodległościowe.– Paryż, 1978.– S. 18–19; Boruta M. Problemy etniczne i polityka. Wybrane zagadnienia w opiniach środowisk niezależnych. Ludzie–Partie–Czasopisma.– Kraków: Towarzystwo Pomost, 2000.– S. 6; AILP.– CP.– 1976; 1978.– Vol.1; Галасы з таго съвету й з гэтага // Зважай. Часопіс Беларускіх Ветеранаў.– Торонто, 1978.– № 2 (10).– Чэрвень.– С.6.

⁷ Albert A. Wschodnie granice Polski // Zeszyty Historyczne.– Nr. 53.– 1979.

⁸ Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie.

⁹ Михальчук В. “Споткання” в Парижі // Українське Слово.– Париж, 1981.– № 2055.– 12 квітня.– С. 2.

¹⁰ Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie.

Boruta M. Op. cit.– S. 10–11.

¹¹ Інтерв'ю з Я.Маліцьким, Варшава, 26.07.2004.

¹² Obóz.– В.м.: Drukarnia im. Balyśa Gajauskasa.– 1982.– № 4.– Styczeń-luty.– S. 85.

Obóz.– В.м.: Drukarnia im. Balyśa Gajauskasa.– 1982.– № 5.– Marzec-kwiecień.– S. 108.

¹³ Apel Jałtański // Niepodległość. Miesięcznik Polityczny Liberalno-Demokratycznej Partii “Niepodległość”.– 1985.– N 37–38.– S.II.

¹⁴ Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie; Do Braci Ukraińców, Białorusinów i Litwinów! Propozycja wspólnego stanowiska wobec granicy polsko-ukraińskiej, polsko-białoruskiej i polsko-litewskiej // Nowa Koalicja.– N2.– 1984.; Markowicz P. Granice // Zomorzadność.– Kraków.– 1988.– N157.– 4 marca.– S.4; Спільна заява // Самостійник. Вісник українського незалежного слова.– 1986.– Вип. 4–5.– С.3.

¹⁵ Komunikat Konferencji Ukraińskich Partii i Organizacji Politycznych w kwestii stosunków polsko-ukraińskich // Obóz.– B.m.: Wydawnictwo CDN.– N13.– 1987.– S. 97; Становище КУППО до українсько-польських взаємин // Самостійник. Вісник українського незалежного слова.– 1986.– Вип. 4–5.– С.5.

¹⁶ Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie; Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Nowa Koalicja.– N 5.– 1988.– S.1; Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Niepodległość. Pismo Liberalno-Demokratycznej Partii.– N.14.– Maj 1988.– S.6; Wspólne oświadczenie polsko-ukraińskie // ABC.– N 6.– 1988.– S. 128; Archiwum prywatne P.Kazaneckiego w Warszawie. Teczka “Ukraińscy studenci. Rada przy ZSP”.; Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński.– N 5–6.– 1987.– S.2; Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Zamek. B.m.: Wydawnictwo Oleandry. – N 3.– Luty 1989.– S. 51–52.

¹⁷ Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie; Markowicz P. Granice // Zomorzadność.– Kraków.– 1988.– N 157.– 4 marca.– S.4.

¹⁸ AILP.– CP.– 1989.– Vol. 4; Zanim będziemy Europą. Z Grzegorzem Kostrzewą rozmawia Jerzy Stankiewicz // Tygodnik Polski.– Warszawa, 1989.– № 35.– 27 sierpnia.

¹⁹ AILP.– CP.– 1996.– Vol. 2.– K. 319; Прядко В. Час на актуальні українські теми. Інтерв’ю з Адамом Міхніком // Наше Слово.– Варшава, 1996.– № 20.– 19 травня.– С.1.

²⁰ Інтерв’ю з В.Мокрим, Краків, 28.02.2004.

²¹ Інтерв’ю з Б.Бердиховською, Варшава, 9.10.2003; AILP.– CP.– 1990.– Vol. 3; Потічний П. Зустріч українських і польських парламентаріїв // Сучасність.– 1990.– № 9.– С. 126.

²² Jędraszczyk K. Kalendarium stosunków polsko-ukraińskich w latach 1991-2003 // Sprawy Wschodnie.– 2003.– № 2–3.– S. 148.

²³ AILP.– CP.– 1992.– Vol. 2.– K. 357; Polish-Ukrainian Treaty // Radio Free Europe. Polish Broadcasting Department. Program title: Facts and Views No. 359. 19 May 1992.

²⁴ Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy // Kukułka J. Traktaty sąsiedzkie Polski

odrodzonej.– Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1998.– S. 219.

Bonusiak W. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1990-1996 // Polska i Ukraina po II wojnie światowej.– Rzeszów: Wydawnictwo WSP, 1998.– S. 327–328.

Т. Гринюк

ЕТНОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В системі сучасних суспільно-географічних досліджень розширюють сферу свого впливу політико- та етно-географічні наукові розробки, що дозволяють вивчати об'єкти комплексно та багатоаспектно. До таких об'єктів належать суспільні конфлікти, що супроводжують розвиток людства протягом всієї історії його існування. Політико-географічна наукова сфера дозволяє вивчати суспільні конфлікти у різновекторних системах комплексно, з урахуванням опосередкованого впливу низки просторових чинників. Цивілізаційний чинник, зокрема, можна розглядати як похідну певного етапу розвитку, що виконує супроводжувальну функцію. Одночасно, цивілізаційний чинник, як фактор розвитку, може прискорювати або гальмувати поступ політичних процесів в залежності від того, наскільки одно напрямленими будуть траєкторії логіки їх суспільного прояву та системи буття.

Дослідженнями аспектів прояву політико-географічної сфери у її множинному науковому форматі займається низка наукових напрямків та окремих наук, що мають відношення до її різних циклів. Суспільно-географічний науковий цикл має у своєму арсеналі політичну географію та етнографію, що безпосередньо переймаються дослідженнями даної проблематики. В той же час, гострота сучасної етнополітичної ситуації у багатьох державах світу, в тому числі й у державах транзитивної економіки, до яких належить Україна, вимагає комплексності та багатоаспектності у дослідженнях. Відтак, існує залежність по системі прямих і зворотних зв'язків між різними науковими напрямками.

Серед них виділяється в першу чергу етнополітика, геополітика та політична наука (політологія), що розкривають різні аспекти та масштаби змістовно цілісного об'єкту – сучасної етнополітичної ситуації в державах світу. З ними політична географія та етнографія узгоджуються категоріально та змістом певних аспектів. Важливість даних напрямків суспільної географії визначається, перш за все гострою необхідністю обґрунтування політичних та етнополітичних процесів у світі не лише загалом, за їх фактичною констатацією, а й з намаганнями пояснення впливової, іноді визначальної дії просторових чинників.

Сучасний етап суспільно-політичного розвитку глобальної геосистеми розкриває новітні тенденції, що формуються під впливом зіткнення геополітичних, етнополітичних та політико-географічних інтересів не лише держав транзитивної економіки, як нових суб'єктів в системі глобальних відносин, а й інших різнорангових регіональних фігурантів.

Таким є політико-географічні об'єкти, що несуть в собі ознаки суспільно-політичного конфлікту, як то: територіальні претензії (конфлікт з приводу території), зіткнення певних майнових інтересів, міжрасові, міжетнічні та між кастові конфлікти, етноконфесійні протиріччя, конфлікти ідеологічного змісту (в той же час ідеологію можна розглядати як трансформовану форму релігії) тощо. Серед таких об'єктів – території з невизначеним міжнародно-правовим статусом, спірні території, існування яких не узгоджено з нормами міжнародного права, незаконно окуповані, підопічні території, самопроголошені держави, що не існують “де-юре” тощо. Більш детальне дослідження вищезгаданих об'єктів дозволяє встановити першопричини їх проблемності, що криються не лише у політичній площині. Тривалість та складність процесів самовизначення таких об'єктів, їх державної ідентифікації, спірність процесів державотворення в окремих з них перетинаються з низкою таких супутніх суспільно-географічних особливостей як економічні інтереси, вплив соціального та ресурсного чинників, електоральна структура населення тощо.

В світлі сучасних тенденцій розвитку самої геосистеми та її наукової бази постає потреба долучення вказаних суспільно-геогра-

фічних напрямків до об'єктивної оцінки етнополітичного середовища держав з подальшим прогнозом його розвитку. Для “умовно” стабільних регіонів та держав світу актуальним залишається сектор електоральної поведінки населення, що знаходить відображення у розділі “електоральна географія”.

Особливо актуальним на передодні парламентських виборів це питання залишається для України. Структура політичних симпатій та антипатій населення лише підтверджує припущення про наявність кореляційного зв'язку між ними та існуючими протиріччями і суспільними конфліктами, що можуть виникнути на підґрунті етнонаціональних, етноконфесійних проблем, пов'язаних з прагненням національних меншин та неконсолідованих етнічних груп до самоідентифікації.

В науковому руслі української політичної думки вищезгадані питання опрацьовані досить слабо, особливо в аспекті електоральної географії.

Відтак, констатуємо значні перспективи щодо міждисциплінарної взаємодії у площині перетину політико-географічних, геополітичних, етнополітичних, етноконфесійних та електоральних аспектів сучасного етапу суспільного розвитку, спроектованого на географічні об'єкти (території) різного ієрархічного рангу (держави, регіони, адміністративні одиниці, субрегіони, світ).

Дослідження просторових закономірностей через існуючу можливість пояснення їх впливу та виявлення і усунення політичних і етнічних “вододілів” виступають важливою передумовою об'єднаних національних процесів в державах світу та мають сприяти консолідації українського суспільства зі збереженням його етнічної самобутності та усвідомленням національної ідентичності.

Таким чином, етнополітична ситуація є важливим симбіотичним об'єктом сучасної суспільно-географічної науки. Її стан та ступінь дослідженості, нажаль, не відображає всієї глибини політико-етнографічних процесів, що постійно розвиваються та видозмінюються, набуваючи при цьому якісно нових рис. Відтак, перспективність даного типу досліджень не викликає заперечень, а системні міжпредметні наукові зв'язки лише посилять зв'язки ефект сприйняття та суспільно-корисну значимість дослідження у розвитку процесів, що

визначають формат етнополітичної ситуації в державах світу та в Україні.

¹ Лебедев М.М. Политическое урегулирование конфликтов. Подходы. Решения. Технологии. – М., 1997.

² Миронюк В.М. Електоральна географія регіону (на матеріалах галицьких областей): Автореферат дисертації канд. геогр. наук: 11.00.02 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Л.

³ Політичні партії України напередодні парламентських виборів: стан і тенденції (Аналітична доповідь УЦЕПД)/Національна безпека і оборона. – 2001. - №12. – С.15-60.

⁴ Топічев О.Г. Основи суспільної географії. – Одеса, 2001.

Анастасія Дегтеренко

ЕТНІЧНИЙ ВИМІР ГЕОСТРАТЕГІЇ УКРАЇНИ

Проблеми етнополітики і геополітики достатньо близько стоять одна від одної. Внутрішній взаємозв'язок між цими сферами є органічним. Актуальною проблемою ХХІ століття є, перш за все, політизація етнічності України. З іншого боку сьогодні геополітика розглядається у новому вимірі – співвідношенні глобалізаційних процесів і збереженні національної самобутності¹.

Впродовж останнього десятиріччя як за кордоном, так і в Україні зростає увага до дослідження проблем етнонаціонального розвитку суспільства, відбувається подальша переоцінка досі поширених етнополітичних концепцій і теорій, з'являються нові.

В процесі дослідження проблеми автор спирався на праці “метрів” світової етнологічної та етнополітичної думки Дж. Армстронга, С. Хантінгтона, Е. Геллнера, В. фон Гумбольдта, К. Дойча, Е. Дюркгейма, К. Леві-Стросса, Ф. Фукуями та ін.

В останні роки в Україні також відбулися досить таки жваві дискусії та серйозні переоцінки всередині суспільствознавчих наук стосовно етнонаціонального буття. При цьому поряд з традиційною етнографією утвердилися фундаментальні теоретичні етнологічні дослідження (В. Борисенко, В. Горленко, С. Макарчук,

В. Наулко, А. Пономарьов та ін.). Звертає на себе увагу й те, що протягом 90-х років ХХ ст. в Україні конституювалися як повноправні наукові напрями: етнофілософія (В. Андрущенко, В. Кремень, Ю. Павленко, М. Степико та ін.); етнополітологія (І. Курас, Ю. Римаренко, В. Євтух, О. Картунов, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Пинчук); етносоціологія (А. Орлов, Б. Парахонський та ін.); етнопсихологія (В. Павленко, Т. Рудницька, М. Шульга та ін.); етнокультурологія (С. Вовканич, В. Горський, С. Грабовський, І. Дзюба, М. Жулинський, В. Нічик, В. Танчер, І. Шаблій та ін.), етнолінгвістика (В. Русанівський, О. Тараненко, О. Ткаченко); етноконфліктологія (О. Маруховська, Г. Перепелиця, М. Пірен, А. Пойченко та ін.); етнуетика (В. Пазенок, М. Попович та ін.); етнодемографія (С. Пирожков, І. Прибиткова та ін.).

Одним з перших в Україні досліджень, у якому було зроблено спробу проаналізувати наукові пошуки зарубіжних вчених щодо визначення ролі етнічності як політичного фактора у відносинах між націями, державами і їхніми етнічними групами та у міждержавних відносинах, стала монографія О.М. Майбороди “Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії”²². Автор піддав аналізу різні концептуальні напрями етнополітики, аргументи західних науковців на користь тієї чи іншої та вивів на цій основі ряд закономірностей етнополітичного процесу. На нашу думку, з огляду на процес вироблення концепції етнополітики України, що розтягнувся у часі, інтерпретація науковцем надбань світової етнополітології стоїть нині в колі пріоритетних теоретичних підходів до вивчення даної проблематики.

У працях М. Шульги досліджується цілий комплекс питань, пов’язаних зі становищем національних меншин в Україні, а також міграційними проблемами. Дослідник висловлює думку про можливість поділу національних меншин України за типом свого національного самоусвідомлення на типи: “старі” меншини і “нові” меншини. Наприклад, етнічних росіян дослідник відносить до такої категорії, як “нова суперменшість України” і, зважаючи на їх суттєвий громадсько-політичний вплив в державі, говорить про необхідність особливого підходу до вирішення проблем їхнього національного життя в Україні³.

Однією із сфер дослідження Ю.І. Римаренка було вивчення ролі та місця національних проблем та міждержавних відносин у внутрішньодержавних та в міждержавних зносинах. Результатом осмислення реального стану справ у сфері національних взаємин в Україні став висновок науковця про нагальність потреби розробки ряду спеціальних документів, які б визначили такі національні права, як право на етнічну ідентичність, на вільну національну самоідентифікацію, національно-територіальну і національно-культурну автономію та право на захист від дискримінації за національною ознакою тощо⁴

Науковий інтерес праць М.І. Панчука у контексті даної проблеми полягає передусім в аналізі етносоціальних умов і обставин у процесі творення моделі, яка дозволила б забезпечити рівномірний розвиток національних меншин в середовищі перехідних суспільств посттоталітарного ідеологічного простору⁵. Науковець окреслив коло проблем, вирішення яких є актуальною потребою нинішнього етапу державотворення в Україні.

Важливі аспекти теоретико-методологічних засад етнополітології та етнополітики досліджуються у працях І. Кураса, І. Варзара, В. Євтуха, М. Обушного. У концентрованому вигляді вони найбільш повно викладені у енциклопедичних виданнях “Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії”⁶, “Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри”⁷, “Мала енциклопедія етнодержавознавства”⁸, “Енциклопедія етнокультурознавства”⁹ та інших, підготовлених та виданих за активної участі означених дослідників. Поява таких праць в Україні стала важливим стимулом для подальшого опрацювання теоретико-методологічних проблем національних меншин сучасними дослідниками.

Певний внесок у дослідження проблеми зробили й енциклопедичні та довідкові видання, що були видані в Україні останніми роками. Специфіка цих видань зумовлюється самим жанром енциклопедій, статті яких відбивають найповніші здобутки різних галузей знань у трактуванні того чи іншого поняття. Так, довідник “Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії” за редакції І. Кураса та Ю. Римаренка є важливим джерелом,

що містять узагальнюючу інформацію щодо проблем національного розвитку України.

Актуальною проблемою України є чіткий геополітичний вибір. Полярність та взаємовиключність різних підходів до вибору шляхів розвитку у внутрішній та зовнішній політиці, а головне - відсутність комплексного наукового обґрунтування тих чи інших стратегем розвитку призвели до геополітичної стагнації. Одна з найважливіших причин такої невизначеності - відсутність в Україні належної уваги до геополітичної науки, яка у провідних державах світу визначає обрання повномасштабної стратегії розвитку держави. Найбільш цікавою ця проблема є у вимірі етнонаціональних процесів в Україні.

В ракурсі дослідження даної проблеми найбільш цікавою є “прикладна” геополітика, орієнтована на застосування геополітичних досліджень для практичного вирішення конкретних людських проблем, зокрема, подолання міжнаціонального протистояння, забезпечення національно-культурних, політичних, соціально-економічних прав окремих людей і цілих народів. Цей напрямок, заснований В. де ла Бланшем, існує й донині. До цього напрямку можна віднести праці таких видатних українських мислителів, як М. Драгоманова, Ю. Бачинського, М. Грушевського, М. Міхновського, С. Дністрянського, С. Шелухіна¹⁰.

А процесі розгляду ролі етнічного фактору у забезпеченні геополітичної стабільності України особливого значення набувають національні меншини нашої держави.

Загалом етнічна структура українського суспільства характеризується, з одного боку, безперечним кількісним переважанням корінного автохтонного українського етносу, з другого – багатющою палітрою національних меншин і етнічних груп, які представляють основні мовні сім’ї світу. Обидві обставини засвідчують насамперед “українськість” Української держави, з одного боку, і її відкритість людям з різних частин – з іншого. При цьому, розмаїта етнічна палітра не лише збагачує українське суспільство, але й ставить до кожної зі сторін (відповідно корінного етносу та меншин) взаємні зобов’язання з налагодження оптимальних умов щодо гармонізації міжетнічних взаємин та адекватній інтеграції мігрантів в українське суспільство.

Для України, як і для будь-якої поліетнічної держави, питання національних меншин є перманентно актуальним і потребує постійного вивчення та аналізу.

На сучасному етапі спостерігається зростання ролі національних меншин як важливого політичного фактора внутрідержавних процесів. Національні меншини політично впливають і на зовнішньополітичну діяльність країни, зокрема, залишаючись об'єктом посиленої уваги урядів і політичних сил, які аналізують і відстоюють позицію своїх співвітчизників за кордоном. Своєю чергою, зовнішньополітичні фактори, зокрема, політика окремих держав і політичних лідерів, з якою ідентифікується та чи інша національна меншина, суттєво впливають на діяльність національних меншин.

Термін “національні меншини” почав вживатися порівняно недавно і його розуміння ґрунтується на основі підходів, які пропонують вітчизняні та зарубіжні дослідники, однак виявилось, що більшість етнополітологів, аналізуючи проблему національних меншин, ще не виробили єдиних підходів та оцінок. У науковій літературі дотепер не існує чіткого і сталого тлумачення терміна “національна меншина”.

В основу визначення поняття “національна меншина” покладений комплексний підхід, який включає всі типологічні та видові різновиди, що базуються на загальних критеріях. Зокрема, ми окреслили такі критерії, як кількісний критерій та термін проживання на території держави, критерій неможливого, наявність громадянства, наявність стійких етнічних, релігійних і мовних характеристик, почуття солідарності. В Україні, згідно з законодавством, до “національних меншин” належать групи громадян, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. Це свідчить про те, що більшість критеріїв, які є основними для визначення національних меншин у багатьох країнах світу (чисельність, термін проживання на території держави) не є визначальними в Україні.

У працях Г. Луцишин поняття “національні меншини” тлумачиться як, групи населення, осілі в даній державі, які перебувають у кількісній та фактичній меншості щодо титульної нації або становлять менше 50% усього населення, культивують свою національну

окремішність, відрізняються від більшості громадян своїм етнічним походженням, мовними, культурними або релігійними ознаками, усвідомлюють свою етнічну окремішність¹¹.

Актуальним питанням зовнішньополітичного курсу України на сучасному етапі є інтеграція в політичні та економічні структури Європейського Союзу.

Важливу роль в цих процесах відіграють не лише державні органи, але й громадські організації, вищі навчальні заклади, культурно-просвітницькі товариства і навіть окремі громадяни України. Історична практика засвідчує, що недержавні форми здійснення міжнародного співробітництва більш ефективні і послідовні і не залежать від формальних пріоритетів у сфері зовнішньої політики. У цьому випадку об'єктом здійснення міжнародного співробітництва є народна дипломатія як різновид недержавної, тобто неофіційної форми налагодження міжнародних відносин.

Цікавим є той факт, що перші позитивні результати у визнанні України як держави на міжнародній арені були зроблені завдяки активній підтримці широкого загалу української діаспори та тих країн, етнічні представники яких проживають на території нашої держави.

Мова йде про численні національні меншини, які в умовах розвитку поліетнічного українського суспільства на законодавчому рівні отримали право на вільний національно-культурний розвиток; вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України; брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій тощо.

Проілюструвати це можна на прикладі розвитку грецької національної меншини, більша частина якої, майже 100 тис., мешкає у місті Маріуполі та Північному Приазов'ї.

Рух від епізодичних контактів до доктрини цілеспрямованого співробітництва України та країн ЄС – визначальна тенденція українсько-грецьких взаємозв'язків, у якій Маріупольський державний гуманітарний університет відіграє провідну роль.

Усього за 13 років МДГУ прийняв понад 270 офіційних делегацій. Завдяки плідній діяльності університету у 1996 р. в Маріуполі відкривається Генеральне консульство Грецької Республіки. Історичне

та політичне значення мав офіційний візит в Маріуполь Президента Греції Константиноса Стефанопулоса в грудні 1997 р.

На сучасному етапі зі всього складу грецької делегації, яка відвідала Маріуполь, членами нового уряду Греції є: прем'єр-міністр Греції, голова партії “Нова Демократія” Константинос Караманліс, міністр закордонних справ Греції Петрос Молів'ятіс, міністр Кабінету Міністрів Теодорос Руссопулос, заступники міністра закордонних справ Греції Янніс Валінакіс і Панайотіс Скандалакіс, який займається питаннями грецької діаспори. У жовтні 2004 р. у складі офіційної кіпрської делегації були: директор Добродійного фонду ім. А.Левендіса, професор Вассос Карагеоргіос, член Ради Союзу молоді Кіпру Тасос Япаніс, Андреас Христовідіс та інші¹².

Етнічні процеси відіграють важливу роль в забезпеченні геополітичної стабільності України. Вони дозволяють використовувати потенціал національних спільнот нашої держави у забезпеченні зовнішньополітичних інтересів України. З іншого боку, належна увага та позитивне вирішення проблем існування національних меншин багато у чому забезпечує внутрішньополітичну безпеку країни.

¹ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – С.67.

² Майборода О.М. Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. – К.: Наукова думка, 1993. – С.55.

³Шульга М. Етнічні росіяни – нова суперменшість України // Український часопис прав людини. – 1996. - № 3-4. – С.47.

⁴ Римаренко Ю. Права людини та громадянина, права народів, права етнічних меншин // Український часопис прав людини. – 1996. – № 3-4. – С.37.

⁵ Панчук М. Етнополітична модель розвитку держави. Про концептуальні підходи до її розробки. // Відродження. – 1993. - №5-6. – С.4-6.

⁶ Етнонаціональний розвиток України. Терміни. Визначення. Персоналії. / за ред. Ю. Римаренка та І. Кураса, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького - К.,1993. – 800с.

⁷ Міграційні процеси в сучасному світі / ред. Ю. Римаренка. – К.: Довіра, 1998 – 912с.

⁸ Мала енциклопедія етнодержавознавства / Римаренко та ін. (ред.) НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – 942с.

⁹ Енциклопедія етнокulturознавства / Ю.І. Римаренко, В.Г. Чернець, Ю.С. Шемчушенко та ін.; Інститут держави і права ім.В.М. Корецького. – К., 2000. – 332с.

¹⁰ Хилько М. Геополітика в системі наукового знання // Вісник Київського національного університету ім.Т. Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 2003. - №59-61. - С.168-170.

¹¹ Луцишин Г. Роль національних меншин у зовнішній політиці України // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2000 – Вип. 2. – С. 6-23.

¹² Дегтеренко А. Роль національних меншин у забезпеченні зовнішньополітичних інтересів України на прикладі греків Приазов'я // Сучасні проблеми науки та освіти. Матеріали 6 - ї Міжнародної міждисциплінарної науково – практичної конференції / Міністерство освіти і науки, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, Українська асоціація “Жінки в науці та освіті”, 2005 р., м. Алушта. – С. 116.

Володимир Зінич

РОЗСЕЛЕННЯ Й ОБЛАШТУВАННЯ ДЕПОРТОВАНИХ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячується світлій пам'яті Івана Федоровича Кураса, який у роки економічної скрути молодій Українській державі, обіймаючи посаду віце-прем'єр-міністра України, очолював Республіканську комісію у справах депортованих народів Криму, утворену Постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 1992 р. № 42, на яку покладалися завдання розробки та реалізації комплексних заходів щодо організованого повернення депортованих народів Криму, створення умов їх розселення, працевлаштування, відродження національної мови, культури, звичаїв. Автор цієї статті був членом названої комісії й неодноразово спостерігав, як видатний вчений і державний діяч підходив до розв'язання досить складної соціально-економічної проблеми – політичної реабілітації сотні тисяч депортованих за національною ознакою і повернення їх в Україну.

Повернення, розселення й облаштування депортованих національних меншин на історичну батьківщину стало можливим завдяки демократизації суспільства, розвитку та укріпленню в ньому гуманістичних основ, створення умов для реалізації принципів загальної Декларації прав людини.

Після проголошення незалежної України держава попри всі економічні скрути й негаразди почала відновлювати історичну справедливість. Хоча Україна юридично не несе відповідальності за дії колишньої держави, але, виходячи з гуманних засад, керуючись нормами міжнародного права, намагається повернути знедолених людей в місця, де вони проживали до примусового переселення, облаштувати їх, надати необхідну допомогу.

Офіційні статистичні джерела свідчать: злочинним тоталітарним режимом на початку Другої світової війни з південних регіонів України і Криму було примусово вислано у східні райони СРСР 450 тис. німців, а з Криму в травні 1944 р. депортовано в Середню Азію і Казахстан близько 200 тис. кримських татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар і 11,3 тис. вірмен¹.

Активний процес повернення в Україну народів, які були депортовані під час Другої світової війни, розпочався в кінці 80-х – на початку 90-х рр. минулого століття. Коли на 1.01.1990 р. повернулося понад 100 тис. кримських татар, перед державними органами виконавчої влади постали нагальні проблеми економічного, соціального, етнічного, політичного та гуманітарного плану щодо їх облаштування та інтеграції в українське суспільство.

Складність полягала в тому, що кримські татари, а також болгар, вірмени, греки та німці поверталися хоч у свої рідні місця, але це вже були території, на яких тривалий час проживають інші народи (росіяни, українці та ін.). Місцеве населення остерігалось, що репатріанти претендуватимуть на їхнє житло, роботу, місця в школах, лікарнях та інші важливі життєві ресурси. Тому для здійснення досить масштабного заходу, пов'язаного з поверненням депортованих меншин, слід було підвести наукову базу, розробити програму і вирішити конкретні завдання щодо їх розселення та облаштування.

Наукове забезпечення розселення кримських татар – найчисленнішої групи серед депортованих у 1944 р. з Криму, стало до-

силь складною проблемою, якщо врахувати масштабність й комплексність заходів, стислі терміни його здійснення й відсутність вітчизняного досвіду для створення й реалізації аналогічних програм. Досвід, набутий у післявоєнні роки під час переселення населення у південні області України, не міг бути репрезентативним. Більш того, вирішення цієї проблеми здійснювалося в умовах, коли масове повернення кримських татар уже почалося й набуло нерегульованого характеру. Крім того, процес повернення збігався з кризовими явищами в українській економіці.

У 1991 р. Радою з вивчення продуктивних сил України АН України за дорученням Кабінету Міністрів Ради Міністрів Кримської АРСР було виконано комплексне дослідження з проблеми кримських татар, результати якого узагальнені в “Схемі розселення і працевлаштування кримських татар в Криму” (далі Схема). (Автор статті був відповідальним розробником Схеми)².

Під час підготовки Схеми особливе значення приділялося розробці методологічних підходів і принципів, які визначали основні напрями вирішення завдань розселення, вивчення матеріалів соціологічних обстежень кримськотатарського народу, критичному аналізу всебічних пропорцій і рекомендацій з боку наукових та громадських організацій. Ґрунтовному дослідженню піддавалися регіональні можливості розміщення репатріантів (селітебна ємність, ресурсна забезпеченість, антропогенне навантаження на територію тощо).

Для виявлення цих можливостей були використані матеріали, одержані від спеціально проведеної паспортизації населених пунктів Криму, Схема розвитку і розміщення продуктивних сил АРСР (розроблена РВПС України АН УРСР у 1987 – 1988 рр.), схеми районних планувань, генеральні плани міст та інші вихідні документи, в тому числі й історичного спрямування.

Методологічні підходи, принципи й методи вирішення проблеми розроблялися в рамках Конституції України, Декларації прав національностей України, законодавчих актів, ухвалених стосовно депортованих народів. Враховувалися розвиток ринкових відносин і земельної реформи, стан і перспективи розвитку продуктивних сил автономної республіки, демографічні, соціально-економічні й

екологічні особливості її регіонів. Бралися до відома тенденції розвитку кримської системи розселення та її підсистем, історико-географічне розселення кримських татар, їх нинішній соціально-професійний склад та орієнтація на місця вселення в Криму.

Внаслідок проведених досліджень з'ясувалося, що центральними ланками проблеми розселення кримських татар було встановлення кількості бажаних повернутися до Криму, визначення темпів повернення й обґрунтування пропорцій розміщення репатріантів у регіонах півострова (між гірською і степовою зонами, міською і сільською місцевостями, по ареалах розселення, міськрадах, сільськими районами і населеними пунктами). Згадані пропорції потребували ретельного багатоваріантного опрацювання з метою узгодження пропозиції кримських татар з ресурсними та іншими можливостями території.

На основі наукових досліджень й вивчення даних соціологічно-го обстеження Схемою передбачалося повернення в 1992 – 1998 рр. на Кримський півострів, залежно від компромісних варіантів, 350 – 450 тис. осіб. кримськотатарського населення. Було визнано доцільним повернення кримських татар у Крим проводити трьома етапами.

Перший етап охоплював 1989 – 1991 рр. і зорієнтований на спонтанну репатріацію у ці роки, тобто на фактичну кількість (178 тис.) кримських татар, які вже повернулися на той час у Крим. 78 тис. з них розселились у степовій частині півострова, хоча за попереднім соціологічним опитуванням більшість депортованих бажали оселитися в гірській зоні.

Найбільшу кількість кримських татар Схемою передбачено було прийняти й розселити на другому етапі (1992 – 1995 рр.) – близько 190 тис., фактично за цей період повернулося 66,9 тис. чол.

Протягом третього етапу (1996 – 1998 рр.) мало повернутися 43 – 58 осіб. чол., а повернулися близько 20 тис.³

Прогноз розвитку міграційного процесу кримськотатарського населення, тобто визначення потенційно можливого прибуття їх на свою історичну батьківщину, базувався на збільшенні кількості кримських татар у Криму. Повернення кримськотатарського народу, починаючи з 1989 р., стрімко зростало, з 1992 р. – різко зменшилося. Це спричинено економічним спадом у державі, скороченням

фінансування програм повернення та облаштування депортованих, що здійснювалося виключно з державного бюджету України.

Розміщення репатріантів у регіонах України виявилось досить складним. Труднощі полягали в узгодженні інтересів кримських татар стосовно місць вселення з об'єктивними можливостями регіонів (територіальними, сировинними, виробничими, економічними, екологічними та ін.) й кількості тих, хто вселявся, з урахуванням перспектив розвитку господарства Криму. В історичній ретроспективі більшість кримських татар проживали в гірській зоні Криму (77% в 1926 р. за загальної кількості 179 тис. і 69% у 1939 р. за загальної кількості 218 тис.). Наприкінці 80-х – початку 90-х рр. минулого століття згідно з соціологічним опитуванням на поселення в гірській зоні вже претендувало 80% прибулих і лише 20% у степовій. Зазначимо, що у довоєнний період у сільській місцевості Криму проживало 82%, а в міській – 18% кримських татар. На початок 1991 р. соціально-професійний склад кримськотатарського народу в зв'язку з урбанізацією радикально змінився. Істотно збільшилася в ньому частка міських жителів. А тому 63% репатріантів бажали поселитися у міській місцевості й лише 37% – у сільській. Отже, в бажаннях спостерігаємо зміщення пріоритетів в бік гірської зони й міських поселень. При цьому кількість населення, яке підлягало репатріації, збільшилося приблизно удвічі (з 218 тис. до 450 тис.). Викладені обставини значно ускладнили вирішення проблеми регіонального розселення, тим паче що за післявоєнний період населення Криму збільшилося з 1,1 млн. осіб до 2,5 млн. (головним чином у міській місцевості). Досить суттєві зрушення спостерігалися у розвитку і розміщенні продуктивних сил. Швидкими темпами розвивалася промисловість, відбувалися процеси індустріалізації сільського господарства у зв'язку з орошенням великих територій, прискорено розвивався рекреаційний комплекс, особливо на Південному Березі Криму (ПБК). Водночас безконтрольне використання природних ресурсів погіршило екологічну ситуацію на півострові, внаслідок чого утворилися регіональні диспропорції в розселенні (висока урбанізація гірської зони і ПБК порівняно з ареалами степової зони). Суттєво скоротились резерви територіальних, у тому числі земельних ресурсів, особливо у гірській зоні південнобережного ареалу.

З урахуванням історичного, соціально-економічного, ресурсного та інших факторів ми провели варіантне опрацювання регіонального розселення кримських татар. Особливо складним завданням стало визначення обсягів розселення для гірської зони, на яку претендувала й досі претендує переважна більшість репатріантів. Вирішуючи це завдання, ми використали положення про право безпосередньо депортованої особи разом з членами родини поселитися на колишньому місці проживання. Залежно від варіанту Схемою було рекомендовано розселяти: у степовій зоні – 139 – 207 тис. осіб, з них у міській місцевості – 60 – 91 тис., у гірській зоні – 211 – 243 тис. осіб, з них у міста – 126 – 139 тис. осіб. У степовій зоні виділено три ареали розселення: північний (ємність 60 – 90 тис. осіб), західний (39 – 64 тис.) та східний (40 – 53 тис.). У гірській зоні виділено передгірський ареал (140 – 160 тис. осіб) і південнобережний (71 – 83 тис.). У кожному ареалі визначено території компактного розселення кримських татар: Джанкойська, Євпаторійська, Сімферопольсько-Бахчисарайська, Севастопольсько-Ялтинська, Старокримська-Керченська⁴.

Складовою частиною Схеми було обґрунтування розподілу репатріантів у населених пунктах у межах кожного ареалу. Стосовно міських поселень головним стало виявлення резервних селітебних територій, а також додаткової потреби площ для розширення селітебної ємності поселень. Для цього досліджувалися проекти районних планувань, генпланів міст, дані паспортизації поселень. Враховувалася також думка кримських татар, вказані вище регіональні пропорції розселення, екологічний стан регіонів. А тому стосовно кожного міського населеного пункту (міськради) були рекомендовані обсяги можливого вселення, розраховані площі необхідних селітебних територій, обсяги житлово-комунального будівництва, потреби в електроенергії та води.

Щодо сільського розселення, то основним був розподіл репатріантів згідно з адміністративними районами. Визначаючи обсяги вселення, враховувалися наявність вільних територій, ступінь розвинення первинних систем розселення, доцільність відродження колишніх кримськотатарських поселень (у тому числі невеликих сіл), перспективи розвитку АПК (рекомендовано створення низки

господарств) та інші фактори. Більш того, на прохання головного проектно-економічного управління Криму в Схемі подано обсяги вселення у сільських населених пунктах.

З метою створення сприятливих територіальних умов для реалізації самоуправління, розвитку культури і духовного відродження репатріантів рекомендувалося сформувати мережу міст – основних організаційно-культурних центрів кримськотатарського народу. Головні функції в цьому поклалися на місто Сімферополь. Регіональними організаційними національно-культурними центрами були визначені Джанкой, Бахчисарай, Старий Крим (історичні центри пов'язані з розселенням кримських татар). У них пропонувалося розмістити регіональні органи самоуправління, соціальну інфраструктуру для обслуговування кримськотатарського населення навколишніх районів. Забудову татарських селітебних територій рекомендовано проводити з урахуванням національних традицій (архітектурних, планувальних й т. п.).

Реалізація Схеми розселення вимагала завчасної розробки програми відведення територій для виділення майданчиків для житлобудівництва, земельних ділянок для фермерського та інших форм господарювання, розгортання будівельної бази, мінімізація притоку мігрантів, не пов'язаних з фактом депортації, та інших заходів для організації процесу розселення.

Важливим блоком Схеми стало працевлаштування репатріантів, запропонована установка на повну зайнятість кримськотатарського населення. Трудові ресурси кримських татар були розраховані для всіх регіонів Криму й подана їх галузева структура. У Схемі була визначена потреба кримських татар в об'єктах соціальної інфраструктури. Вона походила з регіональної фактичної забезпеченості населення й нормативів для задоволення потреб не лише кримських татар, але й всього населення півострова, як цього вимагає принцип рівноправ'я в розселенні. Досягнення намічених рівнів життєзабезпечення пов'язане зі значними витратами матеріальних ресурсів, пошуками внутрішніх і зовнішніх джерел фінансування.

Особливе місце в Схемі відводилося стратегії економічного розвитку Криму з урахуванням повернення кримських татар. Таке масштабне збільшення демографічного і працересурсного потенці-

алу мало сприяти потужному імпульсу розвитку продуктивних сил регіону. Щоб повністю використати цей фактор, необхідними були своєчасні заходи щодо створення робочих місць і працевлаштування репатріантів. Саме з цією метою в Схемі спрогнозовано основні напрями й можливості розвитку промислового, агропромислового, будівельного, курортно-рекреаційного комплексів Республіки Крим. Передбачалася більш ефективна екологічна безпека використання ресурсного потенціалу, інтенсифікація виробництва, удосконалення галузевої структури промисловості у бік виробництва товарів народного вжитку, наукомістких і неведомістких виробництв. Важливе місце приділялося будівельному комплексу, виробництву продуктів харчування, від яких здебільшого залежало створення матеріальних умов для облаштування репатріантів, залучення їх до виробництва, а також для поліпшення стану довкілля.

Ми підрахували, що реалізація програм працевлаштування й життєзабезпеченості кримських татар лише в 1991 – 1992 рр. потребувала капітальних витрат 5,9 – 8,7 млрд. р. (у цінах 1984 р., залежно від варіанта).

Детальна розповідь про підведення ґрунтової наукової бази під час розроблення “Схеми розселення й працевлаштування кримських татар в Криму”, в якій синтезовано все позитивне і раціональне, що було напрацьовано (на той час) науковим колективом Ради з вивчення продуктивних сил України АН України, причетного до проблеми повернення депортованих кримських татар, підтверджує, що Схеми була використана органами влади різних рівнів, а також органами самоуправління кримських татар у ході розроблення конкретних програм, планів і заходів для розміщення, облаштування репатріантів у регіонах і населених пунктах Криму й визначення напрямів розвитку народногосподарського комплексу Республіки Крим.

Зі Схемою ознайомився віце-прем’єр-міністр України академік Іван Федорович Курас і як голова Комісії у справах депортованих народів при КМ України позитивно її оцінив і запропонував відомствам, службам і кримським місцевим органам, причетним до проблеми розселення й облаштування депортованих народів, керуватися нею. Іван Федорович акцентував свою увагу на тому, що втілення Схеми в життя сприятиме комплексному розвитку і територіальній

організації продуктивних сил Криму – складової частини народно-господарського комплексу України.

Процес повернення, розселення й облаштування депортованих з України національних меншостей досить складний і тривалий. За станом на 1.01.2004 р. в Україну повернулося понад 270 тис. раніше депортованих осіб та членів їхніх родин. Найбільше репатріантів **розселилося** в Автономній Республіці Крим (близько 250 тис. кримських татар, 16,1 тис. болгар, вірмен, греків і німців⁵. У Донецький, Придніпровський, Причорноморський та Центральний регіони у місця традиційного проживання, повернулося понад 4 тис. депортованих осіб німецької національності⁶.

За даними відділів міжнаціональних відносин міськвиконкомів і райдержадміністрацій АР Крим найбільші ареали розселення кримськотатарських депортованих, які становлять найчисельнішу групу прибулих етнічних репатріантів, зосереджені на території Сімферопольської міськради та Сімферопольського району. Тут розселилося відповідно, 23,6 та 20,2 тис. репатріантів. Великі ареали компактного розселення кримських татар розташовані в Бахчисарайському, Білогірському, Джанкойському, Кіровському, Красногвардійському та Ленінському районах – 116,4 тис. осіб.

Частка репатріантів у складі населення Криму нині становить 12%. Питома вага кримських татар від їх загальної кількості досягла у Білогірському районі 33%, у Бахчисарайському, Кіровському, Первомайському, Советському районах – 20 – 25%, Сімферополі та Сімферопольському районі – 19,9, Судаку – 0,8, Алушті та Ялті – 0,7%⁷.

Ключовим питанням соціально-економічної проблеми розселення й облаштування раніше депортованих народів стали **землезабезпеченість** (надання земельної ділянки). Більшість репатріантів, як уже зазначалося, становлять кримські татари, а тому стабільність соціально-політичної ситуації в АР Крим значною мірою залежить від реформування аграрного сектора, від механізму розподілу земельних паїв. Прибулі депортовані розселялися в існуючих населених пунктах та в місцях компактного поселення, у так званих мікрорайонах, яких нині налічується понад 300. На перших порах повернення репатріантів, коли подані кримськими татарами заявки на відведення земельних ділянок не розглядалися Верховною Радою

Криму протягом тривалого часу або їм безапеляційно відмовляли у виділенні ділянок, мало місце так зване самовільне захоплення земель, а це призводило до соціальних конфліктів у відносинах між кримськими татарами і місцевою владою (нагадаємо події 1992 р. в Алушті, 1995 і 1997 рр. в Білогірську та 2003 р. в Ялті, Судаку, Портеніті)⁸.

Для розселення та індивідуального житлового будівництва репатріантам виділено майже 46 тис. земельних ділянок, з яких забудовано 41,5%, у стадії незавершеного будівництва перебуває понад 42,4%, решта ділянок не освоюється. Але й сьогодні проблема виділення земель є досить актуальною. Це пов'язано з тим, що приватизаційні процеси в Криму і особливо приватизація землі майже завершені (хоча й зі значними порушеннями з боку владних структур), а проблема участі у приватизації землі депортованих осіб ще не вирішена. У черзі на отримання земельних ділянок під будівництво – майже 7 тис. чоловік, з яких переважна більшість – у містах Ялті, Алушті, Судаку.

Серед складних проблем реформування земельних відносин, реструктуризації та приватизації земельних ділянок найскладнішою є виділення депортованим громадянам АР Крим, і зокрема кримським татарам, земельних паїв із земель колективної власності (території колишніх колективних сільськогосподарських підприємств (КСП). Особливо гострою є проблема надання землі кримським татарам на південнобережжі. Ці та інші питання отримання депортованими належної частки землі в Криму ми детально висвітлили в низці праць⁹.

Нинішній стан економіки АР Крим значно загострив **проблему зайнятості** та забезпечення робочими місцями як місцевого працездатного населення півострова, так і репатріантів, які сьогодні є менш соціально захищеною частиною населення і через ряд причин не можуть на рівні конкурувати за своє місце на ринку праці. У цілому по Криму з 136,6 тис. працездатних кримських татар постійну роботу мають лише 65,2 тис. осіб. Аналіз галузевої структури зайнятості кримськотатарського населення показав, що найбільша його кількість працює у сільському господарстві – 31,6 тис. осіб. або 23,1%, 6,2% кримських татар зайнято у будівництві і 5,0% у промис-

ловості. У галузях невиробничої сфери, зокрема охорони здоров'я, питома вага працівників кримськотатарської національності становить 6,1%, у народній освіті – 1,1%¹⁰. Особливу тривогу викликає працевлаштування молоді. Низький рівень забезпеченості робочими місцями впливає на зростання безробіття. Серед депортованих осіб він становить 2,8%. Для ослаблення гостроти проблеми ринку праці пропонується у місцях компактного проживання репатріантів розвивати власні підсобні господарства, фермерські кооперації, малі і середні підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, агросервісні, маркетингові тощо. Забезпеченню продуктивної зайнятості може сприяти відродження традиційних народних промислів, розвиток традиційних для кримських татар, болгар, греків, вірмен і німців галузей – виноградарство, тютюнництво, овочівництво, вирощування ефіроолійних культур, бджільництво, відродження шовківництва, каракулівництва, конярства тощо¹¹.

Найскладнішою проблемою в економічному плані є **облаштування** раніше депортованих народів, які повернулися в Крим. Досить складною залишається ситуація із забезпечення житлом. Обмеженість державних коштів призвела до того, що нині лише 55,8% від загальної кількості депортованих проживають у власних будинках та державних квартирах¹².

Спостерігається досить низький рівень забезпеченості мікрорайонів та місцевостей з компактним проживанням репатріантів інженерною інфраструктурою, значно відстає від нормативних показників розвиток інженерно транспортних мереж. Із загальної кількості селищ і мікрорайонів лише 58% забезпечено електроенергією, 19% – водою, близько 10% – дорогами з твердим покриттям, лише 3% – газом, практично відсутні каналізаційні мережі¹³.

Складною і не менш важливою є проблема відродження та розвитку народної освіти та культури депортованих народів, що детально висвітлено у низці праць¹⁴.

Розселення й облаштування раніше депортованих, які повертаються в місця свого традиційного проживання, потребують значних **фінансових асигнувань**. Незважаючи на складні економічні обставини весь тягар фінансування програми розселення й облаштування депортованих, які повертаються на півострів, ліг фактично на бю-

джет України. Керівники держав СНД хоча й погодилися на свою участь у допомозі депортованим, однак жодна з республік колишнього Союзу не профінансувала необхідні витрати.

За минулі 10 років лише на капітальне будівництво для облаштування депортованих з державного бюджету було витрачено 673,4 млн. грн., що дало змогу збудувати 330 тис. м² житла, 3 школи, прокласти 548 км водопроводів, 1056 км ліній електропередачі, 94 км доріг, 33 км газопроводу та ввести в експлуатацію інші об'єкти соціально-культурної інфраструктури¹⁵. З державного бюджету України для облаштування депортованих щорічно виділяється 40 млн. грн.

Щоб зменшити соціальну напругу і поліпшити життя депортованих, необхідно: збільшувати обсяги фінансування програм облаштування репатріантів як з державного, так із республіканського бюджетів; зробити абсолютно прозорим механізм розподілу цих коштів; активніше залучати кошти міжнародних, благодійних організацій. Комплексне вирішення соціально-економічних проблем депортованих народів, задоволення потреб представників різних етносів щодо їх культурного розвитку є одним із пріоритетних напрямів державної етнонаціональної політики України. Про її виваженість та послідовність свідчить той факт, що за роки незалежності України не було міжетнічних конфліктів і докладаються зусилля для забезпечення рівноправних відносин та тісної взаємодії представників численних етносів, які проживають на її території.

¹ Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941–1988). – К.: “Абрис”, 1999. – С. 3.

² Схема расселения и трудоустройства крымских татар в Крыму: в двух частях. – ч. I Расселение крымских татар в Крыму. – К.: СОПС Украины АН Украины, 1992. – 122 с. ч. II Трудоустройство и жизнеобеспечение крымских татар. – К.: СОПС Украины АН Украины, 1992. – 176 с.

³ Зінич В. Т. Соціально-економічні проблеми репатріації кримських татар // Український географічний журнал. – 1998. – № 3. – С. 19.

⁴ Схема расселения и трудоустройства крымских татар... - Ч. 1. – С. 25-27.

⁵ Зінич В. Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. – К.: РВПС України НАН України, 2004. – С. 36.

⁶ Зінич В. Т. Проблема депортованих народів. Повернення німців в Україну. // Український географічний журнал, – 1998. – № 4. – С. 14-18; його ж. Розселення й облаштування раніше депортованих народів у пів-

денних регіонах України. Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. – К.: “Знання”, 1999. – С. 16-17.

⁷ Дорогунцов С., Зінич В. Основні напрями вирішення соціально-економічних проблем депортованих національних меншин // Економіка України. – 2003. – № 3. – С. 69–70.

⁸ Зінич В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. – С. 38.

⁹ Зінич В. Т. Землезабезпеченість та проблеми паювання землі для депортованих Автономної Республіки Крим. Власний статус і проблеми раціонального використання земель // Матеріали міжнародної наукової конференції (м. Київ, 29 – 31 травня 2000 року). Частина 1, РВПС України НАН України. – Київ, 2000. – С. 230-232; Зінич В. Т. Вирішення соціально-економічних проблем репатріантів в Криму: розподіл земельних ресурсів // Демографія та соціальна економіка, 1-2 / 2005. – С. 79–80.

¹⁰ Зінич В. Т. Проблеми зайнятості депортованого населення Автономної Республіки Крим. Зайнятість та ринок праці // Міжвідомчий науковий збірник. – К., 2000. – № 13. – С. 162.

¹¹ Зінич В. Т. Социально-экономическая и этнографическая характеристика крымских татар. Проблемы развития и размещения производительных сил Крыма. – К., СОПС Украины АН Украины. – 1992. –С. 160.

¹² Зінич В. Т. Інтеграція кримських татар в українське суспільство // Вісник НАН України. – 2000. – № 9. – С. 30.

¹³ Зінич В. Т. Повернення, розселення та облаштування народів, які були депортовані з України. Етнонаціональні процеси в Україні. – Київ: Голов. спеціал. ред. літ. мовами нац. меншин України. – 2001. – С. 178.

¹⁴ Дорогунцов С., Зінич В. Назв. праця. – С. 73–74; Зінич В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. – С. 41–42.

¹⁵ Дорогунцов С., Зінич В. Назв. праця. – С. 74.

Олег Калакура

ПОЛЯКИ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ: МЕНТАЛЬНО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ПОРТЕТ ХХ СТОЛІТТЯ

Поляки (самоназва – поляци) – не тільки наші сусіди, але й давні жителі на землях України. Перші їх поселенці, зокрема купці, а також челядь польських княгинь, які виходили заміж за київських князів, появилися тут ще в княжу добу української історії. Ярослав Мудрий після воєнних дій 1030 – 1031 рр. поселив на Порослі до-

силь численну групу польських бранців. Масового характеру вплив польського населення на українські землі почав набувати після розпаду Галицько-Волинської держави, завоювання Польським Королівством Галичини, Холмщини та Західного Поділля і, особливо, після Люблінської унії 1569 р., коли більшість етнічних земель українців опинилися в складі Речіпосполитої. Поділ України за Андрусівським перемир'ям та Вічним миром послужив правовою основою для появи досить чисельних польських анклавів на її Правобережжі. Колоніальній владі вдалося перетворити поляків у провідну верству анексованої території, полонізувати та окатоличити частину українського населення. Навіть після поділів та ліквідації Речіпосполитої поляки зберігали панівне становище, демонстрували свою зверхність стосовно до українців, що заважало формуванню спільного українсько-польського фронту проти російського самодержавства та австрійського цесаризму. За розрахунками В.Наулка, здійсненими на основі переписів населення Російської імперії 1897 р. та Австро-Угорщини 1900 р., на території України в її сучасних кордонах на початок ХХ ст. проживало 1 255,9 тис. поляків¹, або 4,3% усіх жителів. Як склалася їхня доля, які кількісні та якісні зміни відбулися в структурі польської людності, в її традиційній етнокulturі, в ментальності?

Історики та етнологи з жалем констатують, що поляків України, як і її корінних жителів, спіткали не тільки здобутки, але й катастрофічні втрати. З одного боку, відновлення національних держав у 1917 – 1918 рр. сприяло національному відродженню і утвердженню ідентичності обох народів, а з другого боку, після короткочасного національно-культурного “ренесансу” 20-х на теренах підрадянської України вони опинилися під пресом сталінського тоталітаризму. Важкою була доля українців Східної Галичини і Західної Волині у складі міжвоєнної Польщі, як і польського населення на західно-українських землях після їх включення в 1939 р. до СРСР. Тут поляки з представників домінуючої нації перетворилися в етнічний компонент національної меншини в СРСР, зазнали переслідувань, репресій, депортацій, піддавалися насильницькій атеїзації та асиміляції. Загальна кількість польського населення в межах сучасної України скоротилася майже у десять разів: з 1, 3 млн. на початку ХХ

століття до 144 тис. у 2001 р.² Та, незважаючи на ці втрати, українська полонія не згубила свою національно-культурну, етнографічну та ментальну самобутність, відчуття ідентичності, а з відновленням державної незалежності України та поваленням тоталітаризму в Польщі відродилася і стала важливим фактором українсько-польського порозуміння, партнерства і співпраці.

Серед чинників, які впливали і впливають на збереження самобутності поляків України, на їх взаємини з корінними жителями – українцями, далеко не останню роль відігравали поряд з антропологічними ментально-етнографічні особливості кожного з цих слов'янських етносів. Під ментально-етнографічними особливостями того чи іншого народу, нації розуміють сукупність спільних рис і якостей, які надають йому самобутність та окремішність, утверджують ідентичність і неповторність. До них можна віднести специфічні ознаки традиційної народної культури, особливості характеру, вдачі, психіки, способу мислення і світосприйняття, національні традиції, звичаї, обряди тощо, які, взяті разом, становлять ментально-етнографічне обличчя або портрет етносу чи етнічної групи. Дослідження цього портрета поляків України є важливим і актуальним як з точки зору глибшого осмислення історії суперечливих і конфліктних ситуацій, які мали місце в українсько-польських взаєминах впродовж ХХ ст. і зумовлювалися здебільшого етно- та геополітичними чинниками, інспірувалися третьою силою, так і з огляду подолання стереотипів “одвічної” ворожості сусідніх народів. Пізнання і врахування етноментальних особливостей польської меншини є неодмінною умовою вироблення адекватної національної політики держави, шляхів гармонізації українсько-польських взаємин та інтеграції польської меншини в українське суспільство.

Питання ментально-етнографічних особливостей поляків торкалися чимало українських³ і польських⁴ етнографів, етнологів, істориків, однак у них недостатня увага звернута на еволюцію ментальності та етнографічних ознак поляків України під впливом загальноцивілізаційних процесів, конкретно-історичних перемін, на з'ясування залежності їх специфічних рис від території і характеру розселення, тривалості проживання в українському середовищі. Пропонована стаття має за мету змоделювати колективний менталь-

но-етнографічний портрет поляків у динаміці та в контексті корінних геополітичних, соціально-економічних, культурних і духовних змін, які відбувалися в Україні та Польщі впродовж ХХ ст., простежити, як їх ментально-етнографічні особливості відбивалися на українсько-польських відносинах, особливо в драматичних умовах відновлення національної державності, в період Першої та Другої світових воєн.

Досліджуючи цю актуальну історико-етнологічну проблему, автор враховував декілька важливих обставин. По-перше, традиційна польська етнокультура на різних етапах інтенсивної міграції поляків з Польщі на українські землі перебувала далеко не на однакових стадіях утвердження ідентичностей і не була однорідною. Вона складалася з декількох субетнічних локальних компонентів, представлених південним сходом і півночем, кожен з яких мав свою ментальну специфіку. Найтипівішим представником польської етнокультури були кров'яки – жителі лівобережжя Вісли, чий діалект ліг в основу польської літературної мови, а звичаї та обряди заклали культурний фундамент етнічності. Саме вони переважали серед перших переселенців на українські землі, зокрема Галичини. Якщо перша хвиля мігрантів (друга половина XVI – перша половина XVIII ст.) була представлена здебільшого вихідцями з Люблінського, Краківського, Жешувського воєводств, а також з Мазовії (мазури), то в другій хвилі (кінець XVIII – XIX ст.) переважали мешканці Привіслянського краю. В період Першої світової війни та в 1939 – 1941 рр. на терени України прибуло до мільйона біженців і військовополонених з Краківського воєводства, Сілезії, окупованих західних і центральних земель, однак основна їх частина згодом повернулася на батьківщину. По-друге, на стійкість і консервацію ментально-етнографічних особливостей польських переселенців суттєво впливали політичні, етнічні, культурні, релігійні, соціально-економічні та інші чинники, а також характер і територія їх розселення. Ці особливості повніше зберігалися в умовах компактного проживання польської людності та значно менше при дисперсному (розсіяному) розселенні. По-третє, поляки, як і корінні жителі України, зазнали нищівної асиміляції та атрофії національних особливостей під пресом російського самодержавства і радянського тоталітаризму, їх насильницької політики

русифікації та злиття націй. І все ж чимало визначальних ознак ментальної та етнографічної самобутності українським полякам удалося зберегти і заявити про них уже в незалежній Україні.

XX ст. поляки і українці зустріли розділені поміж чужими державами, пригнічені ними, але нескорені духом, сповнені віри на відновлення власної державності. З дитинства полякам у сім'ї, костюлі, в школі прищеплювалося почуття польськості. Кожен з маленьких літ засвоював на все життя, що він “*polak maly*”, а його символ “*orzel bialy*”. Поляки, на відміну від зрусифікованих українців, у 1917 – 1920 рр. повніше виявили не класову, а національну солідарність, що дало їм змогу не тільки відновити національну державу, але й захистити її. Ця солідарність базувалася на твердому фундаменті ідентичності, національної ідеї і патріотизму, на любові до вітчизни, на збережених рисах традиційної народної культури, мови, національного характеру. Як характеризувалися і як змінювалися буденне життя, побут, ментально-етнографічні особливості поляків у контексті українського культурного ландшафту?

Як зазначав І. Лисяк-Рудницький, національний характер формується історично і має здатність передаватися від покоління до покоління, зберігатися стабільно і само захищатися. Це явище соціально-культурне, яке включає спосіб життя, комплекс культурних вартостей, правил поведінки⁵. За всього розмаїття повсякденності поляків Галичини і Поділля, Волині і Полісся, Середнього Подніпров'я і Півдня України, особливостях побуту міських і сільських жителів (міщан і селян), чоловіків і жінок, різних вікових категорій можна виокремити низку спільних ознак, які віддзеркалюють загальну характеристику їх традиційної етнокультури і ментальності. На ці особливості ще наприкінці XIX ст. звернули увагу М.П. Драгоманов і російська дослідниця Є.Н. Водовозова, вказавши на велику різницю матеріальних та інтелектуальних складових етнокультури польських аристократів, поміщиків і селян⁶. Оскільки майже 93% польського населення України на початку XX ст. і більше 30% тепер проживали у сільській місцевості і, закономірно, повніше зберегли етнічну самобутність, зупинимося, передусім, на їх буденному житті та побуті. Як і на теренах етнічної Польщі, при в'їзді до сіл більш-менш компактно заселених поляками, стояла “Божа мука” – статуя-

розп'яття Христа чи інших святих. Кожне польське село і містечко, як і українські поселення, мали свого покровителя за днем посвяти костьолів або церкви і відповідно храмовий день. Обов'язковим атрибутом села були кузня, столярня, свій швець і кравець, часом і млин, що дозволяло на місці виготовляти знаряддя праці, сільсько-господарський реманент, меблі, одяг, взуття, речі побуту. Пересічний польський сільський будинок (камениця, чвурак, хата, халупа) мало чим відрізнявся від українського, хіба що заможнішим виглядом. Часто над входними дверима або збоку ставилася дата спорудження будівлі та напис: “Мир цьому дому”. У кожному з них була так звана “біла хата” (світлиця) для свят, урочистих подій, на відміну від “чорної хати”, де проходило буденне життя сім'ї. На стінах поряд з образами, репродукціями картин, портретів видатних діячів польської культури, зокрема А. Міцкевича, Ю. Понятовського, дедалі частіше стали з'являтися годинники (із зозулею) як атрибут помешкання, а на вікнах – фіранки з паперу, а в заможніших жителів – з тканини.

Ще на початку ХХ ст. хату освітлювали лучиною, яку поступово витісняла гасова лампа, а замість кресала, стали застосовуватися сірники. У містах, зокрема Львові, Києві, появилися електрика, телефонний зв'язок, автомобілі, трамваї, водогони, громадські колодязі, вулиці покривалися бруківкою. Помітних змін зазнавав одяг, особливо міських жителів, але в багатьох випадках зберігалися його національні особливості за місцем походження. Традиційно польські жінки в селах носили довгі сорочки з рукавами, широкі спідниці, жакети або кафтани, вовняні хустки, високі черевики з шнурівками.

Чоловічий одяг мав консервативніший характер і був представлений костюмом (піджак, брюки, камізелка), сорочка, чоботи, рідше черевики. Білизна, як і в українців, виготовлялася з домашнього тканого конопляного та лляного полотна. Більш заможні намагалися наслідувати одяг і манери поведінки панських родин, міських жителів, шили одяг подібних фасонів, тільки з дешевших тканин. У 20 – 30-х рр., а ще більшою мірою в повоєнні роки, довгі сукні та спідниці жінок-міщан почали уступати місце коротшим, спортивний стиль вплинув на чоловічий одяг. Змінювалася структура харчування, поряд з молочними продуктами, які переважали в

раціоні сільських жителів, збільшувалося споживання м'яса, цукру, а в містах - риби та кондитерських виробів. Нове століття характеризувалося зменшенням вживання алкогольних напоїв (горілки, вина, пива, медовухи), що зумовлювалось як їх подорожчанням, так і зростанням загальної культури, боротьбою косяолоу за тверезий спосіб життя. На споживчому ринку появились безалкогольні напої: содова вода, лимонад, квас та ін.⁷ Як засвідчили етнографічні обстеження середини і другої половини 1920-х рр., проведені Кабінетом національних меншин на Київщині, Поділлі та Волині, житло, одяг, їжа у польських селах досить істотно відрізнялися і були в прямій залежності, з одного боку, від їх коріння (місця походження), а з другого боку, від місцевості проживання⁸.

У традиційній польській етнокультурі на теренах України, як і раніше, домінуюче місце займали хоріві співи, аматорські гуртки, вистави із виготовленням декорацій та сценічних костюмів, а також театралізована релігійна обрядовість у вигляді колядок, вертепу тощо. З передвоєнних років на західноукраїнських землях, що перебували у складі Польщі, дістали поширення елементи масової культури: джазова музика, танцювальні майданчики ("дансінги"). Водночас збагачувалися форми культурного відпочинку, відкривалися нові читальні, гімнастичні зали, зокрема у Львові, розгорнувся фізкультурно-спортивний рух, який набував масовості, у багатьох містах і великих селах створювалися спортивні та протипожежні товариства "Сокіл", футбольні команди. Поляки підрадянської України теж залучалися до діяльності культурно-освітніх, фізкультурно-спортивних і оборонних товариств, але вони дедалі більше ідеологізувались і втрачали національне обличчя. Водорозділ між культурним життям поляків Галичини, Волині і Буковини та Радянської України пролягав, насамперед, у сфері духовності, оскільки там воно будувалося на християнських цінностях і національних традиціях, натомість більшовики, розгорнувши шалений наступ на релігію, на діяльність Римо-католицької церкви, на так званий "буржуазний націоналізм" і "пережитки капіталізму", провадили тотальне нищення споконвічних сакральних традицій як поляків, так і українців. Переважна більшість дослідників польської традиційної культури підкреслюють стабільно високий рівень релігійності поляків, для

яких костьол завжди був консолідуючим чинником збереження національної самобутності.

Цивілізаційно-урбаністичні зрушення торкнулися форм ініціативних обрядів та родинного устрою поляків України. Вони зуміли зберегти ритуали, пов'язані з етапами змужніння та подорослішання молоді, частково народні шлюбні обряди. Їх сімейна ієрархія, як і в українців, будувалася за традиційним принципом пріоритету чоловіка, який з невеликими змінами характерний для всього століття, однак у містах простежувалася тенденція до підвищення статусу жінки, особливо освіченої та працюючої. Емансипаційні віяння заходу спочатку торкнулися Галичини та Західної Волині, а потім знайшли деяке втілення і в УРСР, особливо у 80 – 90-х рр.

Традиційна етнокультура поляків невіддільна від їх ментальності, тобто від національної і суспільної свідомості, етнічної вдачі, поведінки, способу світосприйняття, манери мислення і психології, темпераменту і характеру, традицій і звичаїв. Ментальність – це душа народу, яка пронизує людину і виявляється в усіх сферах її повсякденності, вирізняє її з-поміж інших людей. Сучасна наука виділяє індивідуальну, групову, етнічну, національну та цивілізаційну ментальність. У нашому випадку розглядається здебільшого етнічно-групову ментальність українських поляків, яка акумулювала в собі успадковані риси слов'ян⁹, предків-одноплемінників, а також набуті в процесі проживання в українському суспільстві. У “Лекціях з історії слов'янської літератури” А. Міцкевич розглядав Польщу колискою слов'янського братства, а поляків - носіями рис характеру слов'ян, тісно зв'язаних з природою, землеробством, миролюбивих, добрих, мужніх, богобоязливих. Водночас він цитував польського хроніста Я. Длугоша, який бачив у шляхті людей заздрісних та лукавих, котрих приваблює багатство і слава, але готових сміливо кинути в бій за вітчизну. Розвиваючи цю останню рису, А. Міцкевич підкреслював, що патріотизм поляків базується на історичній пам'яті, вони – друзі свободи, демократії і республіки¹⁰. Попри певну спорідненість ментальностей поляків та українців, наявність таких спільних рис, як веселість, гостинність, компанійськість, зумовлених їх слов'янським корінням, близькістю історії, сусіднім проживанням, подібністю природно-географічного серед-

овища та кліматичних умов, польська людність навіть у межах українських етнічних земель, не говорячи про етнічну Польщу, помітно відрізняється від автохтонного населення. Вони повніше зберегли культ предків, поваги до батьків і старших, родинних традицій, любов до вітчизни та гордість за неї. На формування ментальності українських поляків суттєво впливали тривалість спільного проживання, навчальної і трудової діяльності з українцями і росіянами, змішані шлюби, близькість мови і культури та інші чинники. Польська народна культура і ментальність в умовах українського культурного ландшафту зазнали відчутних “ін’єкцій” з боку корінної нації, серйозних впливів, які накладалися на базові цінності поляків і відповідно видозмінювалися.

На основі досліджень польських, українських, російських та інших істориків, етнологів, етнографів, психологів, а також власних спостережень і аналітики можна стверджувати, що на формування ментальності поляків, утвердження їх стабільної психоструктури, самодостатнього архетипу благотворно впливали не тільки конкретно-історичні обставини, але й винятково мальовнича і щедра природа, її багатства, родючі землі, водні та лісові ресурси, порівняно м’який помірно-континентальний клімат, перехідний від морського клімату Західної Європи, характер трудової діяльності. Все це, помножене на особливості історичного шляху, ендегенні чинники, латинську традицію і європейські цивілізаційні цінності, геополітичні впливи порубіжжя Схід – Захід, Північ – Південь, міграційні процеси, заклало фундамент життєрадісного, гарячково-урівноваженого, толерантно-ввічливого психологічного архетипу пересічного поляка, якому за його природою і християнськими цінностями не властиві агресивність та жорстокість, скупість і крадіжки. Поляки відзначаються волелюбністю, високим рівнем емоційності, самоповаги, індивідуалізмом, часом завищеною самооцінкою, а також гордовитістю.

Цікавими з цього погляду є враження українських студентів Міжнародної академії ім. В. Липинського від своїх польських однолітків, зафіксовані М. Кардаш у ході соціологічного дослідження у грудні 2002 р.. Поряд з позитивними рисами: польський патріотизм, доброзичливість, почуття гумору, були названі й від’ємні: надмірна

збудливість, підвищена емоціональність, самовпевненість, амбітність та ін.¹¹

У суспільній свідомості кожного нового покоління українців образ пересічного поляка змінювався і сьогодні він асоціюється з вищим рівнем почуття національного, побожності, інтелігентності, а також з такими рисами, як працьовитість, господарність, підприємливість, ощадність, схильність до лідерства, гоноровість. Ці загалом позитивні ознаки архетипу поляків не затушовують й негативних рис, які відклались у пам'яті старшого покоління і пов'язані здебільшого з певними стереотипами та екстремальними обставинами, особливо у зверхньо-зневажливому ставленні до українців. На тому чи іншому конкретно-історичному етапі сприйняття доміанти позитивних та негативних рис польського архетипу змінювалося. Наприклад, у період польсько-української війни 1918 – 1919 рр. на західноукраїнських землях, польсько-українського збройного конфлікту на Волині 1943 р. та повоєнного протистояння верх брали такі нехарактерні риси, як агресивність, войовничість, мстивість, презирство та ін. Як зазначив В. Гулай, у свідомості більшості польського населення Львова в роки Другої світової війни етностереотипи, успадковані від польсько-українських конфліктів минулого і сформовані під впливом волинського конфлікту та геополітичної ідеї повернення Львова як “фортеці польської зброї та культури”, а також антиукраїнської пропаганди, набули характеру антагонізму¹². Хоч ці драматичні сторінки минулого, як і події середини XVII ст., залишили в пам'яті взаємні образи, кривди, шрами в психології українців і поляків, однак вони не переросли в міжетнічну несумісність, оскільки в історії обох народів було немало сторінок спільної боротьби проти поневолювачів, починаючи від опору монголо-татарам, Грюндвальдської битви, патріотичного гасла “За вашу і нашу свободу” в ході польських повстань 30-х і 60-х рр. XIX ст., спільної боротьби з більшовиками в 1920 р. та гітлерівцями в Другій світовій війні. В ментальності наших народів є така блискуча риса, як відсутність злопам'ятності, що й дозволяє не тримати взаємні кривди.

З часів пізнього середньовіччя поляки виробили так званий “захисний пояс” від зовнішніх впливів, і хоч в умовах втрати державності, тривалого перебування в іноетнічному середовищі та під тиском

насильницької асиміляції імунітет самозахисту істотно послабився, все ж польська людність в Україні зуміла захистити і зберегти фундаментальні риси своєї ментальності. Незважаючи на ідеологічну обробку з боку комуністичного режиму, переслідування та репресії, переважна більшість поляків так і не стали “радянськими людьми”, не втратили свого національного “Я”. Власні спостереження дають підстави для висновку про те, що серед поляків, більшою мірою як серед українців, побутує завищена самооцінка, гіпертрофія позитивних стереотипів і замовчування негативних, надмірна ідеалізація всього польського, своїх національних рис, своєї історії, протиставлення її історії сусідів. При цьому варто звернути увагу на деякі регіональні особливості сучасної ментальності поляків України. Їх етнічна самобутність повніше збереглася на західноукраїнських землях, на Волині, Поділлі та Поліссі, тобто в районах традиційного проживання, і в меншій мірі на сході та півдні України, зокрема в містах. У першу чергу це стосується таких ознак польськості, як послуговування своєю мовою в побуті, прагнення навчити її своїх дітей, дотримання національних традицій, звичаїв, релігійних обрядів тощо. До речі, польські та українські християни зберегли в своїй обрядності багато слідів язичництва не тільки як народних звичаїв та традицій, але й у відзначенні релігійних свят. На ментальності частини поляків сходу і півдня України помітний відбиток справив російський елемент, що простежується у певній інфантильності у ставленні до української державності, проявах космополітизму, байдужості.

Звичайно, традиційна етнокультура поляків України, їх етнографічні та ментальні ознаки зазнали глибоких змін під впливом загальноцивілізаційних процесів, урбанізації, воєнних лихоліть і, особливо, внаслідок так званих соціалістичних перетворень, сталінської політики нового курсу 30-х рр., насильницької колективізації, “культурної революції” і войовничої атеїзації, масових репресій, депортацій, переселень, голодомору, “стирання” відмінностей між містом і селом, асиміляційної політики “злиття націй” і зросійщення неросіян, формування “нової спільності – радянського народу” в часи брежнєвщини. Корінним чином змінилася архітектура міст та сіл, знаряддя, умови і характер праці, значно зріс культурно-освіт-

ній рівень усіх верств населення, потужного розвитку дістали засоби масової інформації та комунікації, що не могло обійти життєдіяльності і повсякденності українських поляків, їхнього побуту. Як уже зазначалося, за переписом 2001 р. в Україні проживало 144 130 поляків, з них 99, 6 тис. були жителями міст, а 44,4 тис. сільської місцевості. Серед українських поляків 60,5 тис. чоловіків та 83,6 тис. жінок. Найбільші анклав польського населення зосереджені в Житомирській (49 тис., або 3,5%), Хмельницькій (36,6 тис., або 1,8%), Львівській (18,9 тис., або 0,2%). 6,9 тис. поляків є мешканцями Києва. Польський етнос на теренах України маргіналізувався за рахунок виїзду до Польщі значної частини інтелігенції, висококваліфікованих спеціалістів та робітників. Хоч поляки стабільно відзначалися носіями рідної мови, очевидно десятиріччя асиміляції, дисперсне розселення, відсутність польських шкіл внесли глибокі корективи у цей показник. У 2001 р. тільки 12,9% з них назвали своєю рідною мовою польську, натомість для 71% рідною є українська, а для 15,6% – російська¹³. Однак цей показник аж ніяк не означає, що українські поляки відреклися від рідної мови, до того ж він є далеко необ'єктивним, оскільки частина людей називали рідною ту мову, якою вони краще володіють або частіше послуговуються. Тому він не може бути визначальним для оцінки самозбереження етнокультури і ментальності. Повніше зберегли рідну мову поляки західного українсько-польського порубіжжя (Львівщина, Волинь) і значно гірше у центрі та на сході України. За дослідженнями Я.Рігера, навіть у регіонах традиційного проживання поляків (Житомирщина і Хмельниччина) тільки представники старшого покоління можуть писати і спілкуватися польською мовою, лише третя частина з них послуговуються нею в побуті. В багатьох польських родинах сіл Гречани, Слобідка Красиловська, Писарівка, Новий завод та ін. діти не розуміють польської мови¹⁴. Разом з тим, навіть та частина полонії, яка не послуговується, або й не знає польської мови, з гордістю признає свою належність до поляків. Тут згадуються слова Ліни Костенко: “Усе було в польській історії. Не було руїни духу”¹⁵.

Таким чином, незважаючи на зменшення кількості української полонії, втрату її частиною деяких ознак національної ідентичності, стирання багатьох відмінностей в архітектурі будівель, стилі одягу,

організації побуту, польська людність повніше з-поміж інших національних меншин інтегрувалася в українське суспільство і стала важливим чинником українсько-польського міждержавного співробітництва. Разом з тим, поляки України утримують класичні ознаки національної меншини як сталої громади, що сформувалася історично і, незважаючи на довготривале проживання в хоч і близькому, але чужому етнічному соціумі, асиміляційні процеси завдяки сильній антропологічній, культурно-етнографічній та ментальній спадкоємності, високому рівню національної та релігійної свідомості зуміла зберегти свою етнічну самобутність і свій унікальний духовний світ. Це блискуче підтверджує думку В. Антоновича, висловлену в розмові з ще молодим А. Шептицьким, про те, що народ може змінити під тиском деякі зовнішні ознаки, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духовних¹⁶. Українські поляки і надалі спираються на своє давнє коріння як в етнічній Польщі, так і в Україні, активізують національно-культурне життя, беруть участь у житті держави як її громадяни, усвідомлюючи, що народи обох країн мають багате спільного в історико-культурній спадщині, а ще більше перспектив для співпраці в умовах євроінтеграції.

¹ Див.: Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України протягом ХХ століття // Український географічний журнал, 1997. – № 2.

² Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 18.

³ Див.: Культура і побут населення України. Вид. 2, доп. – К., 1993; Лісевич І.Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864 – 1917 рр.)– К., 1997; Етнографія України /За ред. С.А. Макарчука/. Вид. 2–ге.– Львів, 2004; Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.– Житомир, 2004; Етнологічна структура сучасного українського суспільства. Довідник. – К., 2004; Лозко Г.С. Етнологія України. Теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. Вид. II.– К., 2004.

⁴ Див.: Lizak W. Rozstrzelana Polonia. Polacy w ZSRR 1917–1939. – Szczecin, 1990; Kubiak H., Paleczny T., Rokicks J., Wawrykiewicz M. Mniejszosci i Polonia w ZSRR. – Wrocław – Warszawa – Krakow, 1992; Kupczak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921 – 1939. – Wrocław, 1994; Burszta W. Wymiary antropologicznego poznania kultury. – Poznan, 1992; Polska – Kresy – Polacy. Studia Historyczne. – Wrocław, 1994; Tresci i mechanizmy przenikania kultur

na pograniczu polsko–ukrainskim. Т.ІІ.– Ruki, 2003; Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych XVIII– XX w.– Warszawa, 1984;

⁵ Див.: Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історія філософії. Український характер. – К., 1993.– С.511.

⁶ Див.: Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – Т.4.–1875. – С.9–25; Водовозова Е.Н. Как люди на белом свете живут: чехи, поляки, русины. – СПб, 1897.

⁷ Див.: Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С.495.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.413, оп.1, спр.17., арк. 20, 22.

⁹ Див.: Автопортрет славянства. – М.,1999.– С. 102–103.

¹⁰ Див.: Mickiewicz A. O duchu narodowym / Dzieła. – Warszawa.– Т. V, VII, XII.

¹¹ Див.:Kardasz M. Postawy wsponeczesny mlodziezy ukrainskiej wobec Polski oraz inych panstw jednoczasy sie Europy // Tresci i mechanizmy przenikania kultur...– S.301–302.

¹² Див.: Гулай В. Етностереотипи в масовій політичній свідомості польського населення Львова під час Другої світової війни // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Вип. 15. – Львів, 2004.– С.61–63.

¹³ Національний склад населення України та його мовні ознаки... – С.14,25,209.

¹⁴ Riger J. Polska rzeczywistosc jezykowa na Ukrainie// Kresy – pojecie i rzeczywistosc / Zbior studiow. – Warszawa, 1997. – S.193–206.

¹⁵ Війна і мир, або “Українці – поляки: брати, вороги, сусіди...”.– К., 2004. – С.535.

¹⁶ Цит. за: Український соціум: соціально-політичні виміри. – К., 2005. – С.131.

Ярослав Калакура

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ В СТРУКТУРІ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ

Постановка проблеми в такому формулюванні є контрверсійною, оскільки академік І.Ф.Курас і очолюваний ним Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України впродовж майже десяти років досить переконливо і аргументовано довели, що

етнополітологія – це окремий науковий напрям і навчальна дисципліна, яка вивчає теорію і практику політики в сфері етнонаціональних відносин, провідні тенденції політичного розвитку і взаємин етносів, націй, етнічних та національних груп, шляхи розв’язання етнополітичних протиріч і конфліктів¹.

За визначенням О.В.Картунова, етнополітологія є наукою новою, самостійною, фундаментальною, теоретичною, аналітично-синтетичною, її виокремлення стало теоретичною революцією в суспільствознавстві². Є тут, очевидно, певна гіперболізація, але можна зрозуміти прихильників нової галузі знань, які не жаліють епітетів, вдаються до метафор, аби переконати наукову громадськість, що без цієї науки суспільство існувати не зможе. Виникає питання, чи до цього існували і досліджувалися ті об’єкти, на яких зосереджується тепер етнополітологія, тобто етноси, нації, етнічні групи, етнонаціональна політика держави, політичне регулювання міжнаціональних відносин? Звичайно, існували і досліджувались. Вони були в полі зору істориків, політологів, етнологів, правників, філософів, соціологів, психологів і представників інших галузей знань. А чому були? На мій погляд, вони і залишилися об’єктами цих та інших наук, але не є предметом їх дослідження. Власне, чим відрізняються науки між собою? Предметом, функціями, методами і засобами пізнання. Кожна наука має свій предмет, тобто певну систему закономірностей, свої функції, що становлять її теоретичну базу, а також власну систему специфічних методів, оригінальний понятійно-категоріальний апарат, які взяті разом служать інструментарієм наукового осмислення тих чи інших об’єктів. Отже, етнополітологія змогла виокремитись у окрему галузь знань тільки тоді, коли були напрацьовані усі ці компоненти і підготовлені відповідні дослідницькі кадри.

Очевидно, заслуга Івана Федоровича Кураса й полягає в тому, що він, з одного боку, чесно і відкрито відійшов від ідеологічної доктрини тоталітарної доби, особисто дозрів до розуміння того, і це не раз підкреслював, що нові завдання, нові суспільно-політичні, етнонаціональні процеси і явища, нові реалії, які особливо загострилися і стали відчутними на межі тисячоліть, не могли вирішуватися по-старому, що “методи науки не можуть бути закосте-

нілими”²³. З другого боку, він зумів сконсолідувати наявні наукові сили, частково перепрофілювати їх, розгорнути підготовку молодішої генерації фахівців і, нарешті, створити спеціалізований Інститут та відповідні друковані органи для наукового осмислення етнополітичних процесів. Іншими словами, сама інституалізація етнополітології в Україні – це вже історія, одна з найновіших сторінок історії української гуманітарної науки. Не випадково, обґрунтовуючи її появу, Іван Федорович наголошував, що ґрунт для неї “підготувала могутня течія в історіографії і політичній думці кінця ХІХ – початку ХХ ст., яка існувала у вигляді “народницького” і “державницького” напрямів і виявляла пильний інтерес до історико-політичної рефлексії та психологічних і культурних чинників національного розвитку”²⁴. Вся наступна реальна історія і розвиток історичних, етнологічних, політичних та інших знань рік за роком нагромаджували емпіричний і теоретичний матеріал, який став тими цеглинами, з яких постала етнополітологічна наука.

Тут варто нагадати імена багатьох учених минулого, зокрема М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Франка, Д. Дорошенка, Д. Донцова, В. Липинського, М. Міхновського, І. Лисяка-Рудницького, Д. Чижевського, С. Дністрянского, В. Старосольського, О. Бочковського, а також сучасних науковців О. Антонюка, І. Варзара, В. Свтуха, О. Картунова, В. Котигоренка, В. Крисаченка, І. Кресіної, І. Кураса, Ю. Левенця, О. Майбороди, М. Михальченка, Л. Нагорної, В. Наулка, О. Нельги, В. Нікітюка, М. Панчука, О. Рафальського, Ю. Римаренка, Ф. Рудича, В. Солдатенка, Ю. Шаповала, Л. Шкляра, М. Шульги та ін. інтелектуалів, причетних до зародження і розвитку етнополітологічних знань. Сам перелік прізвищ учених засвідчує, що переважна більшість з них починали, або й продовжують науковий пошук як історики.

Водночас етнополітологія як розділ політології має власний історичний компонент, завдяки якому вона не покинула інтелектуальне поле історії як інтегрованої системи знань, розвивається на порубіжжі з нею і ми є свідками того, як вони співпрацюють і збагачують одна одну. Свого часу з-під даху історії виокремились археологія, етнографія, етнологія, на підході до усамостійнення архівознавство, археографія. Загалом, це природний процес дедалі більшої спеціа-

лізації наук, але він має і негативні наслідки, особливо у фаховій підготовці спеціалістів. У західноєвропейських університетах немає такої вузької професіоналізації істориків як у нас. Україна, приєднавшись до Болонського процесу, вже приступила до перегляду номенклатури спеціальностей та їх укрупнення, в тому числі й історичного спрямування. Загальна тенденція сучасного розвитку наук – їх інтеграція та міждисциплінарні дослідження.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб з'ясувати місце і роль етнополітології в структурі історичного знання, в її основних підсистемах, розкрити значення методів та дослідницького досвіду історичної науки для етнополітології і, навпаки, а також висвітлити інтеграцію етнополітологічних знань в історичну науку в контексті історіософії сучасного антропологізму.

Розглядаючи місце етнополітології в структурі історичного знання, взаємозв'язок історичного та етнополітологічного пізнання, вважаємо за доцільне виокремити декілька ключових аспектів проблеми.

По-перше, історична наука сформувалася як складна і багатогранна система знань, як цілісність, що включає дві головних підсистеми: конкретно-історичні знання з історії як всього людства, так і окремих народів, континентів, регіонів, країн, найважливіших історичних епох, періодів, історію основних напрямів життєдіяльності людей, зокрема культури, релігії, духовного світу, господарського, громадсько-політичного і соціального розвитку, військової справи, внутрішню і зовнішню політику держав тощо. Який би компонент цієї підсистеми ми не взяли, у кожному з них чільне місце посідає проблема етногенезу народів, формування націй, розвиток етнологічних відносин і конфліктів, державної політики в цій сфері. Важко уявити, якою збідненою і однобокою була б, скажімо, історія України без цих сюжетів. До речі, їх недостатня розробленість й досі негативно відбивається на науковому рівні багатьох праць з історії, особливо на якості шкільних і вузівських підручників. Нам ще не вдалося збагатити зміст навчального процесу навіть на історичних факультетах університетів за рахунок найновіших напрацювань етнополітологів. Навіть у Національному університеті імені Тараса Шевченка, де є спеціальність “Етнологія”, курс “Етнополітологія”

не читається, відсутній і одноіменний спецкурс. Етнополітологічні проблеми слабо представлені в тематиці курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт.

Не можна вважати нормальним, що в багатьох наукових працях з всесвітньої та української історії питання, пов'язані з політичними аспектами етнонаціональних відносин та національною політикою, не знаходять належного висвітлення. Позитивним винятком у цьому ряду є хіба що шеститомна "Політична історія України", підготовлена під керівництвом І. Кураса, і недавно опублікована монографія М. Горелова, О. Моці та О. Рафальського, присвячена цивілізаційній історії України⁵.

Не менш важливим у взаємодії етнополітології та історії є друга підсистема історичної науки, яка включає її спеціальні галузі та дисципліни, котрі віддзеркалюють закономірності її власного розвитку, умовно кажучи, обслуговують розвиток історичних знань. Йдеться про історіографію, історіософію, історичне джерелознавство, методологію, теорію і логіку історичного пізнання, а також про низку спеціальних історичних дисциплін, які вивчають окремі різновиди історичних джерел або опрацьовують методи дослідження джерел, зокрема про такі дисципліни, як історична географія, історична демографія, картографія, хронологія, ономастика, дипломатика, текстологія, сфрагістика, геральдика та ін.⁶ Кожна з цих спеціальних галузей і дисциплін історичної науки, з одного боку, має в полі своїх дослідницьких інтересів елементи безпосередніх або дотичних знань про історію етносів і націй та етнонаціональну політику, а з другого боку, сучасна етнополітологія не може обійтися без їх надбань і методів, якими послуговуються ці галузі та дисципліни. Історіографія, особливо проблемна, наприклад, постійно звертається до етнологічних та етнополітологічних праць, аналізуючи стан дослідження національного життя, міжетнічних відносин, національної політики. Показовою у цьому відношенні є монографія О. Рафальського, присвячена історіографії національних меншин⁷, у якій вперше в Україні поряд з історичними комплексно розглянуті майже всі етнологічні, правничі, політологічні та інші праці, автори яких торкалися проблем національних меншин в історичному аспекті. Для етнополітології були б корисними дослідження з іс-

торичної географії та генеалогії, а також їх методи, оскільки вони допомагають заглибитись у родовід етнонаціональних груп, ареали їх розселення тощо.

По-друге, етнополітологія сформувалася не тільки на ландшафті історичної науки, але й на фундаменті історичних джерел. Причому, йдеться про всі різновиди писемних, усних, зображальних, етнографічних, лінгвістичних та інших джерел, які містять первинні відомості про етноси, нації, етнічні та національні групи, етнонаціональні відносини і їх політичні засади. Особливу цінність становлять офіційні документи органів влади і управління, програми політичних партій, громадських об'єднань, законодавчі акти, джерела особового походження: біографії, щоденники, мемуари, епістолярій, творча спадщина державних, політичних і культурно-громадських діячів, провідників національно-визвольного руху, лідерів національних товариств та їх учасників. Об'єктивно вивчені аутентичні джерела були і залишаються найвагомим чинником істинності та доказовості будь-якого дослідження, яке претендує на науковість. Переглядаючи деякі публікації з етнополітології з огляду їх історіографічної вартості, кидається в вічі збідненість і одноманітність джерельної бази частини з них, обмеження лише офіційними нормативно-правовими документами та висловлюваннями політиків, дуже незначне залучення інших різновидів джерельних свідчень, зокрема архівних. Між тим, у фондах центральних і місцевих архівів, архівосховищах, бібліотечних і музейних колекціях зарубіжних країн відклався неоцінний за інформаційним потенціалом скарб різноманітних документів і матеріалів, які проливають світло на життєдіяльність української нації, етнічних груп України впродовж восьми століть. До багатьох з цих пам'яток ще не торкалася рука дослідника.

По-третє, невіддільність етнополітології від історичної науки засвідчує широке використання в етнополітологічних дослідженнях методів історичного пізнання, насамперед універсальних – історико-хронологічного та порівняльно-історичного (компаративного) методів, які дають змогу будь-яке явище, подію, процес етнополітичного характеру досліджувати в хронологічній послідовності, порівнюючи їх розвиток з попередніми етапами. Ці методи дуже важ-

ліві для аналізу законодавчих актів, програмових документів політичних партій, етнонаціональної політики різних держав та урядів, діяльності національно-культурних товариств. Традиційними для історичної науки є емпіричні методи: контент-аналіз документів, інформаційно-статистичних джерел та матеріалів конкретно-соціологічних досліджень.

Вони дуже важливі і для об'єктивного пізнання реальних етнополітичних процесів як минувшини, так і сьогодення, глибинних змін, які відбуваються в розвитку української етнічної та політичної нації в умовах трансформації нашого суспільства від тоталітаризму радянського і кучмівського зразка до демократії і права.

Для сучасної України надзвичайно актуальною є проблема національної консолідації, стимулом до якої стала помаранчева революція. Її апогей збігся з найнебезпечнішим явищем у новітній українській історії – спробою розколоти Україну. На небезпеку такого розвитку подій ще в 1999 р. звертав увагу І.Ф. Курас, наголошуючи, що він може бути зумовлений дефіцитом взаєморозуміння, рецидивами дезінтеграційних процесів, соціальними конфліктами, виснажливою боротьбою навколо визначення шляхів поступу. Він писав, що “сумна традиція розбрату не зникла з нашого життя. Різнострамованість дій влади, гостре протистояння десятків політичних партій, нерозв'язані проблеми центру і регіонів, міжконфесійні тертя стоять на заваді визначенню зовнішньополітичних пріоритетів, створенню оптимальної моделі майбутнього України... Настав час дати чітку відповідь: чи не занадто високу ціну платить суспільство за популізм, політичні чвари, амбіції політиків?”⁸ Народ, на жаль, не дістав відповіді на ці та інші питання від влади, вийшов на майдани і заявив, що буде наймати таку владу, яка дбатиме не про свої компартивні інтереси, а про долю громадян України.

По-четверте, будь-який етнополітологічний процес або явище можуть бути досліджені лише в контексті конкретно-історичного підходу, який орієнтує науковця на пошук відповідей на ряд класичних питань, які в радянські часи пов'язувалися з іменем Леніна, хоча були висунуті в західноєвропейській історіософії ще на рубежі XVIII – XIX ст., коли утверджувався принцип історизму як світоглядно-методологічна категорія. Маємо на увазі наступні питання:

де, коли і за яких умов виникло або зародилося те чи інше явище, які основні етапи в своєму розвитку пройшло і яких змін зазнало, чим воно стало або які його наслідки. Історизм є міждисциплінарним, фактично загальнонауковим правилом, яке не може ігнорувати етнополітолог, оскільки мотиви поведінки, рішень та діяльності людей, будь-яких етнонаціональних спільнот, органів влади та громадських об'єднань зумовлюються не тільки морально-психологічними і прагматичними чинниками, а завжди мають історичне підґрунтя і можуть бути пізнані лише на засадах конкретно-історичного підходу.

Якщо ознайомитися з етнополітологічними працями І.Ф. Кураса, то не важко встановити, яке велике значення він надавав історичному підходу до аналізу етнонаціональних проблем. Розглядаючи будь-яку сучасну проблему, він неминуче звертався до досвіду минулого, шукав аналогію подій і явищ, застерігав від повторення помилок. З цього погляду особливої уваги заслуговує шостий розділ “Українці, корінні народи і національні меншини” його капітальної монографії “Етнополітологія. Перші кроки становлення”. Уже в перших рядках автор наголосив, що “поліетнічний склад населення України є продуктом історичного розвитку земель і народів, окреслених її сучасними державними кордонами, та народів-сусідів”⁹. З позицій історизму він простежив демографічні зміни в кількості та мовних ознаках титульної нації і етнічних груп на загальнодержавному та регіональних рівнях, проаналізував державну політику в цій царині, наголошуючи, що вона покликана сприяти консолідації та розвитку української нації, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності усіх етнічних груп. Іван Федорович переконливо застеріг від механічного перенесення досвіду так званого “національного ренесансу” 1920-х рр. у радянській Україні, зокрема щодо створення адміністративно-національних районів у сучасних умовах, поставив питання про співвідношення у тому досвіді між реальною турботою про задоволення етнонаціональних інтересів і потреб народу та пошуком способів розширення соціальної бази більшовицького режиму і внесення його ідеології у свідомість людей¹⁰.

По-п’яте, сучасна західноєвропейська і світова історична наука поряд з історіософією постмодернізму, неокантіанства, неоконструк-

тивізму пріоритетного значення надає історіософії *антропологізму*, парадигма якого будується на визнанні головним рушієм історичного процесу не суспільство і державу, а людину як індивідуальність і як носія та уособлення органічної єдності природи і суспільства. Антропологізм – це відповідь конструктивістам, модерністам, представникам так званої “ділової історії” на їх намагання вивести з історичного поля людський чинник, підмінити гуманістичне єство історії, започатковане в епоху ренесансу, різного роду поняттями та категоріями “чистої” науки, породжених умовами глобалізації та інформатизації. Цього погляду послідовно дотримується французька історична школа “Анналів”, започаткована Марком Блоком та Люсьєном Февром, третє покоління якої з її учнями у Великій Британії, Німеччині, Італії, США та інших країнах переконливо доводить, що суспільна корисність історії як науки може бути зреалізована за умови, коли центральною фігурою, головною дійовою особою буде людина з її внутрішнім світом: свідомістю, культурою, характером, психологією, способом мислення і поведінки, ціннісними орієнтирами, тобто з усім тим, що охоплює таке обширне поняття, як ментальність. 15 років тому журнал “Анналі” опублікував редакційну статтю “Наш пошук”, у якій обґрунтовувалась нагальна необхідність перенести акцент на дослідження людських цивілізацій, ментальності, суспільної свідомості, культурного розвитку “живих” і “чутливих” особистостей.

Зрештою, історія людства вже написана, найважливіші історичні події і факти досліджені, але, за словами Л. Февра, кожна епоха створює своє уявлення про історичне минуле, “у неї свій Рим і свої Афіни, своє Середньовіччя і свій Ренесанс”¹¹. Сьогоднішнє покоління істориків поступово відходить від традиціоналізму, намагається спокутати борг своїх попередників перед творцем, рушієм і найціннішим творінням історії – Людиною. Історія перетворюється з подієвої науки про минуле в науку про Людину як феномен вічності. В свою чергу, перехід до такого рівня історичних праць вимагає високої ерудиції дослідника, вільної орієнтації в інших науках, опанування їх методами та здобутками.

Саме в цій царині відкриваються широкі можливості для співпраці істориків, етнологів, психологів з етнополітологами і навпаки.

Дослідження етнонаціональних груп, як ніяке інше, потребує загостреної уваги до їх повсякденності, пізнання національної вдачі, національного характеру, співвідношення колективної та індивідуальної свідомості, традиційної народної культури, соціокультурних способів мислення, особливо політичного, етнопсихології, стереотипів поведінки.

Наука вже давно довела існування на генетичному рівні неусвідомленого інфантильного досвіду, який успадковується і, за словами З. Фрейда, приховано відтворюється в характері і поведінці людини, в її індивідуальній та груповій ментальності.

Отже, етнополітологія як нова галузь знань про етнополітичні процеси, політичні засади розвитку етносів, націй, етнонаціональних груп, їх участь у суспільно-політичному житті, політичне регулювання відносин між ними та державою, зародилася і сформувалася в контексті історичної науки і тісно пов'язана з нею. В структурі історичного знання етнополітологічний компонент і надалі займає важливе місце, збагачуючи цим відомості про етногенез, життєдіяльність етносів та націй на різних етапах історичного розвитку. Зі свого боку, етнополітологія послуговується класичними методами історичного пізнання, базується на історичних джерелах, має в своїй структурі досить вагомий розділ історичного характеру. Цілком правильно чинять ті науковці, які, визначаючи предмет етнополітології, наголошують, що вона досліджує етнополітичні процеси і явища, етнонаціональну політику і практику в їх історичному розвитку. Саме завдяки цьому можна з'ясувати політичні засади етнонаціональних взаємин в Україні, їх динаміку через призму історичного досвіду, винести повчальні уроки для уникнення конфліктів і запобігання помилок, для і вироблення ефективної етнонаціональної політики держави.

¹ Див.: Курас І.Ф. Етнополітика: історія та сучасність: статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999. – С. 7, 22; Його ж. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 46–47.

² Див.: Картунов О.В. Вступ до етнополітології. Науково-навчальний посібник. – К., 1999. – С. 32.

³ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки... – С. 617.

⁴ Там само. – С. 8.

⁵ Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005.

⁶ Див.: Калакура Я. Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.– Ч. 11, част. I. – К., 2004. – С. 37–52.

⁷ Рафальський О.О. Національні меншини України в ХХ столітті: історіографія. – К., 2000.

⁸ Курас І.Ф. До національної консолідації // Урядовий кур'єр. – 1999. – 18 березня.

⁹ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки...– С. 299.

¹⁰ Там само. – С.323.

¹¹ Див.: Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа “Анналов”. – М., 1993. – С. 62.

Антон Кіссе

МАЙБУТНЄ ЕТНІЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Повідомлення про 180 тисяч загиблих за останніх півтора роки в суданській провінції Дарфур внаслідок етнічного геноциду, про активізацію протистояння у Белфасті та інші випадки насильства між етнічними групами приводять до висновку, що етнічні конфлікти не лише щораз більше поширюються у світі, але і стають інтенсивнішими.

На жаль, або, може, на щастя, серед конфліктологів немає одностайності з цього приводу, що слугує як пересторогою для держав і етносів, так і дає надію на поступове зменшення актуальності етнічного питання.

Сьогодні практично всі процеси в економічному, суспільному і політичному житті відбуваються під значним впливом глобалізації, в тому числі і етнічні конфлікти. Етнічний конфлікт загалом розуміється як протистояння з елементами насилля між групами людей, які проживають на території однієї держави, але належать до різних етносів¹. Націоналізм може стати причиною етнічного конфлікту, якщо метою протистояння є створення окремого політичного цілого для кожної із протиборствуючих груп².

Ряд дослідників стверджують, що глобалізація провокує етнічні конфлікти та прояви націоналізму, оскільки вона спонукає до культурної гомогенізації етнічні, релігійні, племінні групи, які повстають на захист своєї самобутності. Зокрема, М. Вотерс визначає глобалізацію як “наслідок експансії європейської культури на всю планету за допомогою поселень, колонізації і культурного мімізису”³. Останній, в свою чергу, може призвести до появи етнонаціоналізму як реакції локальних культур на глобалізацію.

Найбільш песимістично оцінюють вплив глобалізації на майбутнє етнічних конфліктів прихильники теорії “зіткнення цивілізацій”, запропонованої Бернардом Левісом⁴ і популяризованої Самуелем Гантінгтоном. Її послідовники вважають етнічні конфлікти проявом культурних розривів, що утворюються між різними суспільствами. Подібні конфлікти можуть виникнути внаслідок глобалізації і модернізації, коли окремі групи населення виявляються краще пристосованими до нових умов, що викликає заздрість і ненависть з боку невдах.

У своїй відомій статті “Зіткнення цивілізацій?” С. Гантінгтон прогнозує, що на зміну ідеологічним та іншим формам конфліктів прийде конфлікт між цивілізаціями, в тому числі і етнічними групами, що належать до різних культур, як домінуючої форми глобального конфлікту⁵. Хоча нація-держава залишиться основною діючою силою в міжнародних відносинах, але найбільш помітні конфлікти точитимуться між націями і групами, що представляють різні цивілізації. На його думку, до цього призводять шість наступних чинників:

1. Дуже важливими є відмінності між цивілізаціями, які є більш суттєвими, ніж відмінності між політичними ідеологіями і режимами, та не зникнуть у досяжному майбутньому.

2. Посилюється взаємодія між народами, внаслідок чого світ стає дедалі тіснішим, що призводить до кращого розуміння відмінностей між цивілізаціями. Тобто така взаємодія зміцнює цивілізаційну самосвідомість, що в, свою чергу, загострює давню ворожість і розбіжності.

3. Процеси економічної модернізації та соціальних змін розвивають традиційну ідентифікацію людей з місцем проживання, одно-

часно зменшується роль нації-держави як джерела ідентифікації, на місце якої приходять релігія.

4. Зростанню цивілізаційної самосвідомості сприяє роздвоєння ролі Заходу, який, з одного боку, перебуває в zenіті свого розквіту, а з іншого – серед незахідних цивілізацій спостерігається повернення до своїх коренів.

5. Культурні особливості і відмінності, на противагу економічним і політичним, слабо піддаються змінам, тому їх важче вирішити або знайти компроміс.

6. Посилення економічного регіоналізму, який сприяє зміцненню усвідомлення належності до певної цивілізації.

Загалом конфлікт цивілізацій розгортається на двох рівнях: мікро і макро. На мікрорівні боротьбу за землю і владу один над одним ведуть групи, що проживають вздовж ліній розлому між цивілізаціями. А на макрорівні уже країни, які належать до різних культурних таборів конкурують за вплив у воєнній і економічній сферах, за контроль над міжнародними організаціями та третіми країнами, намагаючись насадити власні політичні і релігійні цінності. С. Гантінгтон також відзначає, що таке протистояння між цивілізаціями може набувати різних форм – від економічної конкуренції до етнічних конфліктів і “етнічних чисток”, які особливо часто зустрічаються на кордонах ісламського світу.

Хоча ще до формулювання теорії “зіткнення цивілізацій” у 1977 році американські вчені дійшли висновку, що етнічні відмінності є єдиним найважливішим джерелом великомасштабного конфлікту всередині держав, а також часто відіграють провідну роль у війнах між державами. Про зростаючий тиск політизованих етнічних домагань з їх можливими легітимаційними і делегітимаційними наслідками для будь-якого суспільства чи політичного режиму попереджав і Дж. Ротшильд. А П. Брасс взагалі вважав, що етнічність і націоналізм, міжетнічні і сепаратистські рухи стали головною силою, яка формує сучасний світ, структуру і стабільність сучасних держав⁶.

Аналогічної точки зору дотримується і українська дослідниця О. Кривицька, яка припускає, що “етнічний фактор не лише не втрапить своєї ролі в суспільному житті народів, а навпаки, перетворив-

шись на засіб політичної боротьби, посилить своє значення”⁷. Проте ряд вчених виступили із спростуваннями наявності зв’язку між глобалізацією та етнічними конфліктами. Так, Дж. Боуен описує первинну і неминучу природу етнічних конфліктів як “міф” і спростовує три основних припущення, на підставі яких робляться прогнози про розквіт етнічних конфліктів у майбутньому, а саме⁸ :

- 1) етнічна ідентичність є споконвічною і незмінною;
- 2) ці ідентичності примушують людей переслідувати і вбивати один одного;
- 3) етнічне багатоманіття неминуче веде до насильства.

Дослідник вважає, що етнічність є продуктом сучасності. Хоча люди завжди мали ідентичності, породжені релігією, місцем народження, мовою і т.д., вони почали вважати себе членами великих етнічних груп, протилежних іншим, лише в сучасний період колоніалізму і будівництва держав. Так один із відомих дослідників Балкан М. Глений вказував на той факт, що в основі недавніх кривавих зіткнень на території колишньої Югославії лежали не етнічні чи релігійні відмінності, а сучасні спроби об’єднати людей навколо націоналістичних ідей⁹. “Етнічність” стає “націоналізмом”, коли включає прагнення здобути монополію на землю, ресурси, владу. Націоналізм є штучним і часто маніпуляційним набором ідей. Саме колоніальним минулим пояснюються криваві конфлікти в африканських країнах та Шрі-Ланці.

Що ж тоді змушує людей вступати у конфлікт із сусідніми групами? На думку Дж. Боуена, це є результатом тривалих приготувань, цькування і погроз з боку лідерів, які контролюють армію. Саме страх і ненависть, сформовані зверху, а не етнічні відмінності змушують людей вдаватися до насильства. Населення може відчувати страх чи обурення щодо іншої групи з різних причин, особливо тоді, коли соціально-економічні зміни проводяться на користь певної групи. Але навіть тоді така конкуренція та почуття образи на низовому рівні зазвичай не призводять до міжгрупових сутичок без відповідного сигналу зверху, прикладами цього можуть слугувати Руанда і Балкани.

Що стосується третього припущення, то є цілий ряд держав з величезним етнічним багатоманіттям (Індонезія, Малайзія, Пакистан), які хоча і не без внутрішніх конфліктів і політичних репресій, але

обійшлися без масштабних насильств. У той же час держави із порівняно незначними відмінностями у культурі і мові у населення (Югославія, Сомалі, Руанда) пережили найкривавіші етнічні конфлікти. Отже, наявність різних етнічних груп не є обов'язковою чи достатньою умовою для виникнення насильства, тільки відносини між цими групами є головним джерелом конфліктів.

Зруйнувавши таким чином міф про етнічний конфлікт, Дж. Боуен стверджує, що насправді він є результатом свідомого політичного вибору.¹⁰ Негативні стереотипи, страх перед однією із груп, “вбивати, щоб самому не бути вбитим” – це результати діяльності лідерів. Якщо ж відмовитися від цієї точки зору і погодитися з тим, що ці конфлікти є природнім наслідком відхилень у людській поведінці в окремих регіонах світу, це призведе до викривленого уявлення про етнічний конфлікт. Такий підхід дозволяє припускати, що насильство властиве певному народу чи окремому регіону, а не є наслідком продуманих політичних кроків. Ним можна виправдати тривалу бездіяльність США і міжнародного співтовариства під час розгортання війни на Балканах. А про учасників етнічного конфлікту можна говорити як про менш раціональних і цивілізованих істот, ніж “ми”, що допомагає спокійно спостерігати за їх стражданнями.

Аналогічно Я. Садовський на основі власного аналізу демонструє, що:

– етнічні конфлікти були нормою у цілому світі після 1945 року, тобто вони не є чимось новим і не пов'язані із глобалізацією;

– етнічні конфлікти не виростають з племінних чи інших первинних ідентичностей, а є результатом колоніальної політики чи інших сучасних подій;

– етнічні конфлікти налічують жертв не більше ніж інші війни, незалежно від того, чи йдеться про кількість загиблого мирного населення, чи частоту геноцидів;

– глобалізація знижує ймовірність етнічних конфліктів, оскільки вона підтримує демократичні цінності¹¹.

До схожих висновків приходять і автори звіту про розвиток людства у 2004 році під назвою “Культурна свобода в сучасному глобалізованому світі”¹². В ньому спростовується думка, що політика культурної самотності і сприяння розвитку багатоманітності

призводить до фрагментації суспільства, конфліктів, сповільненого розвитку і авторитарного правління. Така політика насправді є життєздатною і необхідною, оскільки часто саме утиски груп населення, які відрізняються від більшості своєю культурою, призводять до зростання напруги. Звіт також розвінчує 5 найпоширеніших міфів про етнічне і культурне багатоманіття, а саме:

1. Етнічна належність людини вступає у протиріччя з її відданістю державі, і, отже, визнання багатоманітності відбувається за рахунок збереження цілісності держави.

2. Етнічні групи схильні до конфліктів із використанням насилля через розбіжності в цінностях, тобто слід вибирати між визнанням багатоманітності чи збереженням миру.

3. Принцип збереження культурної свободи диктує необхідність захисту традиційних культурних практик, таким чином можливий конфлікт між визнанням культурної багатоманітності та іншими пріоритетами людського розвитку, такими як соціально-економічний прогрес, демократія і права людини.

4. Країни з етнічною багатоманітністю менше схильні до розвитку, отже повага багатоманітності відбувається за рахунок стимулювання розвитку.

5. Деякі культури більше схильні до динамічного розвитку, ніж інші; одним культурам властиві демократичні цінності, а іншим – ні; тобто створення сприятливих умов для існування деяких культур можливе за рахунок заохочення розвитку і демократії.

Автори звіту ООН дійшли висновку, що для людського розвитку потрібні не лише здоров'я, освіта, гідний рівень життя і політичні свободи, а й визнання державою культурної багатоманітності народів і наявність сприятливих умов для їх існування. Люди повинні мати свободу виявлення своєї ідентичності, не зазнаючи дискримінації в інших сферах життя. Культурна свобода – одне із прав людини і важлива сторона людського розвитку в цілому, отже, заслуговує уваги і турботи з боку держави.

Якщо ж взяти за основу для прогнозу кількість етнічних конфліктів, то Тед Гарр продемонстрував, що всупереч дуже поширеній думці, за останні десятиліття кількість локальних конфліктів не збільшилася і вони не стали жорстокішими¹³. Період різкого збіль-

шення локальних конфліктів припав на період “холодної” війни, що було зумовлено прагненням супердержав – США і Радянського Союзу – розширити сферу свого впливу на держави Третього світу. Конфлікти, які розгорнулися після 1989, Т. Гарр пояснює прагненням до національної ідентичності у Східній Європі і в республіках колишнього СРСР.

Більше того, звіт “Мир і конфлікти” за 2005 рік демонструє зменшення основних збройних конфліктів після їх піку на початку 1990-х і лише кілька соціетальних конфліктів (збройних громадянських воєн), припинених в останньому десятилітті, почалися з новою силою¹⁴. Загалом кількість основних соціетальних воєн зменшилася з 12 в кінці 2002 року до 8 на початку 2005 року.

Також поменшало етнонаціональних воєн за незалежність, які були головною загрозою громадському миру і регіональній безпеці, показник яких досягнув найнижчого позначки, починаючи з 1960 року.

Так, з 2001 по 2004 рік 13 головних конфліктів за самовизначення були розв’язані чи призупинені, в той час як відзначено появу нових чи поновлення 6 конфліктів, найбільш кривавими з яких були у суданській провінції Дарфурі та індонезійській провінції Аїчех, де боротьба відновилася в 2003 році після провалу переговорного процесу.

Помітно зменшилася кількість випадків репресій і політичної дискримінації, що збіглося з занепадом авторитарних режимів, починаючи з кінця 1980-х. Від 1950 року кількість меншин, які отримують переваги від політики, спрямованої на компенсацію минулої політичної дискримінації, зросла в п’ять разів. Це пов’язано як із процесом демократизації, так і з стримуванням сепаратистських воєн. Більшість нових демократій визнала права меншин, по закінченні майже всіх етнонаціональних воєн колишні повстанці здобули більші політичні права і можливості.

Інший дослідник конфліктів П. Валенстін теж вказує на зменшення кількості збройних конфліктів у світі¹⁵. Так, за період з 1989 по 2000 рік було зареєстровано 111 конфліктів, причому протягом 2000 року їх було лише 33 – найнижчий показник з моменту закінчення “холодної” війни.

Проте незважаючи на такий рекорд, дослідник вказує, що хоча конфліктів стало менше, проте вони стали більш складними. Зменшення кількості конфліктів відбулося за рахунок вирішення локальних протистоянь, які знову можуть активізуватися, і не можна стверджувати, що вони повністю вирішені. Так, із 24 триваючих головних збройних конфліктів в 2000 році, частина яких є етнічними, 17 почалися до 1989 року. Більше того, за майже 11 років була підписана лише одна мирна угода, яка поклала кінець війні. Отже, можна припустити, що міжнародне співтовариство більше схильне вирішувати невеликі, локальні конфлікти, часто із застосуванням сили, ніж братися за розв'язання великих і більш складних конфліктів.

Т. Гурр теж вказує, що, незважаючи на позитивні тенденції, в ряді регіонів світу зберігається висока ймовірність виникнення етнічних конфліктів. Та й невідповідна державна політика в країнах з потенційними можливостями для вибуху насильства може спровокувати виникнення нових етнічних конфліктів, зокрема в Африці і Південно-Центральній Азії. Вказується також на такі небезпеки як:

- неспроможність держав справитися із наслідками руйнівних етнічних конфліктів;
- доступність зброї та найманців на глобальному ринку;
- “геттизація” значних територій, на яких поглиблюється бідність, погіршуються умови життя, населення має все менше можливостей скористатися благами глобальної економіки;
- нерівномірність розподілу багатства і ресурсів, що підтримує авторитарні режими і породжує тероризм у мусульманських країнах¹⁶.

У той же час не слід забувати, що глобалізація сприяє створенню регіональних наднаціональних структур, прикладом якої є Європейський Союз. Демократичні цінності, втілені в щоденній практиці і правовій системі держави і наднаціональних структур, є вагомим чинником зменшення етнічних конфліктів¹⁷. Тобто ЄС – регіональний проект ефективно діє як агент глобалізації і як підтримка мирного міжетнічного співіснування.

Підсумовуючи, можна зазначити, що глобалізація має два виміри стосовно етнічних конфліктів. З одного боку, вона призводить

до гегемонії, домінування західної економіки, норм, і акторів над рештою світу, що створює сприятливі умови для розквіту етнонаціоналізму¹⁸. З іншого – вона є і відповіддю на етнічні конфлікти через підтримку і пропаганду лібералізації, демократизації, розвитку, прав людини і вільної торгівлі.

¹ Horowitz D. Ethnic groups in conflict. Berkeley, University of California Press, 1985. – P. 7.

² Dutceac A. Globalization and ethnic conflict: Beyond the liberal-nationalist distinction // The global review of ethnopolitics. – 2004. – N 2. – P. 24.

³ Waters M. Globalization. London: Routledge, 1995. – P. 3.

⁴ Lewis B. The Roots of the Muslim Rage // Atlantic Monthly. – 1990. – September. – P. 47–60.

⁵ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.

⁶ Каргунов О., Кремень В., Маруховська О. Жодний тип суспільства не має імунітету від етнічних домагань // Віче. – 1998. – №5. – С. 5.

⁷ Кривицька О. “Етнічний антагонізм” лікується толерантністю // Віче. – 2001. – № 8. – С. 47.

⁸ Bowen J. The myth of global ethnic conflict // Journal of democracy. – 1996. – N 4. – P. 3–5.

⁹ Glenny M. The fall of Yugoslavia. – New York: Penguin, 1992.

¹⁰ Bowen J. The myth of global ethnic conflict // Journal of democracy. – 1996. – N 4. – P. 13.

¹¹ Sadowski Y. Ethnic conflict // Foreign policy. – 1998. – N 111. – P. 12–23.

¹² Доклад ООН о развитии человека 2004 “Культурная свобода в современном многообразном мире”, <http://www.un.org/russian/esa/hdr/2004/>

¹³ Gurr T. Ethnic Conflict in World Politics. – Boulder, Colo.: Westview, 1994.

¹⁴ Gurr T., Marshall M. Peace and conflict 2005: A global survey of armed conflicts, self-determination movements, and democracy. – Center for international development and conflict management, 2005. – P. 1.

¹⁵ Wallensteen P., Sollenberg M. Armed conflict 1989-2000 // Journal of peace research. – 2001. – N. 5. – P. 629–644.

¹⁶ Gurr T., Marshall M. Peace and conflict 2005: A global survey of armed conflicts, self-determination movements, and democracy. – P. 14.

¹⁷ Dutceac A. Globalization and ethnic conflict: Beyond the liberal-nationalist distinction // The global review of ethnopolitics. – 2004. – N 2. – P. 25.

¹⁸ Richmond O. The Globalization of Responses to Conflict and the Peacebuilding Consensus // Cooperation and Conflict: Journal of the Nordic International Studies Association. – 2004. – N. 2 (39). – P. 129–150.

Анна Кислая

ЭТНИЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ В УКРАИНЕ: ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ

Проблема этнополитического развития крымского региона по праву считается одной из актуальных в украинском государстве. Причины названного обстоятельства, на наш взгляд, следующие: основные этнические группы крымского региона, а это русские (56%), украинцы (27%) и крымские татары (12%) демонстрируют дифференцированный подход в оценке тех или иных событий в жизни крымского сообщества и, соответственно, репрезентуют различное этническое поведение. Мотивация последнего также дифференцируется:

– представители русской этнической группы утратили статус титульного этноса. Украинское государство трансформировало русских в национальное меньшинство. Русский этнос “болен” синдромом “утраченного государства”,

– украинцы в крымском сообществе также изменили статус, приобретя положение титульного этноса. Позитивные изменения в жизни “крымских” украинцев сопровождаются определенным дискомфортом: декларированный и презентованный статус находятся в асимметрии.

– крымские татары являются заложниками феномена “десантированного” этноса. Они находятся в состоянии коллективного и личностного конфликта, несоответствия предоставленного и ожидаемого статуса: национальное меньшинство и коренной народ.

Мы презентовали лишь фрагменты целого ряда этнонациональных проблем крымского сообщества. Целью нашего исследования является анализ факторов влияния на этническое поведение групп крымского сообщества. В качестве факторов мы предлагаем рассматривать такие составляющие, как язык и политическое участие.

Интерес к межэтническим отношениям и удовлетворенность последними можно рассматривать как фон, в котором функционируют названные нами факторы.

В качестве эмпирической базы данных для анализа мы используем результаты социологического исследования “Этнические группы в Украине”, которое было проведено в 2004 г. Институтом социологии НАНУ. Выборочная совокупность репрезентативна общеукраинской выборке и составила 1800 респондентов.

Актуальность проблемы межэтнических отношений в Украине можно исследовать, анализируя ответы на вопрос

“В какой мере Вы интересуетесь проблемами межэтнических отношений?”

Таблица №1

Этносы	Очень интересуюсь	В какой-то мере интересуюсь	Мало интересуюсь	Совсем не интересуюсь
украинцы	11%	38%	39%	12%
русские	11%	41%	41%	7%
крымские татары	53%	30%	14%	3%

Данные Табл.1 показывают следующую картину: наиболее значима проблема межэтнических отношений для крымско-татарского этноса, 53% ответили, что их очень интересует эта тема. На фоне представленных данных русский этнос и украинский демонстрируют значительно низкий процент. Эта же закономерность проявляется и в ответах “мало интересуюсь” и “совсем не интересуюсь”. Кроме темы интереса к межэтническим отношениям исследовалась и проблема удовлетворенности межэтническими отношениями. (Табл.2.)

“В какой мере Вы удовлетворены межэтническими отношениями?”

Таблица №2

Этносы	очень	Скорее да	Скорее нет	Совсем нет	Трудно сказать
украинцы	1.0%	43%	15%	9%	32%
русские	1.0%	41%	29%	10%	19%
крымские татары	1.0%	71%	24%	0.0%	4.0%

Анализируя данные, можно сделать вывод, что у всех исследуемых этносов наибольшая концентрация ответов пришлась на позицию “скорее да”. Но отметим, что анализ всех позиций презентует нам удовлетворенность межэтническими отношениями у крымско-татарской этнической группы выше, чем у других групп. Объяснение этому факту можно дать следующее: сложная адаптация “возвращенного этноса” способствовала принятию им объективной реальности с позитивных позиций, при ином подходе интеграция в крымское сообщество для названного этноса была бы крайне сложной и не столь результативной.

Изучая факторы влияния на этническое поведение субъектов межэтнических отношений в украинском обществе, мы в первую очередь обратились к проблеме языка (Табл.3).

“На каком языке Вы говорите в семье? На каком языке Вы говорите на работе?”

Таблица №3

Этносы	украинский		русский		этнический		В зависимости от ситуации	
	в семье	на работе	в семье	на работе	в семье	на работе	в семье	на работе
украинцы	57.0%	41%	29%	35%	0.0%	0.0%	14%	24%
русские	0.0%	8%	94%	74%	0.0%	1%	6%	17%
крымские татары	1%	1%	32%	54%	52%	4%	15%	41%

Отмечаются следующие закономерности. Для украинцев, русских и крымских татар этнический язык является фактором интеграции на уровне семьи и только потом в трудовой деятельности. Из всех этносов наиболее “миксированный” язык у крымских татар, что может в определенной мере повышать их самооценку. Но при этом отмечается, что только половина (52%) крымских татар говорят на этническом языке. Проблема утраты последнего является одной из самых болезненных для крымских татар. Предпринимаемые меры крымско-татарской общественностью для сохранения этнического языка (создание национальных школ) пока не принесли должного результата.

Фактор политического участия (политической активности) исследовался при помощи вопроса

“Вы принимали участие в выборах в Верховную Раду в 2002 г.?”

Таблица №4

Этносы	Да	Нет	Не помню
украинцы	70%	23%	7%
русские	71%	24%	5%
крымские татары	51%	45%	4%

Тезис об активной политизации крымских татар не подтверждается результатами нашего исследования. Причины, на наш взгляд, заключаются в определенном отчуждении крымских татар относительно власти. Этот этнос очень часто тиражирует мнение, что украинское государство состоялось во многом благодаря позиции крымских татар. Результаты президентских выборов 2004 г. рассматривались крымскими татарами как стартовые возможности для более интенсивной интеграции во властные структуры, но этого, по их мнению, не произошло.

Если степень политического участия у крымских татар ниже, чем у других этносов, то политические предпочтения имеют достаточно выраженную мотивацию.

Отношение к коммунистической партии (Табл.5). наиболее негативно презентуется у крымских татар. Историческая память выступает как индикатор оценки политической силы.

“Как Вы относитесь к КПУ?”

Таблица №5

Этносы	негативно	в одинаковой мере	позитивно
украинцы	56%	24%	20%
русские	31%	42%	27%
крымские татары	84%	11%	5%

Результаты ответов на вопрос “Как Вы относитесь к “Нашей Украине”?” (Табл.6.) также позволяют отметить осознанную мотивацию выбора крымскими татарами этой политической силы. Из всех исследуемых этносов крымско-татарская этническая группа презентует самую высокую, позитивную оценку “Нашей Украине” –

69% и, соответственно, самую низкую, негативную – 8%. Мотивация такого отношения заключается в признании национально-демократической идеологии как перспективной для этноса.

“Как Вы относитесь к “Нашей Украине”?”

Таблица №6

Этносы	негативно	в одинаковой мере	позитивно
украинцы	24%	35%	40%
русские	50%	37%	13%
крымские татары	8%	22%	69%

Интересен результат ответов на вопрос об отношении к Партии Регионов. Ни одна из этнических групп не презентовала крайних оценок. Можно ли делать вывод, что политические декларации этой партии не дифференцировали политические предпочтения этнических групп?

“Как Вы относитесь к Партии Регионов?”

Таблица №7

Этносы	негативно	в одинаковой мере	позитивно
украинцы	32%	44%	24%
русские	35%	48%	17%
крымские татары	44%	36%	20%

Презентованный анализ результатов социологического исследования позволяет сделать вывод, что модели этнического поведения и факторы влияния на них дифференцированы. Но степень дифференциации не велика, что позволяет прогнозировать позитивную перспективу в этнополитическом развитии Украины и крымского сообщества.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗАКАРПАТТІ ПІСЛЯ ЗДОБУТТЯ УКРАЇНОЮ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Дослідження етнополітичної ситуації на Закарпатті набуває актуальності у зв'язку з історичними, економічними, політичними, етнічними та іншими регіональними особливостями його розвитку, ігнорування яких спричинює до соціально-політичної напруги та може призвести до міжетнічної ворожнечі.

Вибір соціально-економічної проблематики обумовлений безпосередньою залежністю етнополітичної стабільності в регіоні від рівня економічного і соціального забезпечення населення. Негативним чинником є як низький валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення співвідносно із середнім у країні, так і більш високий рівень розвитку господарства національного регіону порівняно з іншими областями (у меншин формується враження що центральні власті “забирають” частину зробленого ними продукту, перерозподіляють його серед інших районів, де мешкає “недбайливий титульний” народ і тим штучно зменшують рівень життя, уповільнюють їхній власний соціально-економічний розвиток. За цим показником мінімальним рівнем конфліктності слід визнати ситуацію, коли ВВП на душу населення в національному ареалі близький до середнього у країні, а максимальний, – коли він надто не відрізняється в той чи інший бік¹.

Саме виходячи з цих міркувань, для з'ясування характеру етнополітичних процесів на Закарпатті в означений період, предметом обрано основні економічні та соціальні показники розвитку регіону, соціальне та етнічне самопочуття основних етносоціальних груп краю. Згідно даних Державного комітету статистики України, чисельність населення у Закарпатській області на 1 травня 2005 р. становила 1 млн. 246, 714 тис. осіб. 461, 794 тис. з них проживало в містах, а 784, 920 тис. – в сільській місцевості².

В останні роки позитивні тенденції спостерігалися в сфері зайнятості. В порівнянні з 2002 р. у 2003 р. на території області кіль-

кість працюючого населення зросла з 584, 0 тис. до 616, 7 тис. осіб. Якщо по всій Україні у 2003 р. рівень зайнятості осіб у віці від 15 до 70 років становив 56,6%, то у Закарпатській області 60,5%. Зокрема, збільшилася кількість зайнятих у промисловості з 72, 4 тис. осіб у 2002 р. до 80, 2 тис. осіб у 2003 р.; будівництві – з 43, 7 тис. осіб у 2002 до 74, 1 тис. осіб у 2003 р.; оптовій та роздрібній торгівлі – з 51, 0 тис. осіб у 2002 р. до 71, 0 тис. осіб у 2003 р.; на транспорті і зв'язку з 26, 3 до 29, 6 тис.; фінансовій сфері – з 3,6 тис. осіб у 2002 р. до 3, 7 тис. осіб у 2003; операціями з нерухомістю – з 8,4 тис. осіб. У 2002 р. до 9, 2 тис. осіб у 2003 р. Натомість зменшилася кількість осіб, зайнятих у сільському господарстві з 265, 3 тис. чол. у 2002 р. до 230, 5 тис. чол.³.

Станом на 1 січня 2005 р. у Закарпатській області кількість пенсіонерів складала 290, 021 тис. осіб.; на 1000 населення припадало 233 пенсіонери. Це один з найкращих показників в структурі регіонів України. По м. Києву, приміром він становив 250 пенсіонерів на 1000 населення, а по Україні в середньому на 1000 населення припадало 299 пенсіонерів⁴.

Характерною для області є порівняно низька вартість робочої сили. Середньомісячна зарплата в регіоні у 2004 р. була меншою за середньоукраїнський показник на 83 грн. і становила 379 грн. Найнижчим рівень заробітної плати був у Волинській – 319 грн. та Тернопільській областях – 304 грн. Найвищим – у Донецькій області – 550 грн. та м. Києві – 761 грн.⁵.

Офіційний рівень зареєстрованого безробіття по області на кінець 2003 р., незважаючи на позитивні тенденції в сфері зайнятості, становив 4,5% від кількості працездатного населення. Це перевищувало середньоукраїнський показник, який склав 3, 6%⁶. До основних причин, які спричинили високий рівень безробіття в регіоні окрім загальноукраїнських проблем, пов'язаних з трансформаційним періодом переходу країни від командно-адміністративної системи господарювання до ринкової економіки, слід, в першу чергу, віднести: малоземелля та густонаселеність (100,6 осіб/кв. м.)⁷. На одного жителя області припадає всього по 0,31 га. сільськогосподарських угідь та 0,15 га. ріллі⁸. Закарпатська область – єдиний в Україні регіон, де найдовше зберігався природний приріст населен-

ня. У 1999 р. вперше зафіксовано перевищення рівня смертності над рівнем народжуваності: природне скорочення населення склало – 0,4 особи на 1000 жителів⁹. Рівень смертності в Закарпатті у 2004 році був найнижчий в Україні: природне скорочення населення склало – 852 чол., або 2 особи на 1000 жителів. Дещо нижчим цей показник був лише в м. Севастополі: (– 735 чол.). У 2005 р. ситуація погіршилася: природне скорочення населення зросло до 2,8 особи на 1000 жителів¹⁰.

Усе це разом узятє серйозно ускладнило і без того непросту соціально-економічну ситуацію в області. Недостатня кількість робочих місць для працездатного населення, стимулювала його вимушену міграцію. Станом на 1 січня 2001 р. близько 180 тис. громадян області працювало за її межами¹¹.

У 1990 р. міграційний приріст населення у Закарпатській області становив (– 1,7 тис. особи); 2003 р. (– 2,5 тис. особи)¹²; у січні-квітні 2005 р. (– 260 особи)¹³. У 2005 р. коефіцієнт міграційного приросту в області був кращим ніж по державі в цілому: у межах України (– 1,0 на 1000 осіб), у Закарпатській області (– 0,6 на 1000 осіб)¹⁴.

В структурі трудових мігрантів домінували чоловіки. У 1996 р. їхня частка дорівнювала 76,9%. Середній вік більшості виїжджаючих становив 37,5 років. Найвища інтенсивність спостерігалася у віковій групі 35-39 рр. Переважна більшість (86,4%) трудових мігрантів мала сім'ю¹⁵. Національний склад заробітчан став відбитком поліетнічності населення Закарпатської області: частка українців становила (88,2%), угорців (4,2%), румунів (4,2%), росіян (2,2%), інших етносів (1,2%).

Серед виїжджаючих переважали особи із спеціальною середньою освітою (46,4%); на трудових мігрантів із загальною середньою та вищою освітою припадало, відповідно, 27,5% і 15,9%. Частка осіб з неповною середньою і нижчою освітою дорівнювала 9,7%¹⁶.

Основною країною, яка приваблювала заробітчан із Закарпаття була Чехія. На роботи до цієї країни у 1997 р. виїхала майже половина (47,5%) трудових мігрантів області. Частка тих, хто виїжджав на роботи до інших областей України та Російської Федерації, була меншою (у 1997 р. відповідно 19,5% і 16,6%). До сусідніх

Словаччини та Угорщини у 1997 р. виїхало 8,5% і 6% трудових мігрантів. Протягом 1994, 1995 і 1996 рр. територіальна спрямованість виїздів населення із області була досить стабільною. Водночас чітко простежувалася тенденція до подальшої переорієнтації потоків трудових мігрантів із Закарпаття, з інших областей України та Росії до країн Центральної Європи, передусім Чехії та Словаччини¹⁷.

Головною причиною виїздів на роботи за межі області було названо більш високі, ніж вдома, заробітки (39,5%). На другому місці зазначалась відсутність роботи в районі проживання (36,4%). Третьою причиною була названа можливість влаштувати особисте життя (11,4%). На частку бажаючих знайти роботу за спеціальністю, підвищити кваліфікацію та продовжити навчання у структурі причин виїзду припадало лише 8%¹⁸.

У 1996 р. середня тривалість роботи за межами області дорівнювала 5,2 місяцям (у 1995 р. – 4,9 місяцям). В структурі трудових мігрантів за тривалістю роботи найбільшою була частка тих, хто працював по 2 місяці (17,7%)¹⁹.

На значне покращення свого матеріального становища внаслідок поїздок вказало 13,2% респондентів, просто на покращення – 58, 7% трудових мігрантів. І лише у 2,7% опитаних матеріальне становище сімей погіршилось²⁰.

Перспективи соціально-економічного розвитку Закарпаття за оцінками трудових мігрантів є песимістичними. Більшість респондентів (62,5%) вважають, що підвищення рівня життя населення не відбудеться. Особливо критично оцінюються перспективи соціально-економічного розвитку регіону тими особами, які виїжджали на роботи до країн далекого зарубіжжя (з них, на неможливість покращення ситуації найближчим часом вказало 40,3%)²¹.

Песимістичні оцінки щодо перспектив соціально-економічного розвитку області не можуть не викликати потреби в розширенні можливостей виїзду жителів області за її межі. Відповідні побажання висловили 75,4% трудових мігрантів. Найчастіше існуючі труднощі пов'язувалися з бюрократичними перепонами. На цю перешкоду вказало 35,8% респондентів. Наступною було названо вимогу щодо забезпечення нормальних умов праці та проживання. На третьому місці знаходився рівень соціального захисту.

Переважна більшість (81,1%) трудових мігрантів висловили думку, що в сучасних умовах для жителів області найбільш ефективними засобом покращення їхнього матеріального становища є виїзди на роботи за кордон²².

В цілому ж питання трудової міграції не може мати однозначної оцінки. З одного боку, виїзди на заробітки за кордон знімають соціальну напругу, покращують матеріальне становище громадян, знижують загальне навантаження на ринок праці, сприяють набуттю свідомості та розумінню реальних умов ринкової економіки розвинутих країн. Але з іншого - виїздає частина трудового потенціалу, в тому числі висококваліфіковані працівники, які з часом втрачають свою кваліфікацію, оскільки за кордоном виконувана ними робота часто носить примітивний та неprestижний характер. Внаслідок відсутності одного із членів подружжя руйнуються сім'ї. Без догляду залишаються діти та люди похилого віку. Погіршується психологічний стан населення.

Тому, основним пріоритетом держави у сфері соціальної політики, при одночасному розширенні можливостей трудової міграції, мають бути заходи, спрямовані на створення робочих місць на території області. Це особливо важливо, оскільки, як свідчать наведені вище дані статистики, Україна є державою, яка втрачає населення в міграційному обміні з країнами близького і далекого зарубіжжя.

На загальне погіршення соціальної ситуації в регіоні і зміну етнічної структури населення впливає також і постійний притік мігрантів з інших країн. За оцінками спеціалістів, Закарпаття зараз посіло провідне місце у транзиті нелегальних мігрантів на Захід²³. Так, з часу набрання чинності Закону України "Про громадянство" (13.11. 1991 р.) вже на кінець 1994 р. в Закарпатську область іммігрувало на постійне місце проживання 2926 осіб – громадян інших держав. З них 23% не належить до "корінних національностей, що проживають на Закарпатті"²⁴.

Проблемними питаннями міграційних процесів в області початку 1990-х рр. постали біженці з Придністров'я, Грузії, Чечні, Таджикистану, які мають тут родинні звязки, або самі є вихідцями із Закарпаття. Протягом 1993 р. до органів виконавчої влади з приводу набуття статусу біженця звернулись 21 осіб. З них – 13

осіб з Вірменії, 8 – із Абхазії. Вже за 9 місяців наступного року з метою отримання статусу біженця звернулось 6 осіб, громадян із Чеченської республіки. Серед них 4 – чеченці, 1 – татарка і 1 росіянин. Цього ж року при спробі незаконного виїзду за вказаний період було затримано 738 осіб (переважно громадян Афганістану, Китаю, Іраку)²⁵. Загалом, упродовж 1993 – 1996 рр. було затримано 7500 нелегальних мігрантів.

В листі керівництва Закарпатської ОДА до Державного комітету України у справах національностей та міграції “Про виконання в області Програми боротьби з нелегальною міграцією на 1996 – 1997 роки” відзначається, що в зазначений період було затримано більше 4 тис. іноземців із країн візового в’їзду; в 1997 р. порівнянно з 1996 р. кількість затриманих зросла вдвічі. Серед мігрантів переважали громадяни Афганістану, Індії, Китаю, Шрі-Ланки, Пакистану, Ірану, Іраку (всього 23 країни).

У 1996 – 2000 рр. кількість нелегальних мігрантів становила вже понад 18 тис. осіб. Тільки за перше півріччя 2001 р., власне силами одного лише Мукачівського прикордонного загону було затримано 2816 порушників кордону²⁶.

Ситуація ускладнюється тим, що довкола нелегальної міграції формуються злочинні угруповання, погіршується епідеміологічна ситуація, переміщується зброя, наркотики, спостерігаються прояви расової та національної нетерпимості, акумулюються значні суми бюджетних коштів держави та міжнародних організацій. Природні характеристики регіону, соціально-економічні та екологічні аспекти життєдіяльності, подальше збільшення потоків нелегальної міграції створюють потенційну загрозу для населення області, та вимагають негайних та адекватних заходів не лише з боку місцевої, але й державної влади. Реалізація першочергових заходів має здійснюватися на основі комплексної програми, яка б враховувала передовий міжнародний досвід.

Іншими складовими, які обумовлюють характер міжетнічних стосунків в регіоні є рівень соціального і етнічного саомпочуття його населення. Залежно від менталітету, особливостей історичного і політичного розвитку кожний етнос по-різному почувається в одному й тому ж середовищі.

Соціологічне дослідження, проведене кандидатом філософських наук А. Колібабою у 1995 р. виявило такий рівень соціального самопочуття найбільш чисельних етнічних груп Закарпаття (див. табл. 1.)²⁷.

Таблиця №1

Етнонаціональні групи	Коефіцієнт соціального самопочуття	Рейтинг
українці	1,44	4
угорці	1,02	6
росіяни	0,79	7
румун	1,64	3
цигани	1,39	5
словаки	2,02	2
німці	2,29	1

Отже, загальний рівень соціального самопочуття кожної етнонаціональної групи позитивний. Як видно з вищенаведеної таблиці, найбільший соціальний дискомфорт в регіоні відчували росіяни та угорці. Респонденти-угорці найбільше стурбовані погіршенням фізичного здоров'я, екологічної ситуації, матеріального добробуту, соціальної захищеності. Серед росіян дія цих негативних чинників соціального самопочуття ще відчутніша. До них додаються умови здобуття освіти, політична нестабільність, соціальна справдливість. На зниження рівня соціального самопочуття цієї етнічності вплинула і зміна її статусної характеристики в Україні після 1991 р. Із здобуттям державної незалежності українці перетворилися на титульний етнос незалежної держави. Росіяни ж перейшли в статус національної меншості.

Значна частина їх доволі болісно сприйняла зміну формату стосунків з історичною батьківщиною, цінністних орієнтацій суспільства, офіційної риторики, символів. Процес усвідомлення нових реалій, відбувався у їх середовищі суперечливо, болісно, особливо серед людей похилого віку, яким важко долати матеріальні труднощі, гнів і образу від зниження свого статусу, переживати втрату колишніх переваг і пільг, прояви антиросійських настроїв. Існування у росіян невдоволення своїм становищем підтверджують і результати соціологічного дослідження етнічного самопочуття національних меншин краю, проведеного на Закарпатті у 1995 р. У представників

російського етносу воно є найнижчим після циганського населення. (див. табл. 2)²⁸.

Таблиця №2

Етнічні групи	Коефіцієнт етнічного самопочуття	Рейтинг
українці	1,29	4
угорці	1,42	3
росіяни	0,70	6
румун	1,92	2
цигани	- 1,07	7
словаки	1,12	5
німці	1,95	1

Посередній рівень етнічного самопочуття українців науковці пояснюють розбіжностями між очікуваннями 1991 р. і фактичним станом не тільки економіки, але й духовного, політичного життя України²⁹.

Негативне етнічне самопочуття циган-ромів відбиває ті негаразди в матеріальному і духовному житті осіб цієї національності, що склалися протягом історичного періоду. До циган ставляться з почуттям постійної підозри, що виражається при прийнятті їх на роботу, в навчанні, медичному обслуговуванні, судових процесах. Боротьба за право на землю, витіснення циганських таборів – це тільки частина сучасних проблем. Навіть на тлі загального погіршення соціально-економічного становища громадян країни становище циган є найгіршим. У цьому Україна не є винятком серед держав Європи. Цигани й надалі залишаються найнезахищеною і “обділеною” соціальною групою.

Відносна задоволеність угорців своїм становищем обумовлена активною позицією їх етнічної батьківщини у національному питанні. Д.Ткач констатує: “починаючи з 1990 р. із самого початку перетворень всі уряди Угорщини в зовнішньополітичній діяльності визначили такі пріоритети: інтеграція до європейських та євроатлантичних структур, розвиток добросусідських відносин та захист прав угорської меншини, що проживає за кордоном³⁰”.

Таким чином загальний рівень соціального і етнічного самопочуття представників основних національних меншин Закарпаття є позитивним. Певні зрушення спостерігаються в галузі економіки

та соціальної сфері. Проблемою краю є його густанаселеність і малоземелля. Саме ці чинники в комплексі з економічною кризою в державі обумовили процеси трудової міграції населення за межі регіону. Її наслідки в площині етнополітики не можуть мати однозначної оцінки. З одного боку трудова міграція знімає соціальну напругу, покращує матеріальне забезпечення громадян, але з іншого – є причиною загального невдоволення людей своїм становищем, обумовлюючи зневіру, втрату національної самосвідомості, набуття чужих звичаїв та невластивого менталітету. Тому, подальше формування міграційної політики повинно орієнтуватись на зменшення її інтенсивності, і в першу чергу, за рахунок створення нових робочих місць в регіоні.

Негативним доповненням до вже існуючих проблем Закарпатської області у досліджуваній період став притік нелегальних трудових мігрантів з інших країн, причому з чіткою тенденцією до його зростання. Це погіршило і без того складну ситуацію на ринку праці, загостило питання соціальної безпеки населення. При досить щільній густоті та малоземеллі це може стати справжньою трагедією для краю. Саме тому впровадження ефективних механізмів з метою припинення нелегальної міграції має стати пріоритетним в реалізації державної етнополітики в регіоні найближчим часом.

¹ Мітряєва С.І. Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства (регіональна модель): Монографія / Видавництво Національного інституту стратегічних досліджень, Закарпатський філіал. – Ужгород, 2001. – С. 11.

² Статистичний бюлетень України за січень-травень 2005 р. – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – С. 195.

³ Статистичний збірник “Регіони України”. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – Ч. 1. – С. 78-79, 99-100, 106.

⁴ Статистичний бюлетень України за січень-травень 2005 р. – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – С. 208.

⁵ Статистичний збірник “Регіони України”. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – Ч. 1. – С. 12.

⁶ Там само. – С. 123.

⁷ Закарпатська область // Все про Україну. – К.: Альтернативи, – С. 125.

⁸ Майборода О. “Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К.: Києво-Могилянська академія, 1999. – С. 20.

⁹ Шабанова Л.Ю. Просторово-часові особливості природного відтворення етнічних груп населення Закарпатської області // Український географічний журнал. – 2003. – №3. – С. 52. – С. 51-55.

¹⁰ Статистичний бюлетень України за січень-травень 2005 р. – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – С. 196-197.

¹¹ Концепція сталого розвитку Закарпаття. – Ужгород, Закарпатська обласна державна адміністрація. Закарпатська обласна рада IV скликання, 2002. – С. 22.

¹² Статистичний збірник “Регіони України”. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – Ч. 1. – С. 196.

¹³ Статистичний бюлетень України за січень – травень 2005 р. – К.: Державний комітет статистики України, 2005. – С. 204.

¹⁴ Там само. – С. 205.

¹⁵ Трудова міграція та здоров’я мігрантів у Закарпатській області України (звіт про соціально-демографічне обстеження). – К., 1997. – С. 5-6.

¹⁶ Там само. – С. 7.

¹⁷ Там само. – С. 30-31.

¹⁸ Там само. – С. 17.

¹⁹ Там само. – С. 31.

²⁰ Там само. – С. 19.

²¹ Там само. С. 20-21.

²² Там само. – С. 20-21.

²³ Майборода О. “Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К.: Києво-Могилянська академія, 1999. – С. 22.

²⁴ Зан М.П. Нелегальна міграція – новий фактор етнодемографічних процесів на Закарпатті 90-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Історія”. – 2002. – №7. – С. 93.

²⁵ Там само. – С. 94.

²⁶ Там само. – С. 95.

²⁷ Мигович І. Конфліктність у закарпатському соціумі: етноконфесійний аспект // Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (др. п. 80-х перша п. 90-х рр. ХХ ст.): Мат-ли міжн. наук. конф. 26 – 27 вересня 1996. – Ужгород, 1997. – С. 29-38.

²⁸ Там само. – С. 35.

²⁹ Там само. – С. 35.

³⁰ Ткач Д.І. Політичні трансформації в Угорській Республіці на рубежі ХХ – ХХІ століть (в контексті перетворень у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи). Автореф. дис... докт. пол. наук: 23. 00. 02 – політичні інститути і процеси / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Київ, 2004. – С. 23.

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Політика України у сфері міжнаціональних відносин до останнього часу все ще залишається недостатньо послідовною, обґрунтованою та виваженою. Так, з метою реалізації Закону “Про мови в УРСР” Радою Міністрів УРСР була ухвалена Постанова від 7 грудня 1989 року № 302 “Про першочергові заходи щодо організації виконання Закону УРСР “Про мови в Українській РСР”. 12 лютого 1991 р. постановою Ради Міністрів УРСР № 41 була затверджена Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в УРСР на період до 2000 р., яка включала в себе рівно сто пунктів. 8 вересня 1997 р. Кабінет Міністрів України постановою № 998 затвердив Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови. 1 березня 1999 р. Кабінет Міністрів України затвердив Комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2001 р. Та незважаючи на всі ці заходи, кардинальних і суттєвих змін у сфері задоволення національно-культурних потреб і національних меншин, і етнічних українців не відбулося, деякі посадові особи і народні депутати до останнього часу відверто, а іноді підкреслено демонстративно нехтували мовним законодавством. Недостатня компетентність, послідовність і рішучість не дозволили проводити гнучку і разом з тим толерантну мовно-культурну політику.

Прикладом непослідовності етнонаціональної політики України є також періодична зміна статусу та назви центрального органу державної виконавчої влади, головне функціональне призначення якого полягало саме у забезпеченні реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, прав національних меншин та української діаспори, міграційних відносин, розвитку і функціонування української мови як державної та мов національних меншин на всій території України. Спочатку це був Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України, на базі якого Указом Президента

України від 26 квітня 1993 р. було створено Міністерство України у справах національностей та міграції. 25 липня 1994 р. було утворено Міністерство України у справах національностей, міграції та культурів.

Але вже 26 грудня 1995 р. його було ліквідовано і створено Міністерство України у справах національностей та міграції, статус якого незабаром знову було зведено до рівня державного комітету. Через сім місяців 26 липня 1996 р. було створено Державний комітет України у справах національностей та міграції і ліквідовано Міністерство України у справах національностей та міграції. Проте відповідно до Закону “Про національні меншини в Україні” центральним органом державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин має бути саме Міністерство у справах національностей України. А це означає, що будь-яка спроба реформування вказаного органу, пов’язана зі зміною його назви, можлива лише після внесення відповідних змін до Закону “Про національні меншини в Україні”. Адже укази Президента України не можуть суперечити чинним законам і мають прийматися відповідно до них. Однак 15 грудня 1999 року Указом Президента України “Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади” Державний комітет у справах національностей та міграції взагалі було ліквідовано, а його функції покладено на Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ та Міністерство культури і мистецтв. У складі Міністерства юстиції було створено Державний департамент у справах національностей та міграції, на базі якого 13 вересня 2001 р. Указом Президента України знову було створено Державний комітет України у справах національностей та міграції, на який покладено завдання суттєво підвищити ефективність здійснення державної політики у сфері міжнаціональних відносин, забезпечити права національних меншин України¹.

Ще одним прикладом непослідовності та непередбачуваності етнонаціональної політики є практика реалізації положень Основ законодавства України про культуру від 14 лютого 1992 р., в яких передбачалося запровадження пільгового оподаткування у сфері культури і зокрема звільнити від сплати податків творчі спілки, національно-культурні товариства, фонди, асоціації, інші громадські

об'єднання, що діють у сфері культури, а також заклади культури, які повністю чи частково фінансуються за рахунок бюджету або коштів підприємств і профспілкових організацій². Проте незабаром дію зазначеної норми було суттєво обмежено Декретом Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 р. та законами від 22 грудня 1995 р. та від 17 грудня 1996 р.

Не може не дивувати ставлення держави до видавничої справи, надмірне оподаткування якої ставить українські поліграфічні підприємства у досить не вигідні умови порівняно з зарубіжними видавцями. Дійшло навіть до того, що підручники мовами національних меншин та українською мовою до останнього часу вигідніше було видавати за кордоном. Це негативно відбивається на забезпеченні національних меншин літературою та періодичними виданнями, перешкоджає розвитку їхньої культури та збереженню їхньої національної самобутності, пропагуванню взаємної поваги та толерантності у міжнаціональних відносинах.

До того ж безсистемні антидискримінаційні заходи, передбачені в українському законодавстві, не враховують того, що типова для західних держав модель національно-етнічних взаємин “титульна нація – національні меншини” може застосовуватися в умовах сучасної України із суттєвими застереженнями. На переважній більшості території України, на думку деяких аналітиків, “досі відчувається старий вектор національної політики КППС із виразною російською домінантою, при якій народи так званіх “суверенних” республік були насправді національними меншинами, права яких на практиці постійно ігнорувалися. Український етнос, ослаблений 350-літньою русифікацією, продовжує почувати себе національною меншиною, як це було колись в СРСР. В той же час росіяни не можуть психологічно примиритися зі статусом національної меншини й не бажають адаптуватися до нових умов, тим більше, що в багатьох регіонах України вони разом із зрусифікованими українцями, євреями, болгарями, білорусами, греками тощо є суспільною домінантою”³.

Непоследовність державної етнонаціональної політики, характерною особливістю якої є чергування періодів повної індиферентності з боку державних органів і посадових осіб до цих питань та короткочасних періодів спалаху раптової активності й пильної ува-

ги до них, викликає серед громадськості глибоке занепокоєння та навіть розчарування.

Збереження національної самобутності окремих національно-етнічних спільнот, досягнення реальної рівноправності між громадянами різних національностей, реалізація прав і свобод людини, пов'язаних з їх національно-етнічною приналежністю, гармонізація міжнаціональних відносин в Україні потребує проведення послідовної, зваженої та узгодженої етнополітики та цілого комплексу взаємоузгоджених антидискримінаційних заходів як її складової. Саме тому визначення концептуальних правових засад державної етнополітики все ще не втратило своєї актуальності для українського суспільства, незважаючи на істотні здобутки у цій сфері. Попри наявність цілої системи нормативно-правових актів, покликаних врегулювати міжнаціональні відносин та забезпечити досягнення міжнаціональної злагоди, сучасна етнополітика української держави так само залишається недостатньо визначеною, зваженою та послідовною. Вона все ще викликає занепокоєння з боку певної частини українського суспільства й передусім окремих представників національних меншин. В умовах недостатньої визначеності стратегічних напрямків державної етнополітики деяким політичним діячам вдається періодично досить легко спекулювати на національному питанні, підбурювати міжнаціональні чвари та пристрасті, особливо в період передвиборної агітації.

З огляду на певне зростання випадків нетолерантного та навіть упередженого ставлення до представників окремих етнічних груп⁴ однією з головних завдань державної етнополітики має стати формування нової культури міжнаціональних, міжнаціональних відносин.

Задля досягнення цієї мети важливо постійно інформувати громадськість про сутність та закономірності розвитку національно-етнічних процесів. Причому така інформація має подаватися ще у середніх класах загальноосвітньої школи. Знання і розуміння особливостей міжнаціональних стосунків та національно-етнічного розвитку в сучасному світі, усвідомлення соціальної цінності культур, мов, традицій різних народів має допомогти подолати численні непорозуміння між різними національностями, забобони та уперед-

жене ставлення до окремих із них, сприяти забезпеченню стабільного розвитку світової спільноти.

На підставі аналізу різних типів національної ідентичності, що склалися історично під впливом різних умов та обставин, необхідно показати багатоманітність національно-етнічної структури сучасного світу, сприяти усвідомленню соціальної цінності такого розмаїття та розумінню глибини переживань, що стали результатом переслідувань, дискримінації, приниження, історичних образ.

Багатонаціональний, багатоетнічний склад населення України та потреба розбудови правової, демократичної, соціальної держави обумовили необхідність розробки єдиного політико-правового документа, який визначив би головну стратегію та пріоритети державної політики України в галузі міжнаціональних відносин.

Аналіз проекту Концепції державної етнополітики України свідчить про те, що після кількох обговорень вона набула більш досконалого, сучасного та демократично вигляду, хоча й до цього часу у ній все ще залишаються окремі надмірно декларативні приписи та положення, що потребують додаткового уточнення. Запропоноване визначення поняття самої Концепції державної етнополітики видається зайвим, оскільки це все одно, коли б у тексті Основного Закону України подавалося загальнотеоретичне визначення поняття Конституції. У такому визначенні взагалі немає потреби, адже це не довідник і не словник, в якому така дефініція була б доречною. Скоріше за все потрібно було б ухвалити Закон про нормативно-правові акти, в якому й визначити ієрархію таких актів та їхню юридичну силу. Не зовсім вдалим вважаємо й визначення поняття національної меншини (с. 2), оскільки в його основу слід було б покласти такий важливий засадничий принцип державної етнополітики як принцип вільної етнічної самоідентифікації особи, який передбачено у п. 4 на с. 6. За такого підходу у цьому визначенні слід було б наголосити, що “національна меншина – це стала група громадян України, які не відносять себе до українського етносу”, а далі – за текстом.

Надмірно оптимістичною видається подана у проекті Концепції загальна оцінка поточного українського законодавства, покликаного врегулювати міжнаціональні відносини та закласти підвалини дер-

жавної етнополітики (с. 4). Навряд чи можна ототожнювати право на співвіднесення себе з тією чи іншою етнічною спільнотою з правом на ідентифікацію особи з певною спільнотою (с. 4).

Невиправданим та неузгодженим вважаємо використання в окремих частинах проекту Концепції різних видів класифікації прав людини. Так, на с. 4 права етнічних спільнот поділяються на фундаментальні та спеціальні, на с. 6 виокремлюються громадянські та спеціальні (компенсаційні) права особи. У п. 5 завдань, що спрямовані на досягнення мети державної етнополітики, йдеться про соціальні, політичні та культурні потреби (с. 7). Серед основних напрямів державної етнополітики у політико-правовій сфері (п. 2) чомусь називаються соціальні та культурні блага (с. 8), а у п. 7 вказуються політичні, економічні, соціальні, культурні та інші права (с. 8), але при цьому не згадуються особисті права.

Разом з тим низка актуальних питань, які давно потребують свого чіткого концептуального визначення, не знайшли належного й чіткого відображення у проекті зазначеного документа. Так, давно вже виникла потреба окреслити головні підходи до визначення поняття та змісту національно-культурної автономії, оскільки один підхід закріплено в ст. 6 Закону України “Про національні меншини в Україні”, але зовсім інший підхід домінує, наприклад, у законодавстві Російській Федерації. Крім того, у Декларації прав національностей України 1991 р. передбачена можливість утворення національно-адміністративних одиниць (ст. 2), але ні в Законі України “Про національні меншини в Україні”, ні в Конституції України про таке право навіть не згадується. Або, наприклад, у проекті Концепції не згадується, що означає використання мови національної меншини “нарівні” чи “поряд” з державною? На всі ці та ряд інших важливих питань проект Концепції не дає і навіть не намагається подати відповідь.

Викликає заперечення не надто вдале формулювання п. 2 Організаційних заходів, вміщених на останній сторінці проекту Концепції, оскільки відповідно до ч. 3 ст. 5 Закону “Про національні меншини в Україні” центральним органом державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин має бути Міністерство у справах національностей України. І саме при цьому міністерстві пе-

редбачено функціонування такого дорадчого органу як Рада представників громадських об'єднань національних меншин України. А от проект Концепції у запропонованій редакції передбачає відмовитися від зазначених приписів Закону і спрямований лише на унеможливлення повторення ситуації, коли Указом Президента України “Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади” від 15 грудня 1999 р. Державний комітет у справах національностей та міграції було ліквідовано. При цьому автори проекту Концепції опосередковано визнають правомірність утворення Державного комітету у справах національностей та міграції всупереч вимогам Закону “Про національні меншини в Україні”. Отже проект Концепції державної етнополітики України потребує певного доопрацювання з метою подолання надмірної декларативності, більш чіткого визначення стратегії державної етнополітики України, яка має стати більш чіткою, визначеною, обґрунтованою, послідовною, передбачуваною та зрозумілою для широкого загалу.

¹ Про Державний комітет України у справах національностей та міграції. Указ Президента України від 13 вересня 2001 р. № 269 // Офіційний вісник. – 2001. – № 38. – С. 1724.

² Основи законодавства України про культуру від 14 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – С. 294.

³ Проблеми дискримінації та нерівності в Україні // Захист прав національних меншин в Європі. – К.: РВЦ “Анатол”, 2002. – 188 с.

⁴ Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.

Віктор Котигоренко

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ РЕПАТРІАНТІВ: КОНТЕКСТ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

Кримськотатарський народ в основній своїй масі повернувся на батьківщину. Він адаптується до суспільних відносини, які склалися в автономії після депортації, і одночасно продукує зміни в цих відносинах та поведінці їх учасників. Ці процеси являють протиборство

двох тенденцій: з одного боку, поліетнічну консолідацію на ґрунті забезпечення рівних громадянських прав мешканців автономії, незалежно від їхньої етнічної приналежності, посилення почуттів їх регіональної та загальноукраїнської ідентичності, а з іншого – активізацію ізоляціоністських тенденцій етнічного життя, етногрупову консолідацію і продукування ситуацій міжетнічної напруги.

Політична ситуація і політичні відносини та дії належать до визначальних чинників формування якості, векторів і тенденцій соціально-адаптаційних змін. Звідси необхідність їх спеціального дослідження, зокрема в частині ситуації, що склалася в період між парламентськими виборами та виборами до Верховної Ради АРК і місцевих рад у 2002 та 2006 роках.

Спробу викладу результатів такого дослідження зроблено автором у пропонованій статті. Її джерельну основу становлять документи, а також література з кримськотатарської проблеми, які вже були об'єктом низки історіографічних розвідок¹. Серед останніх можна виділити книгу О. Рафальського, в якій проаналізовано насамперед праці, що стосуються депортації та її безпосередніх наслідків для репресованого народу, а також деяких сюжетів боротьби кримських татар за повернення на історичну батьківщину і політичного спротиву, що чинила цій боротьбі радянська система. Відповідними сюжетами автор обмежив і коло авторів, чії праці були піддані історіографічному вивченню.

Тим часом кримськотатарська проблема за своїми витоками, перебігом подій, за формами і методами її вирішення являє особливий суспільно-історичний контекст, дослідження якого здійснюється на основі багатостороннього підходу, з позиції політематичності. Виокремлення основних тем, в річищі яких здійснюються історичні та політологічні дослідження проблем, що їх нині доводиться розв'язувати кримським татарам і Українській державі та всьому українському поліетнічному соціумові, здійснено в публікаціях В. Котигоренка та М. Панчука.

М. Панчук є автором ґрунтовної журнальної статті в “Історичному журналі”², а також опублікованих ним спільно з О. Рафальським Розділу 1 колективної монографії “Крим в етнополітичному вимірі” (К.: Світогляд, 2005. – С. 13 – 56) та статті в “Кримських студіях”³.

В цих публікаціях джерела та література з кримськотатарської проблеми проаналізовані як складова історіографії етнополітичного розвитку Криму упродовж кінця ХІХ – початку ХХІ століття. Особлива цінність історіографічних розвідок М. Панчука полягає в дослідженні теми в контексті загальних тенденцій історіографічного процесу на вітчизняних теренах, а також в обґрунтуванні автором необхідності і шляхів подолання негативних стереотипів в науковому осмисленні та суспільних оцінках ролі кримськотатарської спільноти в давній і сучасній історії України – стереотипів, нав'язаних науковій громаді й широкому суспільному загалу спершу на угоду імперським амбіціям царської Росії, а згодом – російськоцентричним концепціям радянсько-комуністичної політики та ідеологізованої історіографії.

Аналіз кримськотатарського контексту політичних відносин в Криму переконує, що частина суспільних суб'єктів з різними політичними та економічними інтересами в якості засобу реалізації цих інтересів обрали конфлікт. Це стало очевидним з самого початку масового повернення кримських татар на батьківщину з місць депортації⁴. Подібною ситуація залишається й досі попри те, що значна частина конфліктогенних проблем у політичному сегменті суспільних відносин в Криму юридично врегульовані. Однак це врегулювання не всіма приймається як даність.

Підписання у 1997 році широкомасштабного договору між Україною і Росією, а також досягнення угоди щодо Чорноморського флоту задекларувало взаємовизнання сторонами існуючих міждержавних кордонів. Таким чином остаточно інституювалась українська належність Криму і Севастополя. Щоправда, це не вгамувало деяких російських націонал-радикально орієнтованих політиків (московський мер Ю. Лужков, приміром, досі називає Севастополь одинадцятю “префектурою” Москви), але поклало край територіальним і статусним дискусіям на офіційному міждержавному рівні. Відтоді заохочування сепаратистських настроїв серед кримчан означало б порушення норм міжнародного права і пряме втручання в справи суверенної Української держави. Було покладено край сподіванням російських політиків збільшити національний геополітичний ресурс шляхом відокремлення від України Криму, а кримських

сепаратистів позбавлено підстав апелювати до своїх однодумців у владі Російської Федерації. Отже, посилювалась схильність місцевої політичної еліти до компромісу з центральною українською владою. Однак частина цієї еліти й досі плекає надії на встановлення особливих відносин з Росією.

Під час обговорення депутатами ВР автономії узгодженого із чинною Конституцією України проекту нової Конституції АРК у листопаді 1998 року голова кримського парламенту Л. Грач зайняв лояльну позицію щодо органів влади і правового поля України. Це дало змогу в грудні того ж року прийняти документ у загалом безконфліктній атмосфері⁵. Однак нова Конституція Криму отримала негативну оцінку з боку кримськотатарських лідерів. Голова Меджлісу М. Джемільов розцінив цей документ як засіб перетворити Крим на “виключно російський плацдарм на території України з майже бонапартистськими повноваженнями комуністичного лідера цього (кримського – В.К.) парламенту”, маючи на увазі Л. Грача як основного лобіста Конституції автономії. Один з чільних представників Меджлісу Н. Бекіров висловив обурення з приводу того, що проект Конституції було розроблено і подано без участі кримських татар. Цим документом, на його думку, відверто встановлювався політичний, мовний і культурний пріоритет російськомовного населення автономії⁶.

Різко негативна реакція кримськотатарської політичної еліти на Конституцію АРК 1998 року відбивала, окрім іншого, накопичене нею невдоволення ставленням місцевих властей до кримськотатарського представництва у владі. Так, Конституція АРК не передбачає гарантій щодо депутатських місць для представників репатріантів. Крім того, готуючи відповідний проект, кримська влада свідомо ігнорувала Меджліс, черговий раз спровокувавши на конфронтацію його лідерів і кримськотатарський загал. Р. Чубаров мусив заявити: “Для того щоб Конституцію підтримали, її треба писати в Києві разом із представниками кримського парламенту і обов’язково врахувати кримськотатарський фактор... І найголовніше, що не влаштовує в запропонованому документі особисто мене, – це відсутність захисту інтересів кримських татар... Таким чином, саме Л. Грач (тодішній Голова ВР АРК, комуніст – В.К.) закрив шлях до інтегруван-

ня кримських татар у систему представницької влади Автономної Республіки Крим”⁷.

І все ж наприкінці 1990-х років влада Криму почала робити деякі кроки в напрямі ширшого залучення кримських татар до державно-політичного життя. Не останню роль у цьому зіграло утворення в травні 1999 року при Президентові України консультативно-дорадчої Ради представників кримськотатарського народу, до складу якої увійшли всі 33 члени Меджлісу. Відповідний Указ Президента України подав приклад компромісу, якого можна досягти не порушуючи чинного законодавства навіть за умов правової неврегульованості питання про статус Меджлісу як представницького органу кримських татар (пропозиції легалізувати Меджліс шляхом реєстрації його як громадської організації або політичної партії не приймаються ним як такі, що понижують його фактичний статус). 24 травня 1999 року Постановою Ради Міністрів АРК № 182 “Про заходи по розв’язанню проблем кримськотатарського народу” подібна президентській рада була створена при кримському урядові. Управлінню справами РМ АРК було доручено підготувати пропозиції щодо створення кадрового резерву з-поміж кримських татар і формування бази даних на кримських татар - випускників вузів для наступного їх працевлаштування на підприємствах і в установах⁸.

Разом з тим, залучення кримських татар до участі в органах виконавчої влади відбувається повільно. На 1999 рік частка кримських татар у населенні Криму досягла 12%. Питома ж вага їх в органах влади становила 5,5%. За іншими джерелами – взагалі 1,5%. В органах внутрішніх справ кримських татар було 1,3%⁹. На початок 2001 року представництво народу в урядових структурах становило лише 2,3%¹⁰. На кінець 2002 року, за даними Управління внутрішньої політики та інформаційних технологій РМ АРК, представництво кримських татар в органах виконавчої влади автономії дорівнювало 5,2 % (219 держслужбовців з 4 207), в тому числі: управління справами РМ АРК – 3, міністерства – 18, республіканські комітети – 29, райдержадміністрації – 95, органи місцевого самоврядування – 69 осіб¹¹.

Такий міжетнічний “розподіл” влади викликав у кримських татар підозри щодо таємної змови проти них місцевого керівництва.

Саме таке сприйняття ситуації відбилося в заяві Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України від 2 вересня 2000 року. В цьому документі правопорушення проти кримських татар з боку влади одного з районів були охарактеризовані як такі, що мають систематичний, а в деяких випадках тривалий характер, здійснені добре організованою групою осіб з використанням їхніх посад, засобів і ресурсів. На підставі цих висновків була висунута версія про існування в районі злочинного угруповання на зразок расистського Ку-клукс-клана та про причетність до нього глави райдержадміністрації, керівників районної міліції та районного прокурора¹².

Небажання керівництва автономії відновити квоти для кримських татар при формуванні місцевих владно-управлінських структур спричинило хвилю політичних протестів зі сторони народу-репатріанта. У травні 2000 року кримські татари влаштували наметове містечко біля будинку Верховної Ради АРК. У заяві Президії Меджлісу від 31 травня 2000 року з приводу цієї акції було повторено головну вимогу – забезпечити гарантоване представництво кримських татар в органах влади, бо “навмисна політична сегрегація кримських татар не дає користі нікому і лише створює на порожньому місці вогнище конфлікту між людьми різних національностей”¹³.

Відповідальність за небезпеки такого розвитку політичної ситуації лідери кримських татар покладали на комуністів автономії, яких вони вважали головними винуватцями скасування квотного принципу. При цьому “соціологічні “заміри” показують наявність не тільки у кримських татар, а й серед загалу населення автономії усвідомлюваного чи підсвідомого відчуття зв’язку між рівнем міжетнічної напруженості на півострові, з одного боку, та владними можливостями комуністів – з другого. До такого висновку спонукають результати опитувань, проведених Інститутом соціальних і політичних досліджень Академії педагогічних наук (АПН) України, а саме: до 1998 року рівень міжетнічної напруженості в Криму був достатньо низьким, кількість тих, хто очікували конфлікту, не перевищувала 20%; після приходу там до влади комуністів, висунанці яких стали домінувати у Верховній Раді АРК, а її саму очолив лідер місцевої парторганізації Л. Грач, вже в 1999 році рівень міжет-

нічної напруженості різко і відчутно зростає – піднімається втричі, досягаючи 61%, і так тримається аж до 2001 року; після програшу комуністів на виборах 2002 року цей рівень різко спадає – до тих самих 20%. У ті ж роки паралельно із соціологічними опитуваннями аналізувалася регіональна кримська преса. Виявилося, що саме в названий міжвиборний період тиражувалися найбільш агресивні статті стосовно певних етнічних груп. Отже, науковці виявили пряму залежність між діями певних політичних сил і рівнем міжетнічної напруженості на півострові¹⁴.

Ще одним тогочасним свідченням цієї залежності було наростання протестних настроїв серед кримських татар внаслідок “маневрів” керівників кримської організації Компартії України у зв’язку з їх підготовкою до призначених на березень 2002 року чергових виборів депутатів ВР АРК та місцевих органів влади. Йдеться про оприлюднення лідером кримських комуністів Л. Грачем наміру висунути від компартії кількох кандидатів – кримських татар до парламенту автономії. Реакція М. Джемільова була такою: “... радянські фокуси Грача стосовно нас не пройдуть. Ця людина так і не зрозуміла і не хоче зрозуміти, що ми доб’ємося представництва не просто етнічних кримських татар, а обрання представників кримськотатарського народу, які, ясна річ, повинні бути обрані саме цим народом, а не комуністами або ким би то не було ще. ... Оскільки серед кримських татар комуністів практично немає, а якщо і є, то їх можна перерахувати на пальцях, то грачевські депутати, якими б вони не були чистокровними кримськими татарами, зрозуміло, не будуть розглядатися як представники нашого народу. Вони будуть розглядатися як представники тієї партії, яка перешкоджає поновленню законних прав нашого народу”¹⁵.

Енергійні й ініціативні дії політичних лідерів кримських татар на електоральному полі автономії на стали марними. Після виборів 31 березня 2002 року ситуація з кримськотатарським представництвом у складі депутатів рад різного рівня суттєво покращилася: 8 мандатів – у ВР АРК (разом з одним обраним висуванцем Компартії України), 992 (13,9 %) у місцевих радах, з них 63 (4,9%) – у містах республіканського значення, 839 (16 %) – у сільських районах. Є підстави погодитися, що поряд з іншими чинниками цьому

сприяли такі фактори: понад 60-тисячне, порівняно з 1998 роком, збільшення чисельності кримських татар–виборців (внаслідок дії новоприйнятого закону “Про громадянство України” та двосторонньої угоди між Україною й Узбекистаном щодо питань громадянства депортованих осіб та їх нащадків); порівняно висока активність виборців; вдало організована кампанія з узгодження єдиних кандидатів від кримських татар у виборчих округах; обстоювання цими кандидатами програм, актуальних для всіх громадян байдуже від їх етнічної належності¹⁶. Однак підсумки виборів 2002 року не змінили переконання лідерів Меджлісу в тому, що “за умов, коли дійсний вибір кримськотатарського електорату, який перебуває у непорівнюваній кількісній меншості, не буде деформуватися арифметичною більшістю голосів кількісно переважаючого некримськотатарського електорату, тільки тоді кримські татари матимуть реальні можливості не тільки брати участь у виборах, а і певною мірою реально впливати на їх результати”¹⁷. Меджліс продовжує дотримуватися позиції про необхідність упровадження спеціальних виборчих квот для представників своєї етнічної спільноти.

За роки незалежності і особливо в процесі та після виборів депутатів парламенту України та Верховної Ради АРК і місцевих рад у 2002 році, а також в ході президентських виборів в Україні 2004 року в Криму склалися відносно усталені групи інтересів, представлені в регіональних партійних осередках та громадських організаціях і блоках з власними мас-медійними ресурсами. Однак попри те, що в регіоні функціонують відділення практично всіх великих загальноукраїнських партій, тут так і не сформувалося скільки-небудь потужної групи, здатної домінувати на місцевому політичному та (або) економічному просторі, як, приміром, це сталося в Донецькій області.

Тому парламент і уряд автономії постійно перебувають у динамічному русі внутрікримських домовленостей, сторони яких нерідко утворюють несподівані в ідейно-політичному сенсі альянси, а також змушені звертатися за підтримкою до Президента держави та впливових угруповань всеукраїнського рівня. Вибори рад всіх рівнів у 2006 році, які відбудуться за пропорційною системою, вірогідно внесуть значні зміни в політичні конфігурації, що склалися. В цих

конфігураціях найвпливовішими є кілька кримських регіональних організацій (КРО) політичних партій України.

КРО Партії регіонів. Очолює депутат і перший заступник голови республіканського парламенту В. Кисельов. Пізнаваність і електоральну підтримку партія здобула головним чином під час прем'єрства В. Януковича та президентської кампанії 2004 року, а також популярними в регіоні ідеями регіоналізму. Члени партії – депутати ВР АРК входять у фракцію “Блок Віктора Януковича”, яка нараховує 20 членів (1/5 депутатського корпусу). Два “регіонали” – А. Грищенко та М. Колісниченко – віце-прем'єри кримського уряду. Крім того, ресурсами організації є зважена й толерантна політична поведінка Голови ВР АРК Б. Дейча, який вміло регулює динаміку інтересів місцевих еліт, в тому числі на рівні не тільки республіканської законодавчої, а й виконавчої влади, можливості парламентської газети “Крымские известия”, щотижневика “Республика Крым”, інформаційних програм Державної ТРК, а також найтиражнішої на півострові “Крымской правды”. КРО ПР активно інтегрує в свої лави керівництво Російської громади Криму та партії “Руський блок”. В процесі кампанії 2006 року з виборів парламенту України, Верховної Ради АРК та місцевих рад “регіонали” започаткували кампанію збору підписів за проведення консультативного референдуму про надання російській мові статусу державної. Частиною політикуму Криму ця акція розглядається як піартехнологія, оскільки в автономії російська мова де-юре і де-факто є офіційною. Проблемною в цих регіонах швидше є ситуація з реальним статусом української та кримськотатарської мови. Кримські організації Партії регіонів і “Руського блоку” утворили на місцевому рівні блок “За Януковича”, який претендує на перемогу у виборах ВР автономії у 2006 році.

КРО нещодавно створеної партії “Народний Союз “Наша Україна”. Очолює народний депутат України В. Шкляр, який претендував на посаду глави уряду автономії. Але очолив Раду Міністрів АРК вже згадуваний його однопартієць А. Бурдюгов. Цей вищий орган виконавчої влади спирається на партійну фракцію та домовленості з іншими фракційними утвореннями Верховної Ради автономії, а також на підтримку Президента України В. Ющенка і ту частину місцевої еліти, яка за будь-якої “політичної погоди” більше

схильна бути з владою, аніж в опозиції. КРО НСНУ має можливість активно використовувати Державну телерадіокомпанію “Крим” та щоденну казмінівську “Крымскую газету”. Створила власні пресові видання – газети “Новую Крымскую” и “Таврические ведомости”.

КРО Народно-демократичної партії. Після президентських виборів її голова С. Куніцин мусив піти з посади керівника уряду автономії. Однак організація має розгалужену структуру в районах і багатьох населених пунктах, а також певні бізнес- та інформаційні ресурси: щотижневу газету “Крымский обозреватель”, FM-радіостанцію “Лидер” та інші. Утворений в АРК під вибори 2006 року виборчий “Блок Сергія Куніцина” вибудовує свою кампанію навколо проекту альтернативного “тіньового” уряду як основи майбутнього Кабміну автономії і гасел недопущення перегляду положень російсько-української угоди про базування Чорноморського Флоту РФ в Криму.

КРО Соціал-демократичної партії України (об’єднаної). Одна з найбільш структурованих та організованих партійних організацій регіону. Опозиційна до чинної влади. Популярність здобула і підтримує не тільки під час виборчих кампаній, а й у “міжсезоння”. Очолює республіканський осередок народний депутат України Ю. Фікс. Членами організації є кілька народних депутатів, з іменами яких пов’язують підприємства паливно-енергетичного комплексу автономії, а також 4 депутати республіканського парламенту. Мас-медійний ресурс представлений переважно місцевим додатком до всеукраїнської партійної “Нашей газеты +”. У виборчій кампанії 2006 року утворила виборчий блок “НЕ ТАК” спільно з Республіканською партією України та об’єднанням “Жінки за майбутнє”. Блок намагається консолідувати навколо себе виборців, прихильних ідеям проведення всеукраїнського референдуму з питань вступу України до НАТО та інтеграції країни з Росією, Білоруссю і Казахстаном в рамках Єдиного економічного простору (ЄЕП).

КРО Комуністичної партії України. Розгалужена, дисциплінована опозиційна партійна структура зі стійким електоратом і сильним лідером Л. Грачем. Маючи доволі чисельну фракцію, організація нині менше впливає на реальні політичні процеси, можливо, через поразку лідера на республіканських виборах і його депутатство у

Верховній Раді України. Однак представниця партії О. Асмолова працює віце-прем'єром в уряді А. Бурдюгова. Партійна газета "Комуніст Крима" мало популярна. Але цю обставину не варто відносити до слабких місць організації, оскільки комуністи тісно співпрацюють з однією з найпопулярніших в автономії щотижневою газетою "Крымская правда".

З метою розширення електоральної бази цієї політичної сили за рахунок російсько-орієнтованого електорату Л. Грач успішно розбудовує в автономії структури Всеукраїнського громадського об'єднання "Наследники Богдана Хмельницького". Останні жорстко опозиційні до Меджлісу. Разом ще з 19-ма політичними і громадськими організаціями вони увійшли в утворений комуністами "Лівий фронт України".

КРО партії "Трудова Україна". Тривалий час була тісно пов'язана з народним депутатом В. Горбатовим. Керівник організації В. Тетерятников відзначився активною участю в кримському об'єднаному штабі В. Януковича. І без того маловпливова КРО переживає кризу разом з усією партією через конфлікт між В. Коновалюком, В. Сивковичем та О. Кужель.

КРО партії "Союз". Неформальним лідером на всеукраїнському і офіційним на республіканському рівні є народний депутат України Л. Миримський. Від початку створення і особливо після останніх президентських виборів активно експлуатує ідею союзу слов'янських держав, проросійський та російськомовний фактори серед частини населення автономії. Популярність тримається на активній опозиційній діяльності в республіканському парламенті, а також на ресурсах контрольованого Л. Миримським медіа-холдингу, до якого входить популярна газета "Крымское время".

Російська громада Криму (РГК). Очолує О. Родивілов. Об'єднання формально не є політичною партією. Однак після успішних виборів до Верховної Ради АРК (6 депутатів) стало таким по суті. РГК входила до складу утвореного в 2001 році "Руського блоку Криму" разом з Російським рухом Криму та Конгресом російських громад Криму. Після президентських виборів продовжує співпрацю з Партією Регіонів і її лідером В. Януковичем. Видає газету "Русский мир". Популярність поміж російськомовного населення

здобуває агресивною антимеджлісівською позицією. Основним джерелом фінансової підтримки спершу був фінансований мером Москви Російський культурний центр у Сімферополі. Останнім часом культурний центр дистанціювався від політики в бік реального сприяння розвитку російського мовного та культурного середовища. В проросійських та антимеджлісівських діях РГК співпрацює зі структурами, контрольованими Л. Грачем та Л. Миримським, які, втім, будуть конкурувати між собою під час виборів 2006 року.

КРО Народної партії – елітна група аграріїв Криму, очолювана А. Корнійчуком – відомим і впливовим кримським політиком. Невисока політична активність організації та низька її присутність в загальнореспубліканському інформаційному просторі компенсується наявністю в її лавах формальних і неформальних лідерів в сільськогосподарських районах автономії, які, до всього, контролюють значну частину преси місцевого рівня.

Громадська організація “Прозора влада”. Очолює в минулому прем’єр-міністр КМ АРК А. Сенченко. Порівняно невелика кількість членів компенсується їх вагомістю у владному та бізнесовому секторах автономії, ініціативністю та підприємливістю керівника. Основним ресурсом впливу групи в автономії є популярна ТРК “Черноморская”. А з осені 2005 року ще й особистий авторитет Ю. Тимошенко – лідера “Батьківщини” та іменного всеукраїнського політичного блоку, республіканські структури яких А. Сенченко очолив як виконуючий обов’язки керівника. Такий альянс підвищує можливості КРО “Батьківщини” в регіоні, в тому числі за рахунок спроб створити альтернативу Меджлісу як виразнику інтересів репатріантів: визначився вектор співпраці з рухом “Кримськотатарський блок” (Е. Гафаров та інші), готуються заходи із залучення парламентських можливостей “Батьківщини” для вирішення проблем репатріантів. А. Сенченко очолив кримську організацію “Блоку Юлії Тимошенко”.

Активізувала роботу досі не надто популярна, хоча й чисельна за кількістю членів КРО Соціалістичної партії України, новим керівником якої став П. Устенко, який тільки почав входження в політичну еліту АРК. КРО “педалює” тему кримської ідентичності і кримської солідарності через реалізацію пропагандистської кампа-

нії “Я – кримчанин”. Організація видає власну щотижневу газету “Вестник Тавриды”.

Маловідомі в Криму регіональні організації Селянської партії України, партії “Віче” і партії “Народна влада” наприкінці 2005 року утворили місцевий виборчий блок “За Крим”. Сформували регіональні виборчі списки також “Український народний блок Костенка і Плюща” та Українська республіканська партія “Собор”, Партія “Реформи і порядок”, Партія промисловців і підприємців України, Партія зелених України.

Останнім часом чимдалі гучніше заявляє про себе очолювана О. Гресом КРО однієї з наймолодших в державі Республіканської партії України. Серед найвідоміших її ініціатив – збір підписів під відкритим листом до глави держави з питанням: Які конкретно заходи Ви, як Президент України, маєте намір вчинити, щоб не допустити створення на території Криму державного утворення за національною ознакою. Під таким утворенням “республіканці” мають на увазі кримськотатарську автономію.

Натомість КРО Народного руху України саме кримських татар має основною своєю соціальною базою в Криму. Меджліс кримськотатарського народу традиційно блокується з НРУ, найперше під час виборів до Верховної ради України. Ще у передвиборній програмі 1998 року НРУ взяла на себе зобов’язання сприяти визнанню Курултаю та Меджлісу як представницьких органів кримськотатарського народу, визначенню правового статусу Криму в складі Української держави на основі природних прав його корінних народів”¹⁸.

Втім, остання формула дає простір для найрізноманітніших трактувань, зважаючи на широкий діапазон визначення понять “природні права” та “корінні народи”. На виборах 2006 року в республіканський парламент першим номером списку НРУ став один з лідерів Меджлісу Р. Чубаров.

Всупереч поширеним уявленням кримськотатарська спільнота в суспільному просторі автономії представлена не тільки Меджлісом. Так, у підготовці та скликанні II Курултаю кримськотатарського народу в Криму одну з вирішальних ролей відіграла Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР). Її було

утворено в Ташкенті 1989 року. Першим керівником ОКНР став М. Джемільов.

3 серпня 1993 року в Україні офіційно зареєстровано Національний рух кримських татар (НРКТ). Ця організація виникла наприкінці 1980-х років навколо Ферганської ініціативної групи Ю. Османова (був убитий в листопаді 1993 року). Друкований орган руху – газета “Арекет”. Напрямок діяльності – відновлення національної цілісності, прав і стану кримськотатарського народу.

Принципових відмінностей в стратегічних цілях ОКНР та НРКТ немає. Останній, тим не менше, різко критикує ОКНР та Меджліс, зокрема за співпрацю з українською владою, вбачаючи цій співпраці зраду національних інтересів. За змістом така критика виглядає швидше опозицією особисто до М. Джемільова, Р. Чубарова та деяких інших кримськотатарських лідерів. Можливо, саме тому авторитет і впливи НРКТ в народі невеликі і виявили тенденцію до пониження.

Під час останніх парламентських (2002 р.) і президентських (2004 р.) виборів активізувала свою діяльність в Криму пов’язана з Донецькими елітами Партія мусульман України (ПМУ), лідер якої Е. Брагін не приховував намірів створити альтернативу Меджлісу. Ще під час парламентських виборів 1998 року ПМУ заявила про необхідність прийняття закону про статус кримськотатарського народу в Україні, відтворення в Криму національно-територіальної автономної республіки, використання тут кримськотатарської мови нарівні з державною та ін.¹⁹.

В період виборчої кампанії 2006 року ПМУ припинила існування і влилася в Партію Регіонів. Інтегрувавши ресурс колишньої партії мусульман, “регіонали” розраховують розширити свою електоральну базу в кримськотатарському середовищі.

Опозиційність до Меджлісу демонструють ще кілька малочислених утворень – світських, як приміром, вищезгаданий “Кримськотатарський блок” (Е. Гафаров та інші) і, головним чином, – радикально-ісламістського штибу, передовсім ваххабітські формування. Місіонерська діяльність останніх, здійснювана, поміж іншого, через різні зарубіжні фонди та організації, часто суперечить вітчизняному законодавству щодо релігійної сфери.

Відповідні факти частішають, але ще частішими є спроби деяких ЗМІ “розкрутити” тему “ісламської загрози”. Зазвичай це відбувається перед та під час кампаній з виборів Президента України, Верховної та місцевих рад. В багатьох подібних випадках до з’ясування реальної ситуації й здійснення необхідних правових дій мають долучатися Служба безпеки України (СБУ), прокуратура та інші правозастосовні органи.

Так, в розпал минулих 2004 року президентських виборів активну інформаційну кампанію в АРК розгорнув український осередок організації “Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі” (в перекладі – Партія ісламського визволення) в особі її спікера Абдуселяма Селяметова. В деяких місцевих ЗМІ висловлювалися версії про зв’язок цієї інформаційної кампанії з Партією мусульман України та Партією регіонів. В інших – акцентувалася реальність загрози поширення ісламського екстремізму.

Відомо, що “Хізб ут-Тахрір” було утворено як екстериторіальну міжнародну партію в 1953 році релігійним діячем, суддею шаріатського суду в Єрусалимі Такіуддіном аб-Набхані. Після його смерті в грудні 1977 року на чолі партії став йорданець палестинського походження Абдул Кадім Заллум. Ідеологія партії – іслам. Мета – поширення ісламської віри та ісламського способу життя шляхом джихаду, а також створення єдиної теократичної держави – Халіфату.

Слово “джихад” з арабської мови перекладається як старанність, намагання, напруга зусиль. Мусульманські богослови виокремлювали: “джихад серця” – боротьбу з власними негативними рисами; “джихад слова” – повеління того, що заслуговує схвалення, й заперечення того, що засуджується; “джихад руки” – покарання злочинців і порушників загальноновизнаних норм; “джихад меча” – збройна боротьба проти “невірних”.

Така багатозначність поняття уможливорює його застосування в різних вимірах. Помірковані ісламісти дотримуються позиції про джихад як самовдосконалення й прагнення працювати заради просвітницьких цілей і піднесення культури народу, передовсім релігійної, та зміцнення економічної й оборонної потуги ісламських держав. Мусульманські праві радикали тлумачать джихад у вкрай агресивному сенсі.

Останніми роками стало відомо про діяльність “Хізб ут-Тахрір” в країнах СНД – Казахстані, Киргизстані, Таджикистані, Азербайджані, Україні, Росії. Реакція влади на цю діяльність всюди різна. 14 лютого 2003 року Верховний Суд Російської Федерації (РФ), зокрема, після розгляду в закритому засіданні цивільної справи по заяві Генерального прокурора РФ визнав терористичними “Хізб ут-Тахрір” та ще 14 ісламських організацій і заборонив їх функціонування на території РФ. Рішення про заборону “Хізб ут-Тахріру” мотивувалося тим, що ця партія має на меті усунення неісламських урядів від влади і встановлення ісламського правління у світовому масштабі, а основні форми її діяльності полягають у войовничій ісламській пропаганді, нетерпимій до інших релігій, активному вербуванні прихильників та цілеспрямованій роботі з внесення розколу в суспільство (передовсім пропагандистської, з потужною фінансовою підтримкою).

“Хізб ут-Тахрір” заборонена також в Німеччині, багатьох державах Близького Сходу, Узбекистані та інших.

В Криму вже згадуваний А. Селяметов заявляє, що метою “Хізб ут-Тахрір” є просвітництво й недопущення асиміляції та розчинення мусульман в західних цінностях, що вона має намір формально зареєструватися як політична партія або як громадська організація. Однак під час прес-конференції в Сімферополі 5 квітня 2005 року А. Селяметов відмовився повідомити про структуру, чисельність та керівників організації²⁰. Тож остаточної відповіді на питання, є “Хізб ут-Тахрір” в теперішньому Криму ісламським чинником з законспірованою структурою чи політтехнологічним ресурсом якоїсь вітчизняної або зарубіжної групи інтересів, – немає. Принаймні, для загалу.

Але в будь-якому разі, офіційна позиція Меджлісу і ДУМК полягає в рішучому запереченні ідеології й практики “Хізб ут-Тахріру” як таких, що підривають основи кримськотатарської ісламської традиції і вносять розкол в кримськотатарську громаду та кримське суспільство в цілому.

Жодні спроби “посунути” Меджліс досі не давали успіху. Головна причина цього очевидна: починаючи з червня 1991 року, коли в Сімферополі відбувся II Курултай – з’їзд, делегати якого обиралися

від усього кримськотатарського народу і який проголосував перший склад Меджлісу, цей орган формується саме як представницький орган всього народу в період між засіданнями Курултаю. Тому його суспільна вага не співмірна з вагою будь-якої з понад п'ятдесяти кримськотатарських громадських організацій. Крім того, Меджліс спирається на вибудовану донизу структуру меджлісів на місцях – міських, районних, планує утворити регіональні меджліси в місцях компактного проживання представників своєї спільноти за межами Криму – в Запорізькій, Херсонській областях. Через це лідери Меджлісу рішуче заперечують проти реєстрації своєї структури як політичної партії або організації і вимагають офіційного визнання повноправним представником всього кримськотатарського народу.

Критикуючи таку позицію, проросійські, комуністичні та деякі інші політичні сили автономії, в тому числі представлені в республіканській владі, використовують її як підставу для звинувачень Курултаю і Меджлісу в нелегітимності та нелегальності. І тим не менш вони змушені рахуватися з цими представницькими структурами народу-репатріанта.

Тим часом Меджліс де-факто визнали поза межами України в державах, де є кримськотатарська діаспора. З ним підтримують контакти керівництво Краснодарського краю Росії, урядові кола і неурядові структури Туреччини, Румунії, США, Німеччини та інших; він співпрацює з комісіями та програмами ООН, міжнародними європейськими організаціями.

Досвіду міжнародної співпраці засновники Меджлісу почали набувати ще до повернення народу на батьківщину, налагоджуючи контакти з зарубіжною кримськотатарською діаспорою, зокрема в США²¹. Тут у середині 1970-х років утворився і розпочав активну роботу Національний центр кримських татар (НЦКТ). Його першовитоком був “Комітет боротьби за повернення кримських татар на свою батьківщину”, очолюваний Фікретом Юртером Кирилми. НЦКТ неодноразово звертався до українського уряду й урядів інших держав і міжнародних організацій на підтримку вимог народу-репатріанта та його лідерів, клопотав про офіційне визнання Меджлісу кримськотатарського народу, сприяв пошукові за кордоном джерел надання фінансової, технічної та іншої допомоги репатріантам.

Представники Меджлісу активно співробітничать також з Робочою групою ООН по корінних народах. Серед структур, з якими тісно співпрацює Меджліс – ООНівська Програма розвитку та інтеграції Криму (ПРІК). Місія ПРІК щорічно виділяє фінансову допомогу на соціально-культурний розвиток і благоустрій територій поселення репатріантів²².

Завданнями, які прагне вирішувати в Криму Місія, визначено такі: сприяння вдосконаленню системи місцевого самоуправління та процесам інтеграції шляхом стимулювання громадян багатонаціональних громад до активної участі в процесі покращення умов життя спільно з місцевими органами влади; скорочення економічної нерівності між групами, які користуються меншими правами, та іншим населенням шляхом створення можливостей для отримання доходів і працевлаштування, особливо через підтримку приватного підприємництва й розвитку малих та середніх підприємств; сприяння збільшенню терпимості та соціального єднання через освіту й культуру, поліпшення якості та збільшення доступності базової інфраструктури та соціальних послуг у бідних районах; підвищення здатності до реагування в районах потенційного виникнення конфліктів шляхом створення системи моніторингу людської безпеки та розвитку²³.

Благодійну допомогу на облаштування, придбання житла і будівництво молодіжних культурних центрів у місцях компактного проживання репатріантів – кримських татар надає Турецька агенція міжнародного співробітництва і розвитку (ТІКА). Тісно контактуючи з Меджлісом, ТІКА також налагоджує зв'язки з владою автономії задля розроблення й реалізації взаємовигідних інвестиційних проєктів, упровадження яких може позитивно вплинути не лише на соціально-економічну, а й на етнополітичну ситуацію в регіоні²⁴. Певну допомогу народові-репатріанту надають різні урядові структури Туреччини. Її Міністерство освіти, приміром, у 2004 році запропонувало 45 місць у вузах своєї держави для безоплатного навчання кримськотатарської молоді²⁵. Меджліс разом з Кримськотатарським Молодіжним центром став одним з головних ініціаторів проведення в Стамбулі в листопаді 2005 року Курултаю Міжнародного об'єднання тюркської молоді.

В рамках своїх міжнародних контактів Меджліс прагне сприяти задоволенню релігійних потреб співвітчизників, надаючи при цьому першорядного значення підтриманню національної віросповідної традиції. Так, з 1997 року благодійний фонд “Крим-2000” тісно співпрацював з Саудівською Аравією в організації відправлення кримських прочан-мусульман до Мекки та Медини. Король Саудівської Аравії фінансував подібні поїздки (хадж) особам, список яких надавався названим фондом. Останній після 2001 року в організації хаджів почав тісно контактувати з фондом “Ас-Суна” (Прямий шлях), утвореним прибулим до Криму із Саудівської Аравії шейхом Мухаммед Аль-Катані. Обидва фонди спільно з заснованою іноземними студентами-мусульманами організацією “Бірлік” також опікувалися залученням коштів для будівництва мечетей та допомоги репатріантам. Однак через певний час у питаннях організації хаджів між названими фондами і Духовним управлінням мусульман Криму та Меджлісом виникли розбіжності. Вони вилилися в дискусію, однією з вірогідних спонук якої стала прихильність сторін різним версіям ісламу. Заступник Голови Меджлісу народний депутат України Р. Чубаров з цього приводу сказав так: “Дуже не хотілося б, щоб якісь фонди, окрім допомоги, ще й приносили нетрадиційні для кримських татар течії і тлумачення ісламу”²⁶.

Навколо Меджлісу сформовано доволі потужну мас-медійну групу, яка включає власну студію на ДТРК “Крым”, телекомпанію “Атлант-СВ” та радіокомпанію, журнал “Кырым”, популярний щотижневик “Яны Дунья”, щотижневу газету “Толос Крыма”, Інформаційний бюлетень “Кримські студії”, журнал “Кримськотатарське питання” та низку інших видань.

З Меджлісом мусить рахуватися як кримська, так і всеукраїнська влада. Перший новопризначений після всеукраїнських президентських виборів голова кримського уряду В. Матвієнко підписав з Меджлісом протокол, яким узгоджувалися позиції та дії Ради Міністрів АРК і представників кримськотатарського народу. В травні 2005 року мали місце офіційні зустрічі Президента України В. Ющенка з лідерами Меджлісу, на яких обговорювалися як окремі проблеми репатріантів – соціально-економічні, участі у владі та інші, так і принципи – щодо бачення державно-політичних пер-

спектив кримськотатарського народу. Тоді глава держави запропонував Меджлісу відмовитися від деяких вимог Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу. У відповідь М. Джемільов пояснював, що ця декларація передбачає суверенітет не як рух до якогось державного утворення, а лише розроблення механізмів представленості кримських татар в структурах представницької, виконавчої і судової влад, а також надання кримськотатарській мові статусу офіційної²⁷.

Отже, і в питанні офіційного визнання статусу Меджлісу, і в частині тлумачення політичних перспектив народу-репатріанта першорядного значення набувають не політичні вимоги, заяви і пояснення, а чітка правова визначеність. Відсутність такої може стати спонукою не тільки до політико-правових дискусій, а й нерідко до не передбачуваних кроків, які суперечать чинному законодавству держави. В таких випадках колізія рідко обмежується власне юридичною сферою. І якщо не регулювати потенціал напруги, що виникає через різне правове розуміння політичних вимог, завжди реальною є небезпека загострення протистояння аж до силових його форм. Тому фахова дискусія з приводу стратегій законодавчого забезпечення процесу відновлення прав репатріантів та їх соціальної адаптації має бути актуалізована із залученням до неї всіх зацікавлених сторін і груп інтересів. В колі суб'єктів творення адаптаційного правового поля обов'язково мають бути представлені структури і представники кримськотатарського національного руху.

¹ Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. – С. 221-224, 267-277, 343; Котигоренко В., Панчук М. Висвітлення у вітчизняній політологічній та історичній літературі сучасної кримськотатарської проблеми в Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – К., 2003. – Вип. 23. – С. 180 – 202; Хаялі Р. Крым в период Второй мировой войны: историография и опубликованные источники // Там само. – С. 79 – 96; Галенко О. Проблеми дослідження депортацій народів Криму у роки Другої світової війни // Там само. – С. 97 – 110; Макаренко Н. Етнополітичний та етносоціальний розвиток Криму у другій половині 50-х – кінці 80-х рр.. XX ст. Історіографія проблеми // Там само. – С. 111 – 137; Поліщук Ю. Включення Кримської області до складу УРСР (історіографія проблеми) // Там само.

– С. 138 – 157; Ляшенко О. Етнополітичний розвиток Криму в умовах незалежної України. До питання про історіографію проблеми // Там само. – С. 158 – 179; Калакура О. Сучасна етнокультурна та освітня ситуація в АРК як об'єкт наукового дослідження // Там само. – С. 203 – 215; Войналович В. Етноконфесійні процеси у Криму ХХ століття: історіографія проблеми // Там само. – С. 216 – 234; Кирюшко М.І. Бойцова О.Є. Іслам в Криму: релігійна самоідентифікація кримськотатарського народу. – К.: Світогляд, 2005. – 299 с.; Латишева Е. Современная историография образовательных и культурных интеграционных процессов в крымскотатарском социуме // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К.: Світогляд, 2004. – С. 296 – 306; Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К.: Світогляд, 2005. – С. 35 – 69.

² Панчук М.І. Етнополітична історія Криму: до питання історіографії // Історичний журнал. – 2005. – №3. – С.41 – 56; №4. – С.41 – 45.

³ Панчук М.І., Рафальський О.О. Етнополітичний розвиток Криму – актуальна і малодосліджена проблема // Кримські студії. – 2005. – №1 – 2. – С. 50 – 77.

⁴ Детальніше див.: Мальгин А. Крымский узел. – Симферополь: Новый Крым, 2000 г. – 160 с.; Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. и др. – Симферополь: Издательский Дом “Амена”, 1998. – С.117–134; Тищенко Ю., Піховшек В. Повернення кримських татар: Хроніка подій. – Київ: УНЦПД, 1999. – 344 с.; Габриелян О.А. Политические процессы в Крыму. Последнее десятилетие ХХ века. – Симферополь: Таврия, 2000. – 160 с.; Крим в етнополітичному вимірі... – С. 388 – 408.

⁵ Це підтверджується доповіддю Голови ВР АРК Л. Грача у парламенті Криму при обговоренні проекту Конституції (Голос України. – 1998. – 25 листопада).

⁶ Авдет. – 1998. – 24 ноября.

⁷ Див: Там само. – С. 241, 242, 245.

⁸ Депортовані... – С. 257 – 258.

⁹ Семена Н. Крым: борьба и единство цивилизации // Зеркало недели. – 1999. – 16 октября; Тищенко Ю., Піховшек В. Назв. праця. – С. 236-237.

¹⁰ Выступление М. Джемилева на траурном митинге 18 мая 2001 г. в г. Симферополе // Голос Крыма. – 2001. – № 22 (25 мая).

¹¹ За даними Управління внутрішньої політики та інформаційних технологій РМ АРК // Архів автора.

¹² Заява представників кримськотатарського народу при Президентові України “Про ймовірність існування організованого злочинного угруповання”

вання в органах виконавчої влади і місцевого самоврядування Нижньогірського району АРК” // Кримськотатарське питання. – 2000. – №4. – С.6–7.

¹³ Кримськотатарське питання. – 2000. – №3. – С.15.

¹⁴ Див.: Толерантність у поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики. – К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2003. – С.85.

¹⁵ Виступ Мустафи Джемільова на першій сесії 4-го Курултаю кримськотатарського народу (м.Сімферополь, 9 листопада 2001 р.) // Кримські студії. – 2001. – №5–6. – С.16.

¹⁶ Чубаров Р. Вибори 31 березня 2002 року в Автономній Республіці Крим // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – Травень – серпень 2002. – №3 – 4 (15–16). – С.24 – 27.

¹⁷ Там само. – С.27.

¹⁸ Народний рух України. Виборча програма // Політичні партії України. – К.: “К.І.С.”, 1998. – С. – С. 193.

¹⁹ Партія мусульман України: Передвиборча платформа // Там само.– С. 326. – С. 473–474.

²⁰ Новый регион – Крым. – 2005. 16 мая.

²¹ Детальніше див.: Сейгаметов Э. Роль американской диаспоры в кримскотатарском национальном движении // Голос Крыма. – 2002. – 18 октября, 25 октября, 1 ноября.

²² Радеева Л. Приоритет программы – жилье для репатриантов // Крымские известия. – 2003. – 13 февраля.

²³ ПРООН/ПРИК. Годовой отчет по проекту за 2003 г. // Архів автора.

²⁴ Агентство деловой информации “Контекст” / Крым. – 2003. – 17 февраля.

²⁵ Контекст-медиа / Крым. – 2004. – 16 марта // <http://www.context.ua.com>

²⁶ Цит. За: Самар В. Мекка і Медина між Сциллою та Харибдою // Дзеркало тижня. – 2004. – №4(479). – 31 січня. – С.3.

²⁷ Самар В. – Мустафа Джемілев: “Нам нужно было бы высказать слова благодарности, потому что мы сделали все возможное, чтобы нейтрализовать сепаратизм в Крыму” // Зеркало недели. 2005. 21 мая.

Олена Кривицька

РЕГІОНАЛЬНІ МОДИФІКАЦІЇ ПОЛІКУЛЬТУРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ УКРАЇНИ

Із здобуттям незалежності України для її населення постала проблема національно-етнічної самоідентифікації самовизначення що ускладнюється її полікультурністю:

1. російська ідентичність охопила майже весь ідентифікаційний простір;
2. різновекотність етнічної ідентифікації Східного і Західного регіонів;
3. обстоювання власної ідентичності депортованими народами (кримськими татарами, греками).
4. посилення ролі етноконфесійного чинника, розкол церков.

Загострення суперечностей національних проблем впливає на стан етнополітичної стабільності суспільства. Етнопсихологічні та етнокультурні відмінності активно використовуються різними групами політичної еліти, що відчувалося під час президентської кампанії 2004 р. (Захід – Ющенко, Південь, Схід – Янукович). Ці відмінності підштовхують представників еліти окремих етносів стати на шлях самоідентифікації на ґрунті національно-територіального уособлення, що призводить до посилення тенденцій регіоналізації.

Регіоналізм дістається у спадок країнам, що здобули свою незалежність від колишніх імперсько-тоталітарних систем, до складу яких вони входили. По-друге, він є наслідком нерівномірності розвитку політичного, економічного, культурного потенціалу окремих територій. Україна щодо цього не є винятком. Тенденціям етнокультурного регіоналізму й загостренню міжетнічних суперечностей сприяють відмінності в моралі, історії, культурі. При цьому слід очікувати, що в міру розвитку інтеграційних процесів, розширення зв'язків між народами (особливо в прикордонних районах) створюються умови для реалізації намірів деяких сепаратистських сил з утіленням в життя принципу національного самовизначення, що особливо актуально для західних та південних регіонів нашої країни. В умовах суспільної трансформації, міжнародної інтеграції по-

гіршення соціально-економічного стану, зубожіння населення, міфологеми в етнічній, та культурній сфері крайній націоналізм або шовінізм у сукупності створюють досить небезпечну ситуацію, яка може призвести до розпаду держави. Відсутність прозорої ієрархії між принципом територіальної цілісності держави й правом націй на самовизначення вже призвела до спалаху воєнних конфліктів у деяких країнах.

Сьогодні майже не згадують, що український народ на референдумі висловився за двопалатний парламент. Але останній є ознакою федеральної країни, утвореної з окремих самостійних земель, автономних республік, округів тощо. А в Україні одна з найгостріших проблем – надто неоднакові умови історичного і культурного розвитку регіонів, різні політичні, економічні, конфесійні інтереси та орієнтації етногруп, навіть українців за походженням. Потенційною загрозою сепаратизму є недостатнє забезпечення надійних внутрішніх зв'язків між регіонами країни. Особливо по лінії Захід – Схід. Біполярність українського суспільства в регіональному розрізі загострюється міжрегіональними диспропорціями в економічному розвитку, диференціаціями між показниками обсягу промислової продукції на душу населення у регіонах: в 1991 р. – у 2,2 раза, в 1999 р. – у 12(!) разів¹. На тлі кризового синдрому України в умовах перманентних політичних скандалів конфронтацію здатні створити два сегменти українського поліетнічного соціуму: перший – національно-орієнтований, другий – регіонально-територіальний. У цьому полягає криза пострадянської ідентифікації, з якою не хочуть розставатися певні групи поліетнічного суспільства.

Недоцільно применшувати значення регіонального чинника в процесі посттоталітарної етнічної ідентифікації. Перед Україною сьогодні дедалі гостріше постають питання зваженої регіональної політики². Слушною є думка, що глобалізація розхитує основи державного суверенітету, а, отже, загострює проблему територіальної цілісності³. У цьому зв'язку нагадаємо, що українська етнічна територія складається з багатьох історико-географічних та етнографічних земель. Упродовж століть вони входили до складу різних держав. Процеси формування цих земель зумовлені досить глибокими відмінностями в історичному розвитку, етнокультурними та демо-

графічними особливостями, структурою господарств. Не всі етнічні землі входять до складу сучасної держави, а споконвічна роз'єднаність породила глибокі відмінності у етнопсихології населення. Небезпека криється у проведеному ще в 30-ті рр. XX ст. адміністративно-територіальному поділі України без урахування історичних та етнокультурних особливостей.

Конфліктність можуть спровокувати спроби забезпечення духовної єдності не без врахування значної соціально-економічної нерівності регіонів. Головним завданням є збереження територіальної цілісності України. Прорахунки в цьому питанні призведуть до соціально-економічної і значної політичної напруженості в суспільстві, до міжконфесійних конфліктів, загрожують суверенітету країни. Не випадково деякі російські дослідники намагаються протиставити дві політичні культури, що склалися в Україні – “самостійницьку” західну та “малоросійську” східну, а звідси орієнтація на “захід” загрожує цілісності України. Справа в тому, що в умовах глобалізації не виважена державна регіональна політика, з одного боку, а з іншого – процеси етнічної ідентифікації, політизації національних меншин можуть спровокувати “самостійне” плавання певних регіонів⁴. При цьому можливе застосування югославського сценарію до України.

Отже, в XXI ст., якщо мова йтиме про мирне співіснування між етнічними спільнотами, Україні потрібна міжнаціональна стабільність, громадський мир як запорука прогресивного потенціалу. Не зникне само собою питання федералізації України. Заради єдності держави територіальний поділ слід привести у відповідність із історичним досвідом, вимогами часу.

Україна – гетерогенна держава як в етнічному, так і мовному відношенні, для якої характерним є незбіг між етносами та їхніми мовами. Ці особливості етнополітичного розвитку України визначаються факторами, основні з яких: *культурно-етнографічний* – територію України можна умовно поділити на етнографічно-українські області Центру і Заходу та на зону “нових земель” – Схід і Південь; *соціально-історичний* – за цим критерієм розрізняються дві групи областей: ті, що входили до складу держав Центральної та Південно-Східної Європи, та області, які входили до складу Російської імперії до

1939 р.; *конфесійні*: за ними суттєвою є межа між православними та греко-католиками (передусім йдеться про Закарпаття та Галичину).

Конфліктність пострадянської самоідентифікації прослідковується в регіональному розрізі. Абсолютна більшість українців заходу – україномовна, південно-східного – російськомовна. Мовна поведінка є найпомітнішим чинником етнічного розмежування між Заходом і Сходом. Однак, воно також виявляється в різних політичних орієнтаціях, оцінках та поглядах на майбутнє. Поза основним масивом українських етнографічних земель розвивалося Закарпаття, що зумовило специфіку ідентифікації регіону. Тут особлива ментальність та проблеми, породжені поліетнічністю та прикордонним статусом. Певні етнічні групи мають локальну свідомість. На етнокультурну домінанту регіону впливає низка економічних факторів – міграція трудових ресурсів, однобічний розвиток аграрного сектора та ін. На тлі високого ступеня української ідентичності суспільства області ще за пострадянських часів виник етнокультурний рух за відокремлення від України.

Політичні еліти Закарпаття мають позитивний досвід автономного існування. Розвал СРСР дав можливість легітимно порушити питання про відновлення автономії краю. Ідею автономії, згадаємо, під час референдуму 1 грудня 1991 р. схвалило 78% учасників спеціального голосування.

Особливе місце у процесі пострадянської ідентифікації в Закарпатті займає етнічний чинник. Тут співіснують чотири етноси: українці (80%), угорці (12%), росіяни (2,5%), румуни (2,6%)⁵. Закарпатці завжди прагнули зберегти свою локальну ідентичність, навіть під час радянської національної політики. На цьому нині й спекулюють деякі політики: від тверджень про “загальнокарпатський панрусизм” до вимог заборони “русинського етносу”. Зрозуміло, що це може призвести як до поляризації між прибічниками “русинства” і “українофільства”, так і до міжетнічної напруги в регіоні.

Певною проблемою є визначення статусу русинів, які визнані субетнічною групою. Але ж русини вимагають для себе статусу офіційної етнічної групи. На Конгресі, що проводився в Ужгороді в 1999 р., представники русинської спільноти вимагали відкриття шкіл з русинською мовою навчання, кафедри в Ужгородському уні-

верситеті, включення у перепис 2001 р. як етнічної групи. Процесу самоідентифікації русинів властива подвійна ідентичність – загальноукраїнська і локально русинська. Безумовно перспективи ідентифікації русинів та деяких субетносів залежать від рівня національної свідомості та політичних орієнтацій національної еліти. А вона відкрито маніфестувала свою мету – відокремлення від України. Таким чином, на активізацію русинофільства вплинули загальний перехід багатьох країн Європи від тоталітаризму до демократії, етнічне відродження, що охопило всі етноспільноти на пострадянському просторі, економічна криза, яка особливо гостро проявила себе в периферійних районах країни.

Особлива складність міжетнічної ситуації на заході України полягає у тому, що паралельно з відродженням русинського руху почався процес активної етнічної ідентифікації інших груп населення. Закарпаття має багатонаціональний склад населення: на другому місці стоять угорці (95%) (від їхньої загальної кількості), також росіяни (2,5%), румуни (2,6%), цигани (1,1%).

Виникнення етносоціальної напруги можливе як слідство певних дій деяких політичних і громадських кіл Угорщини, які відкрито підтримують рух “політичного русинства”. Деякі засоби масової інформації Угорщини перекручують стан міжетнічних відносин у Закарпатті, ведуть агітацію за повернення цього регіону до Угорщини. На Закарпатті відчувається активний ідеологічний угорський наступ.

З українського боку робиться все можливе для розвитку угорської громади, що зумовлено чинним законодавством та міжнародними правовими актами. На підтвердження вищезазначеного наведемо статистичні дані: у 2001 році в Україні угорською мовою в дошкільних закладах виховувалося 1931 дітей, у 2001/2002 навчальному році функціонувало 68 шкіл з угорською мовою навчання. Вчителі угорської мови готуються в Ужгородському державному університеті і Мукачівському педагогічному училищі. З вересня 2001 р. розпочав роботу лицей з угорською мовою навчання у місті Тячів Закарпатської області. У місті Берегове діє угорський драматичний театр. Угорською мовою у 2001 р. випущено 16 книг загальним тиражем 251 тис. примірників⁶.

Отже, держава прагне до повноправного духовного життя всіх етносів, намагається захистити їхні етнокультурні права.

Компактно проживає в Західному регіоні етнічна група румунів (0,3%), яка здебільшого зосереджена в Чернівецькій області⁷. Конфліктність розвитку румунського етносу обумовлюється певною політикою політичних кіл Румунії, які відверто висувають територіальні претензії до України.

Цим підігрівалися антиукраїнські настрої серед румунського населення. Останні роки відверто лунають пропозиції створити румунські національно-територіальні одиниці⁸. Цьому сприяє незакінченість з 1992 р. процесу переговорів про водні кордони між Україною і Румунією. Конфлікти між румунами та іншими етногрупами регіону провокуються румунськими націоналістичними організаціями в прикордонних районах, які висувають гасло перегляду державних кордонів України.

Гармонізації процесу самоідентифікації румун заважає антиукраїнська кампанія в румунських ЗМІ з приводу ситуації в басейні Дунаю, порушення з боку румунських моряків водних кордонів з Україною, як у вересні 2004 р. Слід зауважити, що ці дії підтримуються румунською спільнотою в Україні на чолі з Товариством Румун ім. Г. Кажбука. На жаль, діяльність представників румунської еліти нерідко виходить за межі культурницької сфери, що пов'язано з політизацією етнічного ренесансу та діяльністю політичних кіл Румунії, які актуалізують питання національно-територіальної автономії.

Незавершеність процесу етнічної ідентифікації українського народу відбивається у наявності його локальних груп – лемків (672 особи), бойків (131), гуцулів (21 тис.), литвинів (22), русинів (10 тис.)⁹. Це породжує слабкість внутрішньонаціональних зв'язків та невизначеність національної свідомості. Гострота самоідентифікації цих етногруп зумовлюється питаннями соціогуманітарного напрямку.

На нашу думку, конфліктність етнокультурних процесів у західному регіоні зумовлена комплексом факторів:

- зволікання з проведенням земельної реформи;
- недостатня увага до розвитку місцевої промисловості, а особливо до малого бізнесу;

– відсутність науково розробленої концепції комплексного розвитку західного регіону та прикордонних районів;

– ігнорування економічної та етнокультурної специфіки;

Усі ці фактори можуть призвести як до різкої радикалізації політичних сил, так і до зростання потенціалу сепаратизму в регіоні.

Суперечливість та неоднозначність самоідентифікації пов’язана з політичними орієнтаціями та міжнаціональними стосунками Сходу та Півдня України. За радянських часів ці регіони були перетворені на російську промислову зону, що спричинило міграцію російськомовного населення, самих росіян та певну асиміляцію місцевого населення. В результаті змінилася питома вага росіян у найбільш промислових областях¹⁰.

Область України	Кількість % у підсумку			
	українці		росіяни	
	1989	2001	1989	2001
Донецька	50,7	56	43,6	38
Луганська	51,9	58	44,8	39
Миколаївська	75,6	81	19,4	14
Одеська	54,6	62	27,6	20
Харківська	62	70	33	25

Конфліктність процесу етнічної ідентифікації східних регіонів полягає в тому, що: національна ідея не стала за роки незалежності головною у масовій свідомості населення; різка зміна статусних характеристик українців і росіян, котрі психологічно не можуть примиритися зі статусом національної меншини; значна питома вага українців, що втратили рідну мову; дуже сильна традиційна історична, економічна, культурна орієнтованість на північного сусіда, яка підтримується з боку офіційних представників Росії; асиміляція національної еліти в російську.

Характерним для східного регіону є те, що в ньому, з одного боку, більшість становлять українці майже 79%, а з другого – тут зосереджена більша частка російського населення – 54% від усіх росіян України¹¹. Цифри тільки підтверджують розмаїтість національної ідентичності у південно-східних областях. До сих пір живучі радянські упередження до націоналістичної ідеї, прихильність до інтернаціоналізму, коли відсутність ідентифікації за етнічною озна-

кою виявлялась як суспільне надбання. Та як наслідок радянського минулого, – комплекс меншовартості українців. Ось чому так важко й болісно відбувається процес ідентифікації української частини населення.

У комплексі цих факторів слід шукати причини популярності пострадянської ідентичності. З цим пов'язано й те, що процес створення незалежних держав перетворили російське населення на національну меншину. Російська еліта зробила ставку на утвердження російських культурних цінностей та дискримінацію української мови і культури в районах з більшою часткою росіян. Саме тут найбільш районах найсильніші тенденції деетнізації суспільної свідомості українців. Про це свідчать дані: російською мовою володіють 74% українців, а українською – 65%. Російськомовне населення на Сході становить понад 70%¹². Російська етнічна група має високий коефіцієнт збігу рідної мови з мовою своєї групи. Така ситуація є суттєвим етнополітичним фактором у взаєминах між двома найбільшими етносами України – українцями і росіянами. Найпалкіші дискусії між ними виникають саме в мовних питаннях, мова стає предметом політичних спекуляцій.

Ясно, що в українському суспільстві не збігається етнонаціональна і мовна більшість, що становить серйозну етнополітичну проблему та джерело можливого конфлікту на мовному ґрунті. Дані соціологічний опитувань свідчать про психомовний комплекс “сучасних українців”¹³ та про наявність “радянської ідентичності” в суспільстві. Так, у 2001 р. у південно-східних регіонах України радянській ідентичності перевагу віддали відповідно 22,7% та 26% опитаних. Орієнтацію на радянську політичну систему виявила більшість опитаних у Донецьку в 2001 р., які ідентифікували себе як “радянських людей”¹⁴. Сказане вище підтверджує, що мовна біполярність – постійний фактор напруженості в Україні. За умов використання її в ідеологічній конфронтації, “мовна карта” може перетворитися на чинник міжетнічних конфліктів.

Опитування громадян України свідчать, що рідною українську мову вважають 60%, спілкуються нею лише 37%. Дослідження вже згаданого КМІС наочно демонструють найбільшу різницю по регіонах (див. табл. на стор. 256):¹⁵

	Вважають себе етнічними українцями	Спілкуються українською мовою	Назвали рідною українську мову
Схід	59%	14%	42%
Південь	52	11	48
Захід	89	91	-

Виявляється, що на Заході кількість етнічних українців менша тих, хто надає перевагу українській мові. Особливо складною є ситуація в Криму, де кримський російський рух взяв курс на трансформацію суспільства в кримський народ. З огляду на це, та враховуючи російськомовну більшість населення, Крим залишається “російським”: 98% учнів навчається російською мовою¹⁶. Проросійське населення південно-східних областей України сприймає українську мову тільки як предмет вивчення, або як необхідність використання¹⁷. Опитування Міжнародного інституту соціології в Києві показало, що з 72% етнічних українців визнають себе українцями – 59%, з 20% росіян – тільки 11%. Варіант подвійної національної ідентифікації обрав кожний п’ятий українець, майже кожний другий етнічний росіянин. Українську мову назвали рідною 42% опитуваних, російську – 43%. Водночас наведемо дані, що свідчать про відсутність утиску російської мови. У 2002 р. – функціонувало 21 млн. загальноосвітніх навчальних закладів, з них з російською мовою навчання – 1935 (1934,5 тис. учнів). Навчання українською і російською здійснювали у 2235 навчальних закладах. Російську мову як предмет вивчало 1807 тис. учнів. Сьогодні в країні діє 30 російських театрів. У фондах бібліотек зібрано понад 440 млн. примірників літератури російською мовою (55% загального фонду). За даними Книжкової палати України в 2002 р. російською мовою видано 3016 одиниць книг¹⁸. Таким чином, підстави для побоювання примусової українізації в українському соціумі немає. Міжетнічне напруження може викликати нав’язана агітація переходу до виключного вживання української мови, застосування етнічного “сита” в кадровій політиці, звуження російськомовних каналів масової інформації та ін.

Потенційним конфліктом між Заходом і Сходом загрожує запровадження російської мови як другої державної. Застосування двох державних мов призвело б до посилення їх нерівноправності та до

появи “сфер впливу” кожної з них, а звідси – до суспільних антагонізмів. Саме тому державна мова сприймається як важливий чинник етнокультурної ідентифікації та політичної мобілізації суспільства. Якщо дотримуватися міжнародних правових документів (Декларації ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, Європейської хартії регіональних мов та мов національних меншин) то під терміном “російськомовне” населення розуміється група людей, для яких незалежно від етнічної самоідентифікації рідною мовою є російська. В Україні це кожний третій мешканець, практично в усіх регіонах країни. Компроміс у мовному питанні можна знайти на основі підходів запропонованих згаданою Європейською хартією регіональних мов та меншин. Вона пропонує широкий діапазон заходів щодо їхньої підтримки. Але, з другого боку, цей документ допускає рівноправність двох мов. Не слід забувати реальність мовного чинника у виникненні конфліктних ситуацій в Україні. Ось чому, є неприпустимим застосування норм хартії однаковою мірою до усіх мов без врахування мовної специфіки кожного регіону.

Дискусії навколо двомовності набувають різкого ідеологічного забарвлення. На нашу думку, надання російській мові статусу другої державної загрожує консервацією української мови з боку мови міжнародного спілкування, якою є російська мова.

Загалом росіяни інтегровані в українське суспільство і ототожнюють себе з ним. Крім того, російськомовні з росіянами становлять більше половини населення. Мова виступає сильним фактором їхньої ідентифікації. Ця частина багатоетнічного соціуму зберігає відчуття “подвійної ідентичності”. Каталізатором напруження може стати політика застосування різних моделей реформування в регіонах – стратегія “локалізованої полікультурності”. Зважаючи на національні особливості та з метою толерантної етнічної взаємодії українського і російського етносів слід на державному рівні окреслити межі використання російської мови в громадському та державному житті України. Це відразу анулює будь-які спроби та намагання звинуватити Україну у “порушенні мовних прав російської національної меншини”, як це зробило 1 лютого 2000 р. Міністерство закордонних справ Росії¹⁹. Такі звинувачення підштовхують російську

етнічну спільноту до протистояння політиці України. Ось чому насторожує етнополітична ситуація в ряді східних областей держави, які зорієнтовані на Росію.

Таким чином, головна проблема етнополітичного розвитку російських областей України – це проблема російська. Проблема дестабілізації міжетнічної ситуації, використання “мовної карти” та гасла щодо “захисту співвітчизників”. Небезпека виходить з дій російських великодержавників та їхніх провідників які звинувачують українську владу у проведенні насильницької українізації, порушенні прав росіян, актуалізацію в Росії питання “співвітчизників”, що перетворюється в інструмент дестабілізації міжетнічної ситуації в країні. Варто згадати, що в Україні плідно працюють республіканське товариство “Русь”, “Русское собрание”, “Київська Русь”, нещодавно створений “Русский клуб”. Ці товариства є одними з регіональних інститутів, через які представники російської меншини реалізують свою етнічну ідентичність та право на участь росіян в громадському житті країни. Найбільш політизована організація росіян “Російський Рух України” (1999 р.), створена для “вирішення їхніх проблем”, а головне – для трансформування російського питання у фактор суспільного життя України.

Україна є країною автохтонів. Українці – найбільший за чисельністю етнос – 77,8% – є носіями духовної і матеріальної культури. В порівнянні з іншими етносами розселені рівномірно. Найменша їхня частка мешкає в Криму (від загальної кількості, найбільша – в Дніпропетровській області – 10%. Відмінними ознаками ідентичності українців завжди були: дезінтегрованність через входження до складу різних держав та культурна толерантність. Конфліктну ситуацію створює протиріччя між активною етнічною ідентифікацією титульного етносу та громадянською реідентифікацією населення. Дані соціологічних опитувань останніх двох років та результати Всеукраїнського перепису населення окреслили поступове “вимивання” радянської ідентичності. Збільшується частка тих, хто вважає себе українцями. Це підтверджують результати загальнонаціонального моніторингу громадської думки 1994 – 2001 рр., проведеного Інститутом соціології НАН України, за якими громадянська самоідентифікація населення України є такою²⁰:

Ідентифікація	Кількість у%
Громадяни країни	34,6
Регіональна ідентичність	8,6
Титульний етнос	74,6
Українська мова – рідна	60

Отже, можна сказати, що протягом останніх років прослідковується тенденція поступового зближення двох типів ідентичностей: “львівської” (західної) до “донецької” (східної). В умовах політизації титульного етносу Україна має створити механізми правового захисту українців, враховувати інтереси всіх спільнот, створювати умови для міжетнічного діалогу й компромісу – все це умови безконфліктного розвитку політичної України та її національної безпеки. Кризовий стан української етнології залежить від характеру власної самоідентифікації в умовах суспільної трансформації. Інерція розподілу старої ціннісної системи й досі посилює стан психологічної аномії. Українцям притаманні тяжіння до наднаціональних стосунків, але й разом з тим національно забарвлене світосприймання. В умовах політизації титульного етносу, системної національно-політичної кризи суспільства така полярність поведінки призводить до крайнощів²¹.

Конфліктність національної ідентифікації українства пов’язана із сегментованістю суспільства. Йдеться про конфронтацію по лінії “Захід – Схід”, про напруження, яка виникає на ґрунті різного розуміння національних цінностей. З одного боку, сильна радянська ідентичність, схильність до інтернаціоналізму, відчуття власної неповноцінності, як наслідок імперської ідентичності. З другого – більша консолідованість еліти, потяг до національно-культурного відродження. За таких умов використання аргументів “неукраїнськості” може призвести до міжетнічного протистояння. Слід взяти до уваги, що на кризисність ідентифікації титульного етносу впливає й сучасна соціальна стратифікація суспільства. Альтернатива: “українці”, та “совки” можж стати небезпечним каталізатором націоналістичних міфів, що розхитують човен міжетнічної злагоди. Українцям не відмовлятимуть у праві будувати свою державність, розмовляти рідною мовою. Але ж українські радикали мають усвідомити, що риторика навколо становища української мови, щодо відродження

громадянського націоналізму та гасла “Україна для українців” здатні багатократно посилити напруженість у суспільстві.

Антагонізм полягає ще й в тому, що на фоні політизації титульного етносу, реанімації етнічної ідентичності проходить процес акультурації, характерний для поліетнічних суспільств. Ось чому не можна розкривати конфліктність пострадянської ідентифікації українського соціуму тільки як протиставлення українського та російського етносоціального елементу. Доктрина комплексного розвитку багатосегментованого суспільства, рівноправність у задоволенні національно-культурних, освітніх, економічних потреб етносів, наполеглива праця держави в напрямі поваги до української мови та її утвердження в громадсько-політичному просторі не тільки виключить проблеми національного протистояння, а сприятиме самоусвідомленню цілісності українського народу. Саме в цьому сенсі українці мають використовувати потенціал національної ідеї²². Щодо етноідентифікаційних аспектів української етнонації їхня головна тенденція йде у напрямі творення нового соціокультурного типу української макроідентичності. Ступінь активності, темпи цього процесу залежатимуть від темпів подолання етносоціокультурної біполярності та подолання комплексу етнічної меншовартості²³. Загалом етнічні спільноти інтегровані в українське суспільство і ототожнюють себе з ним. Справа в тому, щоб креативний потенціал українців не обмежував інтереси інших етнічних субкультур українського суспільства.

Отже, різне ставлення до національних традицій та сприйняття критеріїв етнічної ідентифікації, існуючі ментальні відмінності в регіонах, різний ступінь національної свідомості, з одного боку, дають можливість говорити про відсутність конфлікту етнічних спільнот, а з другого, про наявність регіонального індексу “політичних сподівань”.

Регіон України	Можливий розвиток подій
Крим	1. державна автономізація; 2. сепаратизм; 3. спроба розіграти “татарську карту”.
Закарпаття	Від адміністративної автономії до “спеціальної самоврядної адміністративної території”.

Донеччина	Проросійські настрої, удавання до ідеї відродження Донецько-Криворізької республіки (з середини 90-х років).
Миколаївщина	Економічна самостійність (заяви міської обласної Ради), усунення кордонів із СНД.
Харківщина	Етнополітичний ідеал у повороті до колишнього радянського простору, єдність з Росією; офіційне впровадження двомовності в області (в лютому 2006 р.).
Одещина	Економіко-правовий експеримент з розширенням економічної самостійності регіону; створення вільної економічної зони.
Буковина	Активізація румунофільства; намагання створити окремий адміністративний район.

На фоні регіональних відмінностей етнічний вимір вимальовується менш виразно. Але ж фрагментація інтересів створює перешкоди міжнаціональній інтеграції в Україні.

Геокультурний ландшафт України за своєю природою розмаїтий – він представлений історико-культурними й ідентифікаційними ареалами, які не мають чітких меж і накладаються один на одній (Слобожанщина, Галичина, Південна Буковина, Закарпаття, Крим). У цих ареалах мовна, етнічна та конфесійна карти не збігаються. Друга особливість – це знаходження деяких культурних центрів поза межами України (мається на увазі центри російської мови, католицької, ісламської ідентичностей). Для України актуальним є мегатренд геокультурної мозаїчності в рамках етнонаціональної єдності. Тобто держава має не українізувати єврея, росіянина або татарина, що призведе до протистояння, а забезпечити можливість вільного розвитку всіх етносів у демократичній державі зі спільною ідеєю будівництва українського народу. І в цьому сенсі слід перетворити багатоетнічність населення України на “силовий чинник” державності.

Різкий перехід від тоталітарного типу суспільної системи до незалежності, невизначеність геополітичної стратегії, соціально-економічної політики, відсутність правил гри в полікультурному соціумі, відмова від патріотичної, інтернаціональної парадигми призводять до ускладнення процесу пострадянської ідентифікації в Україні.

Різка політизація на тлі проголошення національних держав, наприклад, в Латвії, Естонії та проголошення прав титульної нації були здатні спровокувати гостріші міжетнічні протистояння.

На честь України слід сказати, що демократизація у всіх сферах життя, відмова від тоталітарної спадщини, відсутність ознак на дискримінацію, перш за все на національному ґрунті, сприяли толерантному співіснуванню різних народів. Законодавчо була закріплена недопустимість привілеїв за етнічною або іншою ознакою. Однак криза в економіці, відсутність об'єднуючої національної ідеології, активна політизація етносів на тлі різних ментальних пріоритетів зумовили кризисність та **конфліктність процесу** етнічної ідентифікації.

1) Конфліктний потенціал пострадянської етнічної ідентифікації полягає у багатокультурності українського суспільства. Найбільший поділ проходить між прибічниками етнічного патріотизму, а в крайніх випадках націоналізму, з одного боку, а з другого, прибічниками “слов’янської єдності” та територіального патріотизму.

2) Постійним джерелом напруження в Україні є **мовна біполярність**. Мовний розкол в суспільстві перетворюється на знаряддя політичної боротьби. Незбіг етнічної належності з мовною самоідентифікацією становить серйозну етнополітичну проблему. Мова виступає більш сильнішим ідентифікатором ніж етнос.

3) Поляризація етнічних інтересів в регіональному розділі створює перешкоди на шляху консолідації українського етносу.

4) Відсутність рівноваги між збереженням **креативного потенціалу** української нації і **реалізією прав** інших етносів.

5) **Подвійна ідентичність** українського суспільства може породжувати відштовхування національних цінностей, демонстрування презирства до всього національного. Звідси необхідність створення правового механізму міжетнічного компромісу, як шанс стабілізації проблеми полікультурності, подолання кризового стану української нації.

6) Відсутність **національної ідеології**, здатної консолідувати усіх громадян незалежно від етнічного походження. У цьому сенсі зменшуватиметься роль етнічного ідентифікаційного чинника, посилиться вплив нових соціальних сегментів суспільства.

7) Кризовість та конфліктність пострадянської ідентифікації етноспільнот поглиблює специфіка **конфесійної ситуації**, розмитість релігійних уявлень. Релігія перетворилася на дезінтегруючий фактор.

8) Відчуття власної неповноцінності та, як наслідок, колоніальної спадщини, комплекс **української меншовартості** ускладнюють процес української національної ідентифікації. Користуючись колоніальною свідомістю українського населення частина української еліти зробила ставку на російські культурні цінності, особливо в районах з питомою часткою російського населення. **Реідентифікація** цієї частини українського соціуму – першопричина кризових явищ у процесі становлення національної ідентичності.

9) Спроба частини української еліти нав'язати етнічну *модель* нації посилила прояви регіоналізації.

10) Додатковим чинником етнічної поляризації суспільства став етнополітичний регіоналізм в Криму та прояви кримського сепаратизму як наслідок політизації кримськотатарської етнічності.

Дотримання принципів багатокультурності, регіональний підхід у реалізації соціогуманітарної політики, формування єдиної національної ідеології в умовах пострадянської ідентифікації та нової соціальної стратифікації – все це умови толерантного співіснування різних компонентів етнонаціональних спільнот.

Багатоманітність культур, етнолінгвістична відмінність, різні конфесійні орієнтації населення не створюють ситуації загрози етнополітичній безпеці держави. Спроби штучної політизації етнічного чинника, абсолютизація процесу самоідентифікації, безвідповідальної, штучної етнізації суспільства, звинувачення в “непатріотизмі” здатні спровокувати найдеструктивніші міжнаціональні конфлікти.

¹ Україна: поступ у XXI століття. Стратегія етнонаціонального та соціального розвитку на 2000 – 2004 роки. Послання Президента України Л.Д. Кучми до Верховної Ради України // Урядовий кур'єр. – 2000. – 23 лютого.

² Див.: Про Концепцію державної регіональної політики: Указ Президента України. – К., 2001.

³ Дзеркало тижня. –2002. – 12–18 січня.

⁴ Кравчук Л. Погляд у XXI століття // Урядовий кур'єр. – 2000. – 8 квітня.

⁵ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 132.

⁶ Міжнаціональні відносини та задоволення етнокультурних потреб національних меншин в Україні. Державний комітет України у справах національностей та міграції. – К., 2002. – С. 13, 15.

⁷ Національний склад населення України. – С. 9.

⁸ Зеркало недели. – 1998. – № 20. – 20–26 мая.

⁹ Національний склад... – С. 7.

¹⁰ Складено за: Національний склад. – С. 130, 137, 139, 140, 145.

¹¹ Там само. – С.9.

¹² Там само. – С. 12, 13.

¹³ Андрусів С. Страх перед мовою як психоконплекс сучасного українця // Сучасність. – 1995. – № 7–8. – С. 150–151.

¹⁴ Прибиткова І. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 62; День. – 2001. – 3 січня.

¹⁵ Українське суспільство у 1991–2001 рр. – К., 2001. – С. 114.

¹⁶ Дзеркало тижня. – 2001. – 28 квітня.

¹⁷ День. – 2000. – 28 грудня.

¹⁸ Міжнаціональні відносини... – С. 14,18.

¹⁹ Див.: Заява МЗС України // ДІНАУ. – 2000. – 14 лютого.

²⁰ Прибиткова І. У пошуках нових ідентичностей... – С. 62.

²¹ Див.: Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К., 2002. – С. 208.

²² Дзеркало тижня. – 2002. – 12 січня.

²³ Нагорна Л. Назв. праця. – С. 218.

Тетяна Курінна

ІЗ ВИТОКІВ БЛАГОДІЙНОСТІ Й ОСВІТИ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ В ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.

На сучасному етапі історичного розвитку суспільства та з огляду на зміни, які відбуваються останнім часом у нашому житті, ми почали все частіше звертатися до витоків зародження благодійного руху, джерел духовності народів, яких поріднила українська земля,

та прагматичних чинників, що впливали на становлення традицій благодійництва. Саме вони знаходять промовистий шлях до серцець. Це той фундамент, який має властивість впливу на людську свідомість, силу і насагу, а її об'єднуючий потенціал майже безмежний.

Досліджуючи історію благодійності, доцільно згадати, що упродовж свого понад тисячолітнього існування в Україні вона тісно пов'язана не лише з християнством, а й властива всім спільнотам і релігіям, а явище добродійності було загальнолюдською цінністю. Зокрема, в містечках і селах Середнього Подніпров'я, Надросся та Потясмення поряд з українцями, росіянами, поляками традиційно проживали єврейські громади. Позитивно, що останнім часом в єврейських громадах набуває поширення явище благодійності і зростає популярність недільних шкіл, у яких діти нарівні із релігійними дисциплінами вивчають і світські. У таких умовах зростає інтерес до історії, культури, мистецтва.

Першу спробу дослідити благодійну діяльність, зокрема єврейської громади м. Черкаси, зробив ще на початку ХХ століття М.О. Айзенштейн¹. Автор задовольнив потребу місцевого населення в точних даних, які характеризували життя міста в усіх його проявах. Також дослідник епізодично охарактеризував благодійні справи органів земського і міського самоврядування, приватну благодійність на розвиток освіти, культури, міського благоустрою краю.

За радянських часів, через зрозумілі причини будь-які публікації з проблем благодійництва та пожертвування, тим більше єврейського народу, були абсолютно неможливі. В останнє десятиріччя окреслену проблему епізодично досліджували історики Ф. Кандель², Ю. Маринівський³.

Вивчаючи історіографію цієї проблеми, ми звернули увагу на те, що історія благодійності єврейського народу в Україні і, зокрема, на Подніпров'ї, Пороссі та Потясменні залишається практично не висвітленою.

Так, епізодично справа єврейської благодійності висвітлюється в сучасному дослідженні благодійних товариств Миколаївщини періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст.⁴. На жаль, незнання історії єврейського народу і його природне вміння робити і цінувати добро не

лише своїм по вірі не шанується належно пересічним українцем і не лише ним, а для думаючого громадянства дає **повчальний урок: благодійність завжди була і буде атрибутом іудейської віри і життя єврейської громади, незважаючи на жодні політичні вітри та міфології.**

Зокрема, ще за Миколи I влада заборонила кагал – громадське автономне самоуправління, щоб ліквідувати “єврейську відособленість”⁵. Таким чином єврейські общини не могли без дозволу влади збирати гроші на власні потреби, і коштами з коробкового збору стала розпоряджатися не громада, як це було раніше, а місцева адміністрація. Коробковий збір – в основному податок на продаж кашерного м’яса – збирався лише з євреїв і йшов перш за все на покриття єврейських недоїмок. Його використовували також на утримання поліції і пожежної хури, на встановлення ліхтарів, брукування вулиць, на боротьбу з холерою, віспощеплення і з іншою метою – і лише залишки від коробкового збору йшли на утримання єврейських шкіл, синагог, лікарень, будинків для пристарілих та інвалідів. **Грошей постійно не вистачало, але громадське життя тривало – за рахунок приватних пожертвувань.**

У кожній єврейській громаді була “хевра кадиша” – похоронне братство: воно відало кладовищем і захороненням, допомагало хворим й оплачувало оренду земель, на яких розміщалися синагоги і кладовища. У багатьох громадах існували товариства “Бикур холим” – “Відвідування хворих”, вони утримували лікарні й аптеки, наймали лікарів і медичних сестер, роздавали безкоштовні ліки, доглядали за хворими і за необхідності відправляли їх на лікування в інші міста.

Практично в кожному місті були товариства виховання сиріт, допомоги бідним нареченим і породіллям, товариства для надання притулку мандрівникам, для утримання сирітських будинків і будинків для пристарілих та інвалідів. Єврейські благодійні товариства влаштували дешеві їдальні, допомагали одягом і паливом, надавали підтримку постраждалим від погромів, посилали єврейським воїнам мацу і кашерні продукти, видавали безпроцентні позики і безоплатні допомоги, а також гроші нужденним – для приготування суботньої трапези. Після великих пожеж громади приймали бездо-

мних, “для прокормлення”⁶, будували для них тимчасове житло, із різних кінців слуги осілої відправляли погорільцям вагони з одягом і хлібом.

Щоп’ятниці низка жебраків-євреїв ходила вулицями міст за милостинею, і в багатих будинках їм давали “гріш чи копійку, а в бідних – одну п’яту чи одну десяту копійки на кожного прохаючого”⁷. Таких монет у Росії не існувало, і тому в громадах виготовляли спеціальні марки або маленькі бляшані пластинки вартістю в яку-небудь частину копійки. Обійшовши багато будинків, жебрак ішов потім у громадську касу і обмінював зібрані марки або пластинки на рівнозначну їм суму грошей, щоб купити продукти для суботнього столу. У Білостоці вирішили спростити цю процедуру і створили “Комітет опіки бідних”. У нього вступило півтори тисячі міщан; вони вносили щомісячні пожертвування – від двадцяти копійок і більше, і за перші три роки свого існування комітет видав жебракам, за раніше складеними списками, 75 тисяч карбованців. Таким чином можна сміливо сказати про кожного єврея, який отримує милостині, що він має її чи то з волі Всевишнього, чи з волі суспільства.

Чим чисельним було місто, тим більше в ньому існувало благодійних закладів. Наприклад, одеська єврейська громада утримувала безкоштовну лікарню для бідних, куди приймали і християн, сирітський будинок на двісті дітей – з початковою школою і музичними класами, пологовий притулок для бідних жінок, денний притулок із їдальнею для нужденних дітей, дешеvu кухню з видачею безкоштовних обідів, богадільню на двісті п’ятдесят стариків, літні заміські оздоровчі колонії – для хворих, малокровних дітей. У Києві благодійні єврейські організації утримували на пожертвування безкоштовні лікарні, амбулаторії, хірургічну лікарню, санаторій для туберкульозних і санаторій для хворих дітей; вони допомагали бідним породіллям і хворим вдома, роздавали паливо на зиму і безплатні обіди, допомагали особам, які втратили працездатність, утримували школу для безпритульних дітей і т. п.⁸

Як заселявся єврейський люд в Черкасах, можна уявити: за даними ревізії 1765 р. було 465 будинків. Жителі платили чинш “і жодних повинностей не відбувають і податку не дають, євреїв немає, крім орендарів, які платили відкуп 10000 злотно, і за селітря-

ний завод 400 злотних”. У 1789 р. в місті було вже 561 будинків, в т. ч. 64 єврейських⁹. Із заснуванням у 1799 р. Київської губернії був утворений в Черкасах повітовий центр, який до того знаходився в Чигирині¹⁰. Євреї не з власної волі переселялися із сіл в міста. Мабуть, це питання варте окремої розвідки.

У цікавому дослідженні кандидата природничих наук головного управляючого Мошногорощенським маєтком Катерини Андріївни Балашової Михайла Юхимовича Філіпченка зазначено, що головним контингентом населення маєтку є українські селяни і міщани “у селах є євреї серед осіб, що служать в маєтку, деяку частину становлять поляки і, на кінець, є одне село і частина тих, хто служить – великороси”¹¹. Загальна кількість населення маєтку становила 68 тис. осіб, і розміщувалося воно в двох містечках – Мошни і Городище та 14 селах.

Відомо, що єврейське населення, головним чином у цих містечках, займалося дрібною і великою торгівлею, дрібними ремеслами, ладило з місцевим людом “інколи обробляло його, але все-таки хохол дружить з ним”¹².

До кінця XIX ст. євреям дозволялося мешкати далеко не усюди навіть у межах “смуги осілости”; наприклад, за законами 1804, 1807, 1882 та ін. років вони не мали права селитися поза містами і містечками, але незважаючи на це, уживалися в селах, містечках і містах краю.

Тому кількість єврейського населення в XIX – на початку XX ст. помітно збільшувалася. Це проглядається і з появою та зростанням єврейського купецтва, особливо в Умані, Черкасах, Корсуні, Каневі, Звенигородці, Чигирині та ін. Помітна тенденція збільшення вкладень як єврейського міщанського, так і купецького капіталу в розвиток банківської справи, міського господарства, промислового виробництва (наприклад, цукрових і цегляних заводів, тютюнових фабрик та ін.), транспортної та інших інфраструктур (річкових перевезень, будівництва й активне використання пристаней, наприклад, в Черкасах, Мошнах). Природно, що у всіх містах і містечках Подніпров’я, Надросся і Потясмення функціонували єврейські шинки, магазини, склади, кіоски, йшла ринкова і ярмаркова торгівля. Так, цифрові дані більше половини повітових міст Київської губернії знаходилися на території нинішньої Черкаської області.

На думку редактора регіональної єврейської газети “Надія” Клавдії Колесник, самоуправління в єврейських громадах будувалося на основі кагалу, причому за ним фактично зберігалася його попередня організація. Він був у кожному місті, де існувала єврейська громада, і відповідав перед урядом і перед християнським населенням за всіх її членів. Кагал платив податки, вершив єврейський суд, регулював внутрішнє життя громади. На чолі стояли старшини, а всі конкретні справи були у віданні різноманітних комісій (судової, шкільної, благодійної, торгової, санітарної та ін.). Духовним головою громади був рабин.

У архівних документах першої половини ХІХ ст. згадується про діяльність Корсунського і Стеблівського кагалів та їх бюджет, який формувався шляхом коробкового збору. Він складався із загального і додаткового податків. Загальний податок – це податок на вживання євреями м’яса, різаної птиці. Додатковий – податок з торгівлі, а також за “носіння національного одягу”. Був ще свічковий збір – за свічки, які запалювали єврейські жінки, зустрічаючи своє свято Шабат (Суботу). Ці податки йшли як на підтримку життєдіяльності самої громади, так і на загальнодержавні потреби та справу благодійності. Наприклад, в 1904 – 1905 рр. кошти корсунського коробкового збору розподілялися таким чином: 2350 крб. пішло на покриття дефіциту за утримання паралельного єврейського відділення при Корсунському двокласному народному училищі; а 1000 крб. – на потреби воїнів на Далекому Сході (із них 200 – на пошиття чобіт для загону козака генерала Міщенка, який брав участь у російсько-японській війні)¹³.

Виходячи з релігійних мотивів, у євреїв завжди був потяг до благодійництва і знань, тому що вони поважали людей, які вміли читати молитви, цінували талмудистів. Основними навчальними закладами єврейського населення до 30 – 40-х рр. ХІХ ст. були хедери, талмудтори і ешиботи. У хедерах збиралися невеликі групи дітей, досить часто на квартирі самого вчителя-меламеда. Діти вчилися читати і писати на івриті, вивчали Тору і єврейську богословську літературу.

Для навчання сиріт і дітей із бідних сімей створювалися талмуд-тори, які утримувалися на кошти єврейських громад і на по-

жертвування багатих євреїв. Ешиботи були вищими релігійними школами¹⁴.

Єврейська освіта поширювалася на Подніпров'ї. Так, згідно з переписом єврейського населення 1765 р. в с. Деренківець, яке входило до мошногородищенських маєтностей князів Воронцових, серед жителів згадувався “бельфер”, тобто вчитель хедера із Корсуня Абрамко¹⁵. Тому, вірогідно, в Пороссі були хедери, і подальші розвідки поглиблять знання про розвиток регіональної єврейської освіти. На початку ХІХ ст. в м. Корсуні була одна дерев'яна єврейська школа, що “стояла над в'їздом у замок” і була пізніше подарована єврейській громаді на навчальний заклад¹⁶.

Згодом з'являються єврейські училища трьох ступенів, додаткові єврейські класи при прихордських училищах для православного населення. Зокрема, у другій половині ХІХ ст. для тих єврейських дітей, які бажали вивчати російську мову, виникла можливість поступати вступати до Корсунського парафіяльного училища¹⁷.

У 1905 р. корсунська єврейська громада клопоталася про відкриття в місті окремої єврейської школи, яку планували утримувати на кошти коробкового податку. Уповноважений громади Раппопорт звернувся за допомогою в цій справі до власниці міста – княгині Ольги Валер'янівни Лопухіної-Демидової. І вона, будучи хворою, турбувалася про єврейську школу і використовувала свої особисті зв'язки для того, щоб домогтися виділення коштів на її будівництво. І в 1906 р. такий дозвіл був виданий¹⁸.

Досить високий рівень освіченості серед єврейського населення і скупчення їх на обмеженій території сприяли тому, що міста і містечка краю ставали своєрідними природними духовними культурно-освітніми центрами. Так, складений 30 листопада 1905 року список синагог, єврейських молитовних будинків і шкіл у Черкаському повіті відкриває список духовних правлінь, затверджених при 40 синагогах і школах повіту¹⁹.

Треба зазначити, що за часів володіння Корсунським маєтком найясніших князів Лопухіних-Демидових, як і сусідніх власників маєтностей краю, справа освіти в Надроссі розвивалася найкраще. Відкривалися школи та училища, які повністю або частково утримувалися князівською родиною. І це в умовах майже розладу родин-

ного економічного становища. Особливо активну участь у розвитку освіти брала саме Ольга Валер'янівна. І це не дивно. Книгиня закінчила Інститут шляхетних дівчат і Київською єпархією була рекомендована кураторкою навчальних закладів. Навіть напередодні буремного 1917 р. активно продовжувала освітню роботу²⁰. Так, до 1917 р. на Корсунщині діяло 47 початкових шкіл, де навчалося 3328 учнів і працювало 70 вчителів. Але не всі діти, з різних причин, мали можливість здобути початкову освіту. **Отже, як бачимо, власники маєностей дбали не лише про відтворення робочої сили в маєтку. В житті князівської родини було не лише біле і чорне, а мала місце істина, від якої відказалася більшовицька влада. І на цьому духовному безпам'ятстві виховувалися обмануті наступні покоління.**

Зокрема, за допомогою Ольги Валер'янівни в 1913 р. в Корсуні відкрито чоловічу, а 1916 р. – жіночу гімназії. Приміщення чоловічої гімназії будувало земство (1913 – 1915 рр.), а під жіночу було передано колишній князівський будинок.²¹

Відомо, що в Корсунській гімназії на початку ХХ ст. навчалися діти місцевого населення різного віросповідання: православні та іудеї. Православні учні в цьому закладі отримували від Корсунського казначейства стипендію, що становила 163 крб²².

Окремо слід сказати про приватні пожертви на духовно-культурну справу. Відомо, що в 1911 р. в м. Черкасах було 13 єврейських молитовних будинків. Їх досить часто на власний кошт будували приватні особи і приносили в дарунок єврейській громаді. Такими були синагоги Скловського, Бєня, Тверського, Шнеєрського та ін. Крім того, було декілька “будинкових молитовень А.А. Зарицького”²³ та ін.

На нинішньому етапі розбудови держави нам не завжди вистає порозуміння, бо є правда і брехня, а істина завжди посередині. Тому, замислюючись зіставляємо, що рухало поодинокими заможними представниками єврейської громади чи громадою взагалі, так би мовити, ізгоїв, яких поріднила земля Надросся, подобається це комусь чи не подобається, але так склалася доля народу. Чи бажання вивищитися, чи відтворення робочої сили, чи так треба було чи ще якісь прагматичні чинники. Сказати тепер однозначно трудно, бо часи різні і вони змінюються, але рівень свідомості, культури був

явно вищий. А моральними чинниками благодійності є природа, виховання, мистецтво, господарська діяльність тощо. Прийшов час збирати каміння.

На початку ХХ ст. у Середньому Подніпров'ї єврейська громада жила відокремленим життям, відособленим від інших національностей – зі своєю вірою, звичаями, автономним управлінням, і це викликало у влади бажання знищити цю різницю і зрівняти їх з оточуючим середовищем²⁴. Закономірно, виходячи з цього, зберігаючи свою природну самобутність, громада турбувалася про духовні і матеріальні потреби єврейської частини населення. У 1911 р. громада м. Черкаси на свої кошти утримувала лікарні, богадільню, талмуд-тору, дешеvu їдальню і вищезгадані молитовні будинки та ін. Головним джерелом коштів був коробковий збір і добровільні пожертвування членів громади. Крім цього, функціонувало товариство допомоги бідним.

Дослідник єврейських громад Корсунщини К. Колесник цитує: “кошерне м'ясо здається в оренду відкупщику за 12 640 руб., з яких община отримує 10550 руб.”²⁵. Ця сума за останні чотири роки розподілялася так: на потреби лікарні – 4300 крб., богадільні – 1 110, талмуд-тори – 3 000, дешевої їдальні – 400, допомога бідним – 1200, молитовним будинкам – 550. Розподілявся коробковий збір особливою нарадою з 29 представників громади, так званою опікунською радою. Головував на ній Л.І. Диккер

Характерно, що в справах громади брали участь усі чоловіки, досягли 25-річного віку.

Була встановлена “такса коробкового збору – за убій худоби на кошер: бика, вола, корови від голів 1 руб 25 коп.”²⁶. Повчальним для сьогодення є діяльність місцевого самоврядування в краї. Тому проводилися такі значні і важливі зустрічі-наради єврейської громади, щоб вона могла спільно обговорити насущні проблеми та вирішувати свою долю і благодіянням пом'якшувати її удари. Повчальним для нас є рівень свідомості людей, які не втрачали істини і берегли та передавали віру в усі покоління, мали надію на кращі часи.

А світло в життя народу несли віра, культура, традиції і свята. Єврейські релігійні свята суворі і урочисті – в них закладений особливий духовний зміст. Рош-а-Шана, єврейський Новий рік і на-

ступний за ним Йом-Кипур не пов'язані з якими-небудь історичними подіями в житті єврейського народу. Так, згідно з віровченням, в Рош-а-Шана записується, а в день Відпущення утверджується: кому відійти, кому з'явитися на світ, кому жити, а кому померти... кому спокій, а кому поневіряння, кому благополуччя, а кому муки, кому бідність, а кому багатство, кому приниження, а кому велич. "Но тшува, тфила и цдака (каяття, молитва и добродійність) відмінюють зле приречення²⁷. Таким чином, повчала єврейська мудрість, якщо хочеш радісно і довго жити, то роби добро собі і ближньому, то і тобі буде легко вже на цьому світі.

Бо існують різні перешкоди – внутрішні і зовнішні, між людьми і ті, які заважають творити добро, перешкоди власних сумнівів. Є перешкоди, що існують через особисту обмеженість. Радість ламає всі перешкоди і приносить світло. Тому віра повчала робити добро, каятися із задоволенням.

Чи не тому на початку ХХ ст. на Середньому Подніпров'ї милосердя, благодійні справи здійснювалися значно в більших і глибших масштабах, ніж нині створюються окремі фонди для фарисейства чи коли вже "новим українцям" наступають "на хвіст".

Історія розвитку благодійного руху Середнього Подніпров'я початку ХХ ст. відкриває яскраві імена національно свідомих представників як українства, так і єврейства. Зокрема, серед повітового черкаського дворянства цей рух очолювали колезький секретар Микола Миколайович Тарнавський (крім цього очолював повітове опікунство народної тверезості і опікунство дитячих притулків Відомства імператриці Марії та інш. Благодійні справи) та міщанське товариство, яке займалося також видачею паспортів та інших видів посвідок на проживання, опікою сиріт, вдів, калік, опікувалося викоріненням в міщанських товариствах злиднів, завідувало майном і капіталами товариства. Міщани, які досягли 18-річного віку, по мірі становища платили збір, який становив 50 коп. в рік.

Головна стаття витрат: утримання управи – 2300 крб.; утримання лікарні для незаможних міщан – 200 крб.; витрати по етапу арештантів – 291 крб.²⁸ Таким чином, представники української і єврейської громад брали активну участь у громадському житті та справах благодійності. Поряд з цим єврейська громада вважалася однією

сім'єю і жила згідно з традиціями та культурою, це не заважало, а доповнювало суспільну самодіяльність і взаємодопомогу.

Зокрема, 1908 р. в м. Черкасах виникло товариство взаємодопомоги службовців торгово-промислових підприємств. Метою товариств було сприяння покращанню матеріальних і моральних умов життя своїх членів. Серед членів товариства – 213 осіб євреїв, українців, росіян.

Дійсні члени платили 3 крб. і щорічно 6 крб. під час вступу до товариства. При товаристві функціонувало бюро з працевлаштування. Також утворено медичний фонд для надання допомоги хворим членам, проектувалося відкриття училища і бібліотеки.

Як бачимо, серед правління товариства головували представники єврейської і російської національностей, а саме: С.П. Рабин, М.З. Лівшиць, члени правління Л.Б. Хароль, О. Немировський, Б.М. Вербицький, Б.С. Урицький, І.О. Ізраїльський, І.М. Башмачников, І.М. Складєвський. Тобто, спільна справа благодійництва поєднувала людей незалежно від віросповідання. **“Хто напоїть інших, той і сам напоєний буде”**(Притчі 11:25). **Бо в тяжкі часи люди діляться з своїми ближніми, цим заряджають їх духом щедрості, а це рано чи пізно принесе користь і їм.**

Саме тому справа надання допомоги черкаській міській бідноті зосереджена головним чином у руках двох діючих товариств: християнського благодійного товариства і товариства допомоги бідним євреям, які надавали нужденним грошову підтримку. У їхньому ж віданні перебувало ряд закладів, які обслуговували міську бідноту.

На Подніпров'ї участь міста в суспільному піклуванні виявлялося в субсидіюванні богадільні, роздачі допомоги біднякам та ін. У 20-х рр. ХХ ст. простежується еволюція освіти й благодійності в краї.

1917 рік в Україні знову поставив на порядок денний освіти питання про мову. Зокрема, у розпорядженні Російського Тимчасового уряду і Секретаря Справ освітніх закладів України вказувалося, що “в цілому ряді шкіл як нижчих, так і вищих початкових проводилася широка творча робота з виховання і навчання дітей рідною українською мовою”²⁹. Держава стояла на боці інтересів православної церкви. Церковні школи мали права державних.

Слід зазначити, що Міністерство сповідань доручило Ученому комітету розробити програми викладання Закону Божого у світських школах.

Паралельно у Міністерстві народної освіти працювала аналогічна комісія, що на конкурсній основі також розглядала програми та підручники з викладання Закону Божого та історії церкви³⁰, але **“душу” народів з’їли декретом від 20 січня 1918 р. “Про відокремлення Церкви від держави і школи від церкви”**. Так, 1919 р. були введені зміни в навчальному процесі освітніх закладів краю. Було виключено Закон Божий з навчальної програми, – відмінено вивчення латині, перевідні та випускні іспити.

31 липня 1922 р. вийшов циркуляр Наркомюсту УРСР всім Губюстам для вироблення обов’язкової постанови губвиконкомом про закриття єврейських навчальних релігійних закладів, наприклад, хедерів. Так, вказувалося, що **“10-ю ст. декрету про відділення церкви від держави і школи від церкви (Зб. Указ. №1 ст.31) викладання релігійних віровчень у всіх державних і суспільних, також приватних навчальних закладів, де викладаються загальноосвітні предмети, заборонено.**

Незважаючи на це категоричне розповсюдження декрету 1919 г., хедери та інші єврейські національні навчальні заклади релігійного типу з викладанням і вивченням біблії та інші існують³¹. **Таким чином влада закривала хедери та інші навчальні заклади релігійного типу; “хедери і інші релігійні школи, що не підкорилися опечатуванню і продовжують викладати дітям і підліткам біблію, будуть притягнені до кримінальної відповідальності”³². Отже, підходив час арештів, репресій як для українців, так і для євреїв, тих, хто працював в царині людського духу.** Так **“за виняткових обставин можливо приборкати злу волю церковників, позбавлених доходів, навіть арештом, залежно від тих форм, у яких виллється їх спротив закриттю хедерів”³³.**

Усім відомо, що єврейська нація дружна, усі євреї відповідальні один за одного, особливо за виховання дітей. Єврейський народ – це одне тіло, каже Кабала. Що це означає? За висловом головного рабина м. Дніпропетровська Ш. Каминецького: **“уявімо собі людське тіло, яке складається з багатьох частин. Тут є все: го-**

лова, торс, руки, ноги, пальці великі і маленькі. Але навіть якщо болить маленький ніготь на одному із мізинців, погано стає всьому організмові...”³⁴

Тому нині серед усіх перспективних проєктів вищевказаної громади, як, до речі, і м. Черкас, і м. Корсуня-Шевченківського, найважливішим є максимальна допомога людям.

Цдока – пожертвування нужденним – це велика міцва для того, хто її робить.

Адже згідно з вірою людина, яка дає цдоку, отримує заслужену нагороду від Бога ще в цьому світі.

Тому регіональні єврейські громади в наші дні взяли на себе відповідальність за долю тих, кому необхідна допомога. У єврейській громаді Дніпропетровська будуть розвивати соціальні програми, програми освіти та інші проєкти.³⁵

Україні потрібні інвестиції, власне, для одного – модернізації взагалі і, зокрема, освіти та употужнення науки, тобто для прирощення інтелектуального ресурсу, який опинився в лабетах реалій боротьби добра і зла. Таланту потрібна допомога. Як свідчить практика і досвід цивілізованих країн, науці, а тим паче гуманітарній, потрібна державна підтримка. Та й шкільна освіта стала непосильним тягарем держави. Тому бачиться, що виникла потреба створення єдиного координаційного центру благодійництва і меценатства при Президентові України. Це сприятиме єдності держави та її облаштуванню на шляху соборності України.

¹ Айзенштейн М. О. Весь город Черкасы на 1911 год. Адресная и справочная книга. – Черкасы, 1911. – С.71–75, 125–126.

² Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. – Иерусалим. 1994. – Т. 3. – С. 113–116.

³ Мариновский Ю. Е. Шофар. Историко-краеведческий альманах. – Черкасы, 2004. – 279 с.

⁴ Гузенко Ю.І.Благодійні товариства Миколаївщини наприкінці XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2003. – Випуск V. – К.: Інститут історії України НАН України. – С. 132–141.

⁵ Кандель Ф. Указ. соч.

⁶ Там само

⁷ Там само.

⁸ Там само.

- ⁹ Айзенштейн М. О. Указ. соч. – С. 49.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Филипченко М.Е. Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашевой, Киевской губернии, Черкасского уезда, при местечках Мошны и Городище. – К., 1896. – С. 58.
- ¹² Филипченко М. Е. Указ. соч. – С. 60.
- ¹³ Колесник К. И. Еврейские страницы в истории Корсунщины. – Корсунь-Шевченковский, 1999. – С. 14–15.
- ¹⁴ Колесник К. И. Указ. соч. – С. 22.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Пономаренко Л. А. Плани й економічний опис Корсуня та його округи // Корсунський часопис. – № 1. –1994. – С. 35.
- ¹⁷ Колесник К. И. Указ. соч. – С. 22.
- ¹⁸ Там само. – С. 23.
- ¹⁹ Мариновский Ю. Е. Указ. соч. – С. 82–83.
- ²⁰ Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО) Ф.497. – Оп. 1. – Спр.49. – Арк. 40–41.
- ²¹ Там само.
- ²² ДАЧО. – Ф. 118. – Оп. 1.– Спр. 5. – Арк. 39
- ²³ Айзенштейн М. О. Указ. соч. – С. 53.
- ²⁴ Колесник К. И. Указ. соч. – С. 16.
- ²⁵ Там само. – С. 71.
- ²⁶ Там само. – С. 72.
- ²⁷ Рош-а-Шана // От сердца к сердцу. Ежемесячное издание еврейской религиозной общины Хабад-Любавич. – К., 2004. – № 48 5765. – С. 4.
- ²⁸ Айзенштейн М. О. Указ. соч. – С. 71.
- ²⁹ ДАЧО. Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 18.
- ³⁰ Реєнт О. У робітнях історичної науки. – К., 1999. – С. 145.
- ³¹ Мариновский Ю. Е. Указ. соч. – С. 104.
- ³² Там само.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Каминецький Ш.Еврейская община – одна семья // Лехаим ноябрь 2004 №11/151. – С. 1.
- ³⁵ Там само.

Наталія Макаренко

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ СУЧАСНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ

Становлення України як незалежної поліетнічної держави, формування української політичної нації потребують розробки та впровадження виваженої, демократичної етнонаціональної політики. Багатоетнічність народу України, котрий включає зараз представників понад 130 національностей, на початку ХХІ ст. стає важливим чинником соціальних, політичних процесів, що відбуваються в суспільстві. Дедалі стає очевиднішим, що для стабільного розвитку України є необхідним урахування інтересів та створення необхідних умов для розвитку національних груп, які налічують нині 14 мільйонів чоловік і проживають або за межами своїх національно-державних утворень, або не мають їх взагалі.

Світова практика свідчить, що надання національним меншинам і етнічним групам гарантованих колективних прав і свобод є однією з головних умов політичної стабільності в багатонаціональних країнах. Права, що необхідні для збереження самобутності, спадщини та гідності меншин, набувають кількох форм: право меншин на існування; користування досягненнями власної культури, мови та їх розвиток; створення і забезпечення функціонування національних шкіл та інших навчальних закладів, можливість викладання рідною мовою; гарантії представництва в державних органах.

Процес трансформації етнічних спільнот в єдину націю, як свідчить досвід країн, що вже пройшли або проходять цей етап (наприклад, США або Канада) є довготривалим і складним. Вирішальну роль у формуванні нації відіграє держава. В.Б.Євтух визначає її як “діяльність, що передбачає розробку і здійснення заходів, спрямованих на регулювання міжетнічних стосунків та забезпечення функціонування існуючих етнічних структур”¹.

Одним з напрямів державної політики є створення комплексу політико-правових засад і інституцій задля функціонування і регулювання суспільної діяльності етнонаціональних спільнот. Стратегічні напрями етнонаціонального розвитку України в цілому, відображені

в головних державних актах України – Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р., Акті проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р. та Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 р.

Першим спеціальним законодавчим документом України, в якому визначені основні засади її етнополітики, стала Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р., яка проголосила рівноправність усіх етнічних складових українського суспільства, зокрема: рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права; заборону дискримінації за національною ознакою; зобов'язання держави щодо створення умов для розвитку всіх національних мов і культур; вільне користування рідними мовами в усіх сферах суспільства; право на громадські об'єднання.

Для реалізації положень Декларації 25 червня 1992 р. було ухвалено Закон України “Про національні меншини”². Цим законом гарантувалося право меншин на національно-культурну автономію, створення умов для відродження і розвитку національних культур. Згідно зі ст.5 Закону “Про національні меншини” забезпечується врахування інтересів і потреб національних меншин законодавчою і виконавчою владою, органами місцевого самоврядування через постійно діючі комісії з питань міжнаціональних відносин і дорадчі органи з представників національних меншин (зокрема, Рада представників громадських об'єднань національних меншин у Києві). При місцевих Радах народних депутатів можуть утворюватися і функціонувати на громадських засадах дорадчі органи з представників національних меншин³.

Однак до цього часу чітко не визначено, за яким принципом мають формуватися постійні комісії з питань міжнаціональних відносин у місцевих радах, механізм фінансування цих комісій, а також кого слід вважати представником національної меншини під час формування дорадчих органів. Немає визначеності і щодо ідентичності з юридичної точки зору паралельно вживаних у Законі “Про національні меншини” понять: “національні громадські об'єднання” і “громадські об'єднання національних меншин” як між собою, так і з поняттям “об'єднання громадян” (Закон України “Про об'єднання громадян”⁴).

Політичні права національних меншин гарантуються ст. 9-ю і 14-ю Закону України “Про національні меншини”, а також Законом України “Про вибори народних депутатів України” від 25 березня 2005 р.

Так, відповідно до ст. 9 Закону України “Про національні меншини” особи з-поміж національних меншин мають право обиратися або призначатися на будь-які посади в органи законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах та організаціях. Щоб реалізувати право, надане Законом “Про національні меншини”, національним громадським об’єднанням належало: а) конституювати себе як партії; б) вступати у виборчі блоки партій неофіційно (підтримувати за умови включення до списку кандидатів у депутати від партій чи блоку їх представника); в) висувати кандидата зборами громадян певної національності. Закон України “Про вибори народних депутатів України” у ст. 2, 44, 45 не передбачає жодних обмежень для осіб з-поміж національних меншин висуватися і реєструватися кандидатами у народні депутати⁵.

Щодо врахування етнокультурних традицій та менталітету етнічних спільнот в організації місцевого самоврядування, то Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” відкриває для цього певні можливості. У Законі сказано, що з метою врахування історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей здійснення місцевого самоврядування представницький орган місцевого самоврядування на основі Конституції України та в межах даного Закону може прийняти статут територіальної громади села, селища, міста (ст. 19, ч.1). Територіальні громади сіл, селищ, міст можуть мати власну символіку (герб, прапор тощо), яка відображає їх історичні, культурні, соціально-економічні та інші місцеві особливості і традиції (ст. 22, ч. 1). З урахуванням пропозицій органів місцевого самоврядування сіл, селищ, міст районними, обласними радами може бути затверджена символіка відповідно району, області (ст. 22, ч. 2)⁶.

Статус об’єднань громадян визначає стаття 9 Закону України “Про об’єднання громадян”: “Об’єднання громадян України мають всеукраїнський, місцевий та міжнародний статус”. До всеукраїн-

ських об'єднань громадян належать об'єднання, діяльність яких поширюється на територію всієї України і які мають місцеві осередки у більшості її областей. До місцевих об'єднань належать об'єднання, діяльність яких поширюється на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці чи регіону. Отже, згідно з буквою закону, статус всеукраїнського може отримати лише те національно-культурне об'єднання, яке має свої осередки не менш ніж у 14 адміністративно-територіальних одиницях обласного рівня (включаючи Автономну Республіку Крим, міста Київ і Севастополь)⁷. Це різко обмежує права етнічних спільнот, які за умов, дисперсного розселення в Україні не можуть проживати в такій кількості територіальних одиниць.

У Законі України “Про місцеве самоврядування в Україні” поняття “національна меншина”, “національно-культурна автономія” чи “національні громадські об'єднання” відсутні. Національні громадські об'єднання можна ідентифікувати хіба що з органами самоорганізації населення як представницькими органами, “що створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста” (ст. 1)⁸. Ради можуть наділяти ці органи частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Отже, у полікультурному середовищі, яке історично склалося на теренах України, особливо важливу роль відіграє місцеве самоврядування. На цьому рівні мають задовольнятися соціально-культурні потреби громадянина, який ідентифікує себе з певною етнічною спільнотою (мова, культура, життєві стандарти, соціальний статус), що в кінцевому підсумку сприятиме гармонійному розвитку між-етнічних взаємин.

Однак місцеве самоврядування не охоплює дисперсно розселеної частини меншин у містах, хоча саме вона формує етнічні еліти, національні громадські об'єднання, які ведуть діалог з органами влади від імені всієї спільноти. Тобто йдеться ще про одну форму самоорганізації національних меншин - екстериторіальну, політико-правове поле якої ще належить вирішити на законодавчому рівні.

З другої половини 90-х років активно реалізовується ідея створення регіональних органів (асоціацій, рад, спілок), які б коорди-

нували діяльність національних товариств, сприяли обміну досвідом. Це, зокрема, Конфедерація національних товариств Західної України, яка об'єднала 49 громадських структур, Асоціація національно-культурних об'єднань Харківської області, до складу якої ввійшло 22 регіональні організації⁹. У лютому 2000 р. відбувся установчий з'їзд нової організації – “Міжнародний форум України” (голова О. Свистунов), яка координує роботу понад 100 національних товариств.

На жаль, деякі національні товариства зазнали впливу політизації, а також певних політичних сил Угорщини та Румунії, які налаштовують відповідні національні товариства в Україні на утворення національно-культурних автономій з майбутнім переглядом державних кордонів. Так, у Береговому у 1995 р. відбулося установче зібрання форуму угорських організацій Закарпаття, які схвалили курс на здобуття угорської автономії в Закарпатті¹⁰. Подібні процеси мають місце і в румунському русі, в діяльності Товариства румунської культури ім. М. Емінеску, Товариства румун ім. Г. Кажбука на Закарпатті.

Окремим питанням є громадські організації русинів¹¹. Товариство підкарпатських русинів (ТПР), Закарпатське православне Товариство ім. Кирила та Мефодія, Закарпатське обласне товариство ім. Духновича, Русинське науково-освітнє товариство (РНОТ) утворювалися як культурно-освітні (за уставними документами), але одразу ж спрямували свою діяльність у політичне русло. ТПР вже в вересні 1990 року виступило з декларацією “Про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки”. Декларація РНОТ від 20 вересня 1997 року в цілому має антиукраїнофільську спрямованість, а щодо сучасного статусу Закарпаття, то тут, на думку авторів Декларації, “і нині триває... нівелювання самотутності краю”¹².

Русинофільські організації стали на позицію відокремлення русинів від українців, “прагнуть довести протилежну цивілізаційну належність русинської та української ідентичностей”¹³. В дусі процесу політизації русинської етнічності, який здобув означення “політичне русинство”, пройшов в березні 1999 р. в Ужгороді П’ятий Всесвітній конгрес русинів. У конгресі брали участь представники

русинів, які проживають в інших державах – Словаччині, Польщі, Югославії. На конгресі були продубльовані вже поставлені раніше вимоги: відновлення русинської самосвідомості, визнання русинів окремим народом з відповідним правовим статусом. Щоправда, на останньому конгресі русинів, який відбувся 25 червня 2005 року у м.Криниця-Дольна (Польща), русинські лідери були більш обережними у своїх вимогах, головним чином йшлося про визнання русинської нації. Зазначимо, що центральна влада в Україні поки що стоїть на позиції ігнорування “політичного русинства”, який вона вважає позбавленим масової підтримки і ходом історії приреченим на згасання.

Закон України “Про національні меншини”(ст.9) гарантує особам з-поміж національних меншин та їхнім громадським об’єднанням вільно вступати і підтримувати зв’язки з особами своєї національності та їхніми громадськими об’єднаннями за межами України, отримувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій¹⁴.

Наприклад, українсько-польські стосунки будуються з обов’язковим урахуванням присутності польської меншини в Україні (за статистикою – 290 тис.чол.) та українців у Польщі (понад 300 тис.чол.). Враховується й історичний досвід відносин обох держав і народів. Питання національних меншин включено до компетенції Консультативного Комітету Президентів України і Польщі від дня його створення. Зазначимо, що поява подібного органу – безпрецедентне явище в історії двосторонніх відносин України зі світом. Питання захисту прав меншин – це не лише проблема політична, а й культурна та конфесійна. У місцях компактного проживання поляків – Житомирській, Львівській, Хмельницькій, Київській областях та Києві – з’являються нові або відроджуються колишні католицькі храми, відкриваються релігійні навчальні заклади.

У цьому плані показовим є приклад взаємин України та Угорщини. Відомо, що в Україні (Закарпаття) проживають 160 тис. осіб угорської національності. Першою угодою, що не мала аналогів у практиці міжнародних відносин, був українсько-угорський документ про захист прав національних меншин (травень 1991 року). З цього

приводе було створено змішану комісію. Причому статті про права національних меншин, що є в цьому документі, охоплюють значно ширший спектр, ніж Заключний Гельсінський Акт. Угорська сторона подає й фінансову допомогу районам, де проживають угорці.

Ключовою проблемою національного відродження залишається народна освіта. Законодавча та концептуальна база забезпечення прав національних меншин на освіту в Україні розробляється у відповідності до міжнародних документів: Декларації ООН про права людини (1990), Рамкової конвенції про захист національних меншин (1994), Гаазьких рекомендацій з прав національних меншин на освіту (1996), Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (1997), Ослівських рекомендацій з мовних прав національних меншин (1998). У минулому році Постановою Верховної Ради Україна приєдналася до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин і під державний захист було взято тринадцять мов національних меншин.

У державній програмі розвитку освіти національних меншин на період до 2005 р. передбачено вирішення таких важливих питань, як відтворення освітніх закладів з рідною мовою навчання, оновлення змісту освіти та виховання дітей, науково-методичне, кадрове, матеріально-технічне забезпечення навчання.

За роки незалежності багато зроблено для створення реальних умов для вивчення рідної (національної) мови, історії, культури. Якщо наприкінці 80-х рр. викладання в школах провадилося лише 4 мовами (російською, молдавською, угорською та польською), то тепер навчаються 18 мовами. Навчання має різні форми: від вивчення як предмета до факультативу. Серед більше як 22 тисяч загальноосвітніх шкіл (на 2004 р.) 2561 працює з російською мовою навчання, 108 – румунською, 65 – угорською, 18 – молдавською, 7 – кримськотатарською, 5 – єврейською, 3 – польською, у 2466 школах навчання провадиться двома і більше мовами.

Багато робиться на державному рівні та в загальноукраїнському масштабі для підготовки учительських кадрів для національних шкіл. У Києві з 1993 р. працює Міжнародний Соломонів університет, а також Центр єврейської освіти України з власним педагогічним коледжем.

Увага приділяється також виданню національними мовами підручників, художньої літератури та періодичних видань. Так, в Ужгородському філіалі видавництва “Освіта”, спільно з угорською стороною видано посібник з історії угорського народу для 7 – 9-х класів, підручник “Угорська мова” для 6-го класу, “Читанка” для початкових класів. Для шкіл з румунською мовою навчання за останні три роки видано: “Буквар, “Історія румунського народу” для учнів 7 – 8-х класів, “Румунська мова” для 6-х класів, а також тисячі примірників художньої літератури. Крім цього, вийшли в світ “Єврейська мова” та близько 100 інших підручників. Загалом в Україні видавництво періодичних та інших видань здійснюється більш як 50 мовами.

Отже, в процесі державотворення в основному сформувалася справжня демократична концепція державної політики України в галузі міжнаціональних відносин. Україна є чи не єдиною європейською державою, яка одним з пріоритетних напрямів своєї політики визначила завдання забезпечення через відповідне законодавство, державні програми рівних можливостей для розвитку всіх громадян незалежно від їх національностей. Це має стати запорукою її безпеки та входження в світове співтовариство.

Однак, на нашу думку, назріла необхідність внести зміни до базового закону, який регулює життя національних груп України. Попередній закон (1992 р.) потребує вдосконалення з огляду, поперше, на доцільність врахування того досвіду, який був накопичений у сфері регулювання міжнаціональних стосунків за роки незалежності; по-друге, що нині ми стоїмо на порозі реформування всієї політичної системи.

Крім того, до цього часу відсутня чітка нормативно-законодавча база щодо відновлення прав депортованих за національною ознакою осіб, що значно ускладнює процес їх повернення та облаштування; дає підстави говорити на міжнародному рівні про певне порушення прав людини в Україні; створює напруженість в українському суспільстві.

Зазначимо, що на окремих осіб, які належать до числа депортованих, поширюються відповідні норми Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” (1991 р.). Але дія

цього закону не поширюється на депортованих за національною ознакою, тривалий час (до набуття чинності у 1997 р. нової редакції Закону “Про громадянство України” і підписання українсько-узбецької домовленості у 1998 р.) існували проблеми з набуттям громадянства України представниками кримськотатарського народу. Однак вирішення питання набуття громадянства – лише один з аспектів проблеми інтеграції депортованих в українське суспільство. Понині немає спеціального законодавчого акту про відновлення прав кримськотатарського народу, інших жертв політичних репресій за національною ознакою і регламентацією їхнього статусу.

Проекти Закону України “Про реабілітацію та права осіб з числа національних меншин, що зазнали репресій та були депортовані з території України” та Закону “Про статус кримськотатарського народу” були розроблені ще у 1996 році, декілька разів розглядалися у центральних органах влади (останній раз у травні 2005 р.). Але, на жаль, так і не були затверджені.

Слід зазначити, що прийняття цих законопроектів створило б правову базу демократичного врегулювання правовідносин у поліетнічному суспільстві, у стосунках між владними структурами України (Криму) та представницькими організаціями кримськотатарського народу. Прийняття цих законів сприяло б вирішенню соціально-економічних і політико-правових проблем депортованих за національною ознакою осіб, стало б суттєвим кроком у процесі реабілітації цієї категорії осіб.

¹ Євтух В. Якою має бути етнополітика української держави? // Віче.-1992. – №8. – С.112.

² Закон України “Про національні меншини в Україні” // Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культур. –1995. – №2. – С.7-9.

³ Закон України “Про національні меншини в Україні”. – С.8-9.

⁴ Закон України “Про об’єднання громадян” // Відомості Верховної Ради України.–1992. – 334. – Ст.504; Закон України про зміни і доповнення до Закону України “Про об’єднання громадян” // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №46. – Ст.427.

⁵ Закон України “Про вибори народних депутатів України” // Відомості Верховної Ради України.– 2004.– №27–28.–С.1098-1160.

⁶ Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні ” // Місцеве самоврядування.–1997.–№3-4(5).–С.110-136.

⁷ Закон України про зміни і доповнення до Закону України ”Про об’єднання громадян ” // Відомості Верховної Ради України.– 1993.– №46.–Ст.427.

⁸ Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні ” // Місцеве самоврядування.–1997.–№3 – 4(5).–С.110.

⁹ Національні меншини України у ХХ столітті:політико-правовий аспект.– К.,2000.– С.310.

¹⁰ Національні меншини України у ХХ столітті:політико-правовий аспект.– К.,2000. – С.310.

¹¹ Про виникнення русинського руху див.: Мушинка О. Інтерв’ю з професором Павлом Робертом Магочі.-Орвел (Вермонт), 1993.– С.12; Гранчак І. Хто такі русини і чого вони хочуть? // Політика і час.–1993.–№12.– С.45-51. Перелік полемічних праць проти концепції П. Магочі: Панчук М. Політичне русинство // Демони миру та боги війни. – К.,1997.– С.323; Мушинка М. Закарпатські русини-українці на міжнародному симпозіумі // Закарпатська правда.– 1991 р.–17 грудня. Макара М.П., Мигович І.І. Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя // Укр.історичний журнал.– 1994.– №1.– С.117-128; Майборода О. “Політичне русинство”.Закарпатська версія периферійного націоналізму.– К.,1999.

¹² Майборода О. “Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму. – С.13.

¹³ Майборода О.Там само. – С.41.

¹⁴ Закон України “Про національні меншини в Україні”. – С.8-9.

Ольга Маруховська-Картунова

ПОТРЕБИ І ВИМОГИ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЗОВАНИХ ЕТНІЧНИХ ГРУП

Впродовж 80 – 90-х років ХХ ст. світ став свідком загострення безлічі старих та вибуху нових етнополітичних конфліктів. Значна їх частина вже розв’язана, але деякі продовжуються й досі. Західні,¹ російські² та вітчизняні³ фахівці доклали чимало зусиль для з’ясування причин ескалації етнополітичних конфліктів у зазначений період та їх сучасні рецидиви.

І все ж деякі питання, пов’язані з цими конфліктами, все ще залишаються поза увагою науковців, або досліджені недостатньо

грунтовно. Серед них сутність і характер колективних скарг, потреб і вимог сучасних етнічних груп, ігнорування чи навіть недостатнє врахування яких з боку домінуючої етнонації є однією з головних причин існування постійного незадоволення серед них та посилення процесу їх політизації.

Завдання даної статті полягає у тому, щоб, спираючись на деякі відповідні міжнародно-правові документи та роботи зарубіжних і вітчизняних авторів спробувати:

- виявити деякі особливості колективних скарг, потреб і вимог політизованих етнічних груп;
- з'ясувати джерела цих скарг, потреб і вимог;
- визначити їх сутність і характер.

Актуальність, науково-теоретичне і певною мірою **практичне значення** дослідження цих питань є достатньо очевидними, оскільки може сприяти кращому розумінню їх життєвої важливості для субординованих політизованих етнічних спільнот та доцільності, а часто і необхідності задоволення багатьох їх скарг, потреб і вимог з метою, по-перше, встановлення елементарної справедливості, а, по-друге, запобігання ескалації етнополітичних конфліктів.

Як відомо, політизовані етнічні групи є постійними і невідмінними суб'єктами етнополітичних конфліктів. Поняття “політизовані етнічні групи” у широкий науковий обіг ввів ще наприкінці 80-х – початку 90-х років відомий американський дослідник, один з “батьків-засновників” західної етнополітичної конфліктології Тед Роберт Гурр (T.R. Gurr). При цьому він запропонував два досить чітких і коректних критерії для їх визначення. Зокрема, він пропонує вважати політизованими етнічними групами ті групи, які відповідають хоча б одному з наступних критеріїв:

- 1) якщо етнічні групи (меншини) зазнавали чи зазнають економічної або політичної дискримінації з боку інших груп або держави;
- 2) якщо етнічні групи (меншини) вдавалися чи вдаються до політичних акцій на підтримку своїх колективних інтересів⁴.

За деякими даними у світі нараховується від трьох до п'яти тисяч етнічних груп, які визначаються як спільноти, що мають спільну ідентичність, базовану на спільних рисах: походженні, інститутах, вірі, мові, культурі, традиціях та території. І тут виникає запитання:

скільки з них і які саме є політизованими етнічними групами? Дати точну відповідь на ці запитання практично неможливо. По-перше, чимало з тих трьох – п'яти тисяч етнічних груп є не більш ніж лінгвістично різними селами або групами мисливців-збирачів у ізольованих місцевостях тобто етнографічними групами, проблемами яких має займатися переважно етнографія. По-друге, при всій своїй коректності, запропоновані Т. Гурром критерії є надто вже широкими. Адже сьогодні важко знайти якусь етнічну групу (меншину), яка б впродовж свого існування не зазнавала дискримінації чи не дискримінувала інших. Тому практично майже кожну етнічну спільноту можна вважати “політизованою етнічною групою (меншиною)”⁵.

Сьогодні вже мало хто ставить під сумнів існування не лише індивідуальних, а й колективних потреб та інтересів етнічних спільнот, особливо політизованих етнічних груп. Однак, деякі з них роблять при цьому, на наш погляд, досить коректні застереження.

По-перше, відзначається, що “колективні інтереси не є унітарними”, оскільки в середині кожної етнічної групи, навіть політизованої, існують різні індивідуальні та сегментальні інтереси. Окремі члени чи сегменти (клани, трайби) групи можуть бути задоволені своїм статусом і займати нейтральну позицію чи навіть демонструвати лояльність до домінуючої етнонації та держави свого проживання. Це стосується переважно тих, хто вже асимілювався або займає престижні посади і має певні привілеї.

По-друге, суттєву роль у формуванні та оприлюдненні колективних інтересів етнічної групи відіграють політичні організації та їх лідери, які можуть це робити не завжди адекватно і коректно.

По-третє, деякі політичні формулювання колективних інтересів можуть бути більш адекватними і автентичними ніж інші. Дійсно рання та середня стадії етнічної мобілізації нагадують “політичний базар” (political bazaar), на якому продавці торгують конкуруючими інтерпретаціями групових інтересів і альтернативними тактиками та стратегіями їх запровадження”. Суперниками тут виступають традиційні керівні органи, лідери створених політичних рухів, урядові маріонетки, войовничі визволителі, прихильники фундаменталізму та багато інших. Змагання та конкурентна боротьба серед них інколи продовжується впродовж всього етнополітичного конфлікту і пе-

решкоджає зусиллям, спрямованим на узгодження позицій. У принципі, найбільш автентичними є ті рухи, які найкраще представляють спільні групові інтереси. Адже те, що найбільше і найкраще відповідає їх інтересам члени групи вирішують шляхом надання своєї підтримки або відмови в ній певним політичним лідерам і організаціям. Для стороннього спостерігача єдиним справжнім критерієм визначення найбільш автентичних організацій, тобто тих, чий вимоги мають найбільшу обґрунтованість і законність – це ті з них, які є найчисельнішими та найдовше існуючими.

По-четверте, групові інтереси і цілі можуть змінюватися впродовж розвитку етнополітичного конфлікту. Існує тенденція, згідно з якою в умовах “відкритого конфлікту” зростає можливість досягнення консенсусу щодо спільних інтересів, що відповідає добре відомому соціологічному принципу: конфлікт із зовнішнім ворогом підсилює солідарність у середині групи. Тут, щоправда, не існує помітної тенденції, яка б свідчила про те, що етнічні рухи стають більш радикальними або більш поміркованими під час конфлікту. Історія знає чимало прикладів обох зазначених змін. Проте, добре відомо, що зміни в політиці етнічних рухів та урядів примушують окремих членів і деякі сегменти групи переглядати свої інтереси та стратегії. Поступки з боку уряду мають тенденцію послаблювати найбільш войовничі рухи, оскільки деякі члени групи вважають, що краще забезпечити “дещо знижені вимоги”, ніж продовжувати боротьбу. З іншого боку, репресії з боку уряду мають тенденцію дискредитувати помірковані етнічні рухи тому, що активісти вирішують, що вони перебувають у конфлікті типу “все або нічого”, тобто дають йому таку оцінку, яка посилює підтримку для організацій, готових використовувати більш войовничі засоби для забезпечення більш радикальних цілей ⁶.

Наведені вище застереження і тенденції, зроблені і виявлені американськими та деякими іншими західними дослідниками, на нашу думку, становлять не аби який науково-теоретичний та практичний інтерес для науковців та політиків будь-якої поліетнічної держави.

Загально визнано, що скарги, потреби і вимоги сучасних політизованих етнічних груп мають як загальний, тобто універсальний, так і специфічний характер. Щодо універсальних потреб і вимог, то

їх значна частина вже визнана у вигляді прав національних меншин і зафіксована у багатьох міжнародно-правових документах, прийнятих ООН, МОП, ОБСЄ тощо. Зокрема це права:

- вільно користуватися своєю рідною мовою;
- створювати і утримувати свої власні освітні, культурні та релігійні установи і організації;
- сповідувати свою релігію;
- встановлювати і підтримувати безперешкодні контакти між собою у межах своєї країни, а також зі своїми одноплеменниками в інших країнах;
- поширювати, мати доступ та обмінюватися інформацією своєю рідною мовою;
- створювати і підтримувати організації й асоціації у своїй власній країні та брати участь у міжнародних недержавних організаціях тощо ⁷.

Слід відверто визнати, що і у “твердому” і у “м’якому” міжнародному праві визнано далеко не всі життєво важливі потреби і вимоги політизованих етнічних груп. До того ж, в цих документах не згадується ціла низка “скарг”, які мають субординовані політизовані етнічні групи і щодо домінуючих етнонацій, і щодо держави свого проживання. Аналізуючи ці скарги, потреби і вимоги, Т. Гурр та очолювана ним група західних науковців, яка здійснювала проект “Меншини в небезпеці” / (Project. Minorities at Risk) / поділили їх на чотири групи:

1. Політична автономія:

- загальна турбота (конкретні цілі не чіткі);
- зв’язки зі спорідненими групами у всьому світі;
- незалежність;
- більш широка регіональна автономія.

2. Інші, ніж автономія політичні права:

- різноманітні політичні скарги (конкретні цілі не чіткі);
- більш широкі політичні права у власній спільноті та у регіоні;
- більш широка участь у політиці та прийнятті політичних рішень на рівні державного центру;
- рівні громадянські права та статус;
- зміна непопулярних місцевих чиновників або політики;
- інші скарги щодо політичних прав.

3. Економічні права:

- різноманітні економічні скарги (конкретні цілі не чіткі);
- більш сприятливий розподіл державних фондів та послуг;
- більше економічних можливостей (краща освіта, доступ до посад вищого статусу та ресурсів);
- поліпшені умови праці, краща зарплата;
- захист землі, роботи та ресурсів від відчуження на користь інших;
- інші економічні скарги.

4. Соціальні та культурні права:

- свобода релігійних вірувань;
- визнання або поважання власної мови і культури;
- захист від загроз і атак з боку інших етнічних груп;
- інші соціальні та культурні скарги.

Таким, на слухну думку західних фахівців, є “чесний сумарний перелік культурних і політичних аспірацій більшості етнічних меншин у всьому світі”⁸

До цього, звичайно, можна додати ще два додаткових виміри: 1) ці меншини також шукають більшої рівності у розподілі економічних ресурсів та 2) контролю над регіональним або національним урядами для того, щоб захищати і забезпечувати свої колективні інтереси.

Грунтовний аналіз, проведений дослідницькою групою Т. Гурра дозволив виявити низку закономірностей і тенденцій. Виявляється, що більше половини досліджуваних етнічних груп (120 з 233) впродовж 80-х років домагалися більшої автономії для себе. Це в першу чергу стосувалося т.з.в. “народів-етнонаціоналістів”, деяких корінних народів та войовничих сект. Найбільш активно автономії домагалися етнонаціоналісти, оскільки для них вона є “однією з визначальних властивостей”.

Автономія є важливою проблемою також для корінних народів всього світу, але не тому, що більшість з них шукає незалежної державності, а скоріше тому, що бажає бути захищеною “від ерозії своєї культури, від економічної експлуатації та політичного домінування”. Автономістські сентименти є досить сильними і серед войовничих сект головним чином тому, що значну їх частину

становлять мусульмани, які живуть у периферійних районах не-мусульманського світу.

Спільним знаменником майже всіх автономних домагань є той історичний факт або віра у те, що колись етнічна група була автономною і сама вирішувала всі свої справи. Про це переконливо свідчить таблиця № 1, складена за даними на кінець 80-х років:

Таблиця № 1

Історичний фон сучасних вимог групової автономії⁹

Групи, що вимагають автономію	Втрачені тривалі автономії ^a		Втрачені тимчасові автономії ^b		Трансфертні автономії ^c	
	кількість	роки	кількість	роки	кількість	роки
Західні демократії та Японія (15)	8	середина 18 ст. – середина 19 ст.	2	1769, 1939	5	1919
Східна Європа та СРСР (16)	6	1918, 1940	6	1921, 1945	3	1944
Азія (33)	19	середина 19 ст. – початок 1950	3	1949	10	1947
Середня Азія та Близький Схід (16)	8	початок 1930	2	1946	5	1920
Африка південніше Сахари (31)	14	біля 1900	5	1961	10	1957
Латинська Америка та Кариби (9)	8	середина 19 ст.	1	1979	0	
Всього (120)	63		19		33	

Примітки:

а) Етнічні групи, які були незалежними державами (зокрема ханствами, султанатами, королівствами, республіками), автономними регіонами (у складі імперій) або племенами до включення у сучасну державну систему.

в) Етнічні групи, які мали незалежні королівства, республіки або автономні регіональні уряди впродовж кількох років до того, як були інкорпоровані або реінкорпоровані у сучасну державну систему.

с) Етнічні групи, які були передані з під юрисдикції однієї держави чи колоніальні території до іншої держави без суттєвих змін в автономії.

Отже, шістдесят три сучасних політизованих групи виправдовують свої домагання походженням від нащадків, чия “тривала автономія” закінчилася тоді, коли вони були загарбані сучасними державами.

Така доля спіткала, зокрема Сардинію і Каталонію, ханства Центральної Азії, гірські племена Південної і Північно-Східної Азії, клани і королівства доколониальної Африки та корінні народи Північної і Південної Америки.

У Західній Європі процес абсорбції автономних етнічних груп в основному завершився у XIX ст., у той час як у Східній Європі це відбулося після завершення Першої та Другої світових війн. Республіки, які вийшли зі складу СРСР на початку 90-х років, були інкорпоровані в Російську імперію у продовж тривалого історичного процесу: східну Україну було абсорбовано у 1650-х роках, загарбання мусульманської Центральної Азії продовжувалося до 1880-х років. Майже всі корінні народи Латинської Америки були загарбані у XIX ст., у той час як в Африці останні повстання проти колоніальних загарбників були придушені у 1930-х роках.

Багато народів-етнонаціоналістів Південної та Південно-Східної Азії мали де-факто автономії під британським та французьким колоніальним правлінням і втратили їх, коли були абсорбовані у нові постколоніальні держави.

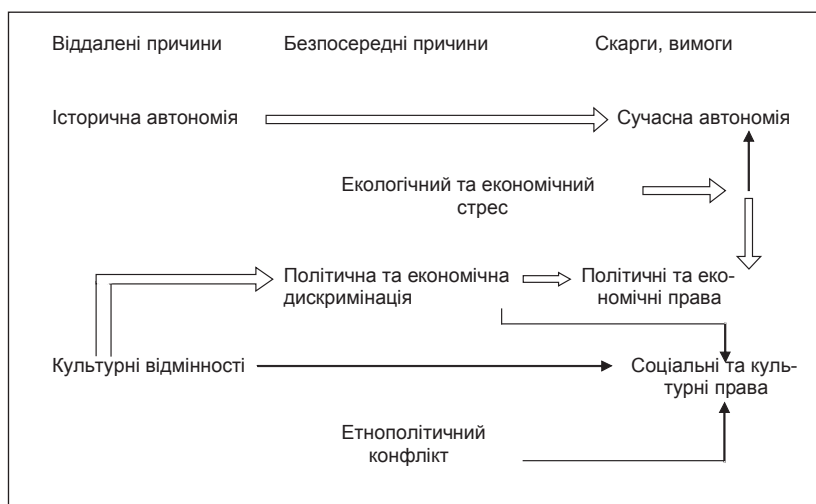
Дев'ятнадцять сучасним народам-етнонаціоналістам на нетривалий час вдавалося отримувати незалежність, що мало місце в роки двох світових війн, але пізніше втрачати її. Так сталося у часи Першої світової війни з українцями, грузинами, вірменами та ін. У роки Другої світової війни подібне трапилося зі Словачією (1939 – 1945), Курдською Магабадською Республікою (1945 – 1946) та китайськими уйгурами Східно-Туркестанської Республіки (1945 – 1946). Тридцять три сучасні етнічні групи було передано з однієї країни або колоніального управління до іншої, що мало місце після розвалу Австро-Угорської та Оттоманської імперій та в роки деколонізації Африки і Азії¹⁰.

Виходячи з наведеного, можна зробити висновок, що головним спонукальним чинником домагань колективної автономії з боку субординованих етнічних груп були і залишаються історичні факти

їх колишньої незалежності чи автономного статусу. Серед сучасних чинників, які інтенсифікують боротьбу етнічних груп за колективну автономію, можна вважати екологічний і демографічний стреси, культурні відмінності та різного роду обмеження і дискримінацію. Водночас ці чинники є підставою і для посилення інших політичних вимог окрім автономії, зокрема розширення економічних, соціальних та культурних прав. Це добре видно з наведеної нижче таблиці № 2.

Таблиця № 2

Джерела скарг і вимог етнічних груп ¹¹

Примітки: Сильний ефект Поміркований ефект

Таким чином, існує два типи динамічних чинників, які породжують скарги і вимоги сучасних етнічних меншин. Перший чинник – політичні та економічні несприятливі умови провокують етнічні групи вимагати більш широкого доступу до політичної системи та більших економічних можливостей, в той час як історія політичної автономії веде групи до спроб сецесії. Екологічний та демографічний стрес впливають головним чином на вимоги відшкодування скарг у середині системи. Виняток тут становлять лише корінні народи Близького Сходу та Латинської Америки, які посилюють ви-

моги політичної автономії. Культурні відмінності є передумовами, які суттєво впливають на соціальні й культурні вимоги, але вони не вважаються сильними чинниками, що породжують політичні та економічні скарги.

Варто враховувати і висновок Т. Гурра та його дослідницької групи про те, що етнічні групи, які в історичному минулому були незалежними або мали свою автономію та групи, які їх не мали, а просто перебували і перебувають у несприятливих умовах, можуть обирати різні стратегії своєї поведінки. Зокрема, за слушним твердженням Альберта Хіршмана, вони можуть обрати три стратегії: “вихід”, “голос” та “лояльність”. Під “виходом” мається на увазі вихід політизованої етнічної групи зі складу певної держави, але для багатьох з них “функціональним еквівалентом” цього виступають вимоги більшої автономії. “Голос” – це протест у надії поліпшити свій колективний статус у рамках держави свого проживання. “Лояльність” – це готовність сприйняти і змиритися зі своїм становищем, “як із даністю” і використовувати будь-які можливості, що можуть відкритися для них в існуючій системі. Звичайно є випадки, коли різні прошарки однієї і тієї ж політизованої етнічної групи можуть обирати різні стратегії поведінки. Так, наприклад, міські курди Іраку віддають перевагу лояльності до існуючого в країні політичного режиму, оскільки вони значною мірою асимілювалися і адаптувалися у домінуюче суспільство як бюрократи, торговці, військові офіцери тощо. Натомість гірські курди приховано або відкрито підтримують повстанців, які намагаються втілити у життя історичну народну мрію: вийти зі складу Іраку і створити незалежний Курдистан¹². Ще одним, на нашу думку, майже ідентичним прикладом тут можуть бути чеченці Російської Федерації.

Отже, скарги, потреби і вимоги політизованих етнічних груп, при всій їх специфічності мають і чимало спільних рис. Це скарги на несправедливість, нерівноправність та дискримінацію, а звідси вимоги або незалежності, або колективної автономії, або розширення політичних, економічних, соціальних і культурних прав. Джерелами цих скарг, потреб і вимог виступають не етнічні (мовні, культурні, релігійні) відмінності, а історична пам’ять про свою колишню незалежність або автономний статус, екологічний та демографічний

стреси, а також політична та економічна дискримінація. Зазначені висновки, на наш погляд, вартують уваги науковців, законодавців та політиків, тобто всіх, хто має безпосереднє або опосередковане відношення до формування етнонаціональної політики та зацікавлений у запобіганні ескалації етнополітичних конфліктів.

¹ Див.: Enloe C. *Ethnic Conflict and Political Development*. – Boston, 1973; Horowitz D. *Ethnic Groups in Conflict*. – Berkeley, 1985; De Silva K.M., et al. (eds.). *Ethnic Conflict in Buddhist Societies: Sri Lanka, Thailand and Burma*. – London, 1988; Poulton H. *The Balkans: Minorities and States in Conflict*. – Minority Rights Publications, 1991; *Conflict in Kosovo: Failure of Prevention*. – S.T., 1998.

² Див.: Здравомыслов А. *Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве*. – М., 1996; *Этнические и региональные конфликты в Евразии*. В 3-х кн. – М., 1997; Гуськова Е. *Вооруженные конфликты на территории бывшей Югославии. (Хроника событий)*. – М., 1999; *Межэтнические отношения и конфликты в постсоветских государствах. Ежегодный доклад, 1998*. – М., 1999; Ландабасо А., Коновалов А. *Терроризм и этнополитические конфликты*. В 2-х кн. – М., 2004.

³ Див.: Костенко Н. *Кримськотатарський конфлікт: ціннісний вимір*. – К., 1995; *Етнополітичні конфлікти у пострадянському просторі / За ред. Ю. Римаренка*. – К., 1999; Перепелица Г. *Конфликт в Приднестровье (причины, прогноз развития и проблемы урегулирования)*. – К., 2001; Перепелица Г. *Конфлікты в посткомуністичній Європі: Монографія*. – К., 2003; Котигоренко В. *Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт*. – К., 2004.

⁴ Gurr T. *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*. – W., 1993. – P. 4-5.

⁵ Докладно див.: Tilly Ch. *From Mobilization to Revolution*. – Reading, 1978. – Chaps. 3 and 4; Gurr T. *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*. – W., 1993. – P. 68-70.

⁶ Див.: *Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE*. – W., 1990. – P. 16-17.

⁷ Див.: *Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE*. – W., 1990. – P. 16-17.

⁸ Див.: Gurr T. *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*. – W., 1993. – P. 70-72.

⁹ Див.: Gurr T. *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*. – W., 1993. – P. 77.

¹⁰ Див.: Gurr T. Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts. – W., 1993. – P. 76-78.

¹¹ Див.: Gurr T. Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts. – W., 1993. – P. 87.

¹² Докладно див.: Andrews P. (ed.) Ethnic Groups in the Republic of Turkey. – Wiesbaden, 1989.

Світлана Місержи

ЛІНГВІСТИЧНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНА САМООРГАНІЗАЦІЯ (НА ПРИКЛАДІ БОЛГАРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ)

Політизація відносин між російською і українською культурними ідентичностями (зокрема мовними) є важливою складовою сучасного українського суспільства. Вона, якщо навіть не визначає, то принаймні значно впливає на його майбутнє. Будучи однією з детермінант відтворення біполярної самоорганізації суспільства, вона має внести серйозні корективи в розробку і реалізацію державної етнонаціональної політики стосовно етнічних меншин з низьким етнічним статусом.

Культурна ідентичність (зокрема мовна) цих меншин, на наш погляд, може стати одним з ресурсів подолання жорсткої біполярної соціокультурної самоорганізації.

Відповіді на численні питання стосовно етнічного майбутнього національних меншин багато в чому визначаються орієнтацією молодого покоління на реалізацію етнокультурної спадкоємності, їх здатністю до формування і розвитку етнічної ідентичності. У цьому контексті особливий інтерес становлять учні загальноосвітніх шкіл, етнонаціональна свідомість яких формується під впливом нових соціально-історичних реалій.

Об'єктом нашого дослідження були учні болгарського походження (один або обое з батьків є болгарами) старших класів шкіл місць компактного розселення болгарської етнічної меншини на півдні Одеської області.

Метою дослідження було вивчення стану етнічної ідентичності в учнів загальноосвітніх шкіл. Дослідження проводилося методом

опитування. Учням пропонувалося заповнити анкету, що складалася з 56 питань. Було опитано 270 учнів болгарського походження. Усі питання анкети були пов'язані в тематичні блоки, питання одного з яких стосувалися етнолінгвістичних проблем. У цій статті ми зупинимося на деяких питаннях, які демонструють реальне знання учнями болгарської мови, сфери її використання як засобу спілкування, мовну самоідентифікацію.

Питання про мову включалися в усі радянські і всеукраїнську 2001 р. переписи. Усюди використовувалася одна й та сама категорія – “рідна мова”. Однак вона не має в науці чіткої дефініції. Тому істотним недоліком формулювання головного мовного опитування, на що неодноразово звертали увагу вчені, є змішування декількох різних за змістом категорій (мовних настанов, компетенції і поведінки), що створює невизначеність під час інтерпретації результатів переписів¹.

Питання про “вільне володіння” мовами страждає такими самими недоліками, не кажучи про його коректність стосовно людей, знайомство яких з граматику декількох мов, зокрема й західноєвропейських, але не мови свого етносу, гарантовано програмами загальноосвітніх установ. Загальновідомо, що наукова обґрунтованість етносоціологічного аналізу диктується політичною значущістю висновків, що формулюються дослідниками. Гуманістичні принципи послідовно реалізуються тоді, коли вони визначають усю методологію і методику дослідження.

Не зупиняючись на дискусійності визначень змісту поняття “рідна мова” в сучасних концепціях, відзначимо положення, які стали початковими методологічними настановами нашого дослідження. Враховуючи особливості функціонування етнічних мов національних меншин (з низьким етнічним статусом) та мовної політики стосовно цих меншин, ми виходимо з того, що для збереження і відтворення етнічності необхідний збіг: етнічного походження і мови первинної соціалізації (передусім мови внутрішньородинного спілкування); мови родинного спілкування та мовної самоідентифікації. На самоідентифікацію, як етнічну, так і мовну, впливають походження, компетентність, традиції самовизначення, етнічний статус, політична ситуація тощо. Рівень кореляції між етнічним походжен-

ням, мовою первинної соціалізації та мовною самоідентифікацією є важливим діагностиком стану етнічної ідентичності, з одного боку, і державної етнополітики, з іншого.

Необхідно зауважити, що респонденти навчалися в школах з російською мовою викладання і вивчали державну мову як предмет. У зв'язку з відсутністю болгарської мови як предмета в обов'язковій частині навчальних планів, об'єм і форма її вивчення протягом всього часу навчання в школі змінювалися. У різних школах в різні роки болгарська мова вивчалася й як обов'язковий предмет 1 – 2 години на тиждень факультативно. Слід наголосити, що з введенням програм вивчення другої іноземної мови, внаслідок чого навчальними планами передбачається обов'язкове вивчення чотирьох мовних предметів (українська, російська і дві західноєвропейські), викладання болгарської мови в цих школах фактично згорнуто.

Учні болгарського походження становлять майже 95% випускників шкіл, в яких проводилося опитування. У селах цей показник становить 98,8%, в Болграді – близько 66%. Випускники іноетнічного походження вчать, головним чином, в Болграді та мешкають не лише в самому місті, а й у сусідніх селах з гагаузьким та гагаузько-албансько-болгарським населенням.

74,6% випускників болгарського походження народилися в етнічно однорідних болгарських рідинах. Міжнародним рідинам, в яких були народжені респонденти, властиві “поліетнічність”. Найбільшу роль в їх створенні відіграють представники української національності. Респонденти болгарсько-українського походження становлять 13,8%, болгарсько-російського – 5,6% вибіркової сукупності. На частку інших змішаних шлюбів припадає 5,9%.

З таблиці 1 бачимо, що 86,37% респондентів обрали болгарську самоідентифікацію. Крім того, ще 3,3% вказали на свою подвійну етнічну самосвідомість (зокрема болгарську). Ці показники за підвбірками становили: змішаного походження – 51,43% і 12,9%, незмішаного походження – 98,5% і 0%. Як бачимо, абсолютна більшість респондентів болгарського походження, зокрема народжених у змішаних шлюбах, обирають болгарську самоідентифікацію, і вона у них носить стійкий характер. Привертає увагу те, що, незважаючи на “поліетнічність” міжетнічних шлюбів, респонденти змі-

шаного походження, крім болгарської, обирають українську (5,1%) і російську (3,7%) національності. Виняток становлять ті, хто вказав на подвійну самоідентифікацію, а також один випадок вибору румунської національності. Має місце тенденція вибору національності більш високого етнічного статусу (української і російської), зниження стійкості болгарської самоідентифікації за рахунок вибору біетнічності.

Таблиця 1

Етнічна самоідентифікація респондентів болгарського походження, %.

Самоідентифікація	Незмішаного походження	Змішаного походження	Усього
Болгарин (ка)	98,5	51,43	86,37
Біетнічність (зокрема болгарська національність)	-	12,9	3,33
Українець(ка)	1,5	20,0	6,2
Росіянин(ка)	-	14,28	3,7
Румун(ка)	-	1,4	0,37
Усього	100	100	100

На питання про мову родинного спілкування респондентам була дана можливість вказати на один і більше варіантів відповідей. У разі вибору більш ніж одного варіанта вони мали змогу зазначити основну мову спілкування. Таблиця 2 свідчить, що 85,53% опитаних спілкуються вдома виключно болгарською (72,2%), а також головним чином болгарською (13,33%). Ще 7% вказали на те, що в їх родині спілкуються болгарською і російською мовами однаковою мірою. Не спілкуються болгарською вдома 5,91% опитаних.

Таблиця 2

Мова спілкування в сім'ї, %

Варіанти відповідей	Незмішаного походження	Змішаного походження	Усього
Болгарська	88,0	27,1	72,2
Болгарська; болгарська і російська	8	20,0	11,11
Болгарська; болгарська і українська	0,5	4,3	1,48

Болгарська; болгарська, російська і українська	0,5	-		0,37	
Болгарська; російська тощо	-	1,4	52,8*	0,37	85,53
Болгарська і російська	1,5	98,5**	22,9	7,0	
Російська; болгарська і російська	0,5	4,3		1,48	
Російська	1,0	15,7		4,8	
Українська	-	1,4		0,37	
Російська і українська	-	2,86		0,74	

Примітка:

Рубіжні дані по стовпцю *(болгарська, головним чином болгарська, нарівні з іншою), ***(болгарська і переважно болгарська), які корелюють з етнічною самоідентифікацією.

Порівнюючи дані таблиць 1 і 2, неважко помітити позитивну кореляцію між показниками болгарської етнічної самоідентифікації і болгарської мови як мови родинного спілкування. Так, болгарська самоідентифікація становить 86,37% вибіркової сукупності, і водночас 85,53% респондента назвали болгарську мову єдиною й головною мовою родинного спілкування. Ці показники у випускників змішаного походження становлять 51,43% і 52,8%. Обрали болгарську національність 98,5% респондентів з етнічно гомогенних болгарських родин, і 98,5% з них вказали на болгарську мову як мову спілкування – єдину, головну і водночас з російською. Як бачимо, функціонування болгарської мови як мови внутрішньорозинного спілкування і вибір болгарської національності мають виявлену позитивну кореляцію. У підвиборці незмішаного походження вона найбільш виражена.

Таким чином, болгарська мова залишається мовою спілкування в родинах і первинної соціалізації респондентів. Її витіснення, передусім російською, відчутне в підвиборці змішаного походження, де нею вже не говорять в родинах кожного п'ятого з опитаних. По вибірковою сукупністю цей показник становить лише 5,9%.

З таблиці 3 пересвідчуємося, що загалом по вибірці 82,95% вважають, що своїм знанням болгарської мови вони зобов'язані передусім родині. Так само висловилися 71,42% учнів змішаного походження. Це підтверджує наше висловлювання про болгарську мову як мову первинної соціалізації опитаних, зокрема народжених

у змішаних шлюбах. Цікаво відзначити, що з 15 випускників іноетнічного походження 9 вказали на те, що болгарську мову вони за-своїли завдяки родині. Це свідчить, з одного боку, про те, що вони народжені в змішаних у другому поколінні болгарських родинах, в яких продовжують спілкування болгарською мовою.

З іншого, це явище підтримується тим, що сфера функціонування болгарської мови не обмежується внутрішньородинним спілкуванням. Останнє висловлювання підтверджують дані таблиці 4, з якої бачимо, що розуміють і спілкуються діалектною болгарською мовою 93,32% вибірки (90,03% змішаної і 94,5% незмішаної під-виборок). Знають діалектну і літературну болгарську мову 98,13% (показники – діалектні і лише літературні) респондентів (змішаного походження – 92,89%, незмішаного – 100%). Фактичний збіг відпо-відей на питання про знання діалектної болгарської мови (93,32%) і мову внутрішньородинного спілкування (болгарська, головним чи-ном болгарська або нарівні з російською – 94,0%) свідчить про ви-сокий ступінь об'єктивності результатів опитування. Таким чином, рівень знання болгарської мови респондентами високий і різниця між показниками змішаної і незмішаної підгруп незначна або зна-ходиться в рамках похибки. Це підтверджує висновки дослідників, що в місцях компактного проживання болгарської етнічної групи кількість тих, хто знає болгарську мову, не скорочується ², вона за-лишається мовою спілкування позашкільних груп, міжнаціонально-го спілкування на поселенському рівні³.

Таблиця 3

**Думка учнів про роль родини, школи тощо
в засвоєнні болгарської мови, %.**

Сума відповідей більше 100%, оскільки частина опитаних вказали більш ніж на один варіант відповіді.

Варіанти відповідей	Незмішаного походження	Змішаного походження	Усього
Родина	29,0+58,0 з інш.	24,28+47,14 з інш.	27,77+55,18 з інш.
Школа	11,0+55,0 з інш.	14,28+45,71 з інш.	11,85+52,59 з інш.
Самоосвіта	0+1,0 з інш.	0+1,43 з інш.	0+1,1 з інш.
Спілкування з друзями	0+5,0 з інш.	7,14+14,28 з інш.	1,85+7,4 з інш.
Інше	0,5	-	0,37

Таблиця 4

Оцінка учнями свого знання болгарської мови, %.

Сума відповідей більше 100%, оскільки частина опитаних вказали більш ніж на один варіант відповіді.

Варіанти відповідей	Незмішаного походження	Змішаного походження	Усього
Знаю літературну мову	5,5+60,0 з інш.	2,86+38,6 з інш.	4,81+54,44 з інш.
Розумію і спілкуюсь на діалекті	29,0 +65,5 з інш.	41,43+48,6 з інш.	32,22+ 61,1 з інш.
Читаю і перекладаю зі словником	0+ 5,5 з інш.	0+10,0 з інш.	0+ 6,66 з інш.
Розумію, але не спілкуюсь	-	1,43+4,3 з інш.	0,37+ 1,1 з інш.
Знаю окремі слова	-	1,43+ 2,86 з інш.	0,37+ 0,74 з інш.
Інше	-	-	-
Не знаю	-	-	-

Важливо враховувати суб'єктивність будь-яких самооцінок, зокрема й самооцінки знання мови. На підставі включеного спостереження ми можемо стверджувати, що простежується тенденція “завищення” учнями свого знання літературної болгарської мови, пов’язана з її введенням багатьма школами в програму навчання. Це, на наш погляд, свідчить швидше про подолання низки нав’язаних стереотипів про мову етносу, співвідношення норм її діалектних і літературних форм тощо, які підтримувалися низьким її офіційним статусом, відсутністю доступу до вивчення, болгарської книги тощо.

Таблиця 5

Визначення рідної мови, %

Варіанти відповідей	Незмішаного походження	Змішаного походження	Усього
Болгарська	43,5	12,86	35,55
Болгарська; болгарська і російська	22	18,6	21,1
Болгарська; болгарська, українська	15	12,86	14,4
Болгарська; болгарська, українська і російська	2,5	1,43	2,2

Болгарська; болгарська, російська та ін.	-	83,0	1,43	34,32	0,37	73,62
Болгарська і російська	4,0		5,7		4,4	
Болгарська, українська	3,5		2,86		3,3	
Болгарська, російська і українська	-		2,86		0,74	
Болгарська і російська; Болгарська і українська	4,5	95,0	- 0	45,74	3,3	85,36
Російська	0,5		12,86		3,7	
Російська; болгарська і російська	2,0		14,3		5,2	
Російська; болгарська і українська	-		1,43		0,37	
Російська; болгарська, російська і українська	0,5		1,43		0,74	
Українська	-		1,43		0,37	
Українська; болгарська і українська	1,0		2,86		1,48	
Українська; болгарська і російська	-		1,43		0,37	
Українська; болгарська, російська і українська	1,0		1,43		1,1	
Російська, українська та ін.	-		1,43		0,37	
Російська і українська	-		2,86		0,74	

Порівняємо дані таблиць 1, 2 і 5. З таблиці 5 бачимо, що болгарську мову різною мірою вважають “рідною” 98,89% вибіркової сукупності. 73,62% респондента такою вважають виключно болгарську і передусім болгарську. Ми можемо припускати з високою мірою імовірності, що на момент опитування, за необхідності дати однозначну відповідь, вони обрали б болгарську лінгвістичну самоідентифікацію. Цей показник (73,62%) в цілому збігається з питомою вагою респондентів, які спілкуються вдома виключно болгарською мовою (72,2%). Однак він нижчий за показник респондентів, що вказали на те, що болгарська мова є єдиною і головною мовою спілкування в родині (85,53%), який збігається з часткою респондентів, що обрали болгарську національність (86,37%). Про аналогічну закономірність (з відхиленнями в рамках похибки) свідчить і аналіз даних по підвиборках змішаного і незмішаного походження. Це означає, що імовірність вибору респондентами, що спілкуються вдома болгарською мовою, болгарської самоідентифікації є вищою,

ніж вибору ними болгарської мовної самоідентифікації. Показник позитивної кореляції мови родинного спілкування і етнічної самоідентифікації буде вищим, ніж аналогічний показник мови спілкування в родині і лінгвістичної самоідентифікації. Місце мови в спілкуванні родини (єдина, головна, нарівні з іншою, другорядна) є досить точним провісником етнічної і мовної самоідентифікації наших респондентів. Це означає, що мова спілкування в родині є більш інформативним показником стану їх етнічності, ніж, наприклад, мовна самоідентифікація (“рідна мова”).

Таблиця 5 свідчить, що лінгвістична самоідентифікація має багаторівневий характер, що є нормою для соціальної самоідентифікації (зокрема мовної) в сучасному світі. Вона віддзеркалює мовну ситуацію, що склалася в регіоні. Значущість для респондентів тієї або іншої мови визначається, серед іншого, мовною політикою загалом і політикою мовної освіти зокрема. Це особливо яскраво простежується у відповідях респондентів незмішаного походження (батько й мати є болгарами), 98,5% з яких обрали болгарську національність, а 88% відповіли, що спілкуються вдома виключно болгарською мовою. Так, 1% цих респондентів вказали, що за основної болгарської мови іноді спілкуються вдома українською, а вважають її різною мірою рідною вже 28,0% з них. Безперечно, це пов’язано передусім зі статусом мови і введенням її викладання. Так, 11,5% респондентів цієї підвибірки різною мірою спілкуються вдома російською, рідною її вважають 36,0%. Респонденти розуміють значення для себе російської мови, що є мовою викладання в школах, у їх вторинній соціалізації. Вони усвідомлюють місце цих високостатусних мов (“високих культур” за Геллнером), розвиток яких гарантується державою, в суспільстві, їх зв’язок з можливістю продовження освіти, підвищення соціального статусу і доступу до соціальних благ тощо.

За вибірковою сукупністю болгарська мовна самоідентифікація залишається найстійкішою при тому, що вона частково витісняється, особливо в підвибірці змішаного походження, конкуруючими російською і українською лінгвістичними самоідентифікаціями. Так, згідно з вибіркою серед респондентів, що показали найбільш стійку мовну самоідентифікацію, (вказали на одну мову) 35,55%

вважають рідною болгарську мову, 3,7% (в десять разів менше) – російську, 0,37% (в сто разів менше) – українську. Наші дані не спростовують висновку соціолінгвістів, які, виходячи з відомої класифікації білінгвізму Р.Белла, вважають, що двомовність у болгар у місцях компактного розселення на Одещині належить до монокультурно-координативного типу, коли друга мова вивчається з утилітарною метою⁴.

Отже, рівень болгарської етнічної і мовної самоідентифікацій, реального знання болгарської мови у наших респондентів, зокрема змішаного походження, є високим. Болгарська мова зберігає за собою функції мови внутрішньородинного спілкування і позашкільних груп. Аналіз мовної самоідентифікації наших респондентів дає підстави стверджувати, що при збереженні загалом болгарської лінгвістичної самоідентифікації, за умов конкуренції з українською і російською, остання на сьогодні має деяку перевагу. Реалізація “уніфікаційної” формули політичної нації за цих умов може привести до несприятливих для держави наслідків. Зокрема, як прогнозується деякими російськими вченими, активізації зміни самоідентифікації, передусім мовної і культурної, представниками певних національних меншин на користь російської. Вже стала класичною думка П. Бергера і Т. Лукмана про те, що “...в ситуаціях конкуренції між різними визначальними чинниками реальності терпимість стосовно різноманітних відносин з конкуруючими вторинними групами зберігається доти, поки міцно тримаються сталі зв’язки в первинній групі, в рамках якої одна реальність постійно стверджується всупереч конкурентам”⁵. За цих умов одним з можливих напрямів етнонаціональної політики України є максимально можливе підвищення етнічного статусу низькостатусних етнічних груп, зокрема через державну підтримку розвитку культур етнічних груп, передусім в галузі освіти (зваженої політики мовного навчання, обов’язкового вивчення етнічної мови, історії етногрупи), заохочення керівників місцевих органів державної влади до володіння мовою етнічної меншини тощо.

⁴ Етносоциология: Учебное пособие для вузов/ Ю.В. Арутюнян, Л.М. Дробижева, А.А. Сусоколов. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С.265.

² Стоянова Э.П. История одного языкового острова (1961 – 1993). Письменность болгарской диаспоры в Украине в социолингвистическом и стилистическом аспекте. – Велико Търново: Знак, 1997. – С.19.

³ Ковальчук В.Н., Надолишний П.И., Резник Ф.В. Одесская область в контексте этнополитической ситуации Украины//Многонациональный Одесский край: образ и реальность: Документы. Очерки. Материалы. – М.: Старый сад, 1997. Т.1. Этнополитическая модернизация. – С.23.; Надолишний П.И. Результаты социологического опроса в районах компактного расселения гагаузов в Одесской области//Многонациональный Одесский край: образ и реальность: Документы. Очерки. Материалы. – М.: Старый сад, 1997. Т.3. Этнополитическая мобилизация. – С.193, 204, 205.

⁴ Стоянов І.А., Стоянова Е.П., Дадіверін І.Г. Мова болгар України в її усній та писемній формі. – Одеса: Оптімум, 2002. – С.325, 361; Стоянова Э.П. История одного языкового острова (1961 – 1993). Письменность болгарской диаспоры в Украине в социолингвистическом и стилистическом аспекте. – С.193.

⁵ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М.: Медиум, 1995. – С.247.

Олег Омельченко

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ

*Світлій пам'яті академіка І. Ф. Кураса
присвячується*

Сьогодні Україна будує свою самостійну державу. Однією з головних передумов її життєдіяльності є інтеграція, об'єднання населення для гідної відповіді тим викликам, які кидатиме їй історія.

Національне піднесення, яке на початковому етапі існування Української держави виступало мобілізуючим чинником, спало. Прямолинійність тактики ортодоксального націоналізму стає руйнівним фактором в житті суспільства. Як далі розвиватимуться етнонаціональні процеси в Україні, яка модель національного будівництва є більш раціональною в даних умовах? Для того, щоб відповісти на поставлені питання, мусимо визначитися щодо необхідних теоретико-методологічних засад і дефініцій, якими будемо оперувати.

Більшість дослідників схильна визнавати нетотожність понять “етнос” та “нація”, хоча багато з їх ознак і важливих рис перегукуються і досить часто в процесі історичного розвитку накладаються одна на одну. Визначаючи поняття “етнос”, хотілося б наголосити на *домінуючій ролі культурно-історичних зв’язків у житті етнічних спільнот*. Це дає можливість трактувати етнос як тип культурної спільноти, яка надає великої ваги спільному походженню та історичній долі і вирізняється з-поміж інших однією або кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою, суспільними інституціями.

Нація ж є сукупністю людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам’ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов’язки для всіх членів. Таким чином, вже на підставі зазначених дефініцій можна помітити, що категорія нації несе в собі *два компоненти – культурно-етнічний і громадсько-політичний*. Вона ніби накладається на етнос, будучи разом з тим зовсім іншою системою виміру історичних процесів. Нація значною мірою є продуктом свідомої волі представників етносу до творення власної держави, це феномен передусім політичної історії.

Дуалізм поняття “нація” найбільш виразно виявляється у наявності двох моделей творення національних організмів – територіально-громадянської, яка була реалізована в країнах Західної Європи, і етнічної, що є типовою для більшості східноєвропейських країн.

Класичний приклад громадянської моделі творення націй подає Франція. Ключову роль у формування французької нації відіграла Велика французька революція 1789 р. На час її вибуху, крім північнофранцузького (французького у вужчому розумінні цього слова) етносу у державі проживали провансальці, бретонці, ельзасці, корсиканці та баски. Революція зруйнувала феодальні структури, змінивши старі суспільні зв’язки новими – опертими на гаслах свободи, рівності і братерства. Представники безправного “третього стану” перетворилися на громадян своєї країни. Завдяки швидкій розбудові шкільництва, розвиткові освіти і друкарства, народні верстви швидко сприйняли привабливу для них модернізацію.

Східноєвропейські модерні національні спільноти постали на народній основі. Державні нації (угорці, поляки, німці) поширювали національну ідеологію від еліти до простого народу, сприяючи тим самим перетворенню феодальних підданих на національно свідомих громадян. А недержавні нації (українці, литовці, словаки та ін.) розбудовувалися на народній основі – “знизу догори”.

Таким чином, якщо на захід від німецько-французького кордону народи розвивалися за схемою *державна – мова – нація* і політичний уклад ставав укладом національним (“nation” в англійській і французькій мовах означає як поняття “нація” так і “державна”), то у Східній Європі народи розвивалися за схемою *мова – народ – державна*.

До моменту проголошення незалежності України (серпень 1991 р.) життя і діяльність української нації протікали у рамках етнічної моделі. Умови, за яких Україна здобула державний суверенітет, створили необхідність постановки питання про ревізію основних концептуальних засад формування модерної української нації. Традицію етнічного націоналізму, характерну для України, як і для решти східноєвропейських націй, доцільно розширити за рахунок внесення до неї основних постулатів концепції громадянського націоналізму.

Своєрідність української ситуації, яка не дозволяє розбудовувати націю на базі тільки етнонаціональної або тільки громадянської моделі, зумовлюється наступними чинниками:

- громадсько-політичним. Незалежність України стала результатом піднесення українського національно-визвольного руху, який розвивався у тісному зв’язку з опозиційним до комуністичної ідеології і тоталітарної системи СРСР рухом. Коли у першому русі переважну участь брали етнічні українці, то у другому – абсолютна більшість населення України;

- державним. Кордони сучасної Української держави перейшли їй в спадщину від УРСР, зрозуміло, з усім комплексом нерозв’язаних етнонаціональних проблем;

- культурним. Як наслідок національної політики, що проводилася у Російській імперії, а відтак – і в Радянському Союзі, на момент проголошення незалежності України (у державних кордонах УРСР), значну частину її населення поряд з Етнічними українцями

становили і донині становлять ті, кого заведено називати “російськомовним” населенням.

Таким чином, головна проблема, яка постала у розвитку процесів націотворення в Україні відразу ж після проголошення незалежності, звелася до пошуку відповідного співвідношення між етнічними і громадсько-політичними компонентами такого феномена, як модерна українська нація.

Спроба розуміння змісту процесу державотворення та націогенезу, що відбувається сьогодні в Україні, є необхідною для того, щоб загострити увагу на деяких аспектах етнонаціонального розвитку на рівні особистості. Адже нація – це сукупність індивідуумів. Отже, самовизначення нації є сумою національних самовизначень окремих осіб, які її творять. На рівні особистості це пов'язано з досить складним процесом усвідомлення своєї національної ідентичності, її формуванням у разі відсутності, а можливо, і її зміни, коли відбувається зміна державних утворень.

Національна ідентичність виступає важливою складовою самоідентифікації людини, але не єдиною. Поважну роль у самоідентифікації відіграють її соціальна, професійна, партійна, регіональна, вікова належність та ін.

Не тільки національна ідентичність може змінюватися під впливом соціальних змін, але її зміна також може бути причиною соціальних трансформацій. Про вплив взаємозалежності між видами ідентичності на соціально-історичні процеси свого часу писав І. Лисяк-Рудницький.

Досліджуючи модерну історію України, він порушив питання про те, як пояснити той феномен, що український національний рух, який на зламі XIX – XX ст. налічував ледве кілька тисяч задекларованих прихильників, вибухнув у 1917 р. народженням понад тридцятимільйонної нації. Дослідник припустив, що серед населення України діяли також інші сили, які, не будучи тотожні з національним рухом, мали таке саме спрямування і врешті-решт злилися з ним¹. Тобто представники вужчих суспільних рухів (регіональних, професійних, етнічних та ін.) визнали за доцільне злитися з українським національним рухом, ідентифікуватися з ним для досягнення своїх локальних завдань.

Наукова традиція постмодернізму визнає, що цілісної особи з монолітною соціально обумовленою ідентичністю практично не існує – кожна особа посідає множинну ідентичність, визначаючи свою сутність самотійно². У нинішніх політичних процесах, поряд з соціальною, національно-визвольною боротьбою, все більш поважну роль відіграють різноманітні суспільні рухи, як-от: жіночі, молодіжні, екологічні та ін. Завдання, які вони ставлять перед собою, цілком можуть бути вирішені у рамках процесу українського національно-державного відродження.

Саме тому ідея української державності на грудневому референдумі 1991 р. набула підтримки не тільки етнічних українців, але й абсолютної більшості громадян, які проживають на території України. Політична, а разом з тим і національна спільнота України відтепер складалася з усіх її громадян – українців і неукраїнців, яких об'єднувала з цього моменту готовність визнати свою належність до новоутвореної держави.

В Україні не може бути реалізована до кінця, тобто за класичним взірцем, жодна з двох відомих і описаних вище моделей націотворення, незважаючи на наявність в житті українського суспільства компонентів кожної з них. Шлях творення української модерної нації повинен носити синтетичний або компромісний характер, а успіх цієї справи залежатиме від досягнення відносної рівноваги між поглядами прихильників етнічної і громадянської моделей на зміст і майбутнє поняття “українська нація”.

На початку 90-х рр. серед української наукової громадськості досить поширеною стала думка про те, що основним стимулятором розвитку державних і національних процесів, втім як і панацеєю від усіляких проблем в майбутньому, стане економічна реформа. Безперечно, створення єдиного державного економічного простору здатне суттєво прискорити народження у громадян України почуття єдності і взаємозалежності, як і навпаки, у разі поразки і провалу економічної, навряд чи можна вести мову про національну модернізацію. Проте зрушення в економічній сфері не можуть бути самодостатнім стимулом для творення нації. Не слід, мабуть, забувати, що в новітній історії людства з розвитком ринкових відносин пов'язаний не тільки процес творення націй, але й розвиток діаметрально

протилежних тенденцій – нівелювання, зникнення або пригнічення останніх.

Абсолютизація економічного чинника та його впливу на суспільно-політичні процеси в Україні, з одного боку, є відображенням досить поширеної в українському суспільстві тези про нездоланність (принаймні найближчим часом) регіональних, культурно-етнічних, ідеологічних та релігійних протиріч і відмінностей, які розділяють і розпорошують українське суспільство, заважаючи процесу націотворення. Однак справедливо поставити питання, а чи насправді поява модерної нації вимагає додання всіх цих відмінностей? Наряди, адже тоді зникне поліваріантність ідентичностей, яка виступає важливою ознакою сучасного постмодерного світу. Більшу небезпеку, на наш погляд, становить те, що абсолютизація економічних змін призводить до приниження і гальмування ролі культурно-духовного чинника у процесі формування української модерної нації.

Тенденція до певного спрощення розуміння процесів розвитку нації, абсолютизація економічних чинників поширена переважно серед прихильників громадянської моделі побудови української нації. Зосереджуючи свою увагу і свої впливи в економічній сфері, вони культурно-духовну сферу розвитку українського суспільства практично всю “віддали на відкуп” своїм опонентам – прихильникам етнічного націоналізму.

Ситуація, за якої прихильники різних візій на моделі творення української нації діють у паралельних площинах, уникаючи безпосереднього зіткнення, свідчить про небажання (чи неможливість?) досягнення компромісу між ними, про їх неготовність дати відповідь на питання щодо того, які принципи мають бути закладені у основу формування української нації.

Суперечності між територіально-політичною і етнокультурною моделями не є нездоланими. І у їх подоланні важлива роль належить державі. Під впливом держави за епохи інформаційної революції політичний простір може надавати населенню, яке проживає у його межах, форму цілісної культурної спільноти. При цьому, створення єдиного інформаційного простору для консолідації нації не менш (а в сучасних умовах, можливо, і більш) важливе, ніж створення єдиного ринку, фінансової системи.

У зв'язку з цим роль держави сьогодні в першу чергу полягає у вирішенні проблеми створення сучасної інфраструктури і насичення інформаційного простору України з допомогою найсучасніших технологій.

За умов відсутності чітко розробленої концепції української нації пошук спільних точок дотику, а отже, і формування спільної культурно-духовної традиції на рівні масової свідомості відбувається поза безпосереднім впливом з боку держави або інших суспільно-політичних сил на цей процес. Це зумовлює залежність формування спільної національної ідентичності від темпів і змісту процесів формування національної ідентичності на рівні кожної без винятку особистості.

Формування національної ідентичності громадян України передбачає значні зміни у національній самосвідомості практично кожного з них. Так, для більшості галичан, націоналізм яких визрів в умовах жорсткого протистояння української національно-культурної традиції польським та радянським впливам, доводиться сьогодні “ламати свої стереотипи” щодо образу “України – держави виключно для етнічних українців”. Для росіян, які проживають в межах Української держави, формування української національної ідентичності пов'язане з позбавленням від впливів ідеології російського (радянського) державного шовінізму, а також тривалим процесом опанування традиціями української культури, і перш за все, української мови. Разом з тим, абсолютній більшості громадян України доводиться видушувати з себе хибні наслідки політики з національного питання, яку протягом 70 років проводили радянські комуністи. Вироблення державної концепції націополітики неможливе без подолання застарілих стереотипів щодо історичного минулого України, включно з історією українсько-російських, українсько-польських, українсько-єврейських та ін. стосунків. Цей процес не передбачає бути занадто легким. Але сучасний європейський досвід доводить можливість примирення і досягнення конструктивного компромісу в ситуаціях, здавалось би, набагато більш безнадійних. Навряд чи в 1945 р. французи і англійці передбачили б можливість будівництва спільного з німцями “загальноєвропейського дому”.

Слід особливо підкреслити, що недооцінку духовно-культурного чинника у процесі націогенезу, втім як і необґрунтовану пере-

оцінку впливів теорії етнічного націоналізму не можна визнати конструктивним явищем.

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т.І. – С. 147.

² Рекс Дж. Етнічна ідентичність і національна держава: політична соціологія полікультурних суспільств // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 76.

Май Панчук

ПРОБЛЕМА ІНТЕГРАЦІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НА СТОРІНКАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ

Інтеграція кримських репатріантів, насамперед кримськотатарського народу, в українське суспільство, їх адаптація до нових соціально-економічних і політичних умов, що суттєво змінилися за десятиліття їхнього насильницького вигнання з рідних земель, є важливою складовою формування української політичної нації. Причому було б спрощенням сприймати цей процес лише як бажання якоїсь окремої частини соціуму, у цьому випадку кримських татар, продуктивним він може бути за умови такого ж прагнення і з боку більшості, тобто всього українського соціуму. У цьому зустрічному русі, що регулюється відповідним законодавством та готовністю обох сторін до пізнання і визнання специфіки життєдіяльності суб'єктів руху, важливо віднайти спільні інтереси та об'єднуючу перспективу.

З огляду на це, у розробці, удосконаленні та практичній реалізації етнополітики держави, важливою складовою якої, поряд з правовим регулюванням забезпечення етнокультурних, духовних, соціальних та інших інтересів всіх етнічних громад країни, є і пошук оптимальних шляхів і механізмів інтеграції в українське суспільство репатріантів, значну роль покликані відігравати засоби масової інформації, насамперед шляхом об'єктивного висвітлення етнополітичних процесів у країні, пропаганди засад політичного, полікультурного розвитку суспільства, поширення правдивої інформації про

національні традиції етносів, їх моральні норми та цінності, спростування наявних стереотипів.

Преса всіх областей України, як показує її огляд, постійно інформує своїх читачів про стан забезпечення мовних, освітніх, культурних та релігійних інтересів етнічних спільнот, висвітлює етнокультурну політику держави, законодавчі акти, які її регулюють, діяльність органів виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо її реалізації, участь в цьому культурно-національних товариств. Однак складається думка, що преса східних і південних областей схильна до пропаганди російської мови як засобу міжетнічного спілкування, у той час як преса західних і центральних областей робить акцент на використанні української мови в міжетнічному спілкуванні. Водночас преса усіх регіонів обстоює конституційне право громадян на збереження, розвиток та вільне застосування мов етнічних громад у місцях їх компактного розселення.

Дещо несподіваним виявився результат огляду обласної преси на предмет показу в ній історії та культури кримськотатарського народу, взаємин кримських татар і слов'янських народів. Змістовну статтю на цю тему оприлюднила львівська газета “Експрес”. Розпочавши статтю запитаннями – “Що ми знаємо про кримських татар? Якими проблемами живуть ці люди, що повертаються нині в Україну? Чи справді вони несуть загрозу стабільності і миру на Кримському півострові?”, спецкор газети за розповідями співрозмовників, з посиланнями на історичні факти простежує долю кримських татар, трагічну депортаційну акцію травня 1944 року, їх боротьбу за виживання в місцях спецпоселень, повернення та складні умови адаптації в українське суспільство, соціально-економічні, політичні, мовно-освітні, релігійні та багато інших проблем їхнього сьогодення. З опублікованої статті читач сам зможе дати відповідь на поставлені газетою питання, для цього в ній є достатній фактичний і аналітичний матеріал. Але незаперечно одне, такі публікації сприяють кращому розумінню і сприйняттю історії та культури кримськотатарського народу, його прагнення до інтеграції в загальноукраїнський етнополітичний простір¹.

Зі сторінок “Львівської газети” жителі Львівщини мали нагоду ознайомитися з однією із актуальних для кримських татар пробле-

мою – формування окремих кримськотатарських військових підрозділів. Таку пропозицію на розгляд Міністерства оборони України вніс голова Меджлісу кримськотатарського народу, народний депутат України Мустафа Джемільов. Для зручності релігійного обслуговування воїнів-мусульман і забезпечення їх харчуванням, відповідним до мусульманських приписів (відомо, що кримським татарам, за релігійними канонами, не можна їсти свинину, яка зазвичай входить до армійського раціону) пан Джемільов запропонував, аби новобранці – кримські татари сконцентрувалися в окремих частинах, розквартированих в Криму. Газета повідомляла, що міністр оборони України А. Гриценко висловив сумнів у доцільності такого рішення, оскільки таким чином порушуватиметься принцип екстериторіальності, який існує в Українській армії².

У Запорізькій і Херсонській областях нині проживає понад 9 тис. кримських татар. На початку квітня 2005 р. у цих областях побували п'ять членів Меджлісу на чолі з його головою М. Джемільовим. На зустрічах з кримськими татарами у м. Мелітопіль та с.м.т. Новоолексіївка М. Джемільов проінформував присутніх про позицію національного руху щодо виборів Президента України 2004 року, про хід розв'язання проблем інтеграції кримських татар в українське суспільство, про обговорення цих проблем під час зустрічі керівників Меджлісу з Президентом України та про рішення IV Курултаю щодо утворення в згаданих областях органів місцевого самоврядування кримських татар – місцевих меджлісів.

Під час поїздки делегації Меджлісу обговорювалися питання, які цікавлять жителів Запорізької і Херсонської областей, однак інформацію про цю подію подавала кримська газета “Голос Крима”³. ЗМІ областей України дуже рідко порушують проблеми кримських татар, як і інших депортованих свого часу етносів Криму.

Водночас створюється враження, що обговорення в ЗМІ проблем кримських татар, інших депортованих в роки Великої Вітчизняної війни етнічних громад, а отже, всього кримського соціуму обмежується рамками АРК. Причому думки і погляди політиків, представників влади різних рівнів, журналістів щодо одних і тих же проблем, які виносяться на сторінки газет, нерідко якщо не діаметрально протилежні, то принаймні позначені несприйняттям позицій чи оцінок

опонентів. Такі підходи характерні насамперед для газет “Крымская правда” і “Голос Крыма”.

Особливо чітко це проявляється у представленні читачам відповідних поглядів на вирішення / невирішення найгострішого питання для АРК – наділення репатріантів, насамперед кримських татар, земельними ділянками, включаючи південний берег Криму. У баченні “Голоса Крыма” ситуація виглядає так: до депортації більшість кримських татар проживала на півдні Криму, однак з початком репатріації вони оселялися в центральних і північних районах АРК. Сьогодні, на думку газети (Меджлісу кримсько-татарського народу), кримським татарам потрібно близько 9 тис. земельних ділянок, у тому числі 8 тис. – на південному узбережжі⁴.

Звинувачуючи владу різних рівнів у небажанні розв’язувати земельне питання, “Голос Крыма”, свідомо чи несвідомо, нав’язує читачам думку про те, що влада не зацікавлена у вирішенні цієї проблеми. А раз так, то потрібно вирішувати її (цю проблему) самотужки, не виключаючи і самозахоплення певних територій. Тому і кожен акт самозахоплення вільних земель знаходить оправдання в “Голосе Крыма”, як рупора кримськотатарського руху, а спроби органів правозахисту недопустити самозахоплення розцінюється як небажання останніх забезпечити інтереси депортованих громадян. У такому представленні проблеми, на нашу думку, є певний сенс.

Натомість “Крымская правда”, не заперечуючи права депортованих на їх розселення в місцях колишнього проживання, виступає на захист прав слов’янського населення, що нині проживає там. Під постійним обстрілом газети перебувають Меджліс та Курултай кримськотатарського народу, їх рішення та практична робота. “Меджліс – Курултай роками (!) продовжує, у тому числі й через підконтрольні ЗМІ, сіяти міжнаціональну ненависть, міжрелігійну нетерпимість, нав’язує татарам Криму абсурдні ідеї власної етнічної винятковості, – пише газета. – І здійснює ці злочинні діяння лише з однією метою: на хвилі ксенофобії, ненависті до “слов’янських прибульців” мобілізувати татарський етнос Криму для вирішення своїх (меджлісівських) політичних устремлінь”. У цьому, “меджлісівців” підтримують певні політичні сили Києва. А “тому, – закликає газета, – нам треба в березні 2006 року активно протиставити медж-

лісу – курултаю свою колективну волю. Показати свою організованість, свою згуртованість. Як крайні заходи – з основного, ключового питання – про владу”⁵. “Крымская правда” звинувачує владні структури у потуранні кримським татарам, у тому, що інтереси 12% населення АРК не можна задовільняти за рахунок інтересів 88% населення інших національностей Криму, що вимоги кримських татар – це диктат однієї етнічної групи, спроба вирішувати свої інтереси за рахунок інших спільнот. І, знову ж таки, звинувачується як центральна, так і місцева влада у небажанні застосувати закон. Проте за відсутності такого законодавства, яке б регулювало розв’язання кримськотатарської проблеми, радикальні антитатарські сили вдаються до погроз самостійно “вирішувати” цю проблему. Ініціатива в цьому плані належить Російській общині Криму. Її особливо непокоїть можливість створення на південному узбережжі Криму кримськотатарських поселень.

Ініціаторів такої перспективи – Курултай і Меджліс кримськотатарського народу – “Крымская правда” називає “злочинцями” або “загарбниками”. “Так, 30 березня 2005 р., – пише газета, – “меджлісівці” знову активно приступили до захоплення 29 гектарів землі на побережжі біля Судака”, а 2 квітня... захоплюють заповідну Тиху бухту під Коктебелем. Злочинці із “меджлісу” знову вимагають “повернути їм самозахоплення” в Партеніті, звідки їх викинули жителі селища в минулому році. Загарбники продовжують розширювати і “облаштовувати” самозахоплення в Гурзуфі, Нікіті і Ялті. У цьому зв’язку, повідомляє газета, Російська община Криму не тільки черговий раз попереджує українську владу, що її злочинні угоди з “меджлісом кримськотатарського народу” призведуть до виникнення серії масових відкритих і затяжних конфліктів і зрештою, до втрати українською владою контролю за ситуацією,...але й відкрито закликає всіх кримчан “відбити наскок “меджлісівської орди”⁶.

Більше того, у зв’язку з тим, що Крим, на думку газети, впритул наблизився до ситуації протистояння між кримськотатарським і слов’янським населенням, “жителі Криму...готові...раз і назавжди своїми силами навести порядок в нашому регіоні”⁷, а “самозахоплювачів” почастивати омонівськими дубинками і “відправити на нари”⁸.

“Голос Крима”, що тиражується російською і кримськотатарською мовами, постійно інформує читачів про процес інтеграції репатріантів в українське суспільство, про досягнення та недоліки в цій справі, висвітлює зовнішньополітичні орієнтації як кримських татар, так і всього населення Криму. Газета виносить на суд читачів питання розвитку національної культури, відновлення топонімії в Криму⁹, пропозицію про формування національних військових підрозділів, у яких проходили б військову службу кримськотатарські юнаки¹⁰, та інші питання.

“Крымская правда” позиціонує себе захисником прав слов’янського населення, особливо російськомовних громадян, права яких, переконує газета, систематично порушуються. Тиражуються пропозиції / вимоги надати російській мові статусу державної, “збереження спільного з Росією культурного простору”, союзу з Росією. “Крим залишається останнім плацдармом прихильників політичного і економічного союзу Росії і України, – твердить “Крымская правда”. – Сьогодні Крим відіграє роль якора, що утримує Україну біля берегів Росії”¹¹.

“Крымская правда” хворобливо реагує на досить обережні дії влади щодо задоволення мовних запитів українців Криму. Одну із публікацій газета розпочинає твердженням: “Оранжева влада” спішить українізувати нашу республіку”. Підставою для такого висновку газети став намір влади ввести українську мову викладання у школі, приміщення якої ще будувалося, в селищі Комсомольське (Сімферополь). І це при тому, що із 638 шкіл півострова українських на той час було лише 6. Цей факт, як інформує газета, викликав “вибух громадянської активності..., голосно і хором батьки і їхні діти скандували: “Мы хотим русскую школу и русский язык”. У статті йшлося про “недалекість мишлення нової української влади”, антинародний характер “правлячого режиму”, особливо щодо російського і російськомовного населення автономії, про намагання влади “українізувати” Крим за рахунок російськомовних шкіл¹².

Запропонувала “Крымская правда” своїм читачам і досить розлогу публікацію дискусії “відомих політологів” В. Абдураїмова, С. Кисельова, А. Мальгіна, А. Нікіфорова та А. Філатова “на тему федералізації” України. Учасники дискусії говорили про те, що те-

перішня Україна – цілком західноукраїнський продукт, що і створювався з таким розрахунком. А ось, мовляв, Схід тривалий час взагалі не мав своєї ідеології. І це цілком природно, тому що український Схід завжди був і усвідомлював себе частиною великої імперії. “Сьогодні ж ми можемо спостерігати, – казав А. Мальгін, – як вперше в історії Схід розробляє самостійну ідеологію. Я б назвав це повстанням провінції”.

“Аналізували” учасники дискусії і менталітет українського народу, його особливості на Заході та Сході України. А. Нікіфоров з цього “аналізу” дійшов висновку, що люди, які живуть у Західній Україні – “це наші люди. Росіяни, просто інші – з “зіпсутою” російською мовою. Але вони володіють певною соціальною енергетикою, яка дозволяє час від часу нав’язувати свою ідеологію достатньо великому просторові, що і відбувається нині”. Так ось саме на противагу цій ідеології Схід і виробляє ідеологію федералізації.

Розглядалося в ході дискусії і становище Криму “в контексті Південного Сходу”, чи, бува, не розчиниться теперішня АРК в південно-східній? Згаданий уже А. Нікіфоров був оптимістом: якщо так трапиться, що Південний Схід стане чимось самостійним, то скоріш за все, це буде федерація кількох автономій, “так що і в цьому разі, кримська автономія збережеться”¹³.

Протилежні позиції зайняли “Голос Крима” і “Крымская правда” щодо встановлення у Лівадії пам’ятника главам трьох союзних держав антигітлерівської коаліції – Й. Сталіну, Ф. Рузвельту і У. Черчіллю. “Крымская правда” пише, що згаданий пам’ятник виготовлений Зурабом Церетелі “в дар не тільки кримчанам, але всім, хто не хоче віддати забуттю те, якою ціною дісталася нашій країні, всьому світові перемога над фашизмом”. І тому позитивне рішення Лівадійської селищної Ради, як реакцію на звернення Л. Грача, в якому той розцінює встановлення пам’ятника як “акт відновлення історичної правди”, газета подає під заголовком “Исторически важное решение”¹⁴.

Натомість “Голос Крима” подає цю інформацію під заголовком “Монумент кровавому тирану – вопиющее кощунство”. Газета коментує поширене в ЗМІ звернення групи депутатів Верховної Ради, представників інтелігенції та правозахисників до Президента і

Верховної Ради України, в якому нагадуються злочини сталінізму проти українського та інших народів. Завершується публікація посиланням на згадане звернення: “На нашій планеті немає місця монументам злочинцям проти людства”¹⁵.

Така позиція “Крымской правды” і “Голоса Крыма”, на сторінки яких виносяться будь-які конфліктогенні проблеми, без ґрунтовного, опертого на законодавство аналізу їх причин і можливих наслідків, унеможлиблює міжетнічне взаємопорозуміння в АРК.

Роль і місце засобів масової інформації у формуванні суспільної свідомості громадян України надзвичайно велика. Однак, як свідчить аналіз, про єдність підходів регіональних ЗМІ до розуміння, а, отже, й до роз’яснення читачам основоположних чинників формування загальнонаціональної ідентичності в Україні говорити зарано. Далеко не всі ЗМІ розуміють українську національну ідею як триаду національного історичного міфу, сучасного національного інтересу та спрямованого у майбутнє національного ідеалу. Заангажовані певними політичними силами з їх внутріполітичними та зовнішньополітичними інтересами і орієнтирами регіональні засоби масової інформації пропагують саме їхнє (конкуруючих політичних сил) бачення складових цієї триади.

Значна частина ЗМІ південно-східних областей поширює в інформаційному просторі регіону ідеї про спільне походження українців і росіян, про їх спільне минуле і в єдності їх бачать майбутнє України. При цьому нехтуються самобутність українського народу, його історія, культура, менталітет. З огляду на це, преса регіону, виконуючи політичні замовлення, вносить в громадську свідомість сумнівні заклики надати російській мові статусу державної, про утворення нового союзу з Росією, заперечує самодостатність та перспективність української культури.

У західних та центральних областях більшість ЗМІ послідовно обстоює тяглість українського історичного процесу, багатство матеріальної і духовної культури народу, державний статус української мови. У контексті полікультурності України розглядаються мовні та освітньо-культурні запити етнічних спільнот країни.

Важливою і відповідальною проблематикою ЗМІ всіх регіонів України є пропаганда, роз’яснення історії кримських татар, адже

історія була і залишається основоположним інструментом конструювання та виховання національної ідентичності. На сьогодні ж історія кримських татар, а отже й турецько-татарського Криму, є надто погано вивченою. Це призводить до того, що вона, по-перше, перебуває під значним впливом стереотипів – негативних, передусім російсько-імперського походження, та кримськотатарських націоналістичних, що є однаково фальшиві. По-друге, вона повністю відірвана від історії українського народу. На такому запасі знань будь-яка політика, спрямована на кримських татар, приречена на рух всліпу і має мізерний шанс на успіх.

¹ Мартинець С. Чужі // Експрес. – 2005. – 19 травня.

² Т.Д. Татари хочуть “свої” загони // Львівська газета. – 2005. – 27 квітня.

³ Пресс-служба Меджлиса. В Запорожской и Херсонской областях планируется создать региональные меджлисы // Голос Крыма. – 2005. – 8 апреля.

⁴ Пресс-служба Меджлиса. // Голос Крыма. – 2005. – 25 марта.

⁵ Радивилов О. Избранные // Крымская правда. – 2005. – 26 августа.

⁶ Ермолаева М. Русская община призывает крымчан // Крымская правда. – 2005. – 6 апреля.

⁷ Валуева Н. Если власти не остановят самозахват, мы наведем порядок сами, – заявили жители Судакского района // Крымская правда. – 2004. – 7 июля.

⁸ Жители Коктебеля против превращения Тихой бухты в этнографическую деревню // Крымская правда. – 2005. – 30 марта.

⁹ Сеитбекиров А. Восстановление топонимики Крыма оживит эту землю // Голос Крыма. – 2005. – 20 мая.

¹⁰ О том, как крымские татары будут служить в Украинской армии // Голос Крыма. – 2005. – 29 апреля.

¹¹ Грач Л. Крым – это якорь, удерживающий Украину у берегов России // Крымская правда. – 2005. – 23 августа.

¹² Крымчане – Президенту: “Мы хотим учиться на русском языке” // Крымская правда. – 2005. – 10 августа.

¹³ Бачинская А., Вербицкая Ю. До “оранжевой революции” Украина была страной непуганых украинцев // Крымская правда. – 2004. – 29 декабря.

¹⁴ Обуховская Л. Исторически важное решение // Крымская правда. – 2005. – 31 марта.

¹⁵ Усейнова Г. Монумент кровавому тирану – вопиющее кощунство // Голос Крыма. – 2005. – 6 мая.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ФАКТОР КОНФЛІКТОГЕННОСТІ РЕЛІГІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Конфлікти в релігійному середовищі в сучасній Україні мають не тільки і навіть не стільки релігійно-догматичний підтекст, скільки пов'язані з речами далекими від богословської проблематики, до яких належать питання політичного, фінансово-економічного, майнового, правового, культурно-ментального, етнонаціонального характеру тощо.

Кожен із вказаних аспектів міжрелігійної напруги є предметом окремих досліджень. У цій статті ми зупинимося на аналізові етнонаціонального фактора у виникненні і ескалації міжконфесійних протиріч і конфліктів.

Роль етнічного фактора у релігійних конфліктах зумовлена значною взаємопов'язаністю етнічної та релігійної ідентифікації не лише окремих особистостей, а й великих суспільних груп. У даному разі належність до певної релігійної або етнічної групи з одного боку виступає інтегруючим, а з іншого – дезінтегруючим фактором, протиставляючи одна одній різні етноконфесійні групи.

В Україні етноконфесійні протиріччя і конфлікти мають тривалу історію. Витоки більшості із них криються як у глибокій давнині, так і в новітній історії України. Традиційними етнорелігійними протиріччями для України є протиріччя по лініях: християнство – іслам; християнство – юдаїзм; православ'я – католицизм; внутрішньо православне та внутрішньо католицьке протистояння, які відображаються у етнічних протиріччях за схемою: слов'яни – кримські татари, українці – євреї, українці – поляки, українці – росіяни тощо. Крім того, конфліктні ситуації виникають через страх малих етноконфесійних груп перед втратою своєї самобутності, пов'язаний значною мірою із небажанням домінуючих етноконфесійних груп врахувати їх намагання зберегти власну національно-релігійну ідентичність. У зв'язку із цим виникають напруги, пов'язані із прагненням відстоювати власні права з боку вірменської, ромської, русинської, грецької, румунської етноконфесійних груп.

Найбільш гострим міжконфесійним конфліктом у сучасній Україні є міжправославне протистояння, і хоча за зовнішніми ознаками цей конфлікт абсолютно відповідає параметрам етноконфесійного, адже виник він внаслідок прагнень української народу у “незалежній державі мати незалежну церкву” та намагання з боку Російської православної церкви не допустити постанови Української помісної православної церкви, все ж етнонаціональний фактор є лише однією зі складових комплексу конфліктогенів, що спричинили це жорстке за формами протікання протистояння. Українські церкви, які прийнято називати “національними” (окрім УПЦ КП і УАПЦ до них зараховують УГКЦ) повсякчас декларують свою відданість не лише християнським, але й національним ідеалам. Тривалий час вони були етноконфесійними осередками українства у складі чужих імперій, до яких входили українські землі, або у діаспорі. За свою патріотичну позицію тисячі священиків і єпископів і сотні тисяч віруючих зазнали жорстоких репресій. УАПЦ та УГКЦ були позбавлені можливості легальної діяльності в Україні. Комуністичний режим замінив їх “прирученою” РПЦ. Таким чином, історичний досвід засвідчує загрозу, що походить від відродження російських імперських прагнень і від Російської православної церкви як одного із найдієвіших інструментів реалізації цих планів. Вищезазначені причини дозволяють говорити про наявність сприятливих умов для трансформації конфесійного конфлікту між “московською” і “київською” церквами у етноконфлікт між українцями та росіянами. Однак, на щастя, за винятком окремих епізодів, міжконфесійне протистояння не переросло в Україні у міжетнічний конфлікт. На нашу думку, це зумовлено кількома причинами. По-перше, Українська православна церква, що належить до юрисдикції Московського патріархату, позиціонує себе саме як українська церква. У 1992 р. єпископат Українського екзархату РПЦ здійснив вчасну реструктуризацію, позбавившись формальних ознак належності до російської церкви і юридично оформивши назву “Українська православна церква” (білоруська церква і до сьогодні володіє статусом екзархату у складі РПЦ). Заклики опонентів змінити формальну назву і переєструватися у вигляді Російської православної церкви в Україні, зрозуміло, серйозно сприйматися в УПЦ не можуть. По-друге, серед

прихожан УПЦ переважають етнічні українці. Це зумовлено недостатньою національно-релігійною самоідентифікацією. Як зазначає М.І.Пірен, український соціум поки що доконечно не усвідомлює себе українським, а тому національна незалежність України для частини її жителів не є пріоритетною цінністю. Колективне “я” нації надто слабе, щоб утворити духовно цілісну спільноту...”¹. На нашу думку, тут варто додати, що й незалежність до української церкви для частини українців не є пріоритетною цінністю. Для них церква залишається або наднаціональною інституцією (саме так себе позиціонує УПЦ), або засобом зв’язку з російським культурно-духовним простором, належними до якого вони себе вважають. По-третє, зони впливу “національних” і “московської” церков чітко розмежовані. Поза ними вони майже не представлені. І саме там, де “чужорідні” церкви намагаються проявляти активність, виникають конфліктні ситуації. І по-четверте, свідченням того, що не етнічний фактор є домінуючим у міжправославному протистоянні, можуть бути напружені стосунки між УПЦ та Російською істинно православною церквою, які особливо загострились останніми роками. РПЦ – альтернативна РПЦ релігійна структура, яка виникла наприкінці 20-х рр. минулого століття внаслідок незгоди частини духовенства і єпископату РПЦ співпрацювати з комуністичним режимом. За своїм національним обличчям – це російська церква, яка, окрім кількох центрів у самій Росії, мала потужне підпілля в Одесі. Згодом це місто перетворилося на основний опорний пункт РПЦ. Після здобуття Україною незалежності РПЦ виходить із підпілля, однак водночас стає реальною загрозою офіційній РПЦ, перетворившись на символ непокори безбожницькому режиму. Після тривалої боротьби з РПЦ за право на володіння культовими спорудами єпископат РПЦ навіть розглядав ідею прийняття юрисдикції УПЦ КП, що свідчить про неприциповість проблем, пов’язаних із розв’язанням “національного питання”. Отже, незважаючи на те, що в основі поділу українського православ’я національне питання посідає одну з домінуючих ролей, конфлікти між православними церквами у своїх зовнішніх проявах в основному не мають етнічного забарвлення.

Протягом багатьох століть одним із найжорстокішим етноконфесійних конфліктів у світовій історії було українсько-польське

протистояння. На сьогодні фактично немає конфліктогенних факторів, що сприяли б ескалації цього конфлікту. Однак нормальному розвитку українсько-польських відносин почасти заважає важкий тягар історичних образ. У цій ситуації саме релігійні організації ініціюють акції, спрямовані на досягнення порозуміння і примирення. Достатньо перерахувати заходи, що були організовані українськими церквами та римо-католицькою церквою у Польщі останніми роками, щоб зрозуміти масштаби тієї праці, що здійснюється релігійними організаціями для подолання українсько-польських непорозумінь. Однією з найтрагічніших сторінок світової історії був українсько-польський конфлікт на Волині у 1943 – 1944 рр., внаслідок якого загинули десятки тисяч українців і поляків. “Волинська трагедія” донині залишається символом національної ненависті, без подолання якої неможливо будувати нормальні добросусідські відносини між двома народами. Проблематика цих історичних подій набула широкого резонансу у їх 60-річні роковини. За тих обставин релігійні організації висловили чітку позицію щодо власного бачення проблем, пов’язаних із подіями на Волині.

5 травня 2003 р. прес-служба Глави УГКЦ оприлюднила послання “До українського і польського сусідніх народів – братів у Христі”, написане з нагоди 60-річчя Волинських подій. Воно, за словами митрополита Любомира Гузара, стало кроком з боку УГКЦ до проголошення акту примирення між українцями і поляками².

12 травня 2003 року Всеукраїнська Рада Церков та релігійних організацій виступила зі зверненням з нагоди 60-ї річниці трагічних подій на Волині та Галичині періоду Другої світової війни. У ньому пролунав заклик до молитви за те, “щоб невиправні помилки минулого не повторювалися у майбутньому, щоб взаємне прощення, взаємоповага, мир, порозуміння стали домінантою відносин наших християнських – українського і польського – народів”³. 14 червня 2003 року члени ВРЦ звернулися до папи Івана Павла II із проханням висловити свою позицію щодо необхідності досягнення миру між віруючими різних християнських традицій, поляків та українців, та про потребу засвоєння трагічних уроків подій на Волині. На переконання предстоятелів українських церков, своїм авторитетом папа міг би вплинути на майбутнє усієї Європи⁴.

Позитивний досвід екуменічних акцій, що відбулися з нагоди 60-річчя Волинської трагедії, став поштовхом до плідної співпраці польського Костелу і УГКЦ в царині нормалізації українсько-польських відносин.

У травні 2003 р. Синодом Єпископів Києво-Галицької Митрополії Української Греко-Католицької Церкви та Польською Єпископською Конференцією було створено спільні робочі групи, на які покладалося завдання пошуку можливих форм співпраці українського та польського народів та Католицьких Церков України і Польщі⁵.

За ініціативою церков утворено Капітулу українсько-польсько-го поєднання. В рамках цього проекту міжнародна рада, до складу якої входять кардинали Генрік Гульбінович і Любомир Гузар, сестра-службниця Софія Лебедович, архієпископ Іван Мартиняк (УГКЦ), професор Збігнев Бжезінський, віце-ректор Українського Католицького Університету, директор Інституту Релігії та суспільства Мирослав Маринович, політики та громадські діячі, відзначає тих, хто зробив найвагоміший внесок у розвиток українсько-польських стосунків⁶.

Звичною практикою останніх років стають спільні молитви за примирення українського та польського народів, постійні консультації ієрархів церков, на яких обговорюються питання міжнаціональних відносин як у історичній ретроспективі, так і у сучасному вимірі, відзначення спільних визначних історичних ювілеїв тощо. Співпраця католицьких ієрархій України і Польщі знаходить свій вияв у відстоюванні спільних інтересів на рівні ватиканської курії. Таким чином, незважаючи на тривалий період протистояння між греко- та римо-католицькими церквами, яке значною мірою визначало міжетнічну напругу у західних регіонах між українським та польським населенням, на початку ХХІ століття конфесійна належність перестає бути конфліктогенним фактором у міжетнічних відносинах у цьому регіоні.

Інша ситуація складається у християнсько-юдейських відносинах. Зважаючи на той факт, що релігійна та національна ідентифікація євреїв тісно переплетені, релігійні конфлікти між юдеями та іншими конфесійними групами майже завжди переростають у міжетнічні конфлікти. Концепція богообраності єврейського народу

як носія Божих істин завжди викликала супротив народів-сусідів. У більшості випадків вороже ставлення до євреїв існувало на побутовому рівні і було зумовлене особливим становищем, яке займали євреї завдяки своєму підприємницькому хистові, високому рівню освіченості та корпоративізму. Однак історії відомо ряд випадків, коли політика антисемітизму культивувалася на державному рівні. Прояви такої політики спостерігалися у царській Росії та в окремі періоди радянської історії.

В сучасній Україні на державному рівні антисемітизм відсутній як явище. Причому ця сентенція справедлива для усіх режимів, що існували в Україні від 1991 року.

Під час зустрічі Президента України Віктора Ющенка з керівниками єврейських організацій Північної Америки, що відбулася 23 травня 2005 р. у Києві, він підкреслив, що як глава держави гарантує відсутність в Україні проявів антисемітизму і ксенофобії⁷.

5 квітня того ж року Держсекретар України О. Зінченко, у заяві, опублікованій на шпальтах газети Конгресу національних громад України “Форум націй” наголосив, що Україна суворо дотримується своїх міжнародних зобов’язань у сфері захисту прав людини, послідовно виступає проти національної нетерпимості і ксенофобії, категорично засуджує будь-які прояви антисемітизму. Голова Верховної Ради В. Литвин заявив про неприпустимість проявів антисемітизму, відзначивши, що “неприпустимими є антиєврейські прояви будь-якого масштабу, навіть якщо це позиція декількох окремих людей”⁸.

Зустрічі з представниками єврейських національних та релігійних громад є обов’язковим пунктом програми відвідин українськими високопосадовцями Сполучених Штатів або Ізраїлю. Українська державна еліта розуміє, що від позиції, яку займають єврейські організації, значною мірою залежить позиція урядів цих держав щодо вирішення важливих для України проблем.

Підчас зустрічей з представниками єврейських громад, зокрема, обговорюються питання відміни поправки Джексона-Веніка, вступу до СОТ, надання Україні статусу країни з ринковою економікою, підтримки демократичних перетворень в Україні. На одній із таких зустрічей Віктор Ющенко пообіцяв євреям зробити Україну Землею Обітова-

ною⁹. У свою чергу лідери єврейських громадських і релігійних організацій запевняють лідерів української держави у своїй підтримці і наголошують на толерантному ставленні влади до потреб єврейської громади. Після перемоги “помаранчевої революції” головний рабин України Азріель Хайкін, керівник Федерації єврейських громад СНД Леві Леваєв і рабини українських міст пообіцяли Віктору Ющенку підтримку в усіх справах на благо народу. В заяві, текст якої був переданий 21 січня в “Інтерфакс”, зазначалося, що “з часів проголошення незалежності української держави 1991 року євреї як невід’ємна частина народу України і її громадян завжди активно брали участь у внутрішньополітичному житті країни”. За словами її авторів, “єврейська громада ніколи не забуде того, що зробила для неї незалежна Україна після розпаду радянської імперії”¹⁰. 24 травня на прес-конференції в Києві голова Всеукраїнського єврейського конгресу Вадим Рабинович повідомив, що юдейська громада Києва випустила молитовник із молитвами за вище державне керівництво України¹¹.

Однак на побутовому рівні українсько-єврейські стосунки відзначаються надмірною напругою. Вона виявляється у неодноразових випадках побиття євреїв, які своїм зовнішнім виглядом публічно демонстрували належність до єврейських релігійних організацій, нарузі над синагогами, нетолерантних виступах на різного роду зібраннях та публікації статей антисемітського змісту. Сильними залишаються антиєврейські настрої та стереотипи на рівні масової свідомості. Власне, надто часті заяви керівників держави про відсутність антисемітських настроїв у суспільстві саме спричинені такими актами вандалізму, які подаються як поодинокі ситуації, винятки із правил тощо.

Певною мірою схожим до єврейської є становище вірменської етнорелігійної громади в сучасній Україні. Переважна більшість вірмен, що проживають в Україні, належать до Української єпархії Вірменської Апостольської Церкви, в Україні також діє невелика громада вірмено-католиків. Історико-релігійним центром українських вірмен є Львів. Там розташований Вірменський собор – кафедральний храм Української єпархії ВАЦ, що відновив свою діяльність 18 травня 2003 р. Однак вірменська громада має чимало претензій до

представників місцевої влади, які в основному стосуються проблем, пов'язаних із реституцією церковної власності та нездатністю влади захистити культові споруди від осквернення. Майже 10 років тривав процес передачі Вірменського собору віруючим у Львові, при цьому Палац вірменських архієпископів, що належить до комплексу кафедрального собору, незважаючи на письмові звернення львівських вірмен, які хотіли повернути собі будівлю, міська влада продала на приватизаційному аукціоні¹². Обурення вірменської громади Львова викликає бездіяльність влади стосовно постійного осквернення стін Вірменського собору. На початку вересня 2004 р. на зовнішньому боці вітварної частини храму з'явився напис: “Україна для слов'ян. Геть євреїв та вірмен”, під ним було намальовано свастику і поставлено підпис “Lviv skins”. Як повідомили у вірменській громаді, це був перший інцидент антивірменського характеру¹³. В інтерв'ю інформаційній агенції REGNUM 15 грудня 2005 р. настоятель вірменської церкви у Львові о. Тадеос Геворгян розповів, що храм щодня страждає від нападів вандалів. За його словами, щодня біля церкви відбуваються акти вандалізму: невідомі розбивають пляшки і вікна, ламають загородження і т.д. “Правда, останнім часом вони не розписують нам стіни різними непристойними фразами, як це було колись. З цього приводу ми зверталися до правоохоронних органів, але нам відповідали, що вільних нарядів у міліції немає.... я звертаюся до представників влади – нехай вони подумають, як врятувати наш храм від вандалів”, – заявив о. Тадеос Геворгян. При цьому вірменська громада Львова не схильна звинувачувати львів'ян у нетолерантному ставленні до себе, оскільки вона ніколи не відчувала від місцевих жителів якоїсь неприязні на національному ґрунті¹⁴.

Особливого значення на тлі тенденцій, що останнім часом домінують у світі і пов'язані з так званим “конфліктом християнської та ісламської цивілізацій”, набуває процес інтеграції кримськотатарського населення в українське суспільство. Значний конфліктогенний потенціал цієї проблеми пов'язаний із належністю переважної більшості кримських татар до ісламського віросповідання. Після повернення на історичну батьківщину кримські татари не завжди перебувають у рівноправному становищі супроти інших мешканців Кримського півострова. Значною мірою це пов'язано з неза-

безпеченням реального втілення принципів рівноправності релігій та конфесій перед законом, відсутністю законодавчих актів, які б відновлювали юридичні і соціальні права кримських татар, що повернулися на історичну батьківщину. Кримські татари домагаються повної реабілітації депортованого народу, визнання українською державою та світовою спільнотою депортації 1944 р. геноцидом та його публічного осуду. Конфліктогенні ситуації етноконфесійного характеру виникають внаслідок прагнень кримських татар повернути власні історико-релігійні пам'ятки (повернення древнього мусульманського цвинтаря Азизлер у Бахчисарай¹⁵), впроваджувати викладання релігієзнавчих дисциплін у навчальних закладах на паритетних началах¹⁶, домогтися визнання великих мусульманських свят вихідними днями, не допустити надання окремим конфесіям привілейованого становища у стосунках із владою. Однак найбільш загрозливим конфліктогенним фактором, який може підірвати етноконфесійний мир у Кримській автономії, є поява на півострові ультрарадикальних релігійно-політичних угруповань. Занепокоєння не лише представників органів влади, лідерів православних громадських організацій, православного єпископату, але й лідерів кримськотатарського національно-релігійного руху викликала поява у Криму ісламської партії “Хізб-ут-Тахрір” – організації, що заборонена у багатьох країнах світу і занесена Вашингтоном до списку терористичних структур. Муфтії Криму Еміралі Аблаєв заявив, що ця організація і їй подібні працюють проти єдності кримських татар і проти миру в багатонаціональному Криму. Наприкінці серпня 2004 р. Духовне управління мусульман Криму (ДУМК) звернулося до єдиновірців з закликом не піддаватися впливу радикальних ісламських організацій, діяльність яких спрямована на розкол кримськотатарського народу¹⁷.

На думку експертів, поява ультрарадикальних мусульманських організацій стала можливою внаслідок фінансових впливів з-за кордону та ідеологічної підготовки радикальної молоді в провідних вузах арабських країн¹⁸. Союз православних громадян України 14 жовтня 2005 р. звернувся до посла Туреччини в Україні з вимогою припинити фінансування радикальних ісламістських угруповань кримських татар¹⁹.

Президент Л. Кучма, оцінюючи загрозу від радикалізованих ісламістських груп, 9 вересня 2004 р. зазначив, що в Україні немає закону про боротьбу з екстремізмом, але якщо він стане реальною загрозою для національної безпеки України – відповідні органи обов'язково вживуть необхідних заходів²⁰.

У відповідь на звинувачення на власну адресу “Хізб-ут-Тахрір” 17 вересня 2004 р. поширила листівку зі зверненням до кримських мусульман, в якій зазначалося, що дії організації не мають екстремістського характеру. Текст закінчувався закликом: “Мусульмани України, кримські татари!...Сьогодні, повернувшись на свою історичну батьківщину, ми повинні об'єднатися на основі своєї священної релігії – ісламу і протистояти неправді”²¹.

Розуміючи загрозу радикалізації ісламу, ієрархи православної церкви у Криму з метою локалізації цього процесу намагаються встановити контакти з поміркованим релігійним керівництвом кримськотатарського народу. У рамках цієї співпраці створено Міжконфесійну Раду Криму “Мир – Дар Божий”, яка зосереджує свою діяльність на “відродженні духовності суспільства на основі традиційних релігійних цінностей з врахуванням релігійних і національних можливостей народів Криму”²². У спільній заяві 18 лютого 2004 р. митрополит Сімферопольський і Кримський Лазар (Швець) та муфтії Криму Хаджи Еміралі Аблаєв висловили жаль з приводу намагання “окремих політиків, засобів масової інформації односторонньо оцінювати події в Криму у міжетнічних і міжконфесійних відносинах та отримати з цього для себе політичну вигоду”. Все це, на думку авторів документа, штучно ускладнює релігійне життя на півострові, ображає почуття віруючих. Митрополит і муфтії заявили про свій моральний обов'язок оберігати одну з головних цінностей – етноконфесійний мир у Криму²³.

Таким чином, вплив релігійного фактора на ескалацію етноконфліктів у Криму має локальний характер і в основному стосується діяльності радикалізованих релігійно-політичних угруповань: “Хізб-ут-Тахрір”, “Союзу православних громадян України”, козацьких об'єднань тощо. Поза сферою дії цих організацій суперечності між мусульманами та православними мають конструктивний характер і можуть бути вирішені мирними засобами.

Отже, незважаючи на чітко означений взаємозв'язок між релігійною і етнічною самоідентифікацією, релігійні протиріччя і конфлікти в Україні незначною мірою пов'язані з етноконфліктами і в основному проявляються на рівні побутових або радикально-екстремістських інцидентів, що мають епізодичний, винятковий характер. Більшість цих інцидентів виявляються спеціально спровокованими різними, у першу чергу політичними, силами для досягнення власних цілей та інтересів. На щастя, переважна більшість громадян України, незалежно від своєї етнічної і релігійної належності, не виявляє схильності до маніпулювання собою під час подібних провокацій, однак це не означає, що органи державної влади можуть потурати безкарності за дії, пов'язані з розпалюванням міжрелігійної і міжетнічної ворожнечі.

¹ Пірен М.І. Конфліктологія. – К.: МАУП, 2003. – С.92.

² <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;211/>

³ <http://www.uaorthodox.org./article.php?pid=226>

⁴ <http://www.uaorthodox.org./article.php?pid=237>

⁵ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;200/>

⁶ <http://www.gazeta.lviv.ua/2003/10/27/NewspaperArticle.2003-10-26.1923>

⁷ <http://www.lenta.ru/news/2005/05/24/yushenko/>

⁸ http://gska2.rada.gov.ua/control/uk/publish/article/news_left?art

⁹ <http://ru.proua.com/news/2005/05/24/092938.html>

¹⁰ <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=843>

¹¹ <http://www.pravda.com.ua/archive/news.shtml>

¹² <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2005/04/22/4699/>

¹³ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;3086/>

¹⁴ <http://www.maranatha.org.ua/cnews/index.php?id=20496>

¹⁵ <http://www.obkom.net.ua/news/2005-11-15/1345.shtml/>

¹⁶ <http://www.obkom.net.ua/news/2005-10-31/1650.shtml>

¹⁷ <http://www.unian.net/ukr/news/news-60611.html>

¹⁸ <http://crimealine.tik.com.ua/2004/09/2201.html>

¹⁹ http://pravoslavye.org.ua/index.php?r_type=news&action=fullinfo&id=-8695

²⁰ <http://www.president.gov.ua/activity/zayavinterv/pressconf/283688571.html>

²¹ <http://nr2.ru/2417.html>

²² http://www.orthodox.org.ua/News-R_oooua.php?id=3211

²³ <http://www.radiosvoboda.org/news/ukrainians/uk/2004/02/DBB54B1C-75EB-4427-B540-F8191F0A55E2.ASP>

ОЦІНКА ТРАНСФОРМАЦІЙ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ТА СТАНУ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ЕТНОДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Одним із атрибутів громадянського суспільства є забезпечення рівноправності всіх етнічних груп. З відновленням державної незалежності України виникли сприятливі умови для подолання негативних моментів у сфері міжнаціональних відносин, для прискорення національно-культурного відродження етнічних груп, задоволення їх прав і свобод, гармонізації стосунків між етнічними компонентами українського суспільства.

Україна є поліетнічною державою. Всеукраїнський перепис населення 2001 року зафіксував наявність представників більш як 130 народів. У структурі населення держави яскраво вираженою є перевага двох найбільших етносів – українців та росіян. За даними перепису населення 2001 р., 37,5 млн. осіб (77,8% від загалу) є українцями і 8,3 млн. (17,3%) – росіянами. Чисельність від 30 до 300 тис. осіб мають ще 16 етносів: білоруси, молдовани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці та гагаузи.

У міських поселеннях українці становлять 73,3%, росіяни – 22,4%, інші етноси – 3,7%, у сільській місцевості відповідно – 87,0, 6,9 та 6,1 відсотків. Найбільш міським із чисельних етносів України є євреї, найбільш сільськими – румуни, гагаузи та молдовани. У межах України знаходяться основні регіони проживання кримських татар, караїмів, кримчаків і частково – гагаузів.

Проблеми міжетнічних відносин загострюються у зв'язку із становлення імміграції до України з країн, що розвиваються. В сучасних умовах приток мігрантів стає єдиним джерелом уповільнення депопуляції і підтримання прийняттого співвідношення між чисельністю найбільш економічно продуктивних вікових груп та осіб похилого віку. Проте зворотнім боком цього процесу є можливе посилення соціальної напруженості в суспільстві та зміна менталітету населення країни.

Особливості динаміки різних етнічних груп населення України необхідно враховувати при розробці стратегії соціально-економічного розвитку, при формуванні державної етнодемографічної політики, а також при побудові демографічних прогнозів.

Опис етнічної структури є складовою частиною практично всіх робіт, присвячених аналізу демографічної ситуації. Зокрема, оцінка етнічного складу здійснена у тематичній доповіді “Демографічна ситуація: сучасні проблеми та перспективи”, яка увійшла до Послання Президента України до Верховної Ради України¹. Окремі складові етнічного розвитку, зокрема етнічні аспекти постаріння населення, висвітлені в колективній монографії “Демографічна криза в Україні”², у фундаментальній роботі М.О. Шульги детально розглянуті етнічні аспекти імміграції, та еміграції³. Однак, говорячи про зміни чисельності етнічних груп населення України та чинники, які ці зміни обумовлюють, дослідники розглядають переважно перелік найчисельніших етносів як окремі одиниці спостереження. Це, безумовно, відповідає логіці наукових досліджень, але, поза увагою дослідників залишаються дві важливі особливості сучасного етнодемографічного розвитку нашої держави. По-перше, слід враховувати той факт, що кількість представників ряду малочисельних етносів України (в першу чергу це стосується народів афро-азіатського походження) протягом періоду незалежності помітно зросла і є підстави очікувати посилення цього процесу, а, по-друге, існування в Україні великої кількості етнічних груп вимагає від дослідників проведення їх класифікації. Така класифікація є необхідною не лише для здійснення коректної оцінки етнічного складу населення та його трансформацій, але й для формування етнодемографічної політики.

Усі етнічні групи нашої держави, крім українців та росіян, за характером розселення та періодом проживання на території нашої держави можна об’єднати у чотири групи.

Першу формують народи, які живуть у межах нашої країни, як правило, протягом багатьох століть, на невеликих компактних територіях (від кількох сіл до двох-трьох адміністративних районів), і зазвичай складають абсолютну більшість населення у місцях свого історично компактного проживання. Такі ареали розселення молдован є в Одеській, Чернівецькій та Миколаївській

областях, болгар – в Одеській та Запорізькій, угорців та словаків – у Закарпатській, гагаузів та албанців – в Одеській, румун – у Чернівецькій та Закарпатській областях. Нині відтворюється ареал компактного розселення кримських татар у Криму та південних районах Херсонщини, в Херсонській області є два шведських села. З певними застереженнями до цієї ж групи можна віднести турків-месхетинців, які на рубежі 1980 – 1990-х років оселилися в сільській місцевості Херсонщини, Донеччини та Криму. Указаним народам притаманний високий рівень національної самосвідомості та сталість етнічних ознак: абсолютна більшість їхніх представників у сільській місцевості (а деяких народів – і в міських поселеннях) вважають рідною мову свого етносу (виняток становлять шведи, для більшості яких рідна мова – українська).

Другу групу складають народи, чисельні групи представників яких оселилися на території сучасної України ще до початку ХХ століття. Частина цих етносів мають території компактного проживання в межах нашої держави: білоруси (в Поліссі), поляки (на Житомирщині, Хмельниччині та в західних областях), греки (в Донецькій області), чехи (на Житомирщині), караїми, кримчаки та естонці (в Криму), інші мали етнічні території в минулому (вірмени та німці) або здавна живуть розпорошено серед основних народів держави (євреї та цигани). Нині основна частина представників цих народів мешкає у поліетнічному середовищі великих та середніх міст. Більшість поляків вважають рідною мовою українську, більшість осіб інших етносів цієї групи – російську.

До *третьої* групи належать етноси, які походять із країн колишнього СРСР (за винятком названих вище). В Україні їхні представники оселилися переважно протягом періоду існування Союзу. Мешкають вони майже виключно у великих та середніх містах, близько половини цих осіб вважають рідною мову свого етносу, і приблизно стільки ж – російську мову.

Росіяни займають проміжне становище між народами першої та третьої груп. З одного боку, численні групи росіян мешкали на території України ще в дорадянські часи, а регіон компактного їх розселення у Путивльському районі Сумської області склався ще в першій половині другого тисячоліття. Однак, з іншого боку, біль-

шість українських росіян – особи, прибулі з Російської Федерації у ХХ ст. та їх нащадки.

Четверта група об'єднує вихідців із країн “старого зарубіжжя”, які прибули до України частково в радянський період, але, головним чином – після здобуття незалежності. Рідною для більшості цих осіб залишається мова свого етносу.

Протягом міжпереписного періоду (1989 – 2001 роки) незважаючи на загальне зменшення чисельності населення, кількість українців дещо зросла, натомість чисельність етнічних росіян – зменшилася на чверть. Євреї, втративши майже 4/5 свого складу, перемістилися з третього місця за чисельністю серед етнічних груп України на десяте. Уперше після Другої світової війни в Україні відбулося зростання питомої ваги як українців, так і осіб, для яких українська мова є рідною. Тобто відбувся перелом тенденції русифікації населення, панівної у радянські часи. Рівень володіння українською мовою в окремих регіонах (Крим, Донбас, Одещина) зріс в 1,3 – 1,5 рази.

На сучасному етапі міграційні процеси є основним фактором трансформацій етнічного складу населення. З розпадом СРСР та проголошенням незалежності України почалося повернення до нашої держави етнічних українців та представників депортованих народів (кримських татар, німців, греків, вірмен та болгар) з колишніх радянських республік.

Досі відбувається повернення українців з колишніх республік СРСР, за винятком Росії та Білорусі. Так, наприклад, кількість українців, прибулих з Естонії до України у 2004 р., у 9 разів перевищує кількість вибулих, по Латвії відповідне співвідношення складає 4 рази. До Росії, Білорусі країн Заходу та деяких країн Центральної Європи українців вибуває більше, ніж прибуває з цих країн.

Процес репатріації представників раніше депортованих народів триває вже понад десять років. Незалежна Україна як демократична держава визнала право депортованих народів на повернення до місць їх традиційного проживання. На сьогодні до нашої держави (переважно до АР Крим) повернулося понад 280 тис. кримських татар, німців, греків, болгар, вірмен. Прибуття такої кількості репатріантів протягом відносно короткого терміну загострило і без того

існуючі проблеми житла, землі, працевлаштування, соціально-культурного обслуговування населення півострова, забезпечення поселень необхідною інфраструктурою. Причому Україна залишилася практично сам на сам із завданням прийому та облаштування раніше депортованих осіб, оскільки держави їх виходу, попри зроблені заяви, фактично не беруть участь у фінансуванні відповідних програм. Актуальною залишається і політико-правова проблема – набуття громадянства України депортованими особами.

Серед репатріантів перше місце за чисельністю посідають кримські татари. Повернення кримськотатарського народу починаючи з 1989 року відбувалося стрімкими темпами, після 1992 року цей процес уповільнився, що, в першу чергу, було пов'язано з економічним спадом в Україні. Більшість раніше депортованих кримських татар повертались до України (в основному до Криму) з Узбекистану, Росії, Таджикистану, Казахстану та Киргизстану. Сім'ї депортованих німців розселяються в східних та південних областях (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Кіровоградська) а також в Криму.

Натомість, чимало росіян, білорусів, представників інших етносів “нового зарубіжжя”, повертаються до країн походження. Виняток становлять кавказькі етноси: економічна криза у державах Закавказзя, гостріша, ніж в Україні, та воєнні конфлікти на Кавказі стимулюють приток мігрантів із цього регіону до України. У 2004 р. кількість прибулих вірмен зі своєї етнічної батьківщини до України майже в 24 рази перевищує кількість вибулих до Вірменії. Зафіксовано імміграцію вірмен до нашої держави з Росії, Грузії, Азербайджану та деяких країн Центральної Азії. Значна кількість азербайджанців прибуває до України не лише з Азербайджану, але й з Вірменії, Грузії, Узбекистану.

За горбачовської “перебудови” різко зросли масштаби еміграції з України за межі колишнього СРСР, спочатку переважно євреїв, німців та греків, а нині – представників практично усіх етносів. Здебільшого виїжджають представники економічно-активних вікових груп. Тому в Україні на сучасному етапі спостерігається постаріння єврейського населення. Питома вага євреїв у віці 50 років і старше становить більше 63,3%. Представники єврейського етносу

виїжджають до Німеччини, Ізраїлю, США, Російської Федерації, Італії, Австралії. В той же час спостерігається прибуття євреїв з таких країн як Молдова, Азербайджан, Грузія та Узбекистан.

Поряд з поверненням німців до України із східних регіонів колишнього СРСР відбувається їх еміграція до Німеччини, яка почалася ще за часів Радянського Союзу. ФРН навіть заохочувала цей процес – переселенцям надавалися різні соціальні пільги. За роки незалежності України кількість вибулих з країни етнічних німців сягає кількох тисяч осіб. Кількість вибулих німців у 2004 р. перевищує кількість прибулих у 6,6 рази. 94% цього контингенту виїжджають до Німеччини.

Має місце також виїзд поляків з України. Польська держава приймає всіх етнічних поляків, але допомогу надає лише тим, хто найбільше її потребує. Таким чином, етнічна міграція в Польщу дещо стримується. Окрім своєї етнічної батьківщини представники польської етнічної групи емігрують з України до Росії, Німеччини, Білорусі, США. В той же час у 2004 р. спостерігається незначне перевищення прибуття над вибуттям серед представників польського етносу. В основному вони прибувають до України з Росії, Білорусі, Молдови, Казахстану та Німеччини.

На початку 1990-х років з України виїхали кілька тисяч чехів та словаків, що проживали в Чорнобильській зоні. Уряди відповідних країн надали пільги та послуги для сімей мігрантів.

Етнічна структура внутрідержавних мігрантів в цілому відповідає розподілу населення за етнічною належністю (табл. 1). Натомість серед прибулих з-за меж нашої держави в 1994 – 1996 рр. українці становили менше 40%, а серед вибулих – менше 30%. 55,6% вибулих до держав колишнього СРСР склали етнічні росіяни. Потік прибуття вірмен та кримських татар в Україну формується в основному за рахунок колишніх радянських республік (в першу чергу відповідно Вірменії та Узбекистану), в той же час з України відбувається еміграція вірмен до Німеччини, Росії, США, Ізраїлю. Питома вага євреїв по всіх потоках обміну населенням з державами СНД та Балтії тривіальна, натомість представники цієї національності формували майже половину потоку вибуття за межі колишнього СРСР. Помітно вища, ніж в населенні України і їх частка серед прибулих з-

за меж бувшого Союзу, що є свідченням розвитку зворотної міграції. Останніми роками еміграція до країн нового зарубіжжя поступово втрачає своє етнічне забарвлення: питома вага євреїв зменшується, українців і росіян – зростає. Інтенсивність вибуття за межі колишнього СРСР етнічних росіян залишається вищою, ніж українців.

Таблиця 1

Розподіл мігрантів за етнічною належністю у різних потоках міграції, %

	1994 – 1996 рр.				
	Внутрі-державна	Прибулі – нове зарубіжжя	Вибулі – нове зарубіжжя	Прибулі – старе зарубіжжя	Вибулі – старе зарубіжжя
українці	77,8	40,9	33,4	29,2	25,8
росіяни	16,9	39,4	55,6	13,9	15,7
євреї	0,2	0,3	0,5	6,8	42,2
вірмени	0,2	2,9	0,7	0,2	0,3
татари і кримські татари	0,7	6,0	1,2	0,3	0,2
інші	4,2	10,5	8,6	49,6	15,8
	2004 р.				
українці	87,9	39,7	49,3	27,8	56,9
росіяни	9,4	38,3	44,3	9,1	14,3
євреї	0,03	0,2	0,1	8,4	9,7
вірмени	0,2	3,3	0,5	0,2	0,2
татари і кримські татари	0,9	7,6	0,8	0,2	0,1
інші	1,5	10,9	4,9	54,3	18,8

Певний вплив на динаміку етнічної структури населення має також природне відтворення. Зокрема, в сім'ях кримських татар, вірмен, циган, азербайджанців дітей більше, ніж, скажімо, в українських або російських сім'ях. Народжуваність серед українців загалом вища, ніж серед росіян, внаслідок більш сільського типу розселення титульного етносу. Не однаковим є і співвідношення представників різних вікових груп у структурі окремих народів, що відбивається на етнічній диференціації загальних коефіцієнтів природного руху. Так, значно вищий від середнього по Україні рівень старіння населення притаманний євреям (більшість єврейської

молоді емігрувала або асимілювалася), в результаті чого показники природного приросту цієї етнічної групи набули від'ємного значення задовго до початку депопуляції усього населення держави.

Крім того, протягом міжпереписного періоду в Україні відбулося відродження самосвідомості окремих індивідів та прошарків населення. Протягом радянського періоду досить поширеним явищем було приховування свого національного походження, яке, зокрема, могло стати перешкодою для кар'єри. Тому певна частина українців (як і багатьох інших народів) відносила себе до росіян – неофіційно привілейованого народу СРСР. Нині ці особи усвідомлюють себе представниками основного етносу незалежної України. Різко посилюються темпи асиміляції в середовищі українського етносу поляків та євреїв. За 1989 – 2001 рр. кількість росіян, євреїв та поляків в Україні зменшилася більш істотно, ніж це можна було очікувати, виходячи з тенденцій природного руху та міграцій. Інтенсивніше зменшення чисельності росіян відбулося у тих регіонах, де вони складають невеликий відсоток населення, тоді як в АР Крим їх кількість зменшилася ненабагато, а в м. Севастополі – навіть дещо зросла.

Однак, в цілому природний рух та асиміляційні процеси за силою впливу на динаміку етнічної структури населення значно поступаються міграціям. Про це, зокрема, свідчить порівняння даних переписів 1989 та 2001 рр. Перш за все за рахунок обміну населенням із державами колишнього СРСР в Україні за міжпереписний період чисельність кримських татар зросла у 5,3 рази, вірмен – на 84%, чеченців – на 56, абхазів – на 47, грузин – на 45, азербайджанців – на 22%. Кількість греків та німців, незважаючи на їх інтенсивний відтік на історичну батьківщину, майже не змінилася, в той же час чисельність представників більшості етносів країн колишнього СРСР зменшилася у 1,5 – 2 рази. Унаслідок активізації міграцій з країн, що розвиваються, кількість індо-пакистанців збільшилася у 8,5 рази, в'єтнамців – у 8,2, представників арабських народів – у 5,3, китайців – у 3,3, афганців – у 2,8 рази. У 8,8 рази зросла кількість курдів у результаті прибуття представників цього етносу як з Близького Сходу, так і з колишніх радянських республік. Процес входження нашої держави до світового економічного простору, розширення мережі міжнародних організацій, створення спільних під-

приємств та філій іноземних компаній зумовили багатократне збільшення кількості представників титульних етносів країн розвинутої ринкової економіки (американців – у 64,5 рази, голландців – у 3,2 рази, англійців та японців – майже удвічі).

Кримські татари та інші представники раніше депортованих народів прибувають переважно до сільської місцевості, тоді як вихідці з Кавказу, з держав розвинутої ринкової економіки та країн Третього світу віддають перевагу міським поселенням. Міський характер розселення представників цих етносів значною мірою пов'язаний з тим, що для багатьох з них метою імміграції до України є здобуття освіти.

В структурі іммігрантів з Кавказько-центральноазіатського регіону та країн, що розвиваються, переважають чоловіки. Як наслідок, нині серед таджиків, які мешкають в Україні, чоловіки складають 67,0%, серед азербайджанців – 65,6, чеченців – 61,0%, грузинів – 58,7, вірмен – 56,6%. У народів країн, що розвиваються, питома вага чоловіків є ще вищою і складає: для в'єтнамців – 64,2%, китайців – 67,6, для етносів, об'єднаних у графу “інші національності” (це переважно народи Африки, частково латиноамериканські народи) – 75,0, для персів – 75,4, афганців – 77,1, кубинців – 80,9, народів Індії та Пакистану – 84,0%. Підвищена частка чоловіків притаманна і вихідцям з країн розвинутої ринкової економіки, зокрема серед англійців вона складає 61,1%, серед американців – 58,3, французів – 57,8, австрійців – 54,5, голландців – 54,0, канадців – 52,9, італійців – 51,7%.

Етнічний склад населення, з однієї сторони, є результатом тривалого демографічного розвитку, в першу чергу його міграційної складової, а з іншої – сам значною мірою впливає на інтенсивність та спрямованість міграційних процесів. Власне строкатість етнічного складу населення України стала одним із наслідків високої інтенсивності міграцій в колишньому СРСР. Якщо переважна більшість громадян України – етнічних українців народилися в нашій державі, то значна частина представників національних меншин – уродженці інших колишніх республік СРСР.

Внутрішня політика будь-якої держави, особливо поліетнічної, має бути орієнтована на зміцнення міжетнічної толерантності та

високий рівень взаєморозуміння між представниками найрізноманітніших етнічних груп, що проживають на її території. Одним із пріоритетних завдань органів державної влади та місцевого самоврядування є створення та забезпечення нормальних умов для рівноправного розвитку та активної участі у соціально-економічному та духовно-культурному житті представників усіх національностей, які разом з українцями складають єдину етнонаціональну структуру суспільства.

¹ Демографічна ситуація: сучасні проблеми та перспективи // Послання Президента України до Верховної Ради України Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003. – С. 110.

² Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України. Інститут економіки; за ред. В. Стешенко. – К., 2001. – С. 218–221

³ Шульга Н.А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К.: Стилос, 2002. – С. 73–105, 263–275

Сергій Римаренко,

РЕГІОНАЛІЗМ ТА РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ

Проблема регіоналізму та регіоналізації постала на порядку денному у країнах Центрально-східної Європи на початку 1990-х років. Це було зумовлено наявністю кількох факторів. По-перше – зламом централізованої системи управління. По-друге – відбудова демократії призвела до бажання прийняти стандарти західноєвропейських країн. Це в свою чергу призвело до регіональних реформ у цілому ряді пострадянських країн, до нової парадигми реформування в цілому. По-третє, потужний вплив Євросоюзу, все зростаюча важливість його регіональної політики, необхідність дотримання стандартів ЄС у галузі регіоналізму, регіональних установ, регіональному реформуванні тощо.

В той же час, однією з найскладніших проблем, що зараз активно обговорюється як в західному політикумі і академічній сфері та

і в українських наукових колах є проблема дефініювання регіону, визначення а що власне є регіон, і як цей термін може бути інституалізований. Від цього зрештою залежить розуміння самого феномену регіоналізму, можливість проведення як компаративного аналізу, світового та вітчизняного досвіду регіоналізації, так і практичної діяльності у цій галузі. Регіон – одне з найскладніших понять у сучасній політологічній думці, і більше того, єдиного, універсального визначення регіону сьогодні не існує. З філософської точки зору (за Ф. Броделем, наприклад), регіон це аналог особливого світу з притаманним тільки йому специфічним менталітетом, способом мислення, традиціями, світосприйманням. Існує географічна трактовка регіону, формально-юридична (регіон як суб'єкт федерації чи іншої субнаціональної одиниці), зовнішньополітична (регіональна проблема геополітичної зони, субрегіон), економічна та багато інших. (До цього слід додати проблему перекладу, яка тільки додає плутанини (county, district, region в англійській мові, wojewodztwo в польській, domaine в французькій).

В останній час надзвичайно популярними стали т.з. синтетичні та релятивістські визначення цього феномену. Е. Маркузен, наприклад, визначає регіон як “ історично еволюціонуюче, компактне територіальне співтовариство що включає в себе соціально-економічне, політичне та культурне середовище, а також просторову структуру, від'ємну від інших територіальних одиниць, таких як місто чи нація”¹. Інший прихильник функціонального підходу (релятивізму) Е. Айсман вважає, що як дефініція регіон зникає, як тільки ми заглиблюємося у просторове теоретизування, і повертається в якості концепції, необхідної для обґрунтування наших доктрин. Іншими словами, “ієрархію регіонів обумовлює тільки наукова проблема... Регіон детермінований тим питанням, вивченням якого ми займаємося”². В той же час все більша кількість зарубіжних фахівців висловлюють слушну думку про необхідність відмови від пошуку такого визначення регіону, яке б задовольнило всіх. Можна цілком приєднатися до думки К. Харві, який вважає що “розпливчатість терміну означає, що він лавірує між декількома школами, не інтегруючи їх. Як елемент державного адміністрування регіон є предметом вивчення національної історії; як місто-регіон від входить до

міської історії; як національна культура він включений до політичної історії народів, що домагаються створення власної держави; як промисловий регіон – він частина економічної історії”³.

Досить цікавими є постмодерністські підходи до постнаціональної, постіндустріальної форми соціально-політичних організації групових співтовариств (ідеологеми “зникнення держави-нації”, “транснаціональна демократія”, “транснаціональна влада”). З точки зору постмодернізму, “територіальні співтовариства втрачають свою традиційну ідентичність в зв’язку з посиленням взаємозалежності, що розвиваються понад кордонами. В розвинутих країнах, належність до тієї чи іншої територіальної одиниці в цілому втрачає своє значення...Зростає кількість нетериторіальних учасників. Їх активність може бути найкраще зрозуміла в рамках системи, що не визначається через територію”⁴. Багато існуючих людських спільнот (політичні, культурні, етнічні, релігійні) діють у масштабах, що значно перевищують розміри державних утворень. Згідно логіці постмодернізму, політичні та юридичні кордони держав-націй в значній мірі не співпадають з моделями та зразками організації життя груп людей, що все більше ускладнюються. Розповсюджуються поза регіональні, позадержавні та поза територіальні форми самоструктурування політичних, соціальних, економічних, етноконфесійних та культурних процесів. З точки зору Дж.Каміллери, “ми живемо в період переходу до нової форми громадянського суспільства, де немає чітко окреслених кордонів, що базуються на принципі національної ідентичності”⁵.

Цікаво, що політичні інституції теж не дають чіткого визначення поняття “регіон”, оперуючи термінами “геополітична одиниця”, “геополітичний регіон”, “географічна зона” та ін.

Цілком природно дебати щодо поняття “регіон” переносяться на поняття “регіоналізм”. Можна погодитися з С. Тарроу що “є важлива від’ємність між регіоналізмом, як політичним курсом, чи сукупністю політичних курсів, регіоналізмом як державним втручанням та регіоналізмом як організаційної основи захисту периферійних територій”⁶.

З нашої точки зору, можна виокремити такі основні елементи системи під назвою “регіон”: система соціальних зв’язків; просто-

рова локалізація; загальний менталітет; спільне походження; певним соціально-політичним значенням. Безумовно, це не є вичерпний список, і значимість та динаміка цих аспектів може значно варіюватися в залежності від певного контексту та зміни умов.

Безумовно, що процес регіоналізації є дуже своєрідним, і кожна з країн Центрально-Східної Європи має свої певні особливості. За зразок можна взяти такі країни як Угорщина, Польща, Литва, Словаччина та Україна. Якщо перші чотири країни набули членство в ЕС а, Україна ще далека від процесу набуття цього членства, є кілька характеристик які слід проаналізувати. По-перше необхідно звернути увагу на те, що такі країни як Польща та Словаччина ввели новий рівень регіонального управління, в той час як Угорщина, Литва та Україна поки дотримуються традиційного територіального зразка. В той же час, регіоналізація, як частина програми децентралізації є характерною для усіх сучасних країн Центрально-Східної Європи. Децентралізація була необхідною для розвитку демократії, а також для покращення системи суспільного управління. Перший крок мав би відтворити місцеве самоуправління, управління на муніципальному рівні, другий мав би створити нову регіональну політику з обов'язковим урахуванням соціально-економічної динаміки.

В той же час, питання регіоналізації є дуже несхожими у розглядаємих нами країнах. В Угорщині, наприклад, конституція гарантує права місцевих органів влади для столиці, міських районів, муніципалітетів та округів; Польська Конституція 1997 р. дозволяє встановлювати кордони воєводств згідно закону, але в Конституції такі норми відсутні.

У Литві Конституція згадує тільки “вищі адміністративні одиниці”; а у Словаччині зміни до Конституції (2001 р.) вводять зобов'язання встановлювати самокеровані територіальні одиниці більш високого рівня, але поняття регіон в Конституції не згадується⁷. В Україні ситуація ще більш двозначна. Якщо адміністративно-територіальний поділ держави зафіксован в Основному законі, то статус місцевих органів влади, місцевого самоуправління ще тільки починає набирати змістовного навантаження.

В порівнянні зі “старими” країнами-членами ЕС, країни Центрально-Східної Європи є менш диверсифіковані за рівнем регіона-

лізації. З п'яти відомих типів регіоналізації – адміністративна регіоналізація; регіоналізація через існуючі місцеві органи влади; регіональна децентралізація; регіональна автономія; та регіоналізація через федеральні об'єкти, в цих країнах можна визначити тільки перші три типи. Це адміністративна регіоналізація у Литві, регіоналізація через існуючі місцеві органи влади в поєднанні з адміністративною регіоналізацією в Угорщині, регіональна децентралізація у Польщі та з 2000 р. у Словаччині. Ситуація з Україною вкрай заплутана: це і адміністративна регіоналізація, що може розвинути у регіональну децентралізацію, і регіональна автономія (конституційний статус Автономної республіки Крим).

У Литві, наприклад, нема ніякого самоуправління на рівні “ вищій ніж територіальна одиниця” (apskritis). В країні діє Регіональний закон про розвиток (2000 р.), створена Консультативна рада мерів. В Угорщині, регіоналізація заснована на існуючих місцевих органах влади та на установах, що відповідають за регіональний розвиток. Після 1990 р. регіональним розвитком керували регіональні префекти, а з 1996 р. були створені регіональні ради розвитку. І нарешті, у 1999 р., згідно поправок до Регіонального закону про розвиток, були регіональні ради з представників муніципалітетів (через їх регіональні асоціації розвитку), міст та представників відповідних міністерств. Це певною мірою укріпило адміністративний компонент. І навпаки, Польща та Словаччина вибрали регіональну децентралізацію. У Польщі, проблема регіоналізації набула актуальності ще у 1990 р. у зв'язку з муніципальною реформою. Після жорстокої боротьби, обговорення чисельних проєктів, було прийнято рішення розділити країну на 16 адміністративних одиниць (województwo) Дискусії щодо регіональних кордонів були продовжені починаючи з 1997 р. У Словаччині 8 адміністративних одиниць були встановлені у 1996 р. , але перші регіональні вибори відбулися лише у 2001 р. Як і у Польщі, тут було багато спорів щодо регіональних кордонів, але значно менше дискусій викликали питання щодо системи управління та обов'язків регіонів.

Отже, проблема територіальної організації держави не є новою не тільки для України, а й для багатьох країн Центрально-Східної Європи. Важливо те, що від її вирішення залежать взаємовідносини

між центральним урядом та територіально-адміністративними одиницями, а також необхідність дотримання Європейських стандартів державного будівництва. Адже за цими стандартами, жодна держава без демократичної територіальної децентралізації не може визнаватися демократичною. Оптимальним шляхом в цьому напрямку може бути політика регіоналізації, де за центральним урядом залишається короткий, вичерпний список повноважень, вирішення загальнодержавних, стратегічних питань. До них можна було б віднести стратегію загального економічного розвитку, розробку фінансової, інвестиційної, зовнішньополітичної політики, встановлення єдиних норм та стандартів. В той же час, регіони мають мати повноваження приймати рішення що входять у сферу їх компетенції, з урахуванням специфіки кожного окремого регіону, не порушуючи, зрозуміло, загальнонаціонального законодавства. Адже згідно з Європейською Хартією регіонального самоврядування, “при здійсненні своїх повноважень регіони мають з повагою відноситися до закону, керуватися інтересами громадян, а також принципом субсидіарності та враховувати розумні вимоги загальнодержавної та європейської солідарності”.

Процес регіоналізації в Україні, за прикладом Центрально-європейських країн, має бути направлений на створення економічного розвитку регіонів, забезпечення дійсного самоуправління, і не може розумітися як відокремлення регіону від держави.

Таким чином, для України є нагальною проблема ефективної взаємодії центральних органів влади та влади в адміністративно-територіальних одиницях. Необхідно посилити роль органів регіонального управління, змінити їх організаційну структуру, розширити круг повноважень. Сучасний європейський досвід засвідчує, що без структурних, функціональних, організаційних перетворень державної влади на територіальному рівні, в державах, в Україні в тому числі, неможлива ефективна державна регіональна політика, результатом якої має бути підвищення національного виробництва, і врешті-решт підвищення добробуту народу.

¹ *Markusen Ann. Regions: Economics and Politics of Territory.* Rowman and Littlefield Publishers, 1987. P.17, 251.

² Isseman Andrew M. Lost in Space? On the History, Status, and Future of Regional Science // *The Review of Regional Studies*. Vol.23. ?1. Summer 1993. P.5 - 6.

³ Harvie Christopher. *The Rise of Regional Europe*. London and New York: Routledge, 1994. P.5.

⁴ *Globalization and Territorial Identities*. (Ed. by Z Mlinar. Avebury), England, 1992. P.62.

⁵ Camilleri Joseph. *Rethinking Sovereignty // Contending Sovereignties. Redefining Political Community* / Ed. by R.B.J.Walker and Saul H.Mendlevitz. Lynne Rienner Publishers. Boulder, london, 1999. P.35.

⁶ *Territorial Politics in Industrial Nations* / Ed. by Sidney Tarrow, Peter J.Katzenstein, Luigi Graziano. New York, London: Praeger Publishers, 1998. P.98.

⁷ Marcou G.. *Regionalization in Europe. Situation, Development and Outlook in the Member States of the European Union and the Central and Eastern European Applicant States.* / Luxemburg, European Parliament, REGI 108a EN, 2000, P.27

Наталія Ротар

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Політична участь є одним з найбільш демократичних інститутів, який забезпечує реалізацію політичною системою основної функції – виявлення, формування і вираз інтересів громадян, вона виступає одним з критеріїв якісної специфіки політичної системи, характеризує наслідки взаємодії політичних інститутів, соціально-економічних інтересів та сил, національних традицій та типу політичної культури. Політична участь, що здійснюється людиною чи групою людей з метою виразу власних інтересів, впливає на зміст політичних рішень, які ухвалюються на різних рівнях реалізації державної влади. Основними факторами, від яких залежить практика політичної участі, є особливості самого суб'єкта політичної участі, умов, в яких вона відбувається, та загальних параметрів політичної системи.

Участь громадян України у політичних процесах трансформаційного періоду зазвичай досліджується з позицій соціально-еко-

номічних, ідеологічних, регіональних чинників, що зумовлюють її форми і характер, визначають мотиваційний спектр. Потреба дослідження особливостей політичної участі в залежності від етнонаціональних чинників визначається фрагментарним характером політичної культури сучасної України, який передбачає функціонування різних типів політичних субкультур, що ґрунтуються на специфічних системах політичних орієнтацій і цінностей та відповідних моделях політичної участі. Зважаючи на те, що кожна людина володіє етнічним потенціалом, здатним активізуватися та перетворюватися на вмотивовану політичну силу, долучати громадянина до загальних процесів етнополітичної мобілізації, дослідження етнонаціональних параметрів політичної участі у поліетнічних регіонах набуває особливої актуальності.

Проблеми формування та реалізації етнополітики на концептуальному рівні розроблялися і розробляються в межах української політичної науки І. Курасом¹, В. Євтухом², О. Майбородою³, І. Кресіною⁴ та іншими науковцями, проте етнонаціональні чинники політичної участі досліджуються переважно у зрізі регіональних відмінностей сприйняття та оцінок політичного процесу громадянами України⁵ або останнім часом в площині лінгвоетнічності⁶.

Метою цієї статті є визначення імовірності етнополітичної мобілізації румун та молдаван України за рахунок активізації етнічного потенціалу, невикористаного на початковому етапі постсоціалістичних трансформацій. Джерельною базою дослідження мотивацій, характеру і форм політичної участі, типових для трьох найбільших етнонаціональних груп, які проживають на території Чернівецької області – українців, румунів, молдаван, стали результати соціологічних досліджень, що проводилися спільними зусиллями кафедри політології факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та Центром підвищення кваліфікації державних службовців ЧОДА упродовж 2002 – 2004 рр. Процеси політизації етнічності та її мобілізаційний потенціал на території Чернівецької області вимірювався упродовж останніх років за допомогою звернення до таких індикаторів як рівень зацікавленості політикою в Україні та сусідніх державах (Румунії та Молдові), членство у політичних партіях, під-

тримка представниками етнонаціональних груп, що проживають на території області, певних ідеологем та ін.

Рівень зацікавленості політичним життям у населення Чернівецької області доволі високий. Результати дослідження засвідчили, що систематично політичним життям України цікавляться 50,3% респондентів, частково цікавляться, тобто мають факультативний (час від часу) інтерес до політичних подій, що відбуваються в нашій державі – 40,7%, взагалі не цікавляться ними – 8,9%, при чому цей показник є максимально наближеним в усіх трьох групах населення, які цікавлять нас – серед українців, румунів та молдаван.

Науковий інтерес становить соціально-демографічна структура цих трьох груп респондентів. Серед респондентів, які мають постійний інтерес до політичних подій в Україні, найбільшими за кількістю є групи осіб, що мають середню (32,83%) та незакінчену середню освіту (28,82%), тоді як групи респондентів з вищою та незакінченою вищою освітою є значно меншими за обсягом – відповідно 19,30% та 19,05%. За етнонаціональною належністю, зважаючи на домінування в регіоні, більшість у цій групі становлять українці (76,19%), хоча до загальної кількості українців, що дали відповідь на це питання, вони становлять тільки 50,92%. У професійній структурі групи із постійним інтересом до політичних подій в Україні найбільша частка респондентів представлена пенсіонерами (21,7%), робітниками (17,71%) та працівниками науки (16,96%). Водночас серед усіх опитаних пенсіонерів тільки 45,79% мають постійний інтерес до політичних подій в Україні, тоді як серед керівників установ та організацій він становить 94,44%. Рівень постійної зацікавленості політичними подіями в Україні майже рівномірно поширений по території області, проте коливається від 20,58% у Вижницькому, Заставнівському, Кіцманському та Путильському районах, де домінує українство, до 30,58% у Глибоцькому, Герцаївському, Новоселицькому та Сторожинецькому, в яких компактно проживають румунська та молдавська спільноти краю.

Соціально-демографічна структура групи респондентів, які мають реферативний інтерес до політики, та групи, що не цікавиться політикою, в Україні є ідентичною до проаналізованої вище, за винятком того, що серед румунської частини населення краю най-

більшою є частка респондентів (18,31%), які не цікавляться політичними подіями в Україні. Для порівняння, серед українців таких тільки 7,87%, молдаван – 7,69%, поляків – 6,25%, росіян – 11,63%. Це опосередковано свідчить про імовірність етнополітичної мобілізації у разі кількісного збільшення цього показника у поєднанні із зростанням орієнтацій на неконвенційні форми політичної участі.

Дещо інша ситуація фіксується в процесі визначення рівня обізнаності населення області із подіями політичного життя Румунії та Молдови. Рівень зацікавленості в отриманні інформації про політичне життя Румунії та Молдови серед українців становить 11,73%, серед румунів – 18,75%, молдаван – 23,08%. Водночас факультативно за політичними подіями в сусідніх країнах стежать 34,34% українців, 46,25% румунів і тільки 28,85% молдаван. Якщо додати кількість населення, яке постійно цікавиться політичними процесами в Україні до кількості населення, яке факультативно цікавиться політичним процесом в нашій державі і порівняти цю суму із подібними показниками щодо зацікавленості політичним процесом в Румунії та Молдові, то з'ясується досить цікава картина. Так, серед румунського населення Чернівецької області фіксується найнижчий – 83,75% (92,13% – українці, 92,30% – молдавани) показник рівня зацікавленості у власній обізнаності з політичними подіями в Україні і одночасно найвищий – 65,00% – румуни (51,93% – молдавани, 46,07% – українці) показник рівня зацікавленості в обізнаності з політичними подіями в Румунії та Молдові.

Загалом, політично активна частина серед населення області не перевищує 7,12%, тоді як 70,61% населення визначають себе як пасивних спостерігачів за політичним життям, що знайомляться з політичними подіями виключно за допомогою ЗМІ. Причину відсутності орієнтації на активну політичну участь слід шукати в оцінці мешканцями області ефективності системних каналів впливу на процес ухвалення політичних рішень та перспектив його використання для забезпечення реалізації власних політичних інтересів. Зокрема, 51,5% населення дотримуються думки, що будь-яка конвенційна форма політичної участі не здатна забезпечити дієвий вплив громадян на процеси ухвалення політичних рішень у державі.

У контексті цього найбільш важливим видається аналіз партійних та ідеологічних орієнтацій основних національних груп краю, оскільки партії є на сьогодні найвідомішим громадянам політичним інститутом, що належить до структур входу в політичну систему. У процесі проведення соціологічного опитування мешканців області у 2004 р. респондентам було запропоновано широке віяло політичних течій, згрупованих за принципом *ліві – центр – праві* (див. дані таблиці 1).

Таблиця 1

Прихильність до політичних течій

№	Назва ідеологічної течії	% підтримки
1.	Комуністична	8,6
2.	Соціалістична	8,5
3.	Соціал-демократична	16,9
4.	Зелені	3,5
5.	Ліберальна	5,0
6.	Християнсько-демократична	2,3
7.	Національно-демократична	15,3
8.	Націоналістична	4,5
9.	Інша	2,4
10.	Ніяка взагалі	17,3
11.	Ще остаточно не визначився	16,0

Наведені вище данні засвідчують, що 17,3% населення Чернівецької області не підтримує жодної політичної течії та 16,0% остаточно не визначилася із підтримкою тих чи інших ідеологем (16,0%). При чому цей показник суттєво не залежить від рівня освіти респондентів і коливається від 36,43% у респондентів з середньою освітою до 30,48% у респондентів із незакінченою середньою.

Найбільшої підтримки ліві ідеологеми знаходять серед молдаван. У цій групі 19,23% найближчою для себе визнають комуністичну ідеологію, 15,38% – соціалістичну, 25,00% – соціал-демократичну. Румунське населення краю зорієнтоване переважно на соціал-демократичні гасла – 31,25%, хоча серед цієї групи знаходимо найбільше прихильників ліберальних ідей – 7,5% (серед українців – 4,52%, серед молдаван – 1,92%). Ідеологічні орієнтації українства Чернівецької області рівномірно розташовані по всьому спектру *ліві*

– *праві*, однак найбільша частка українців зорієнтована на національно-демократичну доктрину.

На фоні цих показників викликає застереження той факт, що водночас 16,25% румунів також є прихильниками національно-демократичних гасел. Однак, якщо для українців національно-демократичне – це демократія в Україні, зорієнтована на українські національні традиції, цінності, норми політичного процесу, регламентовані українським законодавством, то для румунів національно-демократичне – це демократія, яка ґрунтується на цінностях та нормах, типових для свідомості та поведінки румунів.

Структура прихильників певних ідеологічних течій за професійною ознакою має такий вигляд (наводяться групи з мінімальним та максимальним показниками підтримки):

– Комуністичну течію максимально підтримують пенсіонери (50,72%), мінімально – підприємці та бізнесмени (1,45%). Водночас, якщо в структурі всіх опитаних мінімальна підтримка бізнесменами та підприємцями комуністичної ідеології зберігається (1,85%), то рівень підтримки пенсіонерів є значно нижчим (18,32%). Залишаючись найвищим показником, він наближається до підтримки комуністичної ідеології військовослужбовцями (11,11%).

– Соціалістичну ідеологію максимально підтримують пенсіонери (26,47%) та робітники (23,53%), мінімально – військовослужбовці та учні і студенти (по 1,47%). Однак, якщо комуністичну ідеологію не підтримує жоден керівник установи чи підприємства, то в структурі підтримки соціалістичного напрямку представники цієї професійної групи становлять 2,94%, а до всіх опитаних – 11,11%. Подібна картина вимальовується і серед працівників науки та освіти.

– Соціал-демократичну ідеологію визначають як максимально близьку для себе 21,48% робітників, мінімально близьку – 2,2% військовослужбовців. Однак в структурі всіх опитаних максимальна підтримка соціал-демократичних гасел була зафіксована серед підприємців – 25,93% (в структурі цього варіанта відповіді – 10,37%) та тих, хто тимчасово не працює – 22,41% (в структурі цього варіанта відповіді – 19,26%).

– Ліберальну ідеологію максимально підтримують учні та студенти – 25,0%, мінімально – керівники установ (2,5%).

– Професійна структура респондентів, які підтримують християнсько-ліберальну ідеологію, визначається максимальною підтримкою пенсіонерів (50,0%), мінімальною серед працівників науки та освіти, військовослужбовців, підприємців, учнів та студентів (по 0,0%).

– Національно-демократичну ідеологію рівномірно підтримують представники всіх професійних груп.

– Націоналістичні ідеї найбільше підтримують пенсіонери (38,89%). Проте у структурі всіх опитаних він є значно меншим – 7,33% і співвідноситься з підтримкою цих ідей працівниками сільського господарства (7,14%). Не поділяють націоналістичних поглядів керівники підприємств і установ та військовослужбовці (по 0,0%).

Поселенська структура ідеологічних преференцій населення Чернівецької області також має певну специфіку. Зокрема, ідеології лівого спрямування найбільш поширені у Кельменецькому, Сокирянському, Хотинському (комуністичну підтримують – 13,22%; соціалістичну – 10,92%, соціал-демократичну – 22,58% мешканців цих районів) та Глибоцькому, Герцаївському, Новоселицькому, Сторожинецькому районах (соціалістичну ідеологію підтримують 10,64, соціал-демократичну – 22,55% мешканців цих районів).

Структура партійних орієнтацій основних етнонаціональних груп населення Чернівецької області відповідає описаній вище структурі ідеологічних орієнтацій. Спільним для них є тільки один момент – і українці, і румуни, і молдавани однаково мало довіряють політичним партіям. В усіх групах показник довіри є майже однаковим і не перевищує 5,77%, що є показником вищим, ніж в середньому по Україні (1,2 – 2,3%).

Ще одним аспектом виявлення фактів імовірної політизації етнічності є орієнтація на конвенційні/неконвенційні форми політичної участі.

Орієнтація на використання конвенційних форм політичної участі найповніше представлена рівнем готовності до участі у виборах Президента України. Структура намірів є різною в трьох етнонаціональних групах. Найбільша частка тих, хто визначився із участю у виборах, зафіксована серед молдаван – 82,69% з одночасно найвищим показником тих, хто не буде брати участі у виборах – 13,46%, та найменшій кількості тих, хто не визначився, чи буде ви-

користувати цю найдоступнішу форму конвенційної політичної участі – 3,85%. Протилежна ситуація фіксується в групах українців та румун. Тут однаково незначні частки тих, хто не буде брати участі у виборах: серед українців – 8,24%, румунів – 12,66%, та високі показники тих, хто не визначився – серед українців – 12,61%, румунів – 13,92%.

Орієнтації на використання неконвенційних форм політичної участі насамперед представлені орієнтаціями на участь у організації збройних формувань. На таку форму протестної участі зорієнтовані 5,37% українців при 1,27% румунів та 1,92% молдаван. У 2004 р. в Україні завершився цикл функціонування політичних орієнтацій громадян протестного характеру, який послідовно відбувався у етапах піднесення, кризи, занепаду та депресії. Суттєве збільшення кількості громадян, які потенційно можуть звернутися до неконвенційних протестних виступів на момент опитування, було опосередкованим свідченням того, що політичний протест в Україні наближається до етапу піднесення, реалізованого під час “помаранчевої революції”.

Важливим фактором, який потрібно враховувати в аналізі політичної участі буковинців, є їх місце в соціально-економічній структурі регіону. Ті, що належать до вищих страт у суспільстві обирають форми політичної участі, які водночас передбачають великі витрати і велику винагороду. Люди з середніми або мінімальними економічними ресурсами надають перевагу голосуванню як найбільш *дешевій* формі політичної участі. Відповідно багаті обирають або прибуткові форми політичної участі, або навіть взагалі відмовляються від голосування.

Бідна частина електорату, використовуючи голосування як одну з не багатьох доступних форм політичної участі, фактично домінує в частині активного електорату. Наслідком обмеженого використання конвенційних форм політичної участі є створення небезпечної ситуації для демократії в країні – адже незадоволених політичними і економічними реформами, які активно реалізують електоральні форми участі, більше ніж тих, хто виграв від цих реформ, насамперед в економічному плані. У Чернівецькій області, за самооцінками респондентів, соціально-економічна структура електорату має такий

вигляд: 3,7% електорату грошей вистачає на все; 43,5% – грошей вистачає на найнеобхідніше; 52,8% – грошей постійно не вистачає. Ця загальна тенденція, з незначними відхиленнями, є типовою для всіх основних етнонаціональних груп краю, тому не може вважатися чинником етнополітичної мобілізації.

Проведений аналіз засвідчує, що етнонаціональні аспекти політичної участі румунської та молдавської меншин Чернівецької області не перетворилися на визначальні щодо її характеру та суті. Це до певної міри блокує процес формування етнонаціональних політичних субкультур з типовими тільки для них моделями політичної участі.

Однак те, що 17,7% румунів та 38,1% молдаван підтримують ідею перерозподілу державних кордонів (при 23,5% та 14,3% тих, що вагаються з відповіддю) існують реальні підстави для їх виникнення. Зазначимо, що внутрішньополітичний процес у тих постсоціалістичних країнах, в яких функціонують подібні типи політичних субкультур, є конфліктним за своєю суттю.⁷

Формуванню на території Чернівецької області етнонаціональних моделей політичної участі, що ґрунтуються на етнонаціональних чинниках, перешкоджатимуть заходи, що сприяють переорієнтації політичного інтересу румун та молдаван Чернівецької області на внутрішньополітичні процеси, які відбуваються в Україні в цілому та на території області, зокрема; дії з актуалізації, поряд зі сформованою та функціонуючою етнонаціональною ідентичністю, ідентичностей на рівнях регіону як певної системної цілісності та України як загальнонаціональної, в політичному сенсі, цілісності; сприяння використанню тих форм політичної участі румун та молдаван, що проживають на території Чернівецької області, які реалізуються за допомогою використання традиційних структур входу до політичної системи, зокрема політичних партій загальнонаціонального рівня; на прикордонних територіях стримуючим механізмом політизації етносу може слугувати процес формування бікультурної орієнтації, яка означає здатність людини ефективно функціонувати у мультикультурному оточенні. Це забезпечить мінімізацію політичної діяльності та політичного впливу національно-культурних товариств та громадських організацій, які в стабільних політичних

системах актуалізують політичні проблеми із незначною періодичністю.

¹ Курас І.Ф. Етнополітика: історія і сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років / Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. – К. : ІПІЕНД, 1999. – 656 с.; Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років: Зб. / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень / Іван Федорович Курас (відп.ред.), Олександр Микитович Майборода (відп. ред.). – К., 2002. – 374 с.

² Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К. : УАННП “Фенікс”, 1997. – 214 с.; Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій / В.Б. Євтух. – К.: Вид. дім “Стилос”, 2004. – 242 с.

³ Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.) / Центр досліджень національної безпеки при Національному ун-ті “Києво-Могилянська академія”. – К., 1999. – 28 с.; Майборода О., Чілава Р., Пилипенко Т., Кресіна І., Товт М. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К. : Європа-XXI, 2002. – 312 с.; Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / Н.В. Беліцер, С.В. Бугаєв, Я.О. Варивода, В.Б. Євтух, Т.А. Кравець, О. Кругляк, О.М. Майборода, В.Р. Нахманович, О.М. Нижник, Т.І. Пилипенко. – К.: Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2004. – 311 с.

⁴ Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. – К. : Вища школа, 1998. – 391 с.

⁵ Курас І.Ф., Беренштейн Л.Ю., Джос Ф. Х., Живора С.М., Левенець Ю.А. Вибори - 98 (підсумки, аспекти структурування українського суспільства і парламенту) / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 1998. – 110 с.

⁶ Хмелько В. Динаміка рейтингів і соціальний склад електоратів В.Ющенка та В.Януковича у виборчій кампанії 2004 року // Політичний портрет України. – 2005. – № 32. – С. 11 – 23.

⁷ Бурдяк В.І., Ротар Н.Ю. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів/ Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 212 – 246.

РЕГІОНАЛЬНІ ТА ГЛОБАЛЬНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН КРИЗЬ ПРИЗМУ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗАРУБІЖНИХ ПОЛІТОЛОГІВ

Велика увага, яку європейські і американські політичні дослідники приділяють відносинам України й Росії у пострадянську добу, зумовлена виключним геополітичне розташування України на кордоні Росії та Європи завдяки чому Україна відіграє роль сполучної ланки між цими світовими над регіонами. Звідсіля і природний інтерес зарубіжних дослідників до етнополітичних відносин між Україною та Росією, адже саме від стабільності та конструктивності цих відносин залежать стабільність і конструктивність політичних відносин і процесів у масштабах усієї Європи, і, передусім Східної. За словами американського експерта Джона Моррисона, які наводить С. Хантингтон: “Російсько-українські відносини є для Східної Європи тим самим, що і франко-німецькі для Західної. Так само, як останні дві країни утворюють ядро Європейського Союзу, перші дві є стрижнем, необхідним для єдності православного світу”¹.

Цінність робіт зарубіжних дослідників полягає ще й у тому, що на нашу думку їм, вдалось уникнути певної ангажованості у питаннях українсько-російських етнополітичних відносин, яка подекуди притаманна деяким українським, і, особливо, російським політологам.

Зарубіжним дослідникам значною мірою вдалося зайняти максимально нейтральну позицію і тверезо проаналізувати спектр проблем, що пов’язані з етнополітичними відносинами України та Росії, та їх народів.

Найбільш відомими та резонансними зарубіжними дослідниками, що розглядали у своїх працях українсько-російські відносини пострадянської доби є З. Бжезинський та, вже згаданий С. Хантингтон. Характерним є те, що їх етапні праці “Велика шахівниця” та “Зіткнення цивілізацій” присвячені глобальним світовим політичним процесам та політичному майбутньому світу, і в обох випадках окрему увагу автори приділяють Україні – це ще раз підкрес-

лює значення української держави для усього світового політичного процесу в епоху глобалізації.

Збігнев Бжезінський, який вважається ідеологом сучасної зовнішньої політики США, у своїй головній праці “Велика шахівниця” доходить висновку про те, що втрата України є найбільш потужним ударом по Росії, оскільки “незалежність України кинула виклик претензіям Росії на божественне призначення бути прапороносцем усього панслов’янського співтовариства”. Крім того, з відокремленням України Росія понесла значні демографічні втрати – 52 млн. чол. етнічно спорідненого населення². Утрата населення України, на думку З. Бжезінського, має для Росії ще один фатальний наслідок: “Приймаючи до уваги зниження рівня народжуваності в Росії і буквально вибух народжуваності в республіках Середньої Азії, (а також у мусульманських суб’єктах федерації власне Росії – *авт.*) будь яка нова євразійська держава, що базується виключно на владі Росії, без України неминуче з кожним роком буде ставати все менш європейським і все більш азійським”³. Таким чином без України Росія, на думку З. Бжезінського, не може бути ані імперією, ані повноцінною євразійською державою, оскільки саме Україна і її народ уособлювали собою європейську складову Російської держави.

Інший відомий дослідник – С. Хантингтон у своїй праці “Зіткнення цивілізацій” стверджує, що майбутня світова політика буде визначатися змаганням цивілізацій, на які поділяється світ. В цьому контексті він приділяє велику увагу Україні та Росії. С. Хантингтон вважає що Росія стала “спадкоємницею” Російської імперії та СРСР очолив “цивілізаційний блок, багато в чому подібний західному блоку в Європі”. “Росія, як ядро (еквівалент Франції і Німеччини) тісно пов’язана з внутрішнім колом, до якого входять дві переважно слов’янські православні республіки – Білорусь і Молдова – а також Казахстан, 40% населення якого складають росіяни, і Вірменія, яка історично була вірним союзником Росії”. Також у Росії тісні зв’язки з Україною і Грузією, “проте обидві ці країни мають потужне відчуття національної ідентичності і пам’ятають колишню незалежність”⁴.

На думку С. Хантингтона, Росія прагне створити блок держав, що буде мати “православний центр”, оточений відносно слабкими ісламськими країнами, в яких вона і далі буде тією чи іншою мірою

домінувати й намагатись не допустити впливу інших держав. Таким чином С. Хантингтон констатує, що Росія залишається країною як що не імперською, то в усякому випадку такою, що прагне відігравати роль держави світового рівня та домінувати на більшій частині пострадянського простору.

Православні країни колишнього СРСР, як пише С. Хантингтон, посідають “центральне місце в створенні єдиного російського блоку у євразійській та світовій політиці”⁵. Слід зазначити, що наголос С. Хантингтона на православ’я зумовлений тим, що Росію у своєму переліку цивілізацій він відокремлює в окрему “Православну цивілізацію”.

Розглядаючи Україну С. Хантингтон торкається досить актуальної й болючої для України проблеми – проблеми її “цивілізаційної розірваності”. Саме це питання активно дискутується в українських політичних та політологічних колах, а після президентських виборів 2004 р. набуло ще більшої загостреності. С. Хантингтон вважає, що Україна “... це розколота країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, що відділяє Захід від православ’я проходить прямо через її середину ось вже декілька століть”⁶. Як що припустити, що спільність цивілізації має велике значення, то конфлікт між росіянами та українцями, на думку С. Хантингтона, маловірогідний, що підтверджує перше десятиріччя української незалежності⁷.

Більш вірогідний варіант розвитку подій, на думку С. Хантингтона – це розкол України по “лінії розлому” на дві частини, східна з яких увійде до складу Росії. І цей сценарій підтримують деякі реакційні політичні кола Російської Федерації. Як доказ він наводить слова одного російського генерала: “Україна, точніше, Східна Україна повернеться до нас через п’ять, десять, або п’ятнадцять років. Західна Україна нехай котиться до чорта!”. Проте, на думку С. Хантингтона, “такий “обрізок” уніатської і прозахідної України може стати життєздатним лише за активної й серйозної підтримки Заходу. Така підтримка, у свою чергу, може бути надана лише у випадку значного погіршення відносин між Росією й Заходом, аж до рівня протистояння часів “Холодної війни”⁸. Такої ж думки про майбутнє України та Росії дотримується і відомий американський

політик, колишній держсекретар Г. Кісінджер: “Переважна більшість російських лідерів, хоч би якими не були їхні політичні переконання, відмовляються визнати розпад Радянського Союзу і легітимність держав-наступниць, особливо України – колиски руського православ’я”⁹.

І, нарешті, третій, і найбільш вірогідний за С. Хантингтоном сценарій розвитку українсько-російських відносин виглядає так: “Україна залишається єдиною, залишається розколотою, залишається незалежною і в цілому буде тісно співпрацювати з Росією. Після вирішення питань перехідного періоду <...> найбільш серйозною проблемою будуть економічні питання, вирішення яких буде частково полегшуватись спільною культурою та тісними особистими зв’язками”¹⁰.

З. Бжезинський та С. Хантингтон розглядали питання українсько-російських відносин переважно у загальнополітичному, міждержавному контексті, але с етнополітичним “ухилом”, оскільки етнополітичний компонент є одною з головних складових відносин України й Росії.

Наступна група зарубіжних дослідників, на яких слід звернути увагу, розглядає у своїх працях етнополітичні відносини між українським та російським етносом власне в Україні. Проте, вони також не оминають увагою неминучий вплив відносин росіян і українців у середині України на міждержавні відносини України та вплив цих відносин на загальноєвропейську політику.

Е. Уилсон – співробітник Сасекського коледжу Кембриджського університету, у своїй книзі “Український націоналізм у 90-х роках. Доля національних меншин” доходить висновку, що сучасне українське суспільство, є вкрай диференційованим¹¹.

Одна з основних ідей його монографії полягає в тому, що успадковані Україною регіональні, історичні, етнічні, лінгвістичні та релігійні відмінності значно обмежують теперішній український етнонаціоналізм і створюють підвалини для поляризації українського суспільства, яке є суспільством двох етносів і двох мов: української і російської. Однак, Е. Уилсон вважає, що етнічна приналежність не завжди визначає лінгвістичну¹². Він звертає увагу на значний масив етнічних українців, для яких рідною є російська мова. В якості

доказу автор, посилаючись на офіційну радянську статистику, наводить такі дані: в період між 1970 – 1989 рр. кількість українців, що активно користується у спілкуванні російською мовою, зросла з 44% до 72%¹³.

Е. Уилсон вважає, що українські націоналісти не розуміють істинної динаміки етнолінгвістичних взаємовідносини в Україні і недооцінюють важливість мовного розділення в середині української етнічної групи, оскільки українці, хоча і є етнічно домінуючою групою, проте у мовному плані вони – меншість. При цьому, як наголошує автор, “жодна з основних етнолінгвістичних груп не може розглядатись у якості соціальної групи з ясною ідентичністю і чіткими межами”¹⁴.

Окремо Е. Уилсон розглядає російськомовних етнічних українців. На його думку ця категорія “особливо піддана різноманітному впливу: українському, російському, радянському, регіональному”. Вона збереглась як відносно аморфна група, яку важко мобілізувати політично. Загалом, Е. Уилсон вважає, що населення України складається з трьох “різних спільнот: українців, росіян і російськомовних українців”¹⁵.

Особливу увагу Е. Уилсон надає позиції націоналістичного сектору політичних сил України. Націоналісти, на його думку, вважають ключовим питанням про те, чи повинна Україна бути державою українського народу, тобто лише етнічних українців, або державою народу України незалежно від його етнічного походження. Наприклад, Народний Рух визнав багатонаціональну природу української держави, а Республіканська партія проголосила територіальний патріотизм, як один з ефективніших факторів розбудови української держави. Загалом же позицій українських націоналістів з питань національності, громадянства і “етнічних прав” на думку Е. Уилсона “майже не відрізняється від позиції їх балтійських колег” і відповідає зразкам, що прийняті в багатьох етнонаціоналістичних рухах.

Опоненти націоналістів вважають, що сучасна Україна є багатонаціональною державою, а наміри влади проводити ненаціонально орієнтовану політику розглядають як визнання цього факту. Автор наводить висловлювання антинаціоналістів, відповідно з яким жодна етнічна група не повинна ототожнювати себе з “офіційним етало-

ном для усієї держави”¹⁶. Також він висловлює сумнів у тому, що всі без виключення етнічні українці підтримують політику українізації: російська мова залишається мовою бізнесу, і матеріальні стимули використання української мови є слабкими.

Загалом, на думку Е. Уїлсона національне питання на довгі роки залишиться “яблуком розбрату”. Через те що націоналістам не вистачає сил та чисельності для швидкої перемоги, а антинаціоналісти навряд чи здатні зняти національне питання з порядку денного, протистояння у тій чи іншій мірі цих двох сил неминуче.

Інший зарубіжний дослідник – Анатоль Лівен, кореспондент лондонської газети “Файненшл таймс”, у своїй статті “Русскоязычные регионы Украины: троянский конь?” намагається знайти відповідь на питання – чи є російськомовні регіони України потенційною загрозою її безпеці та єдності. При цьому він свідомо залишає поза увагою Крим, який, на його думку “з багатьох причин являє собою “особливий випадок”, і зосереджує увагу на інших російськомовних регіонах.

А. Лівен чітко формулює сутність проблеми: “Не доводиться сперечатися про те, що між російськомовною та “націоналістичною” частинами України існують суттєві відмінності. Разом із тим не слід повторювати за українськими націоналістами, що оскільки люди розмовляють російською, це робить їх антинаціональними та антиукраїнськими елементами. Інтелектуалі з російськомовного середовища стверджують, що у них не “більш слабкі” українські почуття у порівнянні з галичанами, а просто інші”¹⁷. Картину протистояння “російськомовного Сходу” з “націоналістичним Заходом” А. Лівен вважає за необхідне скорегувати за двома найважливішими пунктами.

По-перше, “населення східних регіонів не є фактично російським і не являє собою діаспору у звичайному сенсі цього слова. Скоріш воно є фрагментом Радянського Союзу, що дуже слабо уявляє свою ідентичність, проте дуже тісно пов’язаним з сусідами-українцями”¹⁸.

На його думку, на протязі дев’яностих років “вірогідність того, що більшість цього населення відгукнеться на гіпотетичні спроби Москви підняти заколот” була вкрай незначна. Проте, він робив

важливе застереження: “Як що внутрішньополітичне становище в Україні не зміниться докорінно”¹⁹.

По-друге, на думку А. Лівена, російськомовні регіони далекі від єдності політичних або економічних інтересів, як що не приймати до уваги їх неприязнь до радикальних українських націоналістів. Але використати такі настрої для створення єдиної партії або руху протесту на протязі дев'яностих років не вдалося – з часу проголошення незалежності не виникло жодної партії або руху, здатного консолідувати регіон у цілому.

Розмірковуючи над російським питанням в Україні, А. Лівен доходить ще одного несподіваного та спірного висновку – він вважає, що одним із важливих факторів відсутності міжетнічної напруги в Україні є саме відсутність громадянського суспільства, яку Україна успадкувала від СРСР. Якщо б серед населення були великі групи, які мають здатність до політичної та соціальної мобілізації і придатними для цього засобами, національні, психологічні та культурні перетворення, подібні до тих, що люди пережили на протязі першого пострадянського десятиліття не пройшли б у супроводженні настільки непомітних масових заворушень та опор²⁰.

А. Лівен вважає маловірогідним те, що можливі протести у Східній Україні приймуть “російський національний характер” і спричинять ворожість між росіянами та українцями, що проживають у цьому регіоні, оскільки “у Східній та Південній Україні настільки поширені змішані російсько-українські шлюби, що часто не вдається до кінця зрозуміти, хто росіянин, а хто – українець”²¹.

Загалом, у підходах зарубіжних аналітиків щодо українсько-російських відносин можна виокремити дві основні тенденції. Першу з них сформулював Т. Букфол у своїй праці “Україна і Європейська безпека” (Лондон, 1997 р.): “Можливість відродження російського імперіалізму в межах колишнього Радянського Союзу викликає жаль, проте, це було б меншим злом у порівнянні з відновленням конфронтації із Заходом”²². Тому, якщо вибирати між захистом незалежності України і миром з Росією, перевага повинна віддаватись останньому.

Цього погляду дотримується Е. Румер. Розглядаючи питання про можливість російського втручання у випадку ескалації конфлік-

ту в Криму, він стверджує, що сили, що розв'язуть цей конфлікт “не імпортуються з Росії, а знаходяться в самій Україні, в той час, як Російська Федерація має законні інтереси в цьому регіоні і її втручання може бути більш бажаним ніж подальша дестабілізація в Україні”²³.

Ця дуже спірна думка вимагає на наш погляд значного корегування. Некоректною виглядає сама дилема – або “втручання Росії”, або “подальша дестабілізація в Україні”. Починаючи з 1991 року, Україна вдало вирішувала усі конфліктні ситуації, пов'язані з етнічною сферою, і, зокрема, у Криму, і відбувалось це без утручання або допомоги будь яких інших країн. Що до законності інтересів Росії в Криму, то не слід забувати, що Кримський півострів – це передусім територія суверенної та незалежної держави Україна. Наявність у Криму російської етнічної більшості та військово-стратегічні інтереси Російської Федерації на півострові повинні бути предметом цивілізованого політичного діалогу двох держав, а не приводом до порушення державного суверенітету та втручання у внутрішні справи України.

Прихильники іншого погляду на українсько-російські відносини вважають, що збереження незалежності України має принципове значення у контексті усього євразійського політичного процесу. Визнаючи незалежність України, Росія перестає бути імперською державою, а ця обставина є необхідною підвалиною формування демократії у Росії, в чому Європа та США вкрай зацікавлені. До того ж подальша дезінтеграція колишнього Радянського Союзу буде сприяти зменшенню загрози безпеці Заходу²⁴. Найбільш помітним представником цієї точки зору є вже розглянутий вище З. Бжезинський. На думку Т. Букфола цю позицію все більше розділяють США та, із певними застереженнями Німеччина та Великобританія. Проте, Т. Букфол зазначає, що ані прибічники першого, ані прибічники другого стратегічного варіанта розвитку українсько-російських відносин “не висловлюються за надання Україні військових гарантій у випадку російської або будь-якої іншої агресії”. Відмінність між ними полягає лише у ступені засудження і характері санкцій, які можуть бути запропоновані в даному випадку²⁵. Таким чином можлива конфронтація в українсько-російських відносинах з вини Росії

скоріш за все призведе до погіршення відносин Росії із Заходом, проте навряд чи стане причиною повномасштабного військового конфлікту.

Утім, слід зазначити, що на протязі дев'яностих років зарубіжні дослідники практично не розглядали вірогідність вступу України до НАТО. Після ж подій “Помаранчевої революції” та приходу до влади принципово нового покоління українських політиків євроатлантична інтеграція проголошена магістральним курсом зовнішньої політики України, і це так чи інакше примусить зарубіжних аналітиків скорегувати свою точку зору.

Найбільші складності у відносинах України з Російською Федерацією, викликає, за словами Букфола, опір України тісній інтеграції в СНД і спроби України наблизитись до країн Заходу. “Як по історичним, так і по культурним мотивам багатьом росіянам змиритись з незалежністю України було важче, ніж з відокремленням більшості інших колишніх радянських республік”. На думку іншого відомого політолога Г. Зимона в основі усіх суперечностей, що виникли між Росією та Україною так чи інакше лежить “небажання Росії визнати незалежність цієї держави та її рівноправний статус”²⁶.

Т. Букфол виділяє дві обставини, які можуть призвести до формування вибухонебезпечної ситуації у відносинах України й Росії. По-перше, це спроби повномасштабної українізації східної та південної частини. Проте він вважає це маловірогідним; звичайно, націоналісти в Україні “бажали б зробити населення цих регіонів “більш українським”, проте вони все ж таки не схильні затівати таку компанію. “В політиці по відношенню до національних меншин більшість українських націоналістів посідають достатньо ліберальну позицію”²⁷.

Друга обставина, що може призвести до тяжких наслідків в українсько-російських відносинах, – це посилення сепаратизму у Східній та Південній Україні. На думку Т. Букфола, це може відбутися у тому випадку, якщо Росія у своєму економічному розвитку буде значно випереджати Україну. Якщо сепаратистські тенденції у вказаних регіонах виникнуть, будь який український уряд буде намагатись їх подавити, а це, в свою чергу викличе різко негативну реакцію з боку російських націоналістів як в Росії, так і в Україні.

У випадку, як що події будуть розгортатись по першому, з перелічених Букфолом сценаріїв, однією з найбільш гострих проблем стане російська військова присутність в Криму. Проблема Севастополя безпосередньо пов'язана з національними цінностями як українських, так і російських націоналістів. Якщо перші вважають неприпустимим подальше базування там російського флоту, то останні так само категорично виступають проти виводу його із Севастополя й припинення російської військової присутності в Криму. Т. Букфол вважає, що з точки зору російських націоналістів, такого роду дії будуть практично дорівнюватись проголошенню війни. В наслідок цього Росія повинна буде ужити “превентивних заходів”²⁸.

Аналіз праць зарубіжних політологів дозволяє зробити наступні висновки, щодо бачення ними сутності та перспектив українсько-російських відносин.

Передусім, усі вони сходяться в думці щодо виключної важливості конструктивності відносин України та Росії для забезпечення стабільності та безпеки у всьому Європейському регіоні. Вичерпне формулювання з цього приводу дав той же Т. Букфол: “Дехто вітав появу на карті Європи незалежної України, інші цього не схвалили або не були впевнені, що вона здатна зберегти свою незалежність, проте мало хто сумнівався в значимості незалежності України для забезпечення безпеки Європи”²⁹.

Звідсіля центральна проблема українсько-російських відносин, яка так, чи інакше висвітлюється усіма зарубіжними дослідниками – питання етнополітичної поляризації України у площині “Схід - Захід”. Зарубіжних дослідників хвилює передусім можливість розколу України та його наслідки.

Досліджуючи етнополітичну структуру населення України, зарубіжні дослідники об'єднують в одну, так би мовити, “російсько-орієнтовану” етнополітичну групу як етнічних росіян, що проживають в Україні, так і російськомовних етнічних українців, яки, на їх, думку за своїми етнополітичними, соціально-економічними та ціннісними установками загалом зорієнтовані на Росію.

Історичні, етнокультурні та релігійні фактори є визначаючими як у відносинах України та Російської Федерації, так і у міжетнічних відносинах українців та росіян у самій Україні. Саме близькість

двох народів за названими критеріями та значна ступень взаємозмішаності завдяки змішаним сім'ям забезпечують конструктивність міжетнічного діалогу українців та росіян в Україні.

Виходячи з цього, зарубіжні дослідники роблять висновок про малу вірогідність конфлікту між росіянами та українцями на національному ґрунті, але, за умови наявності у Києві “поміркованого” уряду, який не стане здійснювати тиск на російське населення України.

Відносно Росії, зарубіжні дослідники доходять висновку про те, що не лише російська політична еліта, але й російське суспільство у цілому не змирилось з незалежністю України і досі сприймає її як природну частину Росії. Проте, у разі збереження влади в Росії у російських “поміркованих” міждержавні відносини України й Росії будуть будуватись на конструктивній базі, як відношення двох незалежних та суверенних держав. Хоча, скоріше за все деякі неприємні інциденти на кшталт висловлювань певних одіозних політиків з обох сторін будуть мати місце й надалі.

І, нарешті, головними запоруками як міжнаціонального миру та стабільності в Україні і взагалі її незалежності, так і цивілізованих міждержавних відносин України і Росії зарубіжні дослідники вважають, по-перше, успішний розвиток української економіки та зростання рівня життя населення, по-друге, створення та впровадження у життя об'єднуючої державної ідеології, яка зможе запропонувати принципи, ідеали та цінності, навколо яких відбудеться консолідація усіх етносів, що населяють Україну і яка буде відповідати їх інтересам та сподіванням, зокрема й у етнополітичній сфері.

¹Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – С. 259.

²Бжезинский З. Великая Шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Международные отношения, 2000. – С. –110.

³ Там само. – С. 115.

⁴ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – С. 251.

⁵ Там само. – С. 252.

⁶ Там само. – С. 255.

⁷ Там само. – С. 257.

- ⁸ Там само. – С. 258.
- ⁹ Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень. – 1999. – С.49
- ¹⁰ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – С. 259.
- ¹¹ Л. М. Светлорусова. Е. Уилсон. Украинский национализм в 90-х годах. Судьбы национальных меньшинств // Россия и ее соседи: Проблемы этнических меньшинств: Проблемно-тематический сборник. РАН. ИНИОН. Центр научно-информационных исследований глобальных и региональных проблем. Отдел Восточной Европы; – М., 2000. – С. 72.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само. – С.73
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само. – С. 76
- ¹⁷ А. Ливен. Русскоязычные регионы Украины: троянский конь? // Украина и Россия: общества и государства. – М.: “Права человека”, 1997. – С. 224.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. – С. 225.
- ²⁰ Там само. – С. 245.
- ²¹ Там само. – С. 250.
- ²² Российско-украинские отношения: проблема национальных интересов (обзор) // Россия и ее соседи: соотношение национальных интересов внутри СНГ (реферативный сборник) / РАН ИНИОН. – М. 1999 г. – С. 164.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. – С. 165.
- ²⁷ Там само. – С. 179
- ²⁸ Там само. – С. 180
- ²⁹ Там само. – С. 184

УКРАЇНЬСЬКА ЕТНОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ СЬОГОДНІ: ЧИ МОЖЛИВИЙ ПЕРЕХІД ВІД ХАОСУ ДО ПОЛІЛОГУ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ?

Соціологи констатують, що кожна виборча кампанія в Україні негативно позначається на міжетнічних стосунках. Дійсно, те, що наше суспільство далеке від консолідації, а його ландшафт покраяний численними лініями розколів, є цілком очевидним фактом. Однак вони пролягли по лінії політичних, релігійних, ментальних, протистоянь. Відсутність конфліктів на міжетнічному ґрунті (в хрестоматійних, так би мовити, варіантах: балканському, кавказькому, придністровському) таки можемо віднести до незаперечних здобутків нашого суспільства.

Попереду вибори до Верховної Ради України. На думку експертів, багатьма суб'єктами виборчої кампанії-2006 буде розіграно "національну карту", тобто політичні сили знову вдаватимуться до тактики нагнітання протиріч між різними соціальними ідентичностями задля мобілізації електорату. Тож як саме маніпуляції політтехнологів заторкатимуть чинник етнічного і якими мають бути пріоритети етнополітики в такій ситуації, що можуть фахівці у цій галузі запропонувати суспільству?

Спершу спробуємо домовитися про те, що ми маємо на увазі, коли вживаємо дифініцію "етнополітика"? Мала енциклопедія етнодержавознавства дає таке визначення: "Етнополітика є сферою суспільного життя, яка охоплює всі аспекти взаємодії держави (державної нації) з етнічними спільнотами, що мешкають на її території, а також взаємовідносини етнічних спільнот (національних меншин) між собою.

Зіткнення інтересів цих основних суб'єктів етнополітики концентруються навколо питання розподілу влади, соціальних і матеріальних благ, а також збереження етнічної ідентичності груп. Зміст етнополітики полягає в так званій політизації етнічності, тобто в активізації діяльності етнічних груп та їх переході від суто культурних до політичних вимог¹.

Формулювання в цілому вдале і коректне, але воно на сьогодні потребує певної кореляції, аби залишатися інструментальним.

Спробую запропонувати свою відповідь на це питання, виділивши в ньому кілька аспектів ключових тем.

Суб'єктивація і модернізація етнічності

До суб'єктів етнополітики, вважаю, нині слід відносити не лише і не так спільноти, як окремих індивідів, наділених яскраво вираженою етнічністю, або для яких етнічне походження, етнічні маркери, етнічне питання відіграє (з різних причин) важливу роль. У зв'язці "людина-суспільство" етнічні структури зорієнтовані у напрямі не від суспільства до людини, а навпаки, вважає відомий російський етнолог С. Рібаков².

Більш того, на сьогодні в Україні немає етносоціальних утворень (етносоціорів), які б вели архаїчний або "племінний" спосіб життя. Становлення модерної (політичної) української нації відбувається за умов, коли автентична етнічна культура в усьому розмаїтті її локальних варіантів практично є витісненою із повсякденної практики іншими формами людської активності та взаємин. Елементи традиційної картини світу і системи цінностей інтеріоризуються, проявляючись саме через суб'єктивність мистецьких творчих процесів, через внутрішній простір особистості, стають прихованою пружиною розгортання тих чи інших соціальних феноменів. Будь-який представник етнічної спільноти (національної меншини) цілком успішно може давати собі раду поза інституціями спільноти і як громадянин наділений усіма юридичними та фактичними можливостями і навіть стимулами брати участь у загальнонаціональних (суспільних, економічних, культурних) процесах України.

Сучасний світ позначений одночасно глобалізацією історичного процесу та індивідуалізацією і екстенціоналізацією історії. Що, відповідно, знаходить вияв у підвищеній чутливості і загостреній реакції кожної людської особистості до перебігу історичних подій – зростає інтенсивність енерго-інформаційного потоку історії, що його пропускає, а то й фокусує в собі окрема людина, поруч з тим зростає міра відповідальності індивіда в історії.

Проблема індивідуального вибору, в тому числі власної тожсамості й групової ідентичності та ціннісних орієнтирів, що зу-

мовляють цей вибір, стає ключовою на сучасному етапі світового розвитку.

Усі культури нині зазнають впливу і самі впливають на інші культури. Жодна культура не є статичною й ізольованою. Всі культури перебувають у стані постійного розвитку, через розкриття зовнішніх і внутрішніх сил. Глобалізація у сфері культури, як і у сфері економіки, може призвести до кращого розуміння особливих цінностей і потенціалу культури, рівно як і до культурного експансіонізму і поступового зникання індивідуальних культур – зазначає речник ЮНЕСКО Норіко Акава³.

Що ж до питання про збереження етнічної самобутності, то воно перебуває не так в площині стосунків держави і меншин, тобто забезпечення прав меншин, як у вимірі екології соціуму і забезпеченні права на доступ до культурних ресурсів усіх представників політичної нації.

Якщо для етносу в його традиційному розумінні базовими категоріями життєдіяльності є земля (“годующий ландшафт”) і територія, як основний ресурс навколо якого відбувається суперництво головних суб’єктів, – то для політичної нації такою категорією стає простір: правовий, інформаційний, культурний, інтелектуальний. Це, ясна річ не знімає проблем територіальних і регіональних, але вимагає нового погляду на них. Антропосфера за своєю структурою – це складне мозаїчне самоорганізоване утворення. Оптимальні умови його життєдіяльності сконцентровані у постулаті “єдність у різноманітті” та у дотриманні балансу між органічною і механічною складовою суспільних процесів. Кожна етнічна спільнота та нація має непересічну цінність. І втрата у цій мозаїчній цілості бодай одного елементу викликає критичне накопичення ентропії, що затримує еволюцію і негативно дається взнаки на процесах розвитку всього людського суспільства як цілості. Уніфікація і техногенна глобалізація – це глухий кут світової історії.

Феномен запізнілого націєтворення

Становлення сучасної політичної нації в Україні відбулося значно пізніше, ніж в інших країнах Центрально-Східної Європи. Цей процес набув незворотних рис лише протягом останніх двох- трьох років, проте завершеним його і нині назвати не можна (показовим

є хоча б той факт, що і досі близько 8% респондентів соціологічних опитувань вважають себе громадянами Радянського Союзу, а близько 30% респондентів стійко надають перевагу локальній і регіональній ідентичності перед національною). Впродовж майже півтора десятиліття, яке минуло після проголошення України незалежною державою, більша частина населення прожила в стані невизначеності й розмитості ідентичності.

У суспільстві нині спостерігається недовіра до явища мультикультуралізму, активізація радикальних політичних течій (як правого, так і лівого спрямування). Посилюються прояви ксенофобії, зокрема антисемітизму, який протягом останнього часу, на жаль, набуває все більше системного характеру. Нетолерантні висловлювання по відношенню до представників національних меншин й інших етноконфесійних спільнот тепер незрідка можна почути з вуст парламентарів і лідерів політичних партій, керівників регіональних органів виконавчої влади.

Між тим саме “мультикультурність (як певну політику) і сприяння культурному різноманіттю було одностайно ухвалено на міждержавній конференції ЮНЕСКО з Культурної Політики Гуманітарного Департаменту, яка відбулася у Стокгольмі в березні 1998 року. Більшість її учасників також пов'язали цю дискусію з поширенням демократичної практики у всьому світі. Надзвичайно важливим є встановити баланс між визнанням багатокультурності і структурою національних держав, а також, передусім, зі світовою спільнотою”⁴.

Якою ж має бути відповідь наукової спільноти, громадських і державних діячів, причетних до формування етнополітики?

1. Безумовно, науковцям варто активніше пропонувати суспільству альтернативні точки зору на ті чи інші ситуації, впровадження критичного етнополітичного мислення, напрацювання рекомендацій для парламенту й уряду щодо нормативних і організаційних заходів, спрямованих на запобігання проявам ксенофобії та створення атмосфери толерантності. Але для цього потрібен консенсус відмінних точок зору і різних варіантів відповідей. Власне, це відкриє шлях до **консолідації суспільства**.

2. Під консолідацією тут розуміємо, передусім, високий рівень розвитку суспільства, який характеризується розгалуженою систе-

мою зворотних зв'язків між усіма групами, верствами, спільнотами, інституціями й індивідами, які становлять дане суспільство. Це дає змогу швидко реагувати на виклики часу мобілізувати внутрішні ресурси, досягати консенсусу в проблемних ситуаціях і координувати зусилля для реалізації ухвалених рішень.

3. Найоптимальнішим шляхом до консолідації нині може бути втілення моделі багаторівневої ідентичності. Персональна, етнічна, локальна, регіональна, національна, слов'янська, європейська, космополітична ідентичності цілком можуть існувати в режимі полілогу, але для цього необхідно створити відповідні політичні, юридичні, соціальні, світоглядні умови.

4. Базовими умовами консолідації є збереження культурного і етнічного багатоманіття, етика солідарності, пошук спільних цінностей у режимі постійного діалогу. Діалог дає змогу виявляти конфлікт у потенціалі й завчасно готувати контраргументи, перетворюючи, зрештою, і одне, і друге у певну цілісність викликів – відповідей. Існує велика потреба в поширенні культури дискусії і створенні мережі дискусійних майданчиків.

5. Відкрите, здорове суспільство потребує прозорого обговорення складних проблем без їх штучного спрощення, адже поступальний рух соціуму – це солідарність наших інтелектуальних і духовних зусиль. Тому нам варто накопичувати досвід узгодження контраверсійних, часом навіть полярних, концепцій і стратегій. Адже життєздатність культурного простору залежатиме від того, наскільки повно у ньому будуть представлені ключові ідеї, інтенції та процеси новочасся.

6. Але до якої міри ми можемо розраховувати на досягнення консенсусу? Досвід обсервації різних інтелектуальних дискусій щодо “українського шляху”, які відбулися впродовж 2005 року, підказує, що ймовірність солідарності інтелектуалів наразі є дуже малою.

7. Від моменту набуття Україною державної незалежності заклики до консолідації суспільства стали неодмінною ознакою публічного мовлення українських політиків. Проте їхня роль переважно зводилася до декорації тексту приємним для слуху співзвуччям. Для практичного вжитку політикум мав іншу лексику й принципи штибу “поділяй і владарюй”. До чого це може призвести, засвідчив

перебіг виборчих президентських перегонів 2004 року. Про те, що подібна практика буде застосована на парламентських виборах 2006 року, свідчать зразки агітаційної продукції партій, які є найімовірнішими кандидатами на отримання депутатських мандатів. Кожна з партій заявляє про бажання консолідувати суспільство. Насправді ж їх месидж адресований лише обмеженим референтним групам.

8. Конфлікт інтересів – вважає Ярослав Грицак, – є нормальним станом суспільства за умови, що існують механізми його розв'язання⁵. Особливість української ситуації полягає в тому, що подібний механізму існує лише теоретично, “в кресленні”. І, подібно, існує певне упередження (або й пересторога) щодо запуску його “у виробництво”. От і виходить, що коли конфлікт по-справжньому виіриває, ніхто не переймається пошуком “механізмів розв'язання” – його або тупо гасять і заганяють вглиб, або оголошують “джихад” представникам протилежної позиції. В першому випадку нема як викристалізуватися контраргументам противника, і ця нереалізованість згодом перетворюється на вогнище конфлікту. Як тут не згадати Жака Деріду з його твердженням, що “мистецтво не-відповіді або відстроченої відповіді є риторикою війни, полемічною хитрістю: ввічливе мовчання може бути найзухвалішою зброєю і найв'їдливішою іронією”. Тож лише опанувавши мистецтво відповідей (як і запитань, до речі) через практику діалогу можна сподіватися на перехід від хаосу ідентичностей до полілогу ідентичностей.

¹ Етнополітика // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: “Генеза” – “Довіра”, 1996. – С.488.

² Рыбаков С.Е. К вопросу о понятии “этнос”: философско-антропологический аспект // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 6. – С.10.

³ Multicultural Europe: Illusion or Reality /Series “Bibliotheca Traditionis Europaeae” – editor Mihaly Hoppal – Budapest, 1999. – P.5

⁴ Multicultural Europe: Illusion or Reality /Series “Bibliotheca Traditionis Europaeae” – editor Mihaly Hoppal/ – Budapest, 1999. – P.5

⁵ Критика – Ч. 12. – 2004.. – С.12.

ЛІНІЇ ПОЛІТИЧНОГО І КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗМЕЖУВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У кожного, мабуть, своє сприйняття, свій образ тих чи інших видатних особистостей – передусім тому, що вони, ці видатні особистості, багатогранні і не кожному зі своїх важливих граней вони розкривають своїм знайомим і колегам, а також тому, що всі ми намагаємося бачити в цих людях (і, відповідно, знаходимо) різне.

З Іваном Федоровичем Курасом я познайомився в перші роки незалежності України, а точніше, на конференції міжнародного Пагоушського руху, що проводилася в Києві в 1993 році¹, одним з організаторів якої він був. В той досить складний і для країни, і для кожного з нас, колишніх громадян Радянського Союзу, період багато людей, особливо тих, хто якимсь чином був причетний до адміністративних посад і політичної влади, змінювалися до невпізнання – і з точки зору декларованих ними ідеалів, і з погляду своїх явних особистісних якостей. Але, незалежно від обставин, академік І.Ф. Курас був прикладом людяної і відвертої людини, політика з виваженими життєвими і загальнокультурними позиціями, а також зразком такого прагматичного адміністратора, для кого “людський фактор” має особливе значення. І його якості могли сприйматися як певний “чистий тип” політика і науковця-керівника.

Хоча ми з Іваном Федоровичем народилися в один календарний день, але ці жовтневі дні розділяла досить велика кількість років. І ставився я до нього як до досвідченого старшого колеги і, не побоююся сказати, справжнього старшого друга, до якого можна звернутися за порадою, – передовсім тоді, коли важливі, принципові події вимагають цього. Я усвідомлював, що він в той чи в інший спосіб співпрацює з Л.Д. Кучмою, з його оточенням і режимом не просто заради посад, а відстоюючи, наскільки це було можливим у тих умовах, плюралістичні культурні цінності, захищаючи їх не галасливо, не агресивно, а в постійній, рутинній роботі, яку й не завжди побачить, а тим більше – по достоїнству оцінить сторонній.

Я впевнений, що І.Ф. Курас сприймав кучмізм, як той того заслугує, досить об'єктивно і критично, але це був його вибір – працювати в середині системи і при цьому, знову ж, наскільки це можливо, не йти проти своєї совісті. Легко оцінювати позиції людей з позицій “чистої моралі”, знаходячись у “теплих” умовах “чистої демократії”. А як бути з умовами олігархічно-кланового суспільства, що прийшло на зміну монолітичному соціалізму? Що робити в (за висловом С.С. Говорухіна²) “час негідника”? Тут можуть бути різні варіанти екзистенціального вибору, і ми їх бачимо в нашому вітчизняному і світовому політичному житті. Але хто може довести, що вибір “працювати в середині поганої системи”, “не псуєш” самому, протидіючи брудним та авантюристичним справам і допомагаючи розвитку позитивних тенденцій в країні, – це щось неприйнятне?

Для мене І.Ф. Курас був тією людиною, до якої я звертався з тим, щоб зорієнтуватися, що варто робити в ситуації, коли важко знайти однозначно чітку відповідь, зокрема, коли мені потрібно було (вперше після того, як Президент Л. Кучма зрікся своїх передвиборчих обіцянок 1994 року) знову задуматися над можливістю тимчасової підтримки цього політика в період, коли ставало ясно, що розгортається багаторівнева, добре технологічно вивірена операція із заміни “поганого президента” на “доброго прем'єра”; а потім (найголовніше), коли потрібно було знайти відповідь на те, що робити, коли в 2004 році нав'язування кучмізмом брудних виборчих технологій вело до провокування розколу суспільства і встановлення домінування інших політтехнологій. Я знаю, що Іван Федорович як політик і як науковець, робив максимум, що було в його силах, щоб запобігти негативному розвитку подій. Але система і режим мали свою логіку розвитку. Всі ми повинні були пережити те, що пережили в революційний час 2004 – 2005 років, і завдяки цьому повніше і глибше сприйняти цінності культурного і політичного плюралізму, стати більш відповідальними за свої власні дії і за все суспільство в цілому, яке, в свою чергу, безумовно, “подорослішало” і цивілізувалося.

Хтось (хто не так вже добре знає Івана Федоровича) може сказати, що після “помаранчевої революції”, як багато політиків, народ-

ний депутат І.Ф.Курас поспішно “поміняв політичну орієнтацію”, адже 18 січня 2005 року він вийшов з фракції “Регіони України” в Верховній Раді України, в якій був з 20 червня 2002 року – з моменту заснування цієї парламентської фракції разом з 34 іншими народними депутатами³. Але це не було “перефарбуванням”, адже він не переметнувся на бік переможців чи їхніх нових союзників, не вдався до егоїстичного пристосовування. Як народний депутат і як директор великого науково-дослідного інституту і віце-президент Національної Академії Наук він і надалі відстоював свої культурно-політичні позиції, передовсім оберігаючи і академію, і інститут, і справи свого наукового і політичного життя як від “кавалерійських наскоків” революціонерів-аматорів, так і від посилення “облоги” з боку професійних політичних радикалів. А тим, хто хотів активно відстоювати свої культурно-плюралістичні переконання і розкривати нинішні і перспективні небезпеки революційних політичних підходів, він допомагав встановити контакти з відповідними політиками, з якими його об’єднувала спільна робота в Верховній Раді.

І.Ф. Курас фактично брав на себе роль одного з важливих суб’єктів політичного процесу, що відстоював плюралізм і максимальну вираженість підходів до вирішення базових питань розвитку країни і усвідомлення відповідальності нашої держави і народу за розвиток подій у Східній Європі і у світі в цілому. Для мене Іван Федорович був уособленням такого політика, який своє найважливіше завдання бачив у сприянні становленню української політичної нації через створення умов для історичного порозуміння між тими, хто вважає себе “свідомим” етнічним українцем, “представником титульної нації”, і тими, хто не несе в собі суттєвого суто етнічного “забарвлення”, а передусім відчуває себе нащадком “багатоплемінної” Русі, хоча для когось з них вона більшою мірою одностороннє уособлюється в радянській культурно-політичній спадщині.

На деякі актуальні теоретичні аспекти питання становлення сучасної (“післяреволюційної”) гетерогенної української політичної нації, її складових я і хотів би звернути увагу.

Як влучно зауважує О.О. Зінов’єв, часто сутність революції виявляється “не в окремих яскравих подіях, що вражали уяву сучасників, а в буденному житті мільйонів людей”⁴. Найголовнішим, на

мою думку, в українській революції 2004 – 2005 років було те, що вона зміцнила повагу в нашому суспільстві до цінностей культурного плюралізму. Тепер, як правило, суспільство не на словах, а на ділі визнає нормальність того факту, що регіони, культурні й соціальні прошарки України є такими різноманітними, а найважливіше – що вони хочуть і надалі зберігати свою самобутність, не бажають зазнавати на собі диктату імперського уніфікуючого центру. Базові цивілізаційні інстинкти, що пробудилися у всіх основних культурно-політичних складових українського суспільства під час революції, нині вже досить добре політично артикульовані. Назад у підсвідомість ці інстинкти вже не загнати⁵.

Відповідно, формуються головні реальні, а не удавані, суб'єкти (актори) політичного і культурно-цивілізаційного процесу в Україні. Вони поступово починають ставити перед суспільством не удавані політико-юридичні “корінні” проблеми, що продукуються віртуальною демократією (в тому числі з винесенням проектів їхнього розв'язання на референдуми), а пропонують для громадського та експертного обговорення і наступного вирішення базові питання реального розвитку країни.

Безумовно, що з нинішньої ситуації політичного “бульйону” можна одержати дуже багато чого і навіть прямо протилежних результати. Адже існує своєрідне желе, що лише починає прискороно структуруватися, і ми маємо справу не з закінченим процесом, а з важливими (і багато в чому протилежними) тенденціями. Проте нині існують чіткі “центри тяжіння”, і створенню умов для виникнення і функціонування одного з них багато сил віддавав академік І.Ф. Курас, як і для того, щоб нормально могли діяти й інші “центри культурно-політичного тяжіння”. Саме так я реконструюю для себе його подвійне “над завдання” – допомагати: 1) створенню загальних сприятливих умов для розвитку плюралістичної української нації, і 2) структуруванню й розвитку того сегмента цієї нації, який історично і культурно-політично ближче до свого серця, до саме своєї складової цієї єдиної і водночас такої багатоманітної нації.

Які ж є і можуть бути лінії розмежування в середині української політичної нації і поміж її найбільш політично активних складових, її різноманітних “авангардів”. Тут я хотів би поговорити про низку

“чистих типів”⁶, водночас беручи до уваги й те, які (з огляду на специфіку конкретної ситуації) вони породжуватимуть змішані й перехідні типи, в тому числі й типи, що прагнуть до гармонізації.

1. Враховуючи ступінь усвідомлення суспільних проблем і адекватності пропонованих дій, спрямованих на їхнє вирішення, можна виокремити першу лінію розмежування: а) *романтики* і б) *реалісти*, “озброєні” необхідним методологічним і практичним досвідом. Безумовно, необхідно чітко розрізнити романтичні “програми” (чи навіть просто декларації, наміри дій, перелік благих побажань) і збалансовані, професійно розроблені програми, що забезпечені відповідним комплексом ресурсів, включаючи “оснащеність” необхідними гуманітарними технологіями.

2. На базі соціально-класових і економічних критеріїв з’являється своєрідний трикутник протистояння: а) *олігархи* (національні та міжнародні) з їхніми васалами й слугами; б) *сили, орієнтовані на динамічні кола суспільства і на соціальну справедливість*, програми яких передбачають наведення порядку і у сфері, що стосується подальшої долі колишньої державної власності, яку було розтринькано за роки незалежності; в) *демофіли*, які клянуться всім у своїй любові до народу і пропонують зовнішньо привабливі для багатьох популярні програми, зазвичай, орієнтовані на переважно утриманські чи інші несамостійні і нединамічні соціальні кола, налаштовані на “проїдання ресурсів”.

3. З погляду психічної врівноваженості програм дій і відповідних їхніх носіїв легко розрізняються: а) *психологічно збалансовані* верстви та діячі, що прагнуть до гармонізації, спрямовують свою діяльність на реалізацію принципів панування права і свідому участь громадян в управлінні суспільними справами; б) *політичні параноїки* з комплексом власної непогрішимості та постійним наголосом на пошуку та розгрому ворогів; в) *інфантильні та апатичні* верстви й діячі. Тут варто зауважити, що відсутність належної збалансованості в позиції може проявлятися у спробах висвітлювати політичні процеси сьогодення у вигляді боротьби абсолютного Добра с абсолютним Злом. При цьому відкрито чи латентно стверджується, що ці сили чітко розташовуються по різні боки нинішніх “політичних барикад” і жодним чином не передбачається можливість того, що

кожна з цих есхатологічних сил може бути “розмазана” практично по всьому спектру кожного із акторів (суб’єктів) сучасного політичного і культурно-цивілізаційного процесу.

4. Якщо розглядати політичне розмежування на базі специфіки ставлення до кримінальних практик, які в останні роки набули значного поширення у вітчизняному суспільному (і, зокрема, економічному) житті, то, користуючись термінологією В.А. Ющенко, запровадженою під час підготовки й здійснення “помаранчевої революції”, доцільно ввести типологічний розподіл на *бандитів* і *порядних* людей, а точніше – на такі два “чисті типи”: а) тих, хто по суті, *спрямовує свою діяльність на збереження “бандитських схем”*, та б) тих, хто *дійсно прагне повного викорінення таких схем та недопущення будь-яких зв’язків політики і державного управління з криміналітетом* (в тому числі з корупційними бюрократичними практиками та протиправними формами співпраці політиків та держслужбовців з бізнесом). При цьому, як уявляється, під час “помаранчевої революції” такі “чисті типи” були присутні не тільки на боці однієї зі сторін конфлікту, в чому нас тривалий час намагався переконати Майдан, при чому нерідко із залученням до агітації й вищих ієрархів цілого ряду конфесій України. Знову ж таки, вони (ці протилежні “чисті типи”) своєрідним чином (і не виключено, що навіть майже порівну) “розмазані” як серед “переможців”, так і серед “переможених” в історичному політичному протистоянні кінця 2004 – початку 2005 року.

5. З погляду готовності дотримуватися стратегії правди та щирості у політичному та культурному житті чітко проявляють себе ті сили, що а) *орієнтовані на маніпулятивні стратегії* та б) *націлені не лише на інформування* громадян та світового співтовариства про свої наміри і практичні дії, *але й на створення постійно діючих форумів, на яких спільними зусиллями різноманітних культурно-політичних сил* (у співпраці влади, експертів-професіоналів і суспільства в цілому) *випрацьовуються дієві програми* суспільно-економічного розвитку і знаходяться ефективні шляхи розв’язання конкретних актуальних проблем.

Одним з проявів чергової спроби конструювати подібний форум, прототип своєрідного органу інтелектуальної (і навіть духовної) вла-

ди (а паралельно з тим і черговою вдалою практикою “абортувати” такі амбіційні наміри реальних ініціаторів такої дійсно історичної справи) були Перші Президентські слухання “Виклики, породжені свободою”, що проводилися в Києві 28 листопада 2005 року.

Декому з учасників тих зборів (до речі, доволі однобарвних, багато в чому ностальгійно-майданних) здавалося, що треба, мабуть, зібрати якийсь ще один дорадчий орган при Президенті. Але ж насправді були презентовані важливі компоненти концепції створення неадміністративного органу-форуму, за типом свого функціонування схожого на той, що фактично існував у перші роки незалежності України при Світовому Банку, а потім перемістився до Міжнародного центру перспективних досліджень (МЦПД / ICPS – International Centre for Policy Studies), заснованого в Україні в 1994 році за ініціативою Інституту відкритого суспільства (Open Society Institute⁷). Важливо, щоб такі форуми, як Президентські слухання, відбувалися систематично і за кошти вітчизняного Державного бюджету (а також, можливо, частково і коштом українського бізнесу), і щоб на них були достойно представлені різні культурно-політичні і цивілізаційні сили нашого суспільства. А внаслідок роботи таких форумів з’являтимуться такі важливі концепції, висновки і рекомендації, які не зможуть ігнорувати ні Президент, ні опозиція, ні будь-яка інша серйозна вітчизняна структура. По суті, є досить чітка тенденція до створення умов для появи в Україні специфічного органу в системі розподілу влад – органу інтелектуальної і духовної влади⁸.

Структурування українського суспільства навколо базових ліній розмежування буде віддзеркалюватися й у розмаїтті політичного спектру, представленого у парламенті, в регіональних та місцевих радах, у політиці органів виконавчої влади і голови держави – Президента України. При цьому, деякі з політичних лідерів, яких дехто вже майже “списав”, якщо зможуть піднятися над ситуацією і над своїми амбіціями, набудуть нової динаміки і поширять свій вплив.

6. Серед усіх можливих ліній розмежування важливо відзначити ще кілька – ті, передовсім геостратегічні та пов’язані з ними цивілізаційні, що найбільш близькі до серцевини культурно-політичних

цінностей. Те, що геостратегічний інстинкт у суспільстві був пробуджений, ми бачили як на помаранчевому Майдані в Києві і на відповідних майданах і майданчиках майже по всій Україні, так і на “синьо-білих” зборах та демонстраціях на Сході і Півдні країни, що протистояли їм. Революція відбулася не тільки під жовтогарячою символікою. Революція відбулася і на Сході та Півдні України, але інша за своїм політичним кольором – “синьо-біла”. “Схід” України усвідомив себе і свої власні інтереси, у тому числі він усвідомив те, що потрібно захищати свій геостратегічний свій культурний інстинкт, власні культурно-цивілізаційні цінності і свій “цивілізаційний код”. А всі ми, такі різні, усвідомили, що задля збереження єдності країни необхідно визнавати наше розмаїття як нормальний факт і треба навчитися не лише співіснувати, але й, замість механізму подолання антагонізмів, створити загальнонаціональну і міжнародну систему співпраці, партнерства, балансу.

Іншими словами, українська революція 2004–2005 років – це своєрідне “три в одному”: 1) це і “помаранчева” революція зі своєю специфічною сумішшю загального демократизму з євроатлантизмом і українофільством; 2) це і “синьо-біла” революція з її східно-слов’янським, православним і радянським цивілізаційно-культурним консерватизмом; 3) це і (як результуюча двох вище зазначених своїх складових) революція духу, перемога цінностей плюралізму і толерантності в душі народу, стратегічна орієнтація на єдність в розмаїтті.

Так, в суспільстві сучасної України ми маємо велике розмаїття геостратегічних і цивілізаційних орієнтацій – від євроатлантичного та проєвропейського “чистого типу” до “чистого” євразійського типу у різних його варіаціях. І водночас (на початок 2005 року) маємо інституціоналізовану культурно-політичну гегемонію в середині органів виконавчої влади і в механізмі президентської влади. Звідси – одне з джерел напруженості у суспільстві, але й звідси ж надія на поступовий перехід до розбудови системи загальнонаціонального порозуміння та примирення. Врахування різноманітності шляхів до єдиної Європи (і до “європейськості” в своїй душі) передбачає й серйозне ставлення до вивчення специфічного євроінтеграційного досвіду Швеції, Фінляндії, Австрії, Кіпру, Мальти, Швейцарії,

Норвегії, Туреччини та деяких інших країн Європи, який суттєво відрізняється від спрощених, по суті, одноваріантних схем, що широко пропагуються нині в Україні.

7. Ще одна з важливих ліній розмежування в Україні – на базі культурно-мовних цінностей. Розмаїття відповідних перспективних політизованих позицій (без врахування відносно маловпливових іредентистських проєктів – великоросійських, панрумунських та молдавських, великоугорських, пантюркістських тощо) може бути представлено таким чином: від *політичного українофільства (україноцентризму)*⁹ з його жорстким запровадженням офіційної української одномовності і можливим наданням усім іншим мовам, включаючи російську, статусу регіональних чи місцевих, до *офіційного україно-російського білінгвізму* з визнанням регіонального та місцевого статусу за низкою інших мов.

Ставлення до російської мови може бути таким, як воно зафіксовано у “післяреволюційній” спробі вироблення програми діяльності Кабінету Міністрів, де, у принципі (латентно, але прозоро), говориться все те ж, що і раніше (за часів Л.Д. Кучми), – що російська мова – це “мова національних чи регіональних меншостей”. Але чи погодяться колишні радянські громадяни, нині громадяни незалежної України, – ті, хто відчуває себе радше пострадянськими, аніж “свідомими етно-українцями”, і які, не будучи суто етнічними росіянами, вважають себе належними до російської культури або культури руської – україно-російської, до пострадянської неетнізованої культури, – на те, щоб в їхній рідній країні в кінцевому підсумку домінувала і була офіційною лише одна державна мова?

Проблема культури білінгвізму – це один з корінних аспектів політичного розмежування в сучасній Україні на базі культурно-мовних цінностей. А другий найважливіший аспект цієї проблеми полягає в ставленні до культурно-цивілізаційного “русського світу”. Питання тут, мабуть, зводиться до такого: “Чи існує в нашій душі (і, відповідно, й ззовні) реальний, а не удаваний “русський світ”, рівнозначний (за своєю типологічною природою) таким світам, як французький, німецький, іберо-американський, арабський, китайський, індійський, англо-американський тощо? І чи належить Україна до такого руського світу, до такої культурної співдружності, чи вона є

окремим островом або півостровом – містком між культурними світами? Тут кожен сам відповідає на це питання і таким чином обирає “свій культурний світ”, а на цій базі – й значною мірою свою культурно-політичну і цивілізаційну орієнтацію, залученість до тих чи інших глобальних політичних програм і проєктів.

Але, стаючи в душі “людиною світу”, або частиною певної глобальної культурної співдружності, чи лише виключно частиною свого “маленького, але гордого національного світу”, все одно треба відповісти собі на питання, якою ми бачимо майбутню процвітаючу Україну з погляду культурно-мовних відносин в країні: схожою на який тип, зразок їхнього врегулювання: 1) французький; 2) квебекський; 3) бельгійський; 4) фінський та канадський; 5) казахський та киргизький; 6) швейцарський; 7) індійський та південноафриканський чи якийсь інший?

Теоретичних питань, що безпосередньо стосуються найважливіших проблем політичної практики сьогодення і свідомого вибору нашого спільного майбутнього, дуже багато. І мені хотілося б, щоб ці теоретичні речі були предметом серйозного експертного і широкого громадського обговорення. Тоді кожен з нас відчуватиме, що може відігравати певну історичну роль. А ми як теоретики, як представники академічного співтовариства, зможемо допомагати політичним лідерам формуватися і підніматися над тим, чим вони були до цього, ставати свідомими носіями або виразниками реальних інтересів конкретних соціальних верств і, бажано, суспільства в цілому, прагнучи до його гармонізації і реально сприяючи такій гармонізації через збалансування ризиків і вигод, інтересів, тенденцій.

¹ Див.: Pugwash Newsletter. (Rome.) – October 1993. – Vol. 31. – No 2.

² Цей видатний російський діяч мистецтва в 1993 – 1994 рр. зняв документальний фільм “Час негодяєв”, присвячений подіям 3 – 4 жовтня 1993 р. в Москві.

³ Див.: Верховна Рада України. Статистика переходів по фракціях. Фракція “Регіони України” // http://gska2.rada.gov.ua:7777/pls/radac_gs09/depfrack_stat?v_frack=9

⁴ Зиновьев А.А. Гибель русского коммунизма. – М.: Центрполиграф, 2001. – С. 18.

⁵ Див. детальніше: Якушик В. Революція. Але не помаранчева // День. – № 232 (2211). – 2005. – 15 грудня. – С. 4.

⁶ Див. також один з попередніх виступів автора цієї доповіді (Заседание “круглого стола” “Ситуация после выборов в Украине: оценка и прогнозы” (11 февраля 2005 г., Медиа-центр “Кандидат”). – С. 9–11 // http://smc.org.ua/inform/Krug_tansc.doc).

⁷ Див.: <http://www.icps.kiev.ua/about/>.

⁸ Детальніше див. виступ автора цієї доповіді на одній з секцій “Президентських слухань” 28 листопада 2005 р. (Стенограма засідання секції № 4 “Пріоритети соціального та гуманітарного розвитку” (16 грудня 2005 р., Прес-служба Президента України Віктора Ющенка) // http://www.president.gov.ua/news/data/23_4990.html

⁹ Див.: Слабошпицький М.Ф. Пейзаж для Помаранчевої революції. Хроніка-колаж. – Київ: Ярославів Вал, 2005. – С. 241–242, 248.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бабинець Іванна Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ужгородського національного університету.

Балабанов Костянтин Васильович – доктор політичних наук, професор, ректор Маріупольського державного гуманітарного університету.

Бевз Тетяна Анатоліївна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу етноісторичних досліджень ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Бурдяк Віра Іванівна – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політології Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

Буяк Богдан Богданович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, проректор з виховної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Варзар Іван Михайлович – доктор політичних наук, професор Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Вітман Костянтин Миколайович – кандидат історичних наук, декан Одеської національної юридичної академії.

Волкогорова Ольга Дмитрівна – доктор філософських наук, професор Московського державного університету.

Геник Микола Антонович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

Гринюк Т.А. – Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

Дегтеренко Анастасія Миколаївна – старший викладач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського дер-

жавного гуманітарного університету, здобувач ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Зінич Володимир Тихонович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України.

Калакура Олег Ярославович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Калакура Ярослав Степанович – доктор історичних наук, професор, Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кирюшко Микола Іванович – кандидат філософських наук, головний науковий співробітник відділу етнополітології ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Кисла Анна Олександрівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Національного авіаційного університету.

Кіссе Антон Іванович – народний депутат України, докторант Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України.

Ковач Леся Леонідівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу національних меншин ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Колісник Віктор Павлович – доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права України Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Кривицька Олена Віталіївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу етнополітології ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Курінна Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, докторант Національної академії державного управління при Президентові України.

Левенець Юрій Анатолійович – доктор політичних наук, в.о. директора ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Макаренко Наталія Юрївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу національних меншин ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Маруховська-Картунова Ольга – кандидат філософських наук, професор кафедри суспільних наук Університету економіки та права “КРОК”.

Місержи Світлана Дмитрівна – здобувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

Омельченко Олег – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук і філософії ЛРІДУ НАДУ при Президентові України.

Остапець Юрій Олександрович – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету.

Панчук Май Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділом національних меншин ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Перевезій Віталій Олександрович – кандидат історичних наук, вчений секретар ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Позняк О.В.

Романюк Оксана Вікторівна – аспірант Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Ротар Наталія Юрївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри політології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Семко Вадим Леонідович – викладач кафедри політичних наук Київського Національного університету будівництва і архітектури.

Скиба Микола Володимирович – старший консультант відділу етнополітики Національного інституту стратегічних досліджень

Шаповал Юрій Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Шишкіна Л.Я.

Якушик Валентин Михайлович – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України, професор кафедри політології Національного університету “Києво-Могилянська Академія”

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Наукові записки
Випуск 30
Книга 1

Редактор - С. Носова
Ком'ютерна верстка - В. Дорошек
Коректор - Р. Попушняк

Здано до друку 19.05.2006. Підписано до друку 18.06.2006.
Формат 60 x 84 ¹/₁₆. Друк офсетний. Гарнітура Times
Умов. друк. арк. 20. Друк. арк. 17,625. Умов. облік.-вид. арк. 15,3
Замовлення №82 від 20.04.2006. Наклад 600 пр.
ДДП "Експо-Друк"
03680, Київ, пр. Глушкова, 1
Зам. №3/04
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України
01011, Київ, вул. Кутузова, 8
тел. 285-73-11